

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het paviljoen van porselein : Nederlandse literaire chinoiserie en het westerse beeld van China (1250-2007)

Pos, A.

Citation

Pos, A. (2008, June 24). *Het paviljoen van porselein : Nederlandse literaire chinoiserie en het westerse beeld van China (1250-2007)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12985>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12985>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HET PAVILJOEN VAN PORSELEIN

ARIE POS

HET PAVILJOEN VAN PORSELEIN

NEDERLANDSE LITERAIRE CHINOISERIE
EN HET WESTERSE BEELD VAN CHINA
(1250-2007)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P. F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 24 juni 2008
klokke 13.45 uur
door
Arie Pos
geboren te Boskoop
in 1958

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor: Prof.dr. J.L. Blussé van Oud Alblas

Co-promotor: Dr. A.A.P. Francken

Referent: Prof.dr. O.J. Praamstra

Overige leden: Prof. dr. M. van Crevel
Prof. dr. R. Grüttemeier – Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Dr. L.L. Haft
Prof. dr. W.L. Idema – Harvard University

INHOUDSOPGAVE

VOORAF.....9

INLEIDING.....11

1. KATHOLIEK EUROPA ONTDEKT CHINA (1250-1600)

1.1 *Willem van Rubroek en de franciscanenmissie* 27 – 1.2 *Marco Polo* 32 –
1.3 *Sir John Mandeville* 34 – 1.4 *Portugal ontdekt China* 36 – 1.5 *Eerste
Portugese geschriften over China* 40 – 1.6 *Portugezen zien Chinezen* 43 – 1.7
Wederwaardigheden van het eerste Portugese gezantschap 49 – 1.8 *China als
Portugees Utopia* 52 – 1.9 *Internationale belangstelling* 55 – 1.10
Missionarissen in China 57 – 1.11 *Conquistadores aan de poorten van het
Hemelse Rijk* 58 – 1.12 *Eerste synthetisering van de kennis over China* 67 –
1.13 *Fernão Mendes Pinto* 70 – 1.14 *Matteo Ricci in China* 77 – 1.15
Conclusie 78

2. PROTESTANTS EUROPA ONTDEKT CHINA (1600-1800)

2.1 *Holland en de eerste Chinahandel* 81 – 2.2 *Intussen in Engeland* 91 – 2.3
Een Nederlandse gezantschapsreis 93 – 2.4 *Concurrentie* 97 – 2.5 *De eerste
literaire chinoiserie* 98 – 2.6 *Decoratieve chinoiserie* 106 – 2.7 *Chinoiserie op
het toneel* 107 – 2.8 *Varia* 109 – 2.9 *De theeziekte* 110 – 2.10 *Sinofilosofie*
112 – 2.11 *Sinofilofobie* 115 – 2.12 *Veranderend Chinabeeld* 119 – 2.13
Conclusie 122

3. HEIDENEN EN BARBAREN (1800-1900)

3.1 *Een versplinterd beeld* 125 – 3.2 *Het barbarenland* 126 – 3.3 *Barbaars
China in Nederland* 130 – 3.4 *Cathay herrezen* 132 – 3.5 *Feit en werkelijkheid*
135 – 3.6 *Serieuze Nederlandse aandacht* 139 – 3.7 *Chinese avonturen* 143 –
3.8 *China van nabij beschouwd* 145 – 3.9 *Fin de siècle* 147 – 3.10 *Conclusie*
148

4. VERDICHTING EN WERKELIJKHEID (1900-1945)
4.1 *Groeiende belangen in roerige tijden* 151 – 4.2 *Excursie: het gele gevaar* 153 – 4.3 *Nationalisten en communisten* 155 – 4.4 *Eigentijds China* 157 – 4.5 *Kuifje in China* 159 – 4.6 *Schoonheid en schurken* 161 – 4.7 *Exotische verzen* 163 – 4.8 *De ontdekking van de Chinese poëzie*: 4.8.1 *Frankrijk* 165 – 4.8.2 *Duitsland* 168 – 4.8.3 *Engeland* 172 – 4.9 *Conclusie* 176
5. CHINA IN NEDERLAND (1900-1945)
5.1 *Kennismaking* 177 – 5.2 *Nederlandse dichters ontdekken China* 181 – 5.3 *De Chinese fluit* 183 – 5.4 *Oorlog en wijn* 186 – 5.5 *Jan H. Eekhout* 192 – 5.6 *Johan W. Schotman* 196 – 5.7 *J. Slauerhoff* 201 – 5.8 *Willem de Mérode* 208 – 5.9 *Voorlopige balans* 215 – 5.10 *De verdere Chinamode* 217 – 5.10.1 *Ooggetuigen* 218 – 5.10.2 *Vertaalde gedichten* 220 – 5.10.3 *Pindachinezen* 221 – 5.10.4 *Oorlog* 224 – 5.10.5 *Vreemde oosterlingen* 226 – 5.10.6 *Chinese wijsheid* 228 – 5.10.7 *Curiosa* 230 – 5.10.8 *Diversen* 231 – 5.11 *De Tweede Wereldoorlog* 232 – 5.12 *Conclusie* 238
6. EEN RODE DRAAK MET DRIE KOPPEN (1945-1960)
6.1 *Na de oorlog* 241 – 6.2 *Het klassieke proza* 242 – 6.3 *Filosofen* 243 – 6.4 *Dichters* 247 – 6.5 *De Vijftigers* 250 – 6.6 *Chinoiserie* 252 – 6.7 *De Chinese Republiek (1911-1949)* 254 – 6.8 *Het arbeidersparadijs. De Volksrepubliek vanaf 1949* 256 – 6.9 *Conclusie* 261
7. CHINA IN REVOLUTIE EN REVISIE (1960-1978)
7.1 *Een stapje terug na de Grote Sprong* 263 – 7.2 *Mao en de permanente revolutie* 265 – 7.3 *Opkomst en ondergang van Maduro-China* 268 – 7.4 *Film en opera* 277 – 7.5 *Literair en filosofisch China* 279 – 7.6 *Mystiek en autonome poëzie* 281 – 7.7 *Het korte gedicht* 282 – 7.8 *Wijsgerige poëzie* 284 – 7.9 *China met eigen ogen* 290 – 7.10 *Het lichte lied* 291 – 7.11 *Conclusie* 292
8. CHINA MET OPEN DEUREN (1978-1989)
8.1 *Officieel bezoek en toerisme* 295 – 8.2 *Literatuur en film* 299 – 8.3 *China in Nederland* 300 – 8.4 *Her- en vertaalde poëzie* 303 – 8.5 *Moderne Chinese literatuur* 308 – 8.6 *Tiananmen, 4 juni 1989 – Een mislukte hofreis* 308 – 8.7 *Conclusie* 310

9.	DE DRAAK ONTWAAKT (1989-2007)	
	9.1 <i>Na Tiananmen</i> 311 – 9.2 <i>Listen voor managers</i> 313 – 9.3 <i>De recall hype: economische chinoiserie</i> 315 – <i>Topsporter in China</i> 317 – 9.5 <i>Gezonken cultuurgoed</i> 317 – 9.6 <i>De waarheid over Mao</i> 318 – 9.7 <i>Chinees proza in Nederland</i> 321 – 9.8 <i>Rechtstreeks uit het Chinees</i> 322 – 9.9 <i>Toerisme in China</i> 325 – 9.10 <i>Literair China</i> 330 – 9.11 <i>Chinese film</i> 332 – 9.12 <i>Moderne kunst</i> 333 – 9.13 <i>De chinoiserie van de grote getallen</i> 335 – 9.14 <i>Conclusie</i> 336	
10.	NABESCHOUWING.....	339
	GERAADPLEEGDE LITERATUUR.....	345
	BIJLAGEN.....	359
	NOTEN.....	407
	REGISTER.....	449
	SUMMARY.....	465
	CURRICULUM VITAE.....	470

Chinese wijsheid

Men vange aan met enthousiasme
ga voort met iets van tactiek
houde vol bij wijze van spreken
en op wanneer niemand kijkt.

(1955)

J.A. Emmens (1924-1971)

VOORAF

Het onderzoek dat aan dit proefschrift ten grondslag ligt werd gedaan in een periode die bijna dertig jaar omspannt. Het begon tijdens mijn studie Nederlands in Leiden als een onderzoekje naar de bronnen van Slauerhoffs Chinese gedichten voor een leesclubje waarvan ik deel uitmaakte. Het zoekwerk bracht me in contact met mijn latere collega's Murk Salverda en Mariëtte Haarsma bij het Letterkundig Museum in Den Haag, die ik assisteerde bij de voorbereiding van de tentoonstelling *Slauerhoff en China* (1981). Vervolgens werkte ik het thema uit tot een doctoraalscriptie (1985). Daarna kon ik het dankzij een opdracht van het Fonds voor de Letteren uitbreiden tot een breder opgezette studie die ik in januari 1990 afrondde onder de titel *Het paviljoen van porselein. Nederlandse literaire chinoiserie (1667-1990) in Europees perspectief*. Het moment kon moeilijk slechter zijn gekozen. Amper een half jaar na het Tiananmen-incident van 4 juni 1989 en de daardoor op het laatste moment afgelaste Chinese hofreis van koningin Beatrix, was de belangstelling voor China tot ver beneden het nulpunt gedaald. Geen uitgever wilde het boek publiceren en het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds was evenmin bereid de uitgave te subsidiëren. Het verdween in de kast en enkele kleine stukjes eruit werkte ik om tot aparte publicaties. Zo ontstond, in samenwerking met Nanneke Scheltens-Boerma en Cheng Shaogang, *Dronken in de lente. De Chinese gedichten van J. Slauerhoff* (Leiden: Barabinsk 1993). Een ander fragment verscheen in artikelvorm als '(Anti)chinoiserie, drie verboden rijken en het landschap van de dood. Aantekeningen over Slauerhoffs China' in het themanummer 'De Oriënt. Exotisme in Oost en West' van het tijdschrift *Armada* (jaargang 6, nr. 19, juli 2000, pp. 45-56). Een derde stuk kwam recentelijk onder de titel "'Het Duitse reisgezelschap Bethge en Klabund.'" De ontdekking van de Chinese poëzie in Nederland en Vlaanderen' terecht in het tijdschrift *Het trage vuur* (nr. 41, maart 2008, pp. 3-27).

Omdat de Nederlandse belangstelling voor China in de loop van de jaren negentig weer flink was opgeleefd, werkte ik het materiaal sinds 1997 regelmatig bij en vatte ik in 2001 het plan op om het tot een proefschrift uit te werken. Daarvoor werd het onderzoek verbreed tot de periode 1250-2007. Het beschikbare materiaal werd grondig herzien en op vele punten uitgebreid. De Nederlandse literaire chinoiserie vanaf 1667 tot 2007 werd geïncorporeerd in het grotere verband van de

geschiedenis van de westerse beeldvorming over China vanaf 1250.

Tot besluit is hier een warm woord van dank op zijn plaats voor mijn vrouw Cristina en dochter Ema, die mijn lange mentale en fysieke afwezigheden monter en begripvol doorstonden, en natuurlijk voor mijn ouders, zonder wie het allemaal vast nooit zo ver was gekomen.

Cete, april 2008

INLEIDING

In het Kuifje-album *De blauwe lotus* (1934) gaan de onafscheidelijke speurders Jansen en Janssen in de Chinese stad Hu-k'ou op zoek naar hun jonge vriend die zich weer eens in de nesten heeft gewerkt. Ze vermommen zich wijselijk als Chinezen ('Stel je voor wat voor 'n indruk we in dit gat gemaakt zouden hebben in westerse kleren!...'), maar krijgen als ze door de stad lopen het onbehagelijke gevoel dat ze gevolgd worden. Er heeft zich een menigte lachende Chinezen achter hen verzameld en Kuifje en zijn vriend Tchang staan als aan de grond genageld als ze de twee vreemd uitgedoste detectives langs zien lopen (zie omslagillustratie). Geen wonder. Het tweetal heeft zich verkleed als mandarijnen in knalgele (de kleur van de Chinese keizer) gewaden, draagt een mandarijnenhoofddekseel met blauwe knop en heeft zich een vlecht laten aanmeten. Opzichtiger konden ze zich moeilijk kleden in het China van de jaren dertig van de twintigste eeuw. Het land was sinds de val van de Qing-dynastie in 1912 een republiek, mandarijnen waren gewone ambtenaren geworden en de vlecht – de in 1644 door de Mantsjoes ingestelde verplichte haardracht – was officieel afgeschaft. Door de vermomming van Jansen en Janssen stak Hergé de draak met een in het westen populaire stereotypering van 'de Chinees'. De auteur verzette zich op die manier tegen het hardnekkige chinoiserie-beeld van het Rijk van het Midden en zijn stripboek gaf een opmerkelijk eigentijds beeld van het land.

Op de achtste dag van de achtste maand van het jaar 2008 om acht minuten over acht – acht is een Chinees geluksgetal met een grote symbolische waarde – gaan in Peking de Olympische Spelen van start. Gedurende zestien dagen is de hele wereld per satelliet rechtstreeks verbonden met het Rijk van het Midden. Nog nooit gaf China zoveel van zijn zorgvuldig bewaarde geheimen prijs aan de rest van de planeet en ongetwijfeld zal de Chinese versie van het internationale sportevenement een verpletterende indruk maken. Het land weet al vele eeuwen precies waarmee het het buitenland kan imponeren en het zal die troeven vaardig uitspelen om de westerse aandacht af te leiden van minder prettige onderwerpen, zoals de mensenrechten-situatie, de inlijving en culturele uitbuiting van Tibet en andere minderhedengebieden, de nog steeds bestaande armoede op het platteland, kinderarbeid en de milieuproblematiek. Voor 2010 staat alweer een volgend kolossaal evenement op het

programma: dan zal in Shanghai de Wereldtentoonstelling plaatsvinden. Het ziet ernaar uit dat China de wereld nog wel een poosje zal blijven verbazen.

Nadat het Tiananmendrama van 4 juni 1989 een grootschalige politieke en economische breuk met de westerse wereld veroorzaakte, heeft China sinds 1998 voor een waar Wirtschaftswunder gezorgd. Het is de laatste jaren de snelst groeiende economische grootmacht ter wereld en kan als zodanig niet meer worden genegeerd. Terwijl de westerse markt wordt overspoeld met speelgoed, textiel, schoeisel, electronica, huishoudelijke artikelen, fietsen en (binnenkort) auto's uit China, veroveren legio westerse bedrijven posities op de Chinese markt om hun producten te verkopen of te produceren.

Deze eenentwintigste-eeuwse situatie is een absoluut novum in de geschiedenis van de westerse betrekkingen met China. Voor het eerst is er een breed contact vanuit wederzijdse belangstelling en belangen ontstaan, dat zich aanvankelijk hoofdzakelijk op economisch gebied ontwikkelde maar inmiddels ook een grote culturele component heeft. China verwestert zienderogen, terwijl het westen gretiger dan ooit Chinese invloeden assimileert, van roerbakken, tai-chi en feng shui tot beeldende kunst, literatuur, muziek en film.

De beeldvorming over China ontwikkelt zich voor het eerst in de geschiedenis op basis van directe contacten, berichtgeving en beelden, en onttrekt zich gaandeweg aan de van overheidswege gecontroleerde propaganda uit het communistische pre-Tiananmen-tijdperk en de anti-westerse isoleringspolitiek van de keizersdynastieën en de prille Volksrepubliek. Daardoor lijkt een veelheid van mettertijd ingesleten westerse stereotypen, vooroordelen en *opinions reçues* over China, de Chinees en het Chinese definitief (?) te bevriezen tot beelden uit een ver verleden, vervangen door een realiteit die steeds dichterbij ons staat en zich niet langer onderscheidt van de beeldvorming over andere landen en culturen. Dat is eeuwen lang anders geweest.

Bij een pagode aan het water zitten statige oude mannen met vlechten en lange, vlassige baarden onder bloesemtakken een kopje thee te drinken. Ranke vrouwengestalten, gekleed in lange, met vogels en bloemen bestikte gewaden, schuifelen op kleine voetjes met een parasol in de hand over een bruggetje boven een stroompje in een oosterse tuin. Een mannetje met een kogelrond gezicht, waarin de ogen slechts streepjes zijn, en met een klein toefje haar op zijn hoofd, kijkt guldig vanachter een rotsblok. Een vrijwel identiek mannetje lijkt bezig een koprol te maken. Naast hem is een tweeling in de weer met een vlieger, terwijl een vijfde ventje op een soort step aan komt rijden. De taferelen lijken wel Chinees. 'Wandversiering.

Achttiende eeuw. Zogenaamde chinoiserie. Decoratiestijl uit de tijd van Louis XIV', dreunt de Franse gids op.

Chinoiserie. Het woord roept het beeld op van porselein, lakwerk, donker houten meubilair, manshoge vazen, kamerschermen en zijden kledingstukken, bewerkt met grillige lijnen, draken, vogels, bloemen en Chinese karakters. Daarmee veroverde China na de eerste ontdekkingsreizen een plaats in de westerse hofcultuur. Na de vestiging van de Chinahandel raakten de voorwerpen onder de rijke burgerij verspreid. Later vonden ze hun weg tot in de donkerste hoeken van de westerse beschaving. Dat decoratieve China is nog altijd in deftige winkels en volkse uitdragerijen te koop. Hoe levend de interesse ervoor gebleven is, bewees in 1986 de veiling van de lading porselein en lakwerk van het in 1751 gezonken VOC-schip *Geldermalsen*. De belangstelling voor het eerstehands antiek was overweldigend en de prijzen waren astronomisch: drieduizend gulden voor een porseleinen botervlootje of een bierpul waarvan er tientallen boven water waren gekomen. De totaalopbrengst bedroeg zevenendertig miljoen gulden.¹

China sprak en spreekt tot de verbeelding. Geen wonder: het is een ver afgelegen gigantisch rijk met een cultuur van ver voor onze jaartelling. Het land bleef lang een sprookjesrijk waarover de informatie maar mondjesmaat tot het westen doordrong. De Chinees zelf deed door zijn oosterse onpeilbaarheid en afstandelijkheid diepe gronden en grote levenswijsheid vermoeden. Westerse zeevaarders en handelaars ontdekten een aards paradijs waar wijsheid en schoonheid voor het oprapen lagen.

Europa, geconfronteerd met de bij scheepsladingen aangevoerde toegepaste kunst, de geurige thee en fijne zijde, raakte geïnteresseerd in de leefwijze en gedachtenwereld van de bewoners van het Hemelse Rijk, waarop de glans en glorie van zijn grote klassieke filosofen afstraalde. Het ene reisverslag na het andere bevatte bizarre feiten. Missionarissen die vlijtig een nieuw en onafzienbaar werkterrein verkenden, troffen een zeer ontwikkeld en rijk gedachtengoed aan. Dat ongeloofelijk talrijke vreemde volk had een gele huid en spleetogen, at met stokjes, viste met vogels, gebruikte kruiwagens met een windzeil en werd geregeerd door een keizer die de Zoon des Hemels werd genoemd. De mannen hadden lange vlasbaarden en een vlecht; de vrouwen heel kleine voetjes. De geleerde mandarijnen hadden heel lange vingernagels om te laten zien dat ze geen handarbeid hoefden te verrichten. Ze hadden het buskruit, het kompas en de boekdrukkunst uitgevonden en hun schrift bestond uit miniatuurtekeningetjes in plaats van letters. Ze maakten prachtig geproportioneerde en

smaakvol versierde bouwwerken en legden duizelingwekkend mooie tuinen aan. Ze hadden de lange noordgrens van hun rijk beschermd met een enorme muur en een kanaal gegraven over een afstand van Amsterdam tot Rome. In dat verre wonderland lag een onafzienbare aankoop- en afzetmarkt braak. De eerste berichten over de exotische cultuur en leefwijze van de Chinezen vertekenden zich in de geest van de naar paradijzen en verre verten verlangende Europeanen tot visioenen van schoonheid en aards geluk. Het fabelachtige handelspotentieel voedde vanaf de zestiende eeuw een economische interesse die in de zeventiende en de negentiende eeuw uitgroeide tot een ware goudkoorts. Die goudkoorts is in de laatste twee decennia met hernieuwde kracht teruggekeerd – sterker dan ooit naar het zich laat aanzien.

De ontwikkeling van het westerse ideaalbeeld van China is niet los te zien van de xenofobie van de Chinese dynastieën. De Chinese keizers baseerden hun bestuur op de klassieke leer van Confucius (Kong Fuzi, 551-479 v. Chr.). Volgens deze leer was de keizer de ‘Zoon des Hemels’ en het Chinese – Hemelse – rijk, het ‘Rijk van het Midden’, het beschaafde middelpunt van de aarde. Dat rijk werd in de Confuciaanse optiek omringd door barbaren die bij lange na niet het beschavingsniveau van de Chinees hadden. Een zelfopgelegd isolement moest de verbreiding van gevaarlijke vreemde zeden en gewoonten tegengaan. Doordat China eeuwenlang gesloten bleef voor vrij rondreizende barbaren, bleef de kennis over het land beperkt. Zonder het te weten voedde het met zijn neerzien op vreemdelingen de fantasie van de Europeanen. Zowel in de beeldende kunst als in de wetenschap en de literatuur vergaapten die zich aan de schoonheid en wijsheid uit het verre land. Het zou lang duren voordat de harde werkelijkheid zichtbaar werd.

Ook na de eerste ontluistering – de Opiumoorlog (1839-1842), waarin Engeland zijn militaire superioriteit gebruikte om de Chinese markt open te breken en grote handelsvrijheden af te dwingen – bleef het oude sprookjesrijk voortleven in de westerse geest, tot op de dag van vandaag. Het werkelijke China werd regelmatig aan het oog van buitenlandse nieuwsgierigen onttrokken door oplevingen van vreemdelingenhaat – de Bokseropstand (1900), de eerste jaren van de Volksrepubliek (vanaf 1949), het sluiten van de grenzen tijdens de Culturele Revolutie (1966-1970), de uitwijzing van westerse journalisten na het bloedbad van Tiananmen (1989) – of was slechts toegankelijk voor mensen die tevoren van hun bewondering voor het moderne China blijk gaven: de fellow-travellers, die de communistische machtsvername meemaakten of zich na 1949 aan de verworvenheden van de Maoïstische staat mochten vergapen. Hoe zeer het moderne westerse beeld van China nog altijd afweek van de realiteit bleek tijdens de studentendemonstraties in Peking

van mei 1989 en uit de wijze waarop deze ‘volksvreemde opstand’ werd neergeslagen. Dat had niemand gedacht van chairman Deng Xiaoping, de man bij uitstek van de ‘opendeurpolitiek’, die in Amerika tot twee maal toe tot staatsman van het jaar was uitgeroepen.

Westerlingen zagen China lang als door een telescoop: men zag een klein exotisch plaatje, geïsoleerd uit een onafzienbaar geheel, voor de werkelijkheid aan. Dat plaatje vertekende men met eigen fantasiën en idealen tot een droombeeld dat even irreëel en eenzijdig was als dat van de antieke Griekse en Romeinse cultuur. Maar die behoorde tot een ver verleden en China leefde nog. Botsingen tussen het droombeeld en de werkelijkheid waren daardoor onvermijdelijk. Na zo’n confrontatie sloeg de waardering vaak om in afkeuring, een reactie die niet zelden werd versterkt door de neiging tot generaliseren, het westerse superioriteitsgevoel en het genoemde telescoopeffect. In een afwisseling van scherpe contrasten – spierwit en gitzwart, goed en kwaad, mooi en lelijk, wijs en achterlijk – slingerde de China-perceptie in het Europese bewustzijn de eeuwen door. Een constante factor bleef het door de westerse opvattingen vertekende beeld. Aan die vertekening hebben we een rijke verzameling van meer of minder vleiende stereotyperingen van ‘de Chinees’ en ‘het Chinese’ te danken.

Tussen alle vormen van westers exotisme door de eeuwen heen neemt de chinoiserie een geheel eigen plaats in. Ze deed zich op veel meer gebieden en in veel extremere vormen voor dan de tijdelijkere en beperktere fascinaties voor andere oosterse culturen. Het romantische clichébeeld van China hield langer stand dan dat van enige andere bewonderde beschaving. De wijsheid, schoonheid en grootheid van het Rijk van het Midden bleven hun aantrekkingskracht uitoefenen en men werd in zijn fantasieën daarover zelden gestoord. China was een geïsoleerd rijk dat nooit een reële bedreiging voor Europa betekende. Dat lag anders met de Arabieren en Turken, die zich regelmatig met kwade bedoelingen aan de poorten van het christelijke westen aandienen. Dat bleek ook heel anders te liggen met het eilandenrijk Japan, dat aan het begin van de twintigste eeuw plotseling een angstwekkende militaire bedreiging vormde en daarna een bliksemcarrière als vreedzame economische macht begon. In de gekoloniseerde gebieden van het oosten had men lang alleen de westerse superioriteit en belangen voor ogen. Voor de cultuur ter plaatse kon men gaandeweg enig respect en begrip opbrengen. De Chinese cultuur bleef echter het westen boeien en het vertekende beeld ervan overleefde met gemak de barsten die de werkelijkheid af en toe in het porselein sloeg. De laatste keer in juni 1989 op het Tiananmen-plein. De westerse reactie was scherp en verstoorde gedurende bijna een decennium de

politieke, economische en culturele betrekkingen.

De vertekening vormt een wezenskenmerk van de chinoiserie die in de toegepaste kunst van de achttiende eeuw hoogtij vierde. Westerse kunstenaars gaven hun interpretatie van de decoraties die ze op Chinees porselein, lakwerk en meubilair hadden gezien. Ze bewerkten ze naar hun smaak en die van het publiek, zonder zich al te zeer om de authentieke voorstelling, stijl of techniek te bekommeren. Een dergelijke vertekening van Chinese stof deed zich in de loop der tijd ook op tal van andere gebieden voor en het is daarom verleidelijk de term chinoiserie in bredere zin te gebruiken. Hij lijkt even geschikt om de manier te karakteriseren waarop de teloorgang van de Ming-dynastie tot drama en roman werd bewerkt, als om de wijze te benoemen waarop men Confucius tijdens de Verlichting tot criticus van de westerse samenleving vervormde. De term voldoet eveneens als label voor de manier waarop de Chinese tuinarchitectuur werd geïncorporeerd in de Engelse tuin, de Chinese poëzie naar westerse opvattingen werd bewerkt en Mao Zedong een revolutionaire held werd voor de westerse intelligentsia. Gebrek aan perspectief, informatie en begrip gaven vrij spel aan de eigen fantasie. Een eendimensionaal zwart-witbeeld werd, gezien door een westerse bril, een kleurrijk panorama. Het feit dat de chinoiserie zich in verschillende tijden en vormen en op verschillende gebieden manifesteert, maakt echter een nader onderscheid nodig. Daarom wordt in het hierna volgende onder meer gesproken van decoratieve, filosofische, literaire, politieke en economische chinoiserie.

Wie het begrip chinoiserie wil definiëren staat niet voor een eenvoudige opgave. De term wordt veelvuldig voor twee onderscheiden verschijnselen gebruikt. In de eerste plaats duidt men er de achttiende-eeuwse mode mee aan waarin Chinese vormen en motieven de inspiratiebron waren voor meubilair en interieurdecoraties waarmee westerse handwerkslieden en kunstenaars een eigen idyllisch China tot leven wekten. In de tweede plaats gebruikt men het woord voor een product uit die mode. Zo kan een landschapje, een stoel of een botervloot een chinoiserie worden genoemd. In beide betekenissen is de term in de loop der tijd wat verruimd. Chinamodes op andere gebieden werden ook chinoiserie genoemd en langzamerhand ging men het woord ook gebruiken voor weinig artistieke in massaproductie vervaardigde prullaria die naar vorm of versiering overeenkomst vertoonden met de kunstvoorwerpen uit de achttiende eeuw.

In de literatuur kan de term chinoiserie als aanduiding van een mode betrekking hebben op de literaire component van de achttiende-eeuwse Chinamode: teksten waarin schrijvers en denkers zich baseerden op een zeer eenzijdig en idyllisch beeld

van de Chinese cultuur. De term wordt echter ook gebruikt om de golf van belangstelling voor de Chinese poëzie aan het begin van de twintigste eeuw te benoemen en diende eveneens om de China verheerlijkende publicaties uit de jaren zeventig te kenmerken. Evenals in de beeldende kunst kan men ook een buiten die modes ontstaan literair product een chinoiserie noemen, veelal omdat het westerse Chinabeeld uit de achttiende eeuw erin herleeft.

Een in de literatuur met enige regelmaat terugkerend fenomeen is de negatieve reactie op de chinoisieriemodes. De harde werkelijkheid, de naakte feiten of zelfs een negatief vertekend beeld werden dan tegenover het al te lieflijke gesteld. Aan het eind van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw leek er zelfs een brede anti-chinoisieriemode te ontstaan. Latere reacties waren incidenteler maar niet minder sterk.

In dit boek wordt de aandacht in het bijzonder gericht op de literaire chinoiserie in Nederland. Van de bewerking van exotische actualiteiten door Joost van den Vondel (1667) en de baldadige chinoiserieën van Jacob Campo Weyerman (1720-1724), via de ontdekking van de Chinese poëzie (1916-1940) en de bewerking in sonnetvorm van Chinese gedichten door Jan Kal (1984) tot de verwerking van het Tiananmen-incident (1989) en de veelbesproken debuutroman *Het lelietheater* (1997) van Lulu Wang loopt de lange en gevarieerde geschiedenis van de literaire beeldvorming over de Chinese cultuur. De gevarieerdheid van deze geschiedenis en van de teksten die ze opleverde, rechtvaardigt een afzonderlijke studie. De belangstelling groeide uit tot een ware rage in de periode tussen de twee wereldoorlogen, toen een eerste kennismaking met de Chinese poëzie voor vele dichters een ontdekking en uitdaging betekende. Deze rage beperkte zich niet tot Nederland. In Engeland, Frankrijk en Duitsland waren dichters al eerder aan het vertalen en fantaseren geslagen. De Nederlandse dichters maakten hun bewerkingen doorgaans naar buitenlandse voorbeelden. De Chinamode in de poëzie bloeide in een periode waarin China ook op andere gebieden in de belangstelling stond. Om de omvangrijke rage uit de eerste decennia van de twintigste eeuw enigszins overzichtelijk in kaart te brengen, is een internationaal literair-historisch perspectief onmisbaar. Dat geldt eveneens voor de eerdere chinoiserietendenzen in de literatuur. De vorm waarin de mode zich voordeed in verschillende tijdperken was sterk afhankelijk van de internationale historische en literaire context. Daarom wordt hier ook in grote lijnen de geschiedenis beschreven van de westerse beeldvorming over China, van de reizen van Willem van Rubroek en Marco Polo naar Karakorum (gelegen bij het huidige Kharkhorin, 1254) en Khan-

balik (Peking, ca. 1280) tot de televisiebeelden van Tiananmen (1989) en de voornaamste ontwikkelingen daarna. De chronologische lijn van de historische ontwikkeling van het westerse Chinabeeld vormt de achtergrond waartegen de literaire chinoiserie wordt afgezet. Het westerse en vooral Europese perspectief waarin de Nederlandse literaire chinoiserie wordt geplaatst, blijft voornamelijk beperkt tot de verschijnselen die sporen in Nederland nalieten. Dat betekent dat vrijwel uitsluitend de invloeden en verwante ontwikkelingen aan bod komen uit Engeland, Duitsland en Frankrijk, de belangrijkste oriëntatiepunten voor Nederlandse auteurs, en – in mindere mate – die vanaf de negentiende eeuw in de Verenigde Staten.

De hierna volgende neerslag van mijn onderzoek volgt dus twee chronologische sporen: het ontstaan en de ontwikkeling van de beeldvorming over China in het westen en in Nederland, en, tegen de achtergrond daarvan, de Nederlandstalige literaire productie waarin China, de Chinese cultuur en literatuur een belangrijke rol spelen. De term chinoiserie wordt in dit verband gebruikt om de fascinatie voor China, de Chinees en het Chinese aan te duiden die uit deze werken spreekt en die in de loop der tijd zeer diverse vormen aannam en op veel uiteenlopende wijzen werd geconcretiseerd, waarbij vrijwel steeds sprake was van een vertekening die meer zegt over de westerse waarnemer dan over China. De westerse perceptie van China valt nooit samen met het ‘ware China’ (als dat al bestaat), maar in de loop der eeuwen heeft de westerling steeds opnieuw geprobeerd ‘zijn’ China te definiëren en zo veel mogelijk in overeenstemming te brengen met ‘de Chinese werkelijkheid’. Zoals hij/zij die zag, natuurlijk. In deze studie wordt gepoogd de grote lijnen van de ontwikkeling van die beeldvorming in kaart te brengen en de Nederlandstalige literaire werken binnen dat cultuurhistorische en literairhistorische kader te plaatsen.

Over de westerse beeldvorming met betrekking tot China en over met name de chinoiserie in de beeldende kunst zijn de nodige publicaties verschenen, waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt. Ze waren echter vooral van belang voor het in kaart brengen van de ontwikkelingen buiten het Nederlandse taalgebied. Publicaties en ontwikkelingen uit Nederland en Vlaanderen komen er niet of nauwelijks in aan bod, en waar dat wel het geval is, is het materiaal uiterst summier en veelal beperkt tot de reis- en volkenkundige literatuur. De meest complete en uitgebreide behandeling is te vinden in het onovertroffen monumentale standaardwerk *Asia in the Making of Europe* van Donald F. Lach.² Tot de belangrijkste monografieën over het westerse Chinabeeld die ik raadpleegde behoren de studies van de sinologen Raymond Dawson (*The Chinese Chameleon. An Analysis of European Conceptions of Chinese*

Civilization), Nigel Cameron (*Barbarians and Mandarins*), Colin Mackerras (*Western Images of China*) en Jonathan Spence (*The Chan's Great Continent. China in Western Minds*).³ De voornaamste bron voor de Nederlandse contacten met China vormt *Tribuut aan China* van de sinoloog en historicus Leonard Blussé.⁴ De bij mijn onderzoek meest gebruikte studie over chinoiserie in de beeldende kunst was *Chinoiserie. The Vision of Cathay* van de kunsthistoricus Hugh Honour, een pionierswerk met een bredere belangstelling voor de talrijke aspecten van de westerse chinoisieriemodes dan andere publicaties op dat gebied.⁵

De westerse beeldvorming over China heeft in de loop der tijd zeer uiteenlopende uitdrukkingen gevonden. Behalve in de beeldende en toegepaste kunst en de literatuur onder meer ook in filosofie, theater, muziek, architectuur, tuinaanleg, mode, stripverhaal, film en lifestyle. Het is onmogelijk al deze gebieden recht te doen in een onderzoek dat zich vooral op de literaire chinoiserie richt, maar omdat de literaire verwerking van de beeldvorming doorgaans in een veel breder cultuurhistorisch kader functioneert kan er ook niet aan voorbij worden gegaan. Daarom heb ik, het gevaar op de koop toe nemend dat dit boek soms de vorm aanneemt van een Chinese encyclopedie, een aantal van de mijns inziens voor een periode beeldbepalende elementen op andere gebieden een plaats gegeven, zoals overigens ook in andere publicaties gebeurt – zij het doorgaans minder frequent en systematisch.

Hoewel de Nederlandse literaire chinoiserie pas begint met Vondels toneelstuk *Zungchin* (1667) heb ik gemeend er goed aan te doen ook aandacht te besteden aan de voorgaande periode van westerse contacten met China sinds ongeveer 1250. Enerzijds omdat de in Vlaanderen geboren Willem van Rubroek en Jehan de Bourgogne/Mandeville daarin een centrale rol spelen en anderzijds omdat het in de zeventiende eeuw vigerende westerse beeld van China niet los te zien is van deze eerdere contacten. Om die reden wordt ook betrekkelijk uitgebreid aandacht besteed aan de zestiende-eeuwse Portugese en Spaanse relaties met het land. Een bijkomende maar niet onbelangrijke reden daarvoor is tevens dat recente Portugese en Spaanse publicaties op dat gebied vrijwel onbekend zijn in Nederland.

Het materiaal is zeer omvangrijk en ik heb daarom keuzes moeten maken. Aan die selectie ging een uitgebreid onderzoek vooraf dat in 1980 begon zonder databases, online catalogi of internet. Ik werkte de alfabetische en systematische catalogi door van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en van de Universiteitsbibliotheek en de Bibliotheek van het Sinologisch Instituut in Leiden, raadpleegde internationale en

Nederlandse bibliografieën (o.m. *Brinkman's catalogus* en het *Lectuur-repertorium*). De gevonden gegevens werden later gecheckt en aangevuld met behulp van elektronische catalogi en recent verschenen bibliografieën en studies.

De omvangrijke bibliografieën over China en vertalingen uit het Chinees versoepelden mijn onderzoek maar ten dele. Ook daarin zijn Nederlandse publicaties buiten reisgeschriften en antropologische werken nauwelijks vertegenwoordigd.⁶ Hoewel er via de nieuwste elektronische bibliografische hulpmiddelen veel te vinden is en Wikipedia en Google inmiddels onmisbaar zijn geworden, bleek het raadplegen van klassieke bibliografieën (Cordier, Tiele, etc.) en de oude alfabetische en systematische kaartencatalogi geen overbodige luxe bij het traceren van de Nederlandse boekenproductie betreffende China. Vele malen moeilijker was het om enig overzicht over Nederlandse tijdschriftpublicaties te krijgen. Ik werkte in verschillende fasen stelselmatig vrijwel alle Nederlandse en veel Vlaamse literaire en culturele tijdschriften door uit de periode 1800-1990.⁷ De periode voor 1800 bestudeerde ik aan de hand van diverse bibliografieën en studies; de periode van 1990 tot 31 december 2007 via elektronische catalogi en internet. Andere waardevolle aanvullingen en toevalstreffers vond ik in antiquariaten en antiquariaatscatalogi. Om een overzicht te krijgen over de poëzieproductie betreffende China vanaf 1800 tot nu werden de verzamelde werken van de belangrijkste negentiende-eeuwse dichters doorgenomen en alle Nederlandse en Vlaamse poëziebundels vanaf 1900 tot 1990 – voorzover voorhanden in de Koninklijke Bibliotheek – doorgewerkt. De laatste zeventien jaar onderzocht ik via on-line catalogi.

Het omvangrijke gevonden materiaal is zeer divers en niet altijd even interessant. Ik maakte daarom zowel uit boek- als tijdschriftpublicaties een selectie. Daarbij concentreerde ik me op de boekproductie en gebruikte ik tijdschriftpublicaties als aanvulling wanneer die relevant leken. De keuzes ontstonden nadat ik al het materiaal had doorgewerkt en daaruit de grote lijnen had gedestilleerd die naar mijn mening de ontwikkeling van het westerse China-beeld en de Nederlandstalige literaire chinoiserie aangeven. Ik streefde met mijn onderzoek naar een zo volledig mogelijk beeld van de totale productie, al blijft die volledigheid natuurlijk relatief en onaantoonbaar – via catalogi en bibliografieën is immers niet elke tekst over China te traceren. Bij de selectie streefde ik naar een representatieve keuze die de ontwikkeling en de verschillende kanten van de literaire chinoiserie recht doet.

Maar waarom de moeite nemen om de Nederlandse beeldvorming over China en de Nederlandse literaire chinoiserie in kaart te brengen als er al een betrekkelijk

uitgebreide literatuur over het westerse Chinabeeld bestaat? Ik geloof dat het belang van die onderneming het best blijkt uit de pioniersrol die verschillende Nederlanders en Vlamingen sinds de eerste westerse contacten met China hebben gespeeld en het internationale belang van hun werk. De Vlaamse franciscaan Willem van Rubroek was de eerste westerling die Chinezen ontmoette en erover schreef; de in de Middeleeuwen veel gelezen travel-liar John Mandeville was eveneens een Vlaming; Joost van den Vondel schreef als eerste Europeaan een literair werk gebaseerd op Chinese stof, Johan Nieuwhof bracht de eerste eigenhandig naar het leven getekende beelden van China naar Europa; Nederlandse sinologen als J.J.M. de Groot, J.J.L. Duyvendak, R.H. van Gulik, E. Zürcher, W.L. Idema, Kristofer Schipper, Leonard Blussé, Maghiel van Crevel en Michel Hockx behoorden en behoren tot de internationale top op hun vakgebied, evenals de als sinoloog opgeleide Chinawatchers Ian Buruma en Willem van Kemenade; de franstalige Vlaming Hergé gaf een uiterst realistisch en internationaal invloedrijk beeld van het eigentijdse China in zijn Kuifje-strip *De blauwe lotus*; de Vlaamse sinoloog Pierre Rijckmans was de eerste die, onder het pseudoniem Simon Leys, de desastreuze uitwerking van Mao Zedongs Culturele Revolutie aan de kaak stelde. En, tot slot, in geen enkel taalgebied is de invloed van sinologen op de beeldvorming over het eigentijdse China en de Chinese literatuur zo groot geweest als in het Nederlandse, vanaf oktober 1996 mede dankzij het unieke tijdschrift voor vertaalde Chinese literatuur *Het trage vuur*.

Tot besluit een enkel woord over de verhouding van deze studie tot de vrijwel onontkoombare cultuurhistorische studie *Orientalism* (1978) van Edward W. Said (1935-2003).⁸ Naar Suids definitie valt China buiten het geografische gebied dat hij als de Oriënt (India, de Levant en de bijbelse landen) betitelt en ook buiten de voornamelijk Britse en Franse constructie van de Oriënt als een politiek, sociologisch, militair, ideologisch, wetenschappelijk en beeldvormend discours dat hij als oriëntalisme betitelt.⁹ Dat discours zou na de Verlichting de Europese manier van schrijven, denken en handelen ten aanzien van de Oriënt hebben begrensd en bepaald en de kracht en identiteit van de Europese cultuur hebben gedefinieerd in contrast met het beeld van de Oriënt, dat tevens werkte als een soort surrogaat- en tegenbeeld van Europa zelf. Suids visie veronderstelt dus een Europese machts- en superioriteitsverhouding ten opzichte van de Oriënt die door de tijd in richting en teneur min of meer gelijk bleef aan zichzelf: Europa bepaalde het beeld en legde het op aan de – in belangrijke mate door haarzelf geconstrueerde – Oriënt.

De geschiedenis van de westerse beeldvorming over China begon vele eeuwen

eerder dan de door Said besproken periode. Vanaf de eerste, dertiende-eeuwse berichten van Rubroek en Marco Polo via het tijdperk van de Ontdekkingsreizen tot de Verlichting vormden gevoelens van ontzag en inferioriteit een belangrijke component van de westerse Chinaperceptie. Pas na de Verlichting, met name vanaf het begin van de negentiende eeuw, ontstond er een westers superioriteitsgevoel ten aanzien van China, dat als een achterlijk land werd beschouwd en op dezelfde bevoogdende wijze werd tegemoet getreden als de landen in de Oriënt. Het beeld dat Said oproept is duidelijk te herkennen in deze specifieke periode van de westerse relatie met China. Maar de verschillen zijn enorm.¹⁰ In tegenstelling tot de door Said beschreven door Britten en Fransen gedomineerde landen en cultuurgebieden werd China nooit een westerse kolonie. Westerlingen kregen nooit greep op het Chinese onderwijs en debat over cultuur en verleden. De Chinese politieke en academische traditie waren uitstekend in staat om op eigen gezag te denken en te handelen. Welbeschouwd weerde China vanaf het begin alle directe westerse invloed af. De westerse ‘verworvenheden’ werden en worden zeer kritisch bekeken en pas na zorgvuldige weging op een eigen manier geassimileerd en aangepast aan de Chinese doelstellingen en realiteit. In dat licht laat de negentiende-eeuwse agressieve westerse openbreekpolitiek zich – heel anders dan in de gevallen van India, het Midden Oosten en Nederlands-Indië/Indonesië – eerder lezen als onmacht- dan als machtspolitiek: uit machteloze woede grepen Europa en Amerika de westerse militaire suprematie aan om eindelijk de begeerde handelsconcessies af te dwingen. En die militaire macht bleef tot de komst van de Republiek het enige middel om ‘zaken te doen’ – met alle heftige Chinese reacties vandien. Pas daarna werd onderhandelen langs diplomatieke weg een werkbare optie.

Door de eeuwen heen laat de westerse verhouding tot China juist zien dat er geen sprake is van het eenzijdige en eurocentrische superieure machtsbeeld dat Said signaleert ten aanzien van de Oriënt. Zijn visie lijkt een ‘telescope view’: door te focussen op de Britse en Franse superieure houding tegenover de Oriënt na de Verlichting, ziet hij niet (of althans te weinig) dat hij het slechts heeft over een begreemd stadium in de ontwikkeling van het westerse denken over het Oosten, een stadium dat inderdaad in hoge mate bepaald werd door een westers superioriteitsgevoel maar dat werd voorafgegaan door een veel neutralere houding vanaf de eerste dertiende-eeuwse contacten en tijdens en na de periode van de Ontdekkingsreizen.¹¹ De westerse houding ten opzichte van China werd juist gekenmerkt door ontzag en een zeker inferioriteitsgevoel die doorwerkten tot –

inderdaad – de Verlichting, waarna China een tijd lang ook als achterlijk werd beschouwd. Maar naar het zich laat aanzien steekt de laatste decennia in het westen opnieuw de houding van ontzag gecombineerd met een zeker inferioriteitsgevoel de kop op.

Ook over de methode van Said in vergelijking met de mijne lijken enkele opmerkingen op hun plaats. Ik kan mij volledig vinden in zijn stelling ‘my hybrid perspective is broadly historical and “anthropological,” given that I believe all texts to be wordly and circumstantial in (of course) ways that vary from genre to genre, and from historical period to historical period’.¹² Maar ik voeg daar niet(louter)-tekstuele betekenisdragers aan toe: film, muziek, beeldende kunst, (tuin)architectuur, mode, etc. Juist in die niet strikt tekstuele betekenisdragers zie ik behalve een weerspiegeling van de meest botte en negatieve stereotyperingen (die Said terloops maar terecht signaleert in de moderne media¹³) ook de meest open en eloquente receptie van wat als positief en verrijkend wordt ervaren. En dat geldt mijns inziens niet alleen voor de Chinese cultuur. Arafatsjaals en oosterse kleding werden in de hele westerse wereld binnen een generatie van een ‘alternatief’ anti-westers politiek statement tot prestigieuze mode-artikelen, om een heel voor de hand liggend voorbeeld te noemen, dat niettemin bij Said ontbreekt vanwege zijn ‘academische’ invalshoek en beperkingen.

Said staat in zijn inleiding uitvoerig stil bij de begrenzing en selectie van zijn materiaal. Hoe consciëntieus en weloverwogen hij dat ook doet en hoe verklaarbaar dat ook is gezien de immense omvang van het gebied dat hij bestrijkt, van belang lijkt me dat hij welbewust werkt met een eigen subjectieve selectie van teksten waarvan hij het ‘oriëntalistische’ discours analyseert op grond van de door hem *vooraf* geformuleerde hypothese over het westerse suprematiedenken en -handelen ten opzichte van de Oriënt. Hij geeft zich er terdege rekenschap van dat hij dat mede doet met politieke bedoelingen en in zijn hoedanigheid van in Palestina en Egypte opgegroeide ‘oosterling’ die zijn academische vorming kreeg in de Verenigde Staten. Welnu, ik ben geen Chinees en heb me niet bij voorbaat beperkt tot materiaal dat een bepaalde vooropgezette ideologische hypothese moest bewijzen. Ik heb een breed aanbod aan zeer divers materiaal bestudeerd om een historische ontwikkeling in kaart te brengen die de achtergrond vormt van een even diverse literaire productie waarin de Nederlandse en westerse beeldvorming over China in woorden is vastgelegd. Als ik terugkijkend een hypothese zou moeten formuleren, dan zou die wellicht moeten luiden dat de westerse belangstelling voor China in de loop der eeuwen veel minder door machtspolitieke dan door

economische motieven werd bepaald, en dat zelfs de christelijke missie en zending, hoewel onmiskenbaar (maar vergeefs) opererend met een machtspolitieke hidden agenda, vrijwel uitsluitend economische doelen wist te realiseren (of liever gezegd: te faciliteren) – en met wisselend succes. In feite bleven de effecten van missie en zending voornamelijk beperkt tot bijdragen op wetenschappelijk gebied en humanitaire hulp. China bleef een gesloten rijk dat zich niets liet opdringen en dat zelf bepaalde hoe ver westerse infiltratie en invloed werd toegestaan. Dat bezorgde het land in het westen de hardnekkige reputatie van ‘l’empire immobile’, een rijk waar nooit iets veranderde. Die reputatie is na het uitroepen van de republiek keer op keer op de proef gesteld en ontkracht, maar blijft niettemin voortbestaan. Dat lijkt te bewijzen dat het contemporaine westerse beeld van China nog altijd niet spoort met de realiteit van een land waar binnen een eeuw onnoemelijk veel is veranderd – maar niet overeenkomstig de westerse agenda. Niettemin zijn de laatste jaren de berichten over ingrijpende veranderingen in China niet van de lucht – veelzeggend genoeg voornamelijk op het gebied van economie en internationale handel. Op sociaal, politiek, artistiek en cultureel gebied blijft China in westerse ogen vrijwel onveranderd (lees: minder interessant, een uitzondering als de Chinese film daargelaten) – een fraai voorbeeld van het meermalen genoemde telescoopeffect, zelfs na twaalf eeuwen Europees-Chinese betrekkingen. Grote getallen en superlatieven hebben sinds Marco Polo onveranderlijk de aantrekkingskracht van het Rijk van het Midden bepaald in het Westen. Geen ander land en geen andere cultuur ter wereld is door de geschiedenis heen zo hardnekkig beschouwd onder de westerse economische noemer van de grote getallen.¹⁴

Said noemt drie redenen waarom hij koos voor de beperkingen die hij zich oplegde:

It has seemed to me foolish to attempt an encyclopedic narrative history of Orientalism, first of all because if my guiding principle was to be ‘the European idea of the Orient’ there would be virtually no limit to the material I would have had to deal with; second, because the narrative model itself did not suit my descriptive and political interests; third, because [...] there already exist encyclopedic works on certain aspects of the European-Oriental encounter such as make the critic’s job, in the general political and intellectual context I sketched above, a different one.¹⁵

De eerste reden, de onafzienbaarheid van het te bestuderen materiaal, zouden we kwantitatief en praktisch kunnen noemen. De andere twee zijn kwalitatief en inherent aan de werkwijze die hij koos. Het kwantitatieve argument – wederom de grote

getallen – lijkt herhaaldelijk bepalend geweest voor de in andere studies gevolgde methode. Raymond Dawson noemde het bronnenmateriaal voor zijn *The Chinese Chameleon* ‘limitless’ en analyseerde alleen ‘the principal ingredients which may be identified in European conceptions of China,’ met speciale nadruk op ‘Anglo-Saxon attitudes’.¹⁶ Nigel Cameron beperkte zich in *Barbarians and Mandarins* tot een representatieve keuze van westerse China-reizigers van voor 1900 en *The Chan’s great Continent* van Jonathan Spence is gebaseerd op twaalf lezingen waarin achtenveertig volgens de auteur representatieve visies op China (‘sightings’ zoals Spence ze noemt) van evenveel westerse auteurs uit de periode 1250-1990 de revue passeren. Colin Mackerras volgt een soortgelijke werkwijze in *Western Images of China*. In zijn inleiding schrijft hij:

In view of the enormity of the subject, certain important topics have been specifically omitted or treated only very sparsely. These include China’s literature and arts and its minority nationalities.

The time-frame of this book is deliberately comprehensive. It covers Western images from the very beginnings of contact between China and the West until our own age.¹⁷

In de studies over chinoiserie in de beeldende en toegepaste kunst valt een soortgelijke beperking van het bestudeerde materiaal te signaleren. Dat ligt voor de hand om bovengenoemde kwantitatieve en praktische redenen en om de kwalitatieve redenen van focus en methode. In deze studie wordt gefocust op literaire chinoiserie in het Nederlandse taalgebied, een veel beperkter en duidelijker afgebakend onderzoeksterrein. Zo beperkt dat het als geheel te overzien lijkt en, vanwege de prominente rol die Vlamingen en Nederlanders vanaf het begin speelden in de westerse beeldvorming over China en vanwege de brede receptie van Chinabeelden uit, met name maar niet alleen, Frankrijk, Engeland, Duitsland en de Verenigde Staten, naar mijn mening ook als representatief kan gelden voor de geschiedenis van die beeldvorming. Daarmee lijkt deze studie enigszins tegemoet te komen aan een wens die Said in zijn inleiding formuleerde:

Yet even though it includes an ample selection of writers, this book is still far from a complete history or general account of Orientalism. Of this failing I am very conscious. [...] I have consoled myself with believing that this book is one installment of several, and hope there are scholars and critics who might want to write others. There is still a general essay to be written on imperialism and culture; other studies would go more deeply into the connection between Orientalism and pedagogy, or into Italian, Dutch, German, and Swiss Orientalism [...]¹⁸

Aan de geschiedschrijving van het Nederlandse Oriëntalisme wordt gewerkt, getuige recente deelstudies op dat gebied.¹⁹ Ik hoop dat deze studie een bescheiden bijdrage kan zijn aan de geschiedschrijving van de Nederlandse en westerse beeldvorming met betrekking tot China. Dat die wezenlijk anders is dan de beeldvorming over de Oriënt blijkt mede uit recente Nederlandse publicaties over het oriëntalisme. Zowel Peter Rietbergen (2007) als Jan de Hond (2008) benadrukken in het oriëntalisme de Europese zoektocht naar de wortels van de westerse beschaving, die in beslissende mate gedefinieerd werd door de Griekse en Romeinse cultuur en het christendom en de Bijbel. Het oriëntalisme was dus in belangrijke mate een westerse zoektocht naar de eigen identiteit en wortels, en vooral een zelfherkenning. Tegen die achtergrond tekent China zich af als het radicaal Andere, niet-eigene en onbekende. Dat lijkt me een plausibele verklaring voor de eeuwenlange fascinatie voor China als een ‘andere’ en ‘omgekeerde’ wereld.

1. KATHOLIEK EUROPA ONTDEKT CHINA (1250-1600)

1.1 WILLEM VAN RUBROEK EN DE FRANCISCANENMISSIE

Toen Marco Polo in 1271 afreisde naar Khan-balik (Peking) beheersten de Arabieren de handelsroutes tussen Oost en West. In de Romeinse tijd bereikten oosterse producten over land en zee langs de zogenaamde Zijderoute Europa en wist men dat er ver weg een volk was dat zijde produceerde. Bij gebrek aan nadere kennis werden de zijdeproducenten (de Chinezen) door de Romeinen aangeduid als ‘Seres’ (zijdemensen). De heilige oorlogen tussen christenen en mohammedanen (ca. 600-1300) maakten een eind aan de handel en de Arabische kennis over het Oosten bleef voor de Europeanen een gesloten boek.²⁰

De eerste westerling die Chinezen ontmoette en over hen en hun land berichtte was de Vlaamse franciscaan Willem van Rubroek (ca. 1215-?). Hij behoorde tot de eerste christelijke missionarissen-gezanten die werden uitgezonden om contact te leggen met de Mongolen.²¹ De initiatiefnemer tot die missies was paus Innocentius IV (ca. 1180/1190-1254), die eind juni 1245 het Concilie van Lyon belegde in een poging om een gezamenlijke politiek te bepalen ten opzichte van twee gevaren die het christendom bedreigden: de ondanks de kruistochten voortgaande expansie van de islam en de in moordend tempo oprukkende Mongolen, die onder leiding van Genghis Khans kleinzoon Batu (ca. 1205-1255) tussen 1236 en 1242 Bulgarije, Zuid-Rusland, de Oekraïne, Polen, Moravië, Hongarije en Kroatië onder de voet hadden gelopen en zich in 1240 in Noordoost-Italië hadden aangediend. Het overlijden van Batu's oom, grootkhan Ögödei (ca. 1186-december 1241), bracht de Mongoolse opmars naar Wenen in het voorjaar van 1242 tot stilstand omdat de prinsen-legeraanvoerders naar Karakorum werden teruggeroepen voor de verkiezing van een nieuwe grootkhan. Het was de redding van Europa, dat later niet meer door de Mongolen werd lastiggevallen. Maar dat wist paus Innocentius nog niet en hij besloot tot een diplomatiek offensief om de Mongoolse dreiging te keren. Nog voor het concilie, in maart 1245, zond hij de dominicaan Andreas de Longjumeau, een vertrouwensman van de Franse koning en kruisvaarder Lodewijk IX de Heilige (1214-1270), naar de voorhoede van het Mongolenleger in Groot-Armenië met een brief waarin de paus zijn verwondering uitsprak over de Mongoolse inval in Europa en hen aanspoorde christen te worden.²² Longjumeau keerde terug met het bericht dat er onder de Mongolen christenen waren

en dat de Mongoolse bevelhebber, Batu's zoon Sartak, zelfs gedoopt zou zijn. Dat sterkte de paus in zijn hoop de Tartaren als bondgenoten van de christenen te winnen in de strijd tegen de Saracenen.²³

Die hoop werd mede gevoed door een oude legende over een immens machtige en rijke christelijke koning die ten oosten van de Arabische wereld zou wonen en een perfecte bondgenoot voor de kruisvaarders leek. Het geloof in het bestaan van deze Presbyter Ioannes, Priester Johannes of, in Middelnederlandse bronnen, Pape Jan, werd versterkt toen een oosterse patriarch genaamd Johannes in 1122 een bezoek bracht aan Rome en groot opzien baarde met zijn mededelingen over een christelijke gemeenschap in India, de zogenaamde Thomaschristenen. Dat Presbyter Ioannes een historische figuur zou zijn baseerde men later op een mededeling van bisschop Otto von Freising, die in zijn *Chronica* (1156-1157) vertelde dat hij persoonlijk van de Syrische bisschop Hugo van Gabala had gehoord dat deze Presbyter Ioannes, afstammeling van de Drie Koningen, enkele jaren eerder de Meden en de Perzen verslagen had en als priester-koning heerste over een rijk in het uiterste oosten.²⁴ Hij zou nestoriaan zijn ofwel een Byzantijnse christen, volgeling van Nestorius (ca. 382-451), patriarch van Constantinopel en leider van een sekte die tijdens het concilie van Efeze (431) in de ban was gedaan. Een nieuw 'bewijs' vormde een Latijnse brief, gericht aan de Byzantijnse keizer Manuel Comnenus (r. 1143-1180) en keizer Frederik Barbarossa (r. 1152-1190), die in 1165 in Europa begon te circuleren en die afkomstig was van niemand minder dan Presbyter Ioannes zelf. Hij introduceert zich als de machtigste heerser op aarde, beschrijft uitgebreid zijn paradijselijke rijk en stelt een verbond met het westerse christendom voor om Jeruzalem van de moslims te bevrijden. Het gaat hoogstwaarschijnlijk om een utopistisch geschrift dat door een literair uitstekend onderlegde westerse monnik werd geschreven, maar de tekst werd bloedserius genomen en zou tot in de zestiende eeuw zoektochten naar het rijk van Priester Johannes inspireren. Hoezeer de practical joke van de anonieme monnik was aangeslagen blijkt uit het feit dat er een honderdtal Latijnse handschriftversies en vele vertalingen van de brief zijn overgeleverd, terwijl er ook een groot aantal oude drukken in diverse talen bestaat. In de dertiende eeuw was Presbyter Ioannes een alom bekende figuur in Europa.²⁵

Op 16 april 1245 vertrok een tweede pauselijk gezantschap dat via Polen en Rusland naar Karakorum reisde. Het bestond uit de Italiaanse franciscaan Iohannes de Plano Carpini (Giovanni da Pian del Carpine, ca. 1180-1252) en de Poolse minderbroeder Benedictus Polonus (Benedykt Polak), die als tolk optrad. Ze bereikten Karakorum op 22 juli 1246 en maakten er op 24 augustus de kroning mee van de

nieuwe grootkhan Güyük (ca. 1206-1248), de oudste zoon van Ögödei. In november keerden ze terug naar Europa met een brief van Güyük Khan aan de paus waarin Güyük de kerkvorst uitnodigde zijn vazal te worden en weinig interesse toonde in samenwerking tegen de moslims.²⁶ Carpini schreef een in het Latijn gesteld verslag van zijn reis, getiteld *Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*.²⁷ De tekst genoot enige bekendheid, vooral omdat gedeelten eruit door de Franse dominicaan Vincent de Beauvais (ca. 1190-ca. 1264) werden opgenomen in diens *Speculum historiale*, een van de vier boeken van het tot in de Renaissance veelgebruikte encyclopedische werk *Speculum majus* (voltooid rond 1259 en voor het eerst gedrukt in 1468). Beauvais nam eveneens fragmenten op uit de *Historia Tartarorum*, het verslag dat Simon de Saint-Quentin schreef van de reis van een derde pauselijk gezantschap (eveneens in 1245) naar de Mongolen, geleid door de dominicaan Ascelinus. Hij bezocht Baiju (of Batchou-Nouyân), leider van de Mongoolse legers in Perzië, die hem naar de grootkhan doorverwees. Ascelinus weigerde echter verder te reizen, omdat hij orders had zijn missie ter kennis te brengen van de eerste Mongolenleider die hij ontmoette. Na vergeefse pogingen Baiju te bekeren, keerde hij eind 1248 of begin 1249 onverrichterzake terug in Lyon.²⁸

Intussen was koning Lodewijk IX aan het hoofd van de zevende kruistocht in september 1248 op Cyprus aangekomen, waar hij in december bezoek kreeg van twee gezanten van Eljigidei, de nieuwe Mongoolse bevelhebber in Perzië. Ze brachten een voorstel tot een verbond tussen de Mongolen en de ‘Franken’, waarbij aan christenen in Armenië, Perzië en Tartarije godsdienstvrijheid werd beloofd. Enthousiast zond Lodewijk in 1249 wederom Andreas de Longjumeau naar Karakorum. Toen hij daar aankwam was grootkhan Güyük echter net overleden en zijn weduwe stuurde Longjumeau terug (1251) met een brief waarin tribuut van het christelijke Westen werd geëist. Van Longjumeaus reisverslag zijn slechts enkele fragmenten bewaard.²⁹

Willem van Rubroek was rond 1248 in Palestina aangekomen, mogelijk in het gevolg van Lodewijk IX, met wie hij nauwe betrekkingen onderhield. Verondersteld wordt dat hij met de kruisvaarders deelnam aan de desastreuze veldtocht tegen Egypte, de verovering van Damiate (1249) meemaakte en kort daarop met de koning en diens ridders en soldaten door de Saracenen werd gevangengenomen om pas tegen betaling van een kolossaal losgeld te worden vrijgelaten.³⁰ Rubroek bevond zich in het franciscanenklooster in Akko toen hij Longjumeau ontmoette na diens terugkeer. Van hem ontving hij eerstehandsinformatie over de situatie bij de Mongolen en het bericht dat hij er Duitse gevangenen had aangetroffen. De gezantschappen waren op een mislukking uitgelopen en Rubroek zou zich uit vrije wil hebben aangeboden om

Sartak te bezoeken met de bedoeling zich in diens omgeving te vestigen en er, mede onder zijn Germaanse stamgenoten, het christendom te prediken. Rubroek ging niet als koninklijk gezant maar kreeg van Lodewijk IX wel een aanbevelingsbrief voor Sartak mee.

Op 7 mei 1253 begon Rubroek vanuit Constantinopel zijn reis naar het oosten in het gezelschap van de mede-franciscaan Bartholomeus van Cremona, de Franse geestelijke Gosset, een knecht die enkele woorden Mongools sprak en Nikolaas, een vrijgekochte slaaf. Op 31 juli bereikte hij het kamp van Sartak, die hem doorstuurde naar zijn vader Batu, die hem op 16 september op zijn beurt doorzond naar de grootkhan Möngke (1208-1259). Willem arriveerde op 27 december 1253 bij Möngke, die in 1251 Güyük was opgevolgd, en kreeg van hem toestemming aan zijn hof te verblijven. In diens gevolg bereikte hij op 5 april 1254 eindelijk de hoofdstad Karakorum. Aan het hof daar ontmoette hij nestorianen die als wijsgeren en raadslieden waren aangesteld en hij stelde vast dat onder de Mongolen het nestorianisme inderdaad de nodige volgelingen had.³¹ Op 5 juli 1254 aanvaardde hij de terugreis en in augustus 1255 was hij in Tripoli, vanwaar hij terugkeerde naar Akko, waar hij werkzaam was als lector in het franciscanenklooster.³² Onbekend is wanneer hij naar Europa terugkeerde en wanneer hij overleed, maar in 1257 ontmoette hij in Parijs de controversiële Engelse wijsgeer Roger Bacon (1214-1294), die als docent aan de Universiteit van Parijs de bijnaam ‘Doctor Mirabilis’ had verworven. Hij had zijn professorenbestaan opgegeven en was rond 1256 franciscaan geworden. Willem gaf hem inzage in zijn reisverslag, waaruit Bacon delen opnam in zijn *Opus Majus* dat hij in 1267 aan paus Clemens IV aanbood. Opmerkelijk genoeg wordt Rubroek verder door geen enkele andere schrijver uit de middeleeuwen genoemd. Pas in 1598 publiceerde Richard Hakluyt een eerste en onvolledige gedrukte versie van zijn reisverslag. In 1634 verscheen een volledige Franse vertaling en in 1706 bij Pieter van der Aa in Leiden een eerste Nederlandse vertaling naar het Engels, getiteld *Aanmerklyke reys, gedaan door Willem de Rubruquis [...] na d'oostersche gedeelten der weereld, insonderheyd na Tartaryen en China in 't jaar onses Heeren 1253*.

Willems reisverslag bood een schat aan zeer nauwkeurige en in zijn tijd onbekende informatie over het binnenland van Azië en de Mongoolse maatschappij in de dertiende eeuw. Hij stelde als eerste vast dat ‘Cathaia’ en het bij de Romeinen bekende land van de Seres identiek waren. Hoewel hij het eigenlijke China niet bezocht maakte hij persoonlijk kennis met Chinezen, die hij als volgt beschreef:

Verderop ligt het uitgestrekte Cathaia. De bewoners ervan werden vroeger, naar ik meen, Seres genoemd. Daar komen namelijk de kostbaarste zijden stoffen vandaan, de serici, die

zo genoemd worden naar het volk dat ze maakt. Het volk heet op zijn beurt Seres, omdat één van hun steden die naam draagt. Uit goede bron kwam ik te weten dat in die streek een stad bestaat met zilveren muren en gouden torens. In dit land zijn veel gewesten, waarvan de meeste nog niet onderworpen zijn aan de Mongolen. Tussen dit land en Indië ligt de zee.

De Cathaiers zijn klein van gestalte. Bij het spreken stoten ze de lucht krachtig langs de neusgaten uit. Ze hebben spleetogen, zoals trouwens alle oosterlingen. Ze zijn bedreven vaklui op alle gebied en hun geneesheren kennen buitengewoon goed de kracht van de kruiden. Ze beschrijven zeer accuraat een ziekte aan de hand van de polsslag. Maar de urine ontleden ze nooit, daar hebben ze geen kennis van. Ik heb dat zelf vastgesteld want veel Cathaiers wonen bij Karakorum. Volgens hun traditie moet het beroep dat de vader uitoefent ook door alle zonen worden uitgeoefend. Dat is ook de reden waarom ze zoveel belasting betalen. Ze geven elke dag vijftienhonderd jascoten aan de Mongolen. Een jascoot is een zilverstuk dat tien mark weegt. Dat is dagelijks de som van vijftienduizend mark, zonder de zijden stoffen en de eetwaren te rekenen die ze leveren en de diensten die ze moeten bewijzen.³³

Rubroek gaf ook als eerste westerling een tamelijk nauwkeurige beschrijving van het Chinese karakterschrift: 'zij schrijven met een penseel, zoals waar de schilders mee schilderen, en in één figuur maken zij verschillende letters, die een woord betekenen.'³⁴

Waarom het relaas zo lang onbekend bleef is een raadsel. Mogelijk had het binnen de context waarin het ontstond zijn actualiteit verloren. Willems pogingen de grootkhan en hoge Mongoolse leiders te bekeren waren op niets uitgelopen en de boodschap die hij van de grootkhan meekreeg voor Lodewijk IX was wederom dat hij hem tribuut moest brengen. Nieuwe perspectieven waren er niet. Bovendien was Innocentius IV in december 1254 overleden en zijn opvolgers vertoonden weinig animo voor de missionering van de Mongolen. Lodewijk IX had zijn aandacht gericht op een achtste kruistocht, maar stierf in 1270 aan het begin daarvan tijdens de mislukte belegering van Tunis.

Pas veertig jaar na Willem diende zich opnieuw een franciscaan aan bij de grootkhan. Het verenigde Mongolenrijk was inmiddels uiteengevallen en in Zuidoost-Azië concentreerde Kublai Kahn (1215-1294, grootkhan vanaf 1260) zich op de verovering van China. In 1279 stichtte hij de Yuan-dynastie, waarvan hij de eerste keizer werd. In 1294 bereikte de door paus Nicolaas IV (1227-1292, paus vanaf 1288) uitgezonden Italiaanse franciscaan Giovanni da Montecorvino (1246-1328) Kublai's hoofdstad Khan-balik, waar de grootkhan net was overleden. Zijn opvolger wenste niet bekeerd te worden maar gaf Montecorvino in 1299 wel toestemming voor de bouw van de eerste kerk in de stad, in 1305 gevolgd door een tweede, tegenover het keizerlijk paleis. In 1307 werd Montecorvino tot de eerste aartsbisschop van Peking

benoemd.

Ironisch genoeg bezocht in 1287 een Mongools gezantschap Europa, geleid door de in Peking geboren nestoriaan Bar Sauma, de eerste geïdentificeerde Chinees die Europa bereikte. Hij kwam verzoeken om een bondgenootschap tegen de Saracenen maar kreeg geen respons van de koningen van Frankrijk en Engeland. Het was de eerste en laatste keer dat de Mongolen samenwerking met het Westen zochten.³⁵

De franciscaanse monnik die het meest uitgebreide reisverslag naliët was Odoric de Pordenone (ca. 1265-1331), die lange tijd door Azië en China reisde en van 1324 tot 1327 in Khan-balik verbleef. Zijn oorspronkelijk in het Latijn geschreven reisverslag *Descriptio orientalium partium* was in de veertiende eeuw erg populair en circuleerde in vele tientallen manuscripten in verschillende talen.³⁶

Het succes van de franciscanenmissie was echter van korte duur. Nadat aartsbisschop Montecorvino in 1328 was overleden ging het bergafwaarts met hun vertegenwoordiging in China en ook de dominicanen verloren invloed naarmate de macht van de Mongoolse dynastie slonk. Toen die in 1368 viel, viel opnieuw het gordijn tussen China en Europa.³⁷

1.2 Marco Polo

De eerste Europese leek die de Chinese wonderen met eigen ogen aanschouwde en er in geuren en kleuren over berichtte in het westen was Marco Polo (1254-1324), een Venetiaan die tussen 1271 en 1295 door Azië reisde en zeventien jaar (1275-1292) in dienst was van Kublai Khan.³⁸ Polo maakte deel uit van een Venetiaanse handelsmissie die probeerde eigen stapelplaatsen in Azië te vestigen. Zijn vader Nicollò en oom Matteo waren al rond 1260 uit Venetië vertrokken en wisten een jaar of vijf later door te dringen tot het hof van Kublai Khan, die hen welwillend ontving en veel interesse toonde in wat zij over Europa en het christendom vertelden.³⁹ De Khan zond de twee broers terug met een boodschap voor de paus, waarin hij verzocht hem een honderdtal kenners van de christelijke leer te zenden om hem van de superioriteit van hun geloof te overtuigen. Toen de broers in 1269 in Accra aankwamen, vernamen ze dat paus Clemens IV een jaar tevoren was overleden. Ze reisden door naar Venetië om hun familie te bezoeken en de verkiezing van een nieuwe paus af te wachten. De beslissing bleef nog twee jaar uit en in 1271 vertrokken ze opnieuw uit Venetië, ditmaal met Nicollò's zeventienjarige zoon Marco, wiens moeder was overleden. In Accra ontvingen ze toestemming wederom naar de Khan te reizen van de plaatselijke legaat die kort daarop tot paus Gregorius X (r. 1271-1276) werd gekozen. Hij zond twee dominicanen met rijke geschenken met hen mee om

Kublai Khan te bezoeken. Geconfronteerd met Mongoolse wreedheden in Armenië, zagen de geestelijken af van de verdere reis, zodat wat bedoeld was als een pauselijk gezantschap gereduceerd werd tot een handelsmissie met pauselijke missiven en geschenken. De Khan ontving de twee broers hartelijk en belastte de jonge en leergierige Marco met allerlei taken, waaronder enkele gezantschapsreizen die hem in staat stelden het land te leren kennen. Terug in Italië werd Marco tijdens een oorlog tussen de stadstaten Venetië en Genua in 1298 krijgsgevangene gemaakt. In de gevangenis van Genua vertelde hij zijn reisavonturen aan een lotgenoot, de schrijver Rustichello van Pisa. Deze bewerkte de verhalen, aangevuld met veel merkwaardige details, tot een in het Frans, de gebruikelijke taal van de toenmalige romance-schrijvers, geschreven reisverslag, getiteld *Livre des diversités*. Het begon rond 1300 te circuleren en raakte daarna in manuscripten ruim verspreid onder vorsten en vermogenden door heel Europa – er zijn 119 manuscriptversies bewaard.⁴⁰ De tekst baarde opzien, maar werd niet door iedereen even serieus genomen. Hoewel veel van wat aan Marco Polo's levendige fantasie werd toegeschreven later op waarheid bleek te berusten, bleef een flinke hoeveelheid overdrijving en verzinsels over. In hoeverre Marco Polo danwel zijn ghost-writer daarvoor verantwoordelijk moet worden gehouden, staat nog altijd ter discussie.⁴¹

In ieder geval bezorgde behalve het fortuin waarmee hij naar Italië terugkeerde ook de vermeende overdrijving in zijn reisverslag Marco Polo de bijnaam 'Il Milione'. Marco Miljoen zag vele zaken van ongeëvenaarde schoonheid en een weelde die alleen in grote getallen en superlatieven viel uit te drukken. Het paleis van de Khan in Khan-balik kreeg in zijn beschrijving mythische proporties. Het is het grootste dat ooit door een mens werd aanschouwd. Het gebouw is omgeven door een muur van twee voetstappen dik marmer, voorzien van marmeren trappen. De muren van zalen en kamers in het paleis zijn allemaal bedekt met goud en zilver en versierd met afbeeldingen van draken, vogels, ruiters, vele soorten dieren en krijgstaferelen. Het plafond is op dezelfde wijze versierd, zodat er niets anders te zien is dan goud en afbeeldingen. De hal is zo groot dat er met gemak een maaltijd voor zesduizend man kan worden aangericht. Het paleis is zo welgebouwd dat niemand ter wereld zich enige verbetering in ontwerp of uitvoering kan voorstellen.⁴² Polo mocht dan hier en daar flink overdrijven, wat hij beschreef sprak even sterk tot de westerse verbeelding als het nieuwe Jeruzalem uit de Bijbel (Openbaring 21: 9-21).

Hoewel Kublai Khan zijn gast welwillend ontving en zich geïnteresseerd toonde in de godsdienst en wetenschap van het christelijke Europa, was het gelegde contact van korte duur. De Mongoolse heerschappij werd ondergraven door innerlijke

verdeeldheid en aanvallen van Chinese genootschappen die zich tegen de vreemde veroveraars hadden georganiseerd. In 1368 werd Peking ingenomen en moesten de Mongolen het veld ruimen voor de Ming-dynastie (1368-1643). De heersers van deze dynastie baseerden hun bestuur op de leer van Confucius, die ook voor de Mongoolse overheersing als richtlijn had gediend. De Mingkeizers onderwierpen handel en contacten met de barbaren wederom aan strenge beperkende regels. Vreemde vorsten konden van enige beschaving blijk geven door zich aan de Zoon des Hemels onderworpen te tonen en hem tribuut te brengen in de vorm van producten uit eigen land. Dit tribuutstelsel was de enige weg waarlangs de barbaren in contact konden treden met het Hemelse Rijk. De onbekendheid met dit stelsel had de eerste Europese toenaderingspogingen tot de Mongolen gedwarsboomd.

Niettemin had het relaas van Marco Polo een diepgaande invloed, niet alleen op de komende ontdekkingsreizen maar ook, dankzij de drukpers en de opname in de befaamde compilatie van Giovanni Battista Ramusio (1485-1557), *Delle Navigazioni et Viaggi* (3 delen, Venetië 1550-1556), op lezers vanaf de zestiende-eeuw tot op de dag van vandaag.⁴³ Polo's belang voor de Europese ontdekkingsreizen mag niet worden onderschat. Tot in de zeventiende eeuw werden aan hem ontleende noties over het Verre Oosten in de westerse cartografie gebruikt om nog ongeëxploreerde gebieden te karakteriseren.

1.3 SIR JOHN MANDEVILLE

Een auteur die Marco Polo ruim een halve eeuw later in populariteit naar de kroon stak en zelfs lange tijd de baas werd was Jehan de Mandeville, beter bekend als Sir John Mandeville. Het oudste bewaarde handschrift van zijn oorspronkelijk in het Frans gestelde reisbeschrijving dateert van 1371 en in totaal zijn er driehonderd manuscripten in vrijwel alle West-Europese talen van overgeleverd.⁴⁴ Het werd volgens het slot van de tekst in 1367 geschreven. Mandevilles relaas over zijn reizen naar het Heilige Land, Egypte en de Sinaï en vervolgens naar het Verre Oosten behoorde tot ver in de zeventiende eeuw tot de meestgelezen boeken in Europa. Daarna raakte het in de vergetelheid tot de negentiende-eeuwse wetenschappelijke bestudering van oude bronnen over het Oosten het weer in de belangstelling bracht. Toen werd vastgesteld dat Mandeville, die vanaf de zeventiende eeuw als de grootste travel-liar aller tijden bekend stond, vrijwel alles van anderen had overgeschreven en daarmee een fictief reisverhaal had gemaakt.

Over de identiteit van de auteur is men het nog altijd niet eens. De vele Engelse publicaties over de auteur en zijn werk vermelden hem als een Engelsman, maar dat

staat allerm minst vast en er zijn sterke argumenten om te concluderen dat hij een medicus uit Luik was die Jehan de Bourgogne heette en door het Nabije Oosten had gereisd.⁴⁵ Aan eigen reisvervaringen koppelde hij een gedegen kennis van de literatuur over het Nabije en Verre Oosten, die hem in staat stelde een grotendeels fictief reisverslag te schrijven dat bijzonder overtuigend overkwam en waarin waarheid en fictie niet van elkaar te onderscheiden waren. Hij maakte handig gebruik van zijn bronnen om een buitengewoon onderhoudend verhaal te schrijven, waarin alles wat er aan exotische wezens en fenomenen via de natuurlijke historie en bestaria was overgeleverd werd verwerkt in het raamwerk van een avontuurlijke en lange maar voor de tijdgenoot niettemin plausibele reis. Hij maakte onder meer gebruik van de brief van Presbyter Ioannes en de reisverslagen van Carpini en Van Rubroek. Het grootste deel van zijn beschrijving van Oost-Azië ontleende hij aan Odoric de Pordenone. Opmerkelijk is dat er in Mandevilles beschrijving van Cathay op één miniem punt na geen enkele ontleening aan Marco Polo te herkennen valt.⁴⁶ Van Cathay zegt hij dat het het voornaamste en beroemdste land van alle landen aan gene zijde van de zee is en toebehoort aan de grote khan.⁴⁷ De beschrijving van het paleis van de khan is nog indrukwekkender dan die van Polo en opdat de lezer niet twijfelt aan de waarheidsgetrouwheid ervan vertelt Mandeville dat hij en vier vrienden en hun knechten vijftien maanden lang de khan dienden als soldaten in de oorlog tegen de koning van Manti (Manzi, Zuid-China), alleen om vast te kunnen stellen dat wat ze hadden gehoord over de rijkdom en weelde van de khan waar was.⁴⁸ En ja hoor:

Ende seker wi vondent van goeder ordinancien ende overvloedigher rijcheit ende vele meer wonders, dan wij hadden horen segghen van sinen hove, noch nemmermeer en hadden wijt ghelooft, en hadden wijs niet ghesien, want cume mochte yemant geloven die edelheyt ende die rijcheit ende die menichfoudicheit die in sinen hove is.⁴⁹

De khan is de machtigste heerser op aarde, groter en machtiger dan Pape Jan, de sultan van Babylonië en de keizer van Perzië.⁵⁰

De in handschriften en na ca.1450 ook in boekvorm breed verspreide *Reizen, Travels, Voyages*, etc. van Mandeville hielden de grootheid en rijkdom van het mythische Cathay springlevend tot ver na de grote ontdekkingsreizen en bleven ook toen ze inmiddels door de realiteit waren achterhaald nog lang tot de verbeelding spreken van het westerse lezerspubliek. Dat kon mede doordat veel van wat Mandeville over de khan en zijn rijk vertelde veel meer dan het relaas van Marco Polo was verpakt in voor de christelijke lezer herkenbare aan de Bijbel en de middeleeuwse literatuur ontleende topen, beelden, thematiek en stijlfiguren. Zo krijgt het paleis van de khan de allure van de tempel van koning Salomo (2 Kronieken 3-4); heeft de eerste

khan zeven zonen die allen, zoals Abraham, hun oudste zoon moeten doden, krijgt de khan een visioen waarin God hem opdraagt alle land rondom hem te veroveren, is er sprake van een zondvloed en heet de khan ‘cam’ omdat hij een afstammeling is van Noachs zoon Cham.⁵¹ Ook het feit dat de khan zich zeer welwillend toont tegenover christenen en, hoewel hij zelf niet in de christelijke God gelooft, graag over die God hoort spreken, de christenen in zijn rijk gedoopt en niemand zijn geloof verbiedt, moet de Europeanen vooral in de onverdraagzame zestiende eeuw van Reformatie, Inquisitie en Contrareformatie zeer hebben aangesproken.⁵²

1.4 PORTUGAL ONTDEKT CHINA

Het duurde tot de zestiende eeuw voordat Europeanen China opnieuw ontdekten. Nadat Vasco da Gama in 1498 de zeeroute naar India had opengelegd en de Portugezen handelscontacten aanknoopten op de Indiase westkust bij Calicut (het huidige Kozhikode), vernam men in het westen opnieuw van een volk dat zijde en porselein produceerde. Het werd in Portugese bronnen aanvankelijk als ‘Chins’ aangeduid, zonder dat men wist dat hun land het Cathay van de franciscanen, Marco Polo en John Mandeville was. Deze eerdere auteurs, en de brief van Presbyter Ioannes samen met de uit de antieke cartografie overgenomen notie van een aards paradijs dat in het uiterste Oosten werd gesitueerd, voedden een mythisch en utopisch visioen van een ver in het Oosten gelegen sprookjesrijk waar christenen woonden en alom vrede en welvaart heersten. Van het bestaan van christenen onder de Chins bleek echter vooralsnog niets en toen de Portugezen in India een kleine gemeenschap Thomaschristenen aantroffen werd het idee dat het machtige rijk van Presbyter Ioannes in het Verre Oosten zou liggen verlaten. Het zoekterrein werd verplaatst naar Afrika, waar al spoedig christenen werden aangetroffen in Ethiopië, wier koning als ‘Preste João’ werd geïdentificeerd.⁵³

Behalve specerijen bracht Vasco da Gama in 1500 zijde en porselein mee terug naar Portugal en in 1501 bereikte meer Chinese waar Portugal met de vloot van Pedro Álvares Cabral.⁵⁴ De belangstelling voor de producenten ervan was gewekt en in 1502 gaf de van oorsprong Duitse drukker Valentim Fernandes een Portugese versie uit van het boek van Marco Polo: *O Livro de Marco Paulo*, dat hij opdroeg aan koning Manuel I (r. 1500-1521), onder wiens vlag Da Gama de zeeweg naar Indië had ontdekt. In zijn voorwoord vermeldde Fernandes dat hij het boek uitgaf voor wie toen naar Indië afreisde en hij vroeg hun te verbeteren wat ze aan minder exacte informatie aantroffen.⁵⁵ Het boek werd gedrukt in februari 1502 en een paar maanden later vertrok Vasco da Gama voor de tweede maal naar Indië.

De oudste westerse verwijzing naar China, ‘a terra dos Chins’ (het land der Chinezen), is te vinden op de zogenaamde ‘Planisfeer van Cantino’, een Portugese wereldkaart uit 1502 die de recentst geleverde gegevens van de Portugese zeevaarders bevatte. In de legenda bij Malakka staat een opsomming van de goederen vandaar die in Calicut verhandeld werden die eindigt met de woorden ‘parels & muskus & fijn porselein & veel andere goederen, die allemaal voor het grootste deel van buiten, bij het land der Chinezen komen’.⁵⁶ De naam ‘Chin’ lijkt afkomstig uit het Sanskriet als een verbastering van het Chinese ‘ren’ (mens/man) in de benaming ‘Da Ming Ren’. ‘Da Ming’ (grote Ming) was de onder Chinezen toen gebruikelijke benaming voor hun land.⁵⁷

Het Verdrag van Tordesillas (1494) had de te ontdekken en te kerstenen niet-christelijke wereld in twee helften verdeeld, waarvan de westelijke helft aan Spanje toeviel en de oostelijke helft aan Portugal. De demarcatiemeridiaan werd 370 mijl (1770 km.) ten westen van de Kaapverdische eilanden getrokken, maar waar die zou uitkomen aan de andere zijde van de aarde was onbekend. Vermoed werd dat het ‘India’ dat Columbus in 1492 westelijk van Europa had ontdekt grensde aan Cathay. In het verdrag werd het meest westelijke territorium, de twee eilanden die Columbus had bezocht, aangeduid als Cipangu en Antilia, waarvan wordt aangenomen dat het het huidige Cuba en Hispaniola waren. Veelbetekend genoeg was Cipangu de naam die Marco Polo gebruikte voor Japan. Antilia (Sp. antillia, Port. antilha, waar de naam Antillen van is afgeleid) was lang voor Columbus’ expeditie in Spanje en Portugal bekend als naam van een imaginair eiland in de Atlantische Oceaan.⁵⁸ De naam betekent ‘voor-eiland’, te weten het eiland dat Columbus voor Cipangu aantrof.

De demarcatie was vanaf het begin problematisch en de Portugese koning Manuel I ontving begin 1505 het alarmerende bericht dat de Spanjaarden een vloot uitrustten om te pogen via de westelijke route Malakka te bereiken. In februari of maart gaf hij de eerste onderkoning van Portugees-Indië, Dom Francisco de Almeida, daarom opdracht snel nadere informatie te verzamelen over Malakka, dat in India als de belangrijkste distributiehaven van kostbare waren als zijde, porselein en muskus gold. In april 1508 vertrok een vloot uit Lissabon onder Diogo Lopes de Sequeira met de opdracht het Sint-Laurentiuseiland (Madagascar) te exploreren en Malakka te ontdekken. In Malakka moest een Portugese stapelplaats worden opgezet om daar de handel op poten te zetten.

Lopes de Sequeira kreeg van Manuel I als expliciete order mee:

Gij zult vragen naar de Chins, en vanwaar zij komen, van hoe ver, en om de hoeveel tijd ze naar Malakka of naar de plaatsen waar ze handel drijven komen, en welke koopwaar

ze meebrengen, en hoeveel van hen er jaarlijks komen, en naar de bouw van hun schepen, en of ze terugkeren in hetzelfde jaar als ze komen, en of ze factors of entrepots hebben in Malakka of een andere plaats, en of ze rijke kooplui zijn, en of ze zwakke of oorlogszuchtige lieden zijn, en of ze wapens of zware artillerie hebben, en hoe ze gekleed gaan, en of ze fors van leden zijn, en alle andere inlichtingen over hen, en of ze christenen zijn of heidenen, of hun land groot is, en of ze meer dan één koning hebben, en of er Moren onder hen wonen of ander volk dat niet leeft volgens hun wet of geloof, en, als ze geen christenen zijn, waar ze in geloven en wat ze aanbidden, en welke gewoonten ze erop nahouden en naar welke richting hun land zich uitstrekt en waar het aan grenst.⁵⁹

Uit niets blijkt nog dat er een verband werd gelegd tussen de Chins en Cathay.⁶⁰

Sequeira bereikte Malakka in september 1509 en trof in de haven drie of vier Chinese schepen aan. De omgang met de opvarenden was prettig, want ‘het waren mannen die bijna zo waren als het volk van Europa’.⁶¹ Een anonieme Portugese kroniek, getiteld *Crónica do Descobrimento* (Kroniek van de Ontdekking[sreis]), geeft een gedetailleerd verslag van de eerste ontmoeting tussen Portugezen en Chinezen.⁶² Aangenomen wordt dat een direct betrokkene het verslag kort na de gebeurtenissen schreef. Door de al op jaren zijnde ‘kapitein-Chinees’ Cheilata werden de Portugese kapiteins voor een maaltijd aan boord uitgenodigd. Dat stelde de schrijver in staat een paar interessante observaties te doen:

- De Chinezen aten met ‘vorken’ (anders dan de Portugezen, die met hun handen aten);
- De Chinezen hadden een lichte huidskleur (bijna zoals de Europeanen en anders dan de andere oosterse volken die men kende);
- De Chinezen aten alle soorten vlees (net zoals de Portugezen; het waren dus geen vegetariërs zoals de Indiase ‘heidenen’ en evenmin moslims, die geen varkensvlees aten);
- De Chinezen hadden hun vrouwen aan boord (anders dan de Portugezen).

Over hun land van herkomst vermeldt de tekst niets, maar van groot belang is de terloopse vaststelling van de auteur dat de Chins christenen zijn. Uiteraard is die foutieve perceptie mede gebaseerd op hun lichte huidskleur en het feit dat ze alle soorten vlees aten, waardoor ze als ‘ons soort mensen’ werden beschouwd, maar het betekent ook dat de Portugezen meteen positief stonden tegenover hun gastheren.⁶³ Van hen werd trouwens in latere bronnen gezegd dat zij de komst van de Portugezen meldden aan de autoriteiten van Malakka, als intermediair voor hen fungeerden en Sequeira tevens waarschuwden voor de vriendschapsbeloften van de plaatselijke

heerser, sultan Mahmud Shah, die volgens hen, evenmin als de lokale bevolking, te vertrouwen was. En dat terwijl Mahmud Shah zich rond 1500 van Siam had losgemaakt en kort daarop vazal van de Chinese keizer was geworden.⁶⁴

Maar de Chinezen kregen gelijk en na een paar maanden moest wat zich van de vloot van Sequeira kon redden de haven van Malakka hals over kop verlaten om aan een door lokale moslimkooplieden georkestreerde Maleis-Javaanse verrassingsaanval te ontkomen. De aan land verblijvende Portugese factor Rui de Araújo werd met zevenentwintig andere Portugezen gevangengenomen. Op 6 februari 1510 schreef hij in gevangenschap een brief aan gouverneur Afonso de Albuquerque (1462?-1515),⁶⁵ waarin hij hem uitgebreid informeerde over het handelsnetwerk rond Malakka en de militaire sterkte van de stad, en hem opriep die zo spoedig mogelijk te komen veroveren. Over de Chinezen merkte hij op dat ze elk jaar met acht tot tien jonken in de maand april in Malakka verschenen en in mei alweer terugvoeren, en dat zowel de heen- als de terugreis ongeveer drieëntwintig dagen duurde. Hun koopwaar bestond uit onder meer muskus, kamfer, rabarber, damast en satijn, en ze kochten in Malakka veel peper en ook kruidnagelen. In Malakka waren volgens Araújo verder grote hoeveelheden muskus en dwergparels en ‘zoveel koopwaar van de Chins als de Portugezen maar willen’ te koop.⁶⁶

In het najaar van 1511 veroverde Albuquerque Malakka. De sultan van de stad vluchtte naar het eiland Bintang en zond onmiddellijk een gezant naar de Chinese keizer om hem van het gebeurde op de hoogte te stellen. Zijn berichtgeving aan Peking zou voor de ontluikende Portugese relatie met China het effect hebben van een trage maar desastreuze tijdbom.

Met de verovering van Malakka was China binnen het bereik van de Portugese zeevaarders gekomen en konden handelscontacten worden opgezet. Van oosterse stuurlieden en handelaars vergaarden ze informatie over het land en de zeeweg erheen. Plannen om in 1512 al naar China te varen konden echter niet worden uitgevoerd omdat de daarvoor geschikte moessonperiode al voorbij was. Bovendien lieten de Chinezen zich dat jaar niet in Malakka zien. Pas in april 1513 kwam een kleine vloot van vier jonken onder aanvoering van de bij de Portugezen bekende Cheilata poolshoogte nemen. Hij was blij te vernemen dat de Portugezen Malakka stevig in handen hadden, deed zijn gebruikelijke zaken en vertrok in mei 1513 met de belofte dat hij het nieuws over de situatie in Malakka in zijn land zou meedelen. Na hierover te hebben vernomen berichtte Albuquerque eind 1513 aan koning Manuel I: ‘de Chinezen zijn dienaren van Uwe Majesteit en onze vrienden’.⁶⁷

Met de terugkerende vloot van Cheilata voer een door de Portugezen

gecharterde jonk met peper mee, waarop zich de Portugese factor Jorge Álvares, diens zoon en een Portugese klerk bevonden. Ze waren de eerste Europeanen die voet aan land zetten in Zuid-China op het voor handelaars uit de tribuutstaat Malakka gereserveerde eilandje Tamão (Lingding) voor de monding van de Parelrivier op 30 mijl van Kanton (Guangzhou). Ze arriveerden er in juli of augustus 1513 en keerden terug tijdens de moesson van april-mei 1514. De missie was een groot succes en gaf de Portugezen het vertrouwen dat een regelmatige rechtstreekse handel met China mogelijk was. Álvares keerde terug met een rijke lading van onder meer witte zijde, damast, brokaat, muskus, dwergparels en porselein. Hij bracht ook zwavel en salpeter mee die de Portugezen nodig hadden om buskruit te maken. Álvares richtte op Tamão een Portugese ‘padrão’⁶⁸ op en moest er zijn zoon achterlaten, die aan een onbekende ziekte was overleden.⁶⁹

Waarschijnlijk in 1514 vervaardigde de Portugese stuurman Francisco Rodrigues een eerste routier voor de vaart van Malakka naar Kanton, dat gezien de topografische terminologie was gebaseerd op informatie van Maleise zeelieden. Naar het zich laat aanzien gebruikte hij geen informatie van Álvares, die toen nog niet terug was uit China.⁷⁰

In april of mei 1515 werd een tweede Portugese expeditie uit Malakka naar China gezonden, geleid door Rafael Perestrelo. De vloot bestond uit drie jonken en had behalve Aziatische zeelui een dertigtal Portugezen aan boord. De lading, die voornamelijk bestond uit peper, werd voorspoedig verkocht op Tamão en Perestrelo keerde terug met een enorme winst en de overtuiging dat de Chins ‘goede lieden’ waren die alleen ‘vrede en vriendschap’ wilden.⁷¹

1.5 EERSTE PORTUGESE GESCHRIFTEN OVER CHINA

De eerste Portugese geschriften die nadere informatie over China bevatten dateren uit 1515 en 1516-1518. In die jaren stelden de sinds lang in de Aziatische handel actieve Tomé Pires (1465?-1540?) en Duarte Barbosa (?-1521) hun kennis te boek in respectievelijk de *Suma Oriental* en in wat simpelweg bekend werd als *Livro de Duarte Barbosa* (Boek van Duarte Barbosa). De teksten verschenen voor het eerst (en onvolledig) in druk in het eerste deel van Ramusio's *Delle Navigationi et Viaggi* (Pires anoniem in de eerste druk, Venetië, 1550; Barbosa in de aangevulde hereditie van 1554).⁷²

Van de *Suma Oriental* zijn twee handschriftversies bekend die beide een gedeelte over China bevatten dat echter verschillend van lengte is. Het zijn beide kopieën en het meest complete ‘Parijse’ manuscript wordt als de volledige tekst

beschouwd; het tweede, 'Lissabonse' manuscript als een mogelijke kopie van een vroege redactie van de tekst.⁷³

Pires schreef zijn tekst over China in Malakka na de terugkeer van Jorge Álvares, die een belangrijke informatiebron moet zijn geweest. Pires was zelf niet in China geweest en begint zijn tekst over het land met een curieuze observatie:

Te oordelen naar wat de volken hier in het Oosten zeggen, blazen ze de dingen aangaande China zo op, zowel wat betreft het land als wat betreft de mensen, rijkdommen, weelde, statie en andere verhalen, dat men eerder zou geloven dat zij spreken over ons Portugal dan over China.⁷⁴

Deze nogal zelfingenomen scepsis over de economische en geografische grootheid van China toont niet alleen wederom dat het land niet met Cathay werd geassocieerd, maar is tevens het eerste blijk van een westers superioreitsgevoel dat een scherp contrast vormt met de traditionele middeleeuwse bewondering voor het superieure Oosten.⁷⁵

De auteur vermeldt verder dat de Chinese 'koning' een heiden is en dat de Chinezen even blank zijn als 'wij'. Ze eten met twee stokjes uit porseleinen kommen die ze dicht bij de mond brengen en maken daarbij slurpende geluiden. Ze eten alle soorten vlees en drinken flink, ook Portugese wijn, maar kunnen daar slecht tegen. De Chinese vrouwen zien eruit als Spaansen: ze dragen hun haar opgestoken met gouden spelden bezet met edelstenen, kleden zich in lange rokken, blanketten hun gezicht en tooien zich op met veel sieraden.⁷⁶

Van groot belang is tevens de vrij getrouwe beschrijving van het Chinese tribuutstelsel. Pires meldt dat de koningen van onder meer Java, Siam en Malakka vazallen van China zijn en om de vijf of tien jaar hun gezanten met 'het zegel van China'⁷⁷ naar de hoofdstad zenden met rijke geschenken, waarvoor ze van de Chinese vorst geschenken van dubbele waarde terugontvangen. Ze zien de vorst echter niet in persoon omdat die achter een gordijn verborgen blijft.

Pires maakt als eerste Europeaan melding van Kanton en vertelt dat de handelswaar van heel China in die havenstad bijeen wordt gebracht. Buitenlandse schepen brengen hun waren naar een eiland op dertig mijl van de stad voor de kust van Nantou, waar Chinese ambtenaren uit Kanton rechten op de goederen heffen en hun waar tegen de goederen van de buitenlanders ruilen, waarna iedereen terugkeert naar waar hij vandaan kwam.⁷⁸ Dat de buitenlanders niet in Kanton mogen komen zou zijn uit vrees dat piraten de rijke stad zouden veroveren. Volgens Pires zijn de Chinezen niet sterk en gemakkelijk te verslaan en naar hij van Maleise kapiteins die

naar China geweest waren hoorde, zou de verschijning van een flink Portugees schip de hele stad Kanton onmiddellijk op de vlucht jagen en zou de (Portugese) gouverneur die Malakka veroverde met tien oorlogsschepen gemakkelijk de hele kust van China kunnen onderwerpen.⁷⁹ Pires gaat ook uitgebreid in op de goederen die China levert en afneemt en op de prijzen daarvan.⁸⁰ Opmerkelijk is dat hij al melding maakt van Oquem,⁸¹ een andere Chinese haven op een dag en een nacht varen van Kanton, waar andere volken onder wie de ‘lequjos’ (bewoners van de Ryukyu-archipel) handel komen drijven met de Chinezen, en vermeldt dat er nog vele andere Chinese havens zijn. Hij beperkt zich echter tot Kanton, de stad die hij ‘de sleutel tot het rijk van China’ noemt.⁸²

Duarte Barbosa voltooide in 1516 of 1518 zijn boek waarin hij informatie over landen, volken en handel langs de kusten van het Nabije en Verre Oosten – van de Rode Zee tot China – bijeenbracht.⁸³ Een groot deel kende hij uit eigen jarenlange ervaring als tolk en klerk van de Portugese factorij in de Indiase havenstad Cananore. Over China schreef hij op grond van wat hij van betrouwbare ‘moorse en heidense’ informanten in India had vernomen, naar het schijnt slechts zeer spaarzaam gebruikmakend van Portugese informatie die in Malakka voorhanden was en vandaar India bereikte. Chinezen had hij waarschijnlijk nooit gezien en in Malakka was hij nooit geweest. Hoewel zijn tekst over ‘Het grote rijk van China’ heel pover afsteekt bij de uitgebreide stukken over andere landen – wat begrijpelijk is omdat hij de meeste andere landen en volken uit eigen ervaring en omgang kende – bood hij waardevolle informatie.

Evenals Pires meldt Barbosa dat de Chinezen heidenen zijn. Hun koning aanbidt afgoden en leeft diep in het binnenland, waar heel grote steden zijn. Buitenlanders mogen het land niet binnen maar moeten hun handel drijven op eilandjes voor de kust. Buitenlandse gezanten dienen hun komst aan te kondigen en rijke geschenken mee te nemen, waarna de koning hen ontvangt op de plaats waar hij verblijft. De Chinezen raken hun voedsel niet met hun handen aan maar brengen hun porseleinen ‘bord’ dicht bij hun mond en werken het eten met ‘tangen’ van metaal of hout heel snel naar binnen. Ze eten allerlei soorten vlees – ook hondenvlees, dat ze erg lekker vinden. Het zijn zeer betrouwbare mannen en grote handelaars die alle soorten goederen verhandelen.⁸⁴

Duarte Barbosa is de eerste Europeaan die beschrijft hoe porselein wordt gemaakt:

Het wordt gemaakt van gemalen schelpen en eierschalen, eiwit en ander materiaal, waarmee ze een deeg maken dat ze voor tachtig tot honderd jaar onder de grond stoppen

om het te perfectioneren en dat ze als een grote rijkdom en schat beschouwen, want naarmate de tijd nadert dat het kan worden bewerkt, wordt het steeds meer waard. Als die tijd is aangebroken bewerken ze het op allerlei manieren tot potten van verschillende vormen en maten, grote en kleine, en daarna wordt het beschilderd en geglazuurd. En intussen stoppen ze op de plaats waar het werd opgegraven nieuw deeg onder de grond, zodat ze steeds oud deeg hebben om te bewerken en nieuw deeg om te begraven.⁸⁵

De fantasievolle beschrijving van het proces lijkt gecontamineerd met het Chinese recept voor het maken van duizendjarige eieren. Lang zou men in Europa gissen naar het ware productieproces, dat door de Chinezen geheimgehouden werd. Enkele jaren na Barbosa gaf Antonio Pigafetta, deelnemer aan de reis om de wereld (1519-1522) van Fernão de Magalhães, een vergelijkbare beschrijving van het proces, zoals hij dat hoorde van een informant op Brunei:

Porselein is een soort spierwitte aarde dat vijftig jaar onder de grond verblijft voordat het kan worden bewerkt want anders zou het niet zo fijn zijn. De vader begraaft het voor zijn zoon. Wanneer iemand vergif in een fijn porseleinen kom giet breekt die onmiddellijk.⁸⁶

Barbosa noemt evenals Pires behalve porselein ook zijde als belangrijke Chinese handelswaar en vermeldt dat naast peper ook opium een geliefd artikel is voor de jonken die naar Malakka komen.⁸⁷ Ook Barbosa vindt het vermeldenswaard dat de Chinese zeevaarders op hun jonken vrouw en kinderen meenemen en vertelt dat ze geen huis aan wal bezittten. Tot besluit merkt hij op dat China in het noorden grenst aan Tartarije.

1.6. PORTUGEZEN ZIEN CHINEZEN

Op 7 april 1515 vertrok Fernão Peres de Andrade uit Lissabon naar India met de koninklijke opdracht 'de golf van Bengalen en China' te verkennen.⁸⁸ Dit was een officiële onderneming, heel anders dan de eerdere geïmproviseerde expedities van Jorges Álvares en Rafael Perestrelo, maar de opdracht die Andrade meekreeg is enigszins dubbelzinnig. Het is immers zeer de vraag of men ten tijde van zijn vertrek in Lissabon op de hoogte was van de reizen van Álvares en Perestrelo. De berichten van Albuquerque aan koning Manuel I dateerden uit 1515 en daarin werd nog geen lokalisatie van China gegeven, terwijl het routier van Rodrigues waarschijnlijk van 1514 dateert. Vanwege de verdragingsfactor die optrad door de verzending van gegevens van Malakka naar India en vandaar naar Portugal, is het goed mogelijk dat deze informatie nog niet was aangekomen toen Andrade zijn orders ontving. De formulering van de order op zich doet ook vermoeden dat de informatie nog niet was aangekomen. Als dat wel zo zou zijn geweest, hoefde de Golf van Bengalen en China

immers niet meer te worden verkend, want het routier van Rodrigues gaf al vaaraanwijzingen van Malakka naar Kanton. En de formulering ‘de Golf van Bengalen en China’ lijkt aan te tonen dat men nog dacht dat China direct ten oosten van de Golf van Bengalen begon, zoals de kosmograaf Pacheco Pereira veronderstelde, al sprak die nog van Cathay en niet van China.

Zeker lijkt echter dat Peres de Andrade in april 1516 uit Cochin vertrok om ‘China te ontdekken’. Hij nam Tomé Pires mee als officiële gezant die moest proberen contact te leggen met ‘de koning’ van China. Pires, apotheker en kruidkundige van beroep, was gekozen vanwege zijn grote kennis van de oosterse markt op het gebied van plantaardige en dierlijke producten voor medicinaal gebruik, waarvan China een grote leverancier en afnemer was. Die kennis bewees hij kort voor vertrek in een brief aan koning Manuel I, geschreven in Cochin op 27 januari 1516, en bleek eveneens uit zijn kort tevoren voltooide *Suma Oriental*.⁸⁹

Peres de Andrade zeilde met zijn vloot naar Pasai op Sumatra om daar de bij Chinezen zeer geliefde Sumatraanse peper te laden.⁹⁰ Hij kwam er op 24 mei 1516 aan. Tijdens het laden van de peper brak er op 2 juni brand uit op het grootste schip van de vloot, dat geheel verwoest werd. De verlopende moesson stond niet meer toe dat er een ander groot schip uit Malakka werd gehaald, zodat de missie naar China een jaar moest worden uitgesteld. Peres de Andrade zeilde terug naar Malakka om vandaar zijn verkenning van de Golf van Bengalen te beginnen. De Portugese hoofdman van Malakka verzocht hem echter dringend eerst zijn reis naar China te maken omdat de drie jonken met Rafael Perestrelo en zijn mannen aan boord nog niet waren teruggekeerd. De mogelijkheid dat handelswaar verloren was gegaan of althans dat jaar niet beschikbaar zou zijn, bracht de Portugezen in Malakka ertoe alsnog een vloot naar China te zenden om een jaar stagnatie in de aan- en afvoer te voorkomen.

Half augustus 1516 vertrok Peres de Andrade daarom met een vloot naar China, hoewel de gunstige moesson al verlopen was. Na een maand moeizaam manoeuvreren bereikte hij Patani, waar hij zich gedwongen zag rechtsomkeert te maken en terug te keren naar Malakka, waar hij eind 1516 aankwam en Rafael Perestrelo behouden aantrof. De positieve berichten van Perestrelo deden Peres de Andrade afzien van zijn reis naar de Golf van Bengalen. Hij wijdde zich geheel aan de voorbereiding van de reis naar China, die op 17 juni 1517 werd begonnen met een vloot van zeven of acht zeilen. Vier Portugese schepen vormden de officiële gezantschapsvloot, drie of vier jonken behoorden aan Portugese en Maleise handelaars die op de Chinese kust handel wilden drijven. Op 15 augustus bereikten de schepen de eilanden voor Kanton, waar ze ruim een jaar bleven om handel te drijven en informatie te vergaren, terwijl

intussen contacten werden gelegd voor de gezantschapsmissie van Tomé Pires.

Peres de Andrade volgde nauwgezet de orders van Manuel I, die bij eerste contacten respectvol, gastvrij en vriendelijk gedrag eiste en onder geen beding geweld of wangedrag duldde. Het was geen overbodige order want de ongedisciplineerdheid van Portugese zeelieden en soldaten en de opvliegendheid van hun bevelhebbers hadden eerder in India voor grote problemen met lokale vorsten gezorgd. Correct gedrag werd ook van Chinese zijde geëist. Omdat de handel tussen Chinezen en buitenlanders zich tijdens een beperkte periode van het jaar in een klein gebied voltrok, patrouilleerde een Chinese jonkenvloot voor de monding van de Parelrivier om piraten te onderscheppen en de handelsvaartuigen te beschermen. De vreemdsoortige Portugese vaartuigen hadden de aandacht getrokken en Peres de Andrade was voor hij bij het eiland Lingding voor anker ging door de Chinese vloot met enkele schoten voor de boeg getest op vijandelijke bedoelingen.

Aangekomen bij het eiland zond Peres de Andrade de bevelhebber van de patrouillerende kustwacht de boodschap dat hij een gezantschap van koning Manuel van Portugal bij zich had voor de koning van China. Deze verwees hem naar de *pio* van Nantou,⁹¹ die hem op zijn beurt meedeelde dat hij de komst en de bedoelingen van het gezantschap eerst moest melden aan de autoriteiten in Peking en dat de toestemming om door te varen naar Kanton van de stedelijke bestuurders afhing. De Portugezen die zich met hun oorlogsschepen langs de Indiase kusten overal gerespecteerd en gevreesd hadden gemaakt, leken geen enkele indruk te maken op de Chinezen. De jonken waarop Álvares en Perestrelo waren gekomen hadden bij aankomst geen problemen opgeleverd. Maar vier vreemduitziende en zwaar bewapende onbekende vaartuigen maakten de *pio* voorzichtig. Beslissingen over deze lieden die zich aandienden zonder tot de bekende tributstaten te behoren liet hij graag aan zijn superieuren over.

Het Portugese geduld werd lang op de proef gesteld en Peres de Andrade deed een poging om zonder toestemming de Parelrivier op te varen naar Kanton. Een hevige storm beschadigde zijn schepen aanzienlijk en teruggekeerd in Nantou werd hem alle medewerking en materiaal om zijn vloot op te knappen geweigerd. Opnieuw verzocht hij om toegang tot Kanton, waarbij hij dreigde zich anders met geweld toegang te verschaffen, maar hij kreeg geen antwoord. Met twee schepen voer hij opnieuw de Parelrivier op, geholpen door twee op het laatste moment door de Nantouse autoriteiten geleverde Chinese loodsen. Drie dagen later, eind september 1517, bereikte hij Kanton na bijna anderhalve maand oponthoud.

De hoogste in Kanton aanwezige autoriteit, de *buzhengshi*,⁹² liet aan Peres de

Andrade meteen na aankomst weten dat hij de stadsverordeningen drievoudig had overtreden door 1. zonder toestemming van de stadsbestuurders te verschijnen, 2. artillerie af te schieten, en 3. vlaggen te hijsen. Peres de Andrade verontschuldigde zich door te zeggen dat hij niet met de Chinese gebruiken bekend was, dat de schoten en vlaggen een respectvol saluut waren en dat de autoriteiten van Nantou hem loodsen voor de reis hadden toegewezen. De *buzhengshi* nam met die uitleg genoegen en zond bericht over de komst van de Portugezen aan de drie hoogste bestuurders, de *dutang*, de *zongguan* en de *zongbing*, die niet in de stad waren.⁹³

Twee weken lang bleven de Portugezen aan boord en betrad er geen Chinees hun schepen. De drie hoogwaardigheidsbekleders verschenen afzonderlijk met tussenpozen van enige dagen en in oplopende mate van belangrijkheid: eerst de *zongguan*, daarna de *zongbing* en als laatste de *dutang*. De Portugezen waren diep onder de indruk van de statie van deze mandarijnen en hun grote gevolg. De kroniekschrijver João de Barros (ca. 1496-1570) tekende later uit de mond van ooggetuigen de eerste indrukken op: de *dutang* arriveerde in een met rijk houtsnijwerk versierde prauw die helemaal met goud bekleed was, overdekt was met een zonnescherm en waarop vele kleurige zijden vlaggen wapperden. De rivier lag vol vaartuigen, aan land zag het zwart van de mensen en de stadsmuren waren behangen met zijden banieren. 'De rijkdom van de stad en de hoeveelheid zijde waren enorm, want ze gebruiken het goud als bladgoud en de zijde voor al die vlaggen, zoals wij goedkope verf en groflinnen doeken gebruiken.'⁹⁴

Het gezantschap, dat bestond uit Tomé Pires, zeven andere Portugezen, twaalf pages en vijf tolken uit Malakka, werd ondergebracht in een riant onderkomen voor tributgezantschappen in de stad in afwachting van toestemming uit Peking om de reis naar de hoofdstad te aanvaarden. Volgens de kroniekschrijver Fernão Lopes de Castanheda (?-1559) schreef vrijwel elke mandarijn van het provinciaal bestuur afzonderlijk aan het hof over de komst van de Portugezen, een deel van hen positief maar een ander deel met veel reserves. De Portugese vloot kreeg intussen toestemming vrijelijk handel te drijven in Kanton en er bleek veel animo te bestaan voor de meegebrachte producten, waarvan de hoofdmoot uit de geliefde Sumatraanse peper bestond. De Portugezen zouden ook toestemming hebben gekregen om een 'huis van steen en kalk' te bouwen op Tamão om daar een permanente factorij te vestigen. Aangenomen wordt echter dat die toestemming alleen moet worden begrepen als een vergunning tot het bouwen van een bescheiden factorij om daar tijdens het handelsseizoen hun handel te drijven. Van een permanente Portugese aanwezigheid op Tamão kon geen sprake zijn.

Gedurende enkele weken kon een aantal Portugese bemanningsleden zich betrekkelijk vrij bewegen in de stad, zodat Peres de Andrade veel informatie over Kanton wist te verzamelen. De stadsmuren, de verdedigingswerken en de bewaking van de poorten werden nauwkeurig bestudeerd. Kanton werd beschreven als ‘wat groter dan Évora’, toenmaals de hofstad van Portugal. Grote indruk maakte de overzichtelijke geometrische structuur van de stad met brede hoofdstraten voorzien van triomfbogen en voetpaden voor het volk naast hoger gelegen bestrate trottoirs voor ‘edelen en eerwaardigen’. Ook de vele tempels en pagodes vond men opmerkelijk.

Peres de Andrade zag zich in februari 1518 genoodzaakt uit Kanton te vertrekken nadat hij bericht had ontvangen dat de overige Portugese handelsschepen die nog bij Tamão lagen door Chinese piraten waren aangevallen. Bovendien werden verschillende van zijn bemanningsleden ziek, waarvan er negen spoedig stierven, mogelijk aan malaria. Voordat hij uit de ‘ongezonde stad’ vertrok liet hij omroepen dat hij alles zou vergoeden wat de Portugezen aan schulden of schade achterlieten. Volgens João de Barros maakte die geste de beoogde indruk op de Chinezen, die de Portugezen daardoor als zeer oprecht en rechtvaardig beschouwden.

Nadat de vloot zich verzameld had bij Tamão, vertrok het schip van Jorge Mascarenhas in maart met Chinese jonken naar Fujian om daar de handelsmogelijkheden te onderzoeken. Zo ver kwam hij vanwege ongunstige weersomstandigheden niet, maar wel bezocht hij de kust voor Chincheu (Zhangzhou of Quanzhou), waar hij een intense kustvaart waarnam. Dat Fujian een provincie en Chincheu een uitgestrekte streek was werd de Portugezen pas veel later duidelijk. Nadat Mascarenhas bij Tamão was weergekeerd, vertrok de vloot van Peres de Andrade eind september 1518 naar Malakka, overtuigd dat Tomé Pires spoedig naar Peking zou reizen. Dat zou echter nog even duren.

Intussen vertrok in juli 1519 een volgende Portugese vloot uit Malakka naar China, geleid door Simão de Andrade, broer van Fernão Peres de Andrade. Met vier zeilen bereikte hij na een voorspoedige reis Tamão in augustus 1519. Daar liep het al snel verkeerd. Vanwege de aanval van Chinese piraten twee jaar eerder en de volgens de Portugezen gedane toezegging dat ze op het eiland een factorij mochten bouwen, begon hij meteen met de bouw van een stenen vesting die hij van kanonnen voorzag. Bovendien liet hij een galg installeren en maakte hij bekend dat hij elke Portugees die de Chinezen beledigde zou laten ophangen. Al spoedig vond een executie plaats en dit leidde tot grote consternatie onder de Chinezen. Zelfs de provinciale autoriteiten bezaten niet de competentie om zo’n straf uit te voeren, die eerst vanuit Peking moest

worden goedgekeurd. En daar bleef het schandaal dat Simão de Andrade veroorzaakte niet bij. Hij verhinderde eveneens dat andere schepen die bij Tamão ankerden op het eiland hun handel dreven. Hij plaatste wachten op jonken uit Siam, Cambodja en Patani (staat aan de oostkust van het Maleise schiereiland) en verbood hen de handel totdat de Portugezen hun zaken met de Chinezen hadden afgedaan. Toen de Chinese ambtenaren echter zijn schepen bezochten om de rechten over zijn handelswaar te innen, weigerde hij die te betalen. Een van de mandarijnen werd zelfs door Portugese bemanningsleden aangevallen, die hem de muts van zijn hoofd sloegen en in hechtenis namen. Dit waren in Chinese ogen ontoelaatbare excessen maar voor Portugese begrippen – behalve wellicht de aanval op de mandarijn – betrekkelijk gangbare wijzen van optreden. Ze waren elders in de Oost gewend hun aanwezigheid gewapenderhand te verzekeren en hun voorwaarden te stellen voor de uitwisseling van goederen. Als excuus voor het optreden van Simão de Andrade wordt aangevoerd dat hij berichten zou hebben ontvangen over het uitblijven van toestemming voor het gezantschap van Tomé Pires, die nog altijd in Kanton verbleef. Verder zou de bouw van het fort zijn geschied volgens een expliciete order van koning Manuel I.

De Portugezen verbleven een jaar op Tamão, dreven er naar tevredenheid hun handel en vertrokken in september of oktober 1520, kort nadat Simão de Andrade bericht had ontvangen dat Tomé Pires inmiddels toestemming had ontvangen voor zijn gezantschapsreis naar Peking.

Voordat Andrade vertrok arriveerde in juni of juli 1520 het schip van Diogo Calvo bij Tamão. Het was het enige schip dat China bereikte van een speciaal naar dat land gezonden vloot van 4 schepen die in april 1519 uit Lissabon was vertrokken met orders van Manuel I om de Portugese aanwezigheid in het Verre Oosten te versterken aangezien de Spaanse kroon naar hij (terecht) vreesde door middel van de expeditie van Fernão de Magalhães van plan was ook invloed in het gebied te winnen. Eind 1520 en begin 1521 bevonden zich ook diverse Portugese jonken uit Malakka bij Tamão, zodat leek dat de situatie na de excessen van Simão de Andrade niet gewijzigd was. Ze konden er in alle rust hun handel drijven en het schip van Diogo Calvo mocht zelfs doorvaren naar Kanton, waar hij uit een op 20 augustus 1520 uit Nanjing verzonden brief vernam dat Tomé Pires met zijn gezantschap zou worden ontvangen door de jonge Ming-keizer Zhengde (1491-1521).

In 1520 zond de Portugese koning opnieuw een speciale Chinese vloot uit, waarvan echter geen enkel schip naar China doorvoer omdat de gouverneur van Portugees-Indië dat tegenhield. Naar informatie van de factorij te Cochijn gingen er te veel Portugese schepen met peper naar Tamão, waardoor de peperprijs daalde. In

hetzelfde jaar kwam Fernão Peres de Andrade na vijf jaar afwezigheid in Lissabon aan met het nieuws dat de handel met China vaste vorm had gekregen en dat de Portugezen goed werden ontvangen. Niets leek de vestiging van een factorij op de kust van Guangdong in de weg te staan en in februari 1521 voorzag Manuel I zelfs een Portugese scheepswerf in China en beval hij de formering van een China-vloot voor dat jaar. De koning overleed echter op 13 december 1521.

1.7. WEDERWAARDIGHEDEN VAN HET EERSTE PORTUGESE GEZANTSCHAP

Tomé Pires was op 23 januari 1520 uit Kanton vertrokken, bijna drie jaar na aankomst in de stad. Het gezantschap reisde op drie door roeiers voortbewogen vaartuigen die op fusten leken, keizerlijke vlaggen voerden en overhuifd waren met baldakijnen. De Portugezen hoefden alleen maar van boord te gaan in Nanxiong om het Meilinggebergte over te trekken op de grens van de provincies Guangdong, Jinxiang en Fujian. Via een geplaveide weg door de bergen trokken ze met een transport van ezels en muilezels de bergrug over naar Nanan. Vandaar ging het met boten verder naar Nanjing, de zuidelijke hoofdstad van het rijk, waar het gezelschap in mei 1520 arriveerde. Keizer Zhengde bevond zich in de stad omdat hij in de buurt persoonlijk een militaire operatie tegen een opstandig familielid leidde en ontmoette de Portugese gezant verschillende malen, wat gezien het Chinese protocol hoogst ongebruikelijk is. Historici verschillen van mening of de Portugezen wellicht een andere hoge functionaris voor de keizer aanzagen of dat Zhengde, die bekendstond om zijn afwijkingen van het protocol, werkelijk meermalen een ontmoeting met Tomé Pires had. Voor de officiële ontvangst werd het gezantschap echter naar Peking doorgestuurd. Het ging wederom scheep en voer over het Grote Kanaal naar de hoofdstad, waar het waarschijnlijk eind 1520 arriveerde.

De keizer vertrok vrijwel gelijktijdig naar Peking, maar ontving tijdens een oponthoud onderweg een memorandum uit Kanton over het wangedrag van Simão de Andrade. Uit Peking bereikte hem een rapport over hetzelfde onderwerp. Beide beschuldigden de Portugezen ook van het ontvoeren van kinderen en adviseerden de vreemdelingen niet te ontvangen omdat die alleen maar gekomen waren om onder het mom van een officieel gezantschap als zogenaamde handelaars het land te bespioneren en het vervolgens te veroveren. Een derde memorandum was afkomstig van Mahmud Shah, de door Albuquerque verdreven voormalige sultan van Malakka, die als vazal van het Hemelse Rijk verzocht om hulp tegen de Portugese schurken die zijn rijk hadden verwoest en veroverd, en veel volk hadden vermoord, beroofd en gevangengenomen. Hij wist af van het Portugese gezantschap en benadrukte dat dat

onder valse voorwendsels kwam. De gezant van Mahmud Shah had het Portugese gezantschap in Nanjing ontmoet maar was niet door de keizer ontvangen, zodat hij zich ook naar Peking had begeven.

In Peking werden de Portugezen opnieuw in een verblijf voor buitenlandse gezanten ondergebracht en ontvingen ze instructies voor de audiëntie bij de keizer. In een tweewekelijkse ceremonie oefenden ze uitgebreid de reeks diepe buigingen (*koutou*) die ze voor de keizer moesten maken.⁹⁵

Keizer Zhengde arriveerde midden januari 1521 in Peking. Hij had echter onderweg een bootongeluk gehad (hij zou tijdens een boottochtje op een meer dronken in het water zijn gevallen) en was daarna ziek geworden. Hij overleed in de Verboden Stad op 20 april 1521.

Tijdens de eerste maanden van hun verblijf in Peking stuitten de Portugezen op problemen met de Chinese bureaucratie. Het feit dat hun land niet figureerde op de lijst van tribuutbrengende landen die gerechtigd waren in Peking te verschijnen, zorgde voor moeilijkheden en de verzegelde brief van Manuel I die Tomé Pires bij zich had compliceerde de zaak nog meer. Daarin werd de Chinese keizer op voet van gelijkheid aangesproken, wat voor de Chinese hoogwaardigheidsbekleders ontoelaatbaar was. Bovendien had Pires een brief bij zich die hem in Kanton met hulp van de tolken was gedikteerd door Fernão Peres de Andrade en waarin de Zoon des Hemels nederig werd verzocht om het keizerlijke zegel waarmee hij Portugal als zijn vazal erkende. De mandarijnen constateerden de tegenspraak tussen beide brieven en Zhengde beval de Portugezen uit te sluiten van de *koutou*-ceremonie en legde hen huisarrest op. Intussen werden de twee brieven bestudeerd en werden de tolken uit Malakka ervan beschuldigd de vertaling ervan te hebben vervalst. Dezen voerden aan dat de brief van de koning verzegeld was en dat ze de andere brief op de Chinese manier hadden vertaald omdat de Portugezen onbekend waren met de plaatselijke diplomatieke etiquette. Tijdens het onderzoek overleed de hoofdtolk en de overige vier werden uiteindelijk onthoofd omdat ze hun land hadden verlaten en Portugezen naar China hadden gebracht.⁹⁶

Vanwege de begrafenisplechtigheden voor de overleden keizer waren alle gezantschappen verplicht onmiddellijk de hoofdstad te verlaten en terug te reizen naar de plaats vanwaar ze China waren binnengekomen om daar te wachten op de installatie van de nieuwe keizer. Tomé Pires en de zijnen verlieten Peking op 22 mei 1521 en bereikten op 22 september Kanton. Inmiddels waren behalve de vijf tolken ook twee Portugese leden van het gezantschap overleden. Bijna gelijktijdig vertrok uit Peking een commissie naar Kanton om zich nader over het gezantschap te informeren.

Het protocol bij overlijden van de keizer schreef ook voor dat alle buitenlandse schepen onmiddellijk de Chinese havens dienden te verlaten. Met het overlijdensbericht van de keizer bereikte die order in mei 1521 Kanton, waar Diogo Calvo zich nog bevond met zijn schip, terwijl bij Tamão nog drie Portugese jonken lagen. Deze weigerden te vertrekken omdat ze nog niet uitgehandeld waren en werden daarom aangevallen door de vloot van de *haidao*. De jonken en de handelswaar werden als ‘dievenbezit’ door mandarijnen uit Kanton en de *pio* van Nantou geconfisqueerd. Diogo Calvo schoot te hulp uit Kanton en redde de overlevenden van de aanval die aan gevangenneming waren ontkomen. Ook twee Portugese jonken die intussen arriveerden werden door Chinese schepen aangevallen en na een fel gevecht overmeesterd, waarbij alle opvarenden werden gedood.

In juni arriveerden weer twee Portugese jonken bij Tamão, onder leiding van Duarte Coelho, die er bleef om assistentie te verlenen aan zijn vriend Jorge Álvares die ernstig ziek was. Hij overleed op 8 juli en werd begraven naast de *padrão* die hij in 1513 als eerste Portugees in China op het eiland had opgericht. De weken daarna werden de schepen van Calvo en Coelho zwaar belaagd door meer dan vijftig Chinese oorlogsbodems. Ze kregen in augustus bijstand van twee inmiddels gearriveerde Portugese jonken. Na lange gevechten met veel doden en gewonden, besloten de kapiteins alle overlevenden op drie schepen bijeen te brengen en een vluchtweg te forceren. Dat lukte toen de Chinese vloot op 8 september door een storm uiteen werd geslagen. De drie schepen bereikten in oktober Malakka.

Eind september, nadat alle Portugese schepen waren vertrokken, kwamen Tomé Pires en de zijnen aan in Kanton. Daar werden ze weinig vriendelijk ontvangen en genoten ze bijna een jaar lang zwaar bewaakt een beperkte vrijheid in afwachting van nieuws uit Peking.

Keizer Zhengde was op 27 mei 1521 opgevolgd door zijn neef Jiajing (1507-1567), die eind 1521 de gezant van Malakka ontbood naar Peking, waar deze opnieuw zijn beklag deed over de Portugese verwoesting en verovering van het sultanaat. Ongetwijfeld mede op grond van de andere Portugese excessen die hem ter ore waren gekomen, beval Jiajing de brief van de Portugese koning te verbranden en weigerde hij het geschenk dat Tomé Pires voor de keizer had meegebracht. Pires en de andere leden van zijn gezantschap moesten gevangen worden gezet als gijzelaars totdat Portugal het sultanaat zou teruggeven. In de tussentijd moesten alle Portugese schepen uit Chinese havens gebannen worden.

Op 14 augustus 1522 werden Pires en de zijnen van het huis van de *buzhengshi* waar ze onder toezicht leefden overgebracht naar gevangenis van de *anchashi*.⁹⁷ Alle

eigendommen van het gezantschap – waaronder veel Chinese handelswaar – werden geconfisqueerd door mandarijnen van de provincie. Een van de Portugezen overleed aan de ingang van de gevangenis en twee anderen kort daarop, zodat alleen Cristóvão Vieira en Tomé Pires overbleven. Wanneer Pires is overleden staat nog altijd ter discussie, hoewel Vieira ondubbelzinnig mei 1524 vermeldt in een lange brief uit 1534 die hij uit de gevangenis wist te smokkelen. In 1536 zat Vieira nog altijd gevangen in Kanton, evenals Vasco Calvo, een Portugese handelaar die in 1521 gevangen was genomen. Ook van hem is een brief overgeleverd.⁹⁸

Van het gehele gezantschap van Tomé Pires is geen enkel officieel document bewaard. De ongetwijfeld buitengewoon belangrijke aantekeningen die Pires tijdens zijn gezantschapsreis maakte lijken onherroepelijk verloren gegaan. Wat rest van de Portugese pogingen om een formele handelsrelatie aan te knopen, is de brief van Pires' medereiziger Cristóvão Vieira. Een keizerlijk edict verbood de handel met de Portugezen en de Chinese kustvloot kreeg opdracht de Portugese schepen op een afstand te houden. Vanwege een ernstig conflict tussen China en Japan decreteerde de keizer in 1523 bovendien een blokkade van de overzeese handel die tot 1530 zou duren. Gedurende lange tijd was slechts clandestiene handel mogelijk. De Portugese ervaring met de gezantschapsmissie zou exemplarisch blijken voor latere westerse pogingen om formele handelscontacten met het Rijk van het Midden aan te gaan.

1.8 CHINA ALS PORTUGEES UTOPIA.

De overgeleverde brief van Cristóvão Vieira bestaat voor de helft uit een verslag van de moeilijkheden van het gezantschap en de andere problemen van de Portugezen in Kanton en Tamão. De tweede helft is gewijd aan een beschrijving van China. De informatie over de uitstekende maatschappelijke organisatie van het land, de rechtvaardigheid van het juridische systeem en de efficiënte beregeling van de handel wekte grote bewondering in Portugal. De brief van Vasco Calvo dateert van 1536 en biedt een schat aan informatie over de Chinese handel. Ook enkele andere overgeleverde brieven hielpen bij de constructie van het Portugese beeld van China in de eerste helft van de zestiende eeuw.⁹⁹

Het is opmerkelijk dat deze teksten van Portugezen die China uit eigen ervaring kenden onveranderlijk een beeld benadrukken van sociale rechtvaardigheid en efficiënte maatschappelijke organisatie naast de sinds de franciscanen, Marco Polo en Mandeville bekende topen van grootheid, rijkdom en overvloed. Ze vallen daarmee tegelijk te lezen als een impliciete kritiek op hun eigen land en bij uitbreiding (wie de schoen past...) op Europa.¹⁰⁰ Daarmee zijn ze een uitdrukking van de idealen van de

renaissance-mens en nemen ze een bijzondere plaats in tussen de literaire utopistische literatuur van Thomas More, Tommaso Campanella en Francis Bacon.¹⁰¹ Opmerkelijk is dat de Portugese teksten in de tijd zo dicht bij More's *Utopia* liggen en dat de hoofdpersonages van More, Campanella en Bacon allemaal via een zeereis de heilstaat die ze beschrijven bereiken.¹⁰² Het toont enerzijds een verbondenheid tussen de fascinatie voor de ontdekkingsreizen en de projectie van een volmaakte maatschappij ergens ver weg, die in tegenstelling tot het christelijke Paradijs, de hemel en de antieke Gouden Tijd niet tot een ver verleden of een hiernamaals behoort maar in het nu bereikbaar is. In die zin zouden de antieke Atlantis-legende, de middeleeuwse legende over het Land van Cocagne (Luilekkerland), de brief van Presbyter Ioannes en het boek van John Mandeville als mogelijke prototypen kunnen gelden. Anderzijds is bijzonder dat de Portugezen eigen waarnemingen beschrijven zonder die een literaire vorm te geven en China desalniettemin in allerlei opzichten als een ideaal land presenteren. Een soort utopistisch 'archetype' was kennelijk diep geworteld in de zestiende-eeuwse mens en lijkt zich te onderscheiden van contemporaine meer om hun materiële rijkdom vermaarde droomstaten als Taprobane, Ofir, Eldorado en andere goud(ei)landen waarnaar Spaanse en Portugese ontdekkingsreizigers lange tijd naarstig maar vergeefs zochten.

Voorzover bekend hadden de brieven over China van de Portugese auteurs nooit een grote circulatie, wat deels te verklaren valt uit de taalbarrière maar binnen de Portugese context vooral moet worden geweten aan de radicaal geslonken belangstelling voor China na het debacle van de gezantschapsreis. Pas in 1527 verschenen er weer Chinese jonken in Malakka en keerde de situatie daar terug naar de goede verstandhouding van voor 1521-1522.¹⁰³ Het waren echter geen jonken uit Kanton maar uit Chincheu (Fujian) die de keizerlijke zeevaartverboden voor Chinese schepen – een uitvloeisel van de isolationistische politiek van de Mings, tijdelijk versterkt door de problemen met de Portugezen en het conflict met Japan – ontboden. Door clandestien of als piraat te opereren, slaagden de bewoners van met name de provincie Fujian erin een bloeiende handel te drijven in een tijd dat Kanton vrijwel van handel verstoken bleef nadat de keizer die had stilgelegd. In 1529 richtten de Kantonese autoriteiten een petitie aan de keizer om de havens van Guangdong te heropenen, wat het jaar erop werd toegestaan, met uitsluiting van de Portugezen.¹⁰⁴ Maar de Kantonese autoriteiten pasten de uitsluiting niet strikt toe en vanaf 1533 voeren er weer Portugese schepen van Malakka naar China. Slechts enkele ervan deden echter zaken in Kanton, de meeste bezochten andere havens langs de kust van Guangdong en Fujian, aangetrokken door de Chinezen uit die streken die in Malakka

verschenen.

Hoewel de – grotendeels clandestiene – handelsbanden zo weer konden worden aangetrokken, verliep het Portugees-Chinese contact verre van vlekkeloos en in de jaren dertig en veertig belandden Portugese handelaars en zeevaarders regelmatig in Chinese gevangnissen. Evenals hun voorgangers leverden ze tijdens of na hun gevangenschap kostbare informatie over het land, de handel en de zeden, en over het juridische systeem en het gevangenisleven.¹⁰⁵ Ze bleven zich verbazen over de onpartijdigheid en onkreukbaarheid van de rechterlijke macht en over de humanitaire voorzieningen voor gevangenen, die onder meer een groot gevangenisziekenhuis, geestelijke bijstand en prodeo-advocaten tot hun beschikking hadden. Een van de Portugese gevangenen, Galiote Pereira, vond later de tijd om een vrij uitgebreid verslag over het gevangenisleven en zijn opgedane kennis over het land te schrijven.¹⁰⁶ Hij maakte deel uit van een handelsvloot, waarvan twee jonken in maart 1549 door de streng tegen illegale handel optredende onderkoning Zhuhuan van Fujian werden overmeesterd. De opvarenden werden gevangengezet in Fuzhou, waar enkelen van hen werden geëxecuteerd zonder officiële toestemming. Dit feit bracht vijanden van de onderkoning ertoe hem in Peking aan te klagen wegens machtsmisbruik. Zhuhuan werd uit zijn ambt ontzet en pleegde kort daarop zelfmoord. Tijdens een officieel proces werden enkele Portugezen ter dood veroordeeld omdat ze zich tegen gevangenneming hadden verzet en Chinese gerechtsdienaren hadden gedood. Anderen werden verbannen naar het binnenland van Guangxi, waar ze over verschillende steden werden verdeeld en een relatieve bewegingsvrijheid genoten. Een paar wisten er te ontsnappen, onder wie Galiote Pereira, die in januari 1553 op Sanchuan (Shangzhuan) aankwam, waar de jezuïet Franciscus Xaverius (Francisco Xavier, 1506-1552) toen net was overleden. Vier jaar later, in 1556, was Pereira getuige in het proces dat leidde tot de zaligverklaring van Xaverius, wiens lichaam toen in geheel intacte staat in Goa werd herbegraven. Waarschijnlijk tussen 1557 en 1561 zette Pereira zijn ervaringen in het binnenland van China op papier. Zijn *Tratado da China* (Verhandeling over China) werd in 1563 voltooid en door de jezuïeten uit Goa met hun jaarverslag naar Europa gezonden. Het verscheen kort daarop in druk in de Italiaanse uitgave *Nuovi Avvisi delle Indie di Portogallo venuti nuovamente dalli Reverendi Padri della Compagnia de Gesù* (Nieuwe berichten over India, recent ontvangen uit Portugal van de eerwaarde paters van de Jezuïetenorde, Deel IV, Venetië 1565).¹⁰⁷ Het *Tratado* van Galiote Pereira was het meest complete werk over China dat tot dan toe was verschenen en bevatte voor het eerst uitgebreide informatie over het binnenland en Chinese zeden en gebruiken. Zo las de Europeaan niet alleen

over allerlei soorten Chinese straffen en martelingen, maar ook over gigantische viskwekerijen waar de vissen werden gevoerd met mest van buffels en koeien, en over vissers die visten met behulp van vogels met een ijzerdraadje om hun nek zodat ze de vissen niet kunnen inslikken.

1.9 INTERNATIONALE BELANGSTELLING

Vanaf 1550 begon de belangstelling voor China zichtbaar te worden in gedrukte werken en zette een snelle internationalisering in, vooral via teksten in het Latijn en het Italiaans. Het eerste gedrukte werk waarin China voorkomt is het filosofische traktaat *De gloria* (1549) van de Portugese humanist en theoloog Jerónimo Osório (1506-1580). Hij baseerde zich naar alle waarschijnlijkheid op inlichtingen van jezuïeten en interesseerde zich vooral voor culturele aspecten. Zo maakt hij melding van de in China al sinds een ‘bijna oneindig aantal eeuwen’ bestaande boekdrukkunst met metalen karakters. Hij schrijft de Chinezen een levendige culturele belangstelling toe die moeilijk door andere volken kan worden geëvenaard en looft hun systeem van studie en onderwijs, waardoor de voornaamste regerings- en bestuurstaken alleen in handen komen van mensen die hebben bewezen ‘de gehele cultuur’ te beheersen. Osório had vernomen over de opleiding voor hoge ambtenaren en noemt de drie examens die ze moeten afleggen. De Chinezen zijn bewonderenswaardig, vindt hij, want ze vertrouwen de hoogste macht toe aan hen die zich onderscheiden door hun grote kennis. Als enige gebrek noemt hij hun ‘vele dwalingen en soorten magisch bijgeloof’ en het ontbreken van een ‘goed uitgewerkte filosofie’. Daarmee verwoordt hij het later gangbare jezuïetenstandpunt: op hun onbekendheid met het christelijk geloof na zijn de Chinezen de oprechte bewondering van heel Europa waardig.¹⁰⁸

Vanaf 1551 begonnen de eerste kronieken over de Portugese aanwezigheid in Azië te verschijnen: de *Historia do Descobrimento e Conquista da Índia* (Geschiedenis van de Ontdekking en Verovering van India, 7 delen, 1551-1561)¹⁰⁹ van Fernão Lopes de Castanheda en *Asia (Primeira Decada, 1552; Segunda Decada, 1553)* van João de Barros. Barros’ werken bevatten korte passages over China die een zeer positieve indruk van het land geven. De koning van China is de machtigste vorst van Azië en zijn rijk is ‘qua grondgebied, bevolking, macht, rijkdom en beschaving’ veruit de meerdere van de andere oosterse landen. De vijftien Chinese provincies leveren de vorst meer inkomsten op dan alle Europese rijken en machten samen opbrengen.¹¹⁰ De gegevens zijn echter uiterst summier en het in 1553 verschenen vierde deel van Castanheda bevat veel uitgebreidere informatie. Hij maakte gebruik van de teksten van Tomé Pires en Duarte Barbosa en besteedt aandacht aan handel,

geloof, regering en het civiel en militair bestuur. Hij schrijft als eerste over Chinese goden, tempels en pagodes, waarschijnlijk op grond van informatie uit het jezuïetencollege in Coimbra, waar de jaarlijkse brieven van de ordebroeders uit Azië werden ontvangen. De Chinese koning noemt hij ‘Zoon van God en Heer der Wereld’ en hij vermeldt dat de vorst vroeger werd gekozen, maar dat die gewoonte recentelijk werd verlaten.¹¹¹ Castanheda geeft verder een omvangrijke beschrijving van Kanton en een gedetailleerd relaas van de expeditie van Fernão Peres de Andrade.

De internationale belangstelling voor China lijkt echter niet in eerste instantie gewekt door de Portugese publicaties maar door de compilatie van reisverslagen die werd samengesteld door Ramusio. Omdat het Italiaans in die tijd een belangrijke cultuurtaal was, was het boek toegankelijker voor Europese geleerden dan de werken in het Portugees. In het eerste deel van zijn *Delle Navigazioni et Viaggi* (1550) bracht Ramusio een groot aantal grotendeels onbekende of inmiddels in de vergetelheid geraakte bronnen van westerse kennis over Amerika en Azië bijeen, die voor de hereditie van 1554 werden aangevuld.¹¹² Daarin bevonden zich de teksten over het Verre Oosten van Marco Polo, Tomé Pires, Duarte Barbosa en Antonio Pigafetta. Maar onder meer ook reisverslagen uit Azië van de Italianen Nicolò di Conti (ca. 1395-1469), Ludovico Varthema (ca. 1470-1517) en Andrea Corsali (gedateerd 1515), een brief van Massimiliano Transilvano over de reis van Magalhães en vijf brieven van jezuïeten uit Japan. Al deze teksten bevatten belangrijke informatie over China en de Chinese handel en gaven een positief beeld van het Hemelse Rijk.¹¹³ De brieven van de jezuïeten waren zeer recent (januari 1549-november 1550) en dateerden uit het begin van de campagne van Franciscus Xaverius om toegang tot China te krijgen na het succes van zijn eerste missiewerk in Japan.¹¹⁴

Een andere factor van betekenis in de groeiende belangstelling was het feit dat de Portugezen in 1557, als dank (en in ruil) voor hun hulp aan de Chinezen van Guangdong bij de bestrijding van Japanse piraten (de *wokou*) die de Zuid-Chinese Zee terroriseerden, formeel een stapelplaats kregen toegewezen op het schiereiland Macau aan de monding van de Parelrivier op twintig mijl van Kanton.¹¹⁵ Deze toewijzing volgde op een akkoord uit 1554, waarin de autoriteiten van Kanton de Portugezen toestonden handel te drijven op Sanchuan en Lampacau (Langbaiang).¹¹⁶ Al snel werd Macau een belangrijke handelshaven voor de Portugezen en konden met name de jezuïeten er hun kennis over China vergroten, waardoor een regelmatige stroom van informatie naar Europa op gang kwam.

1.10. MISSIONARISSEN IN CHINA

De Portugese koning João III (r. 1521-1557), de zoon en opvolger van Manuel I, had na de mislukking van het gezantschap van Tomé Pires afgezien van verdere pogingen een vaste stapelplaats op Chinees grondgebied te verkrijgen. Terwijl hij de toenadering tot het Hemelse Rijk op een laag pitje zette, legden jezuïeten, dominicanen en franciscanen vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw een grote ijver aan de dag om contacten te leggen in China.¹¹⁷ De door de missieordes regelmatig gepubliceerde teksten over hun ervaringen in Oost-Azië, geschreven in het Latijn en dus algemener toegankelijk dan Portugese publicaties, hadden grote invloed op de snel toenemende belangstelling voor China en voegden daaraan een culturele component toe die tot dan toe zeer onderbelicht was gebleven.¹¹⁸

In de zestiende eeuw was niets meer over van de nestoriaanse christelijke gemeenschappen en van de groepen bekeerlingen die met name de franciscanen in de dertiende en veertiende eeuw hadden gevormd.¹¹⁹ De van geboorte Spaanse jezuïet Francisco Xavier, die in 1542 in Goa met een eerste groep ordebroeders de jezuïetenmissie in India had opgezet, trachtte vanaf 1545 van ervaren China-reizigers informatie te verkrijgen over het bestaan van christenen in het land. In 1547 ontving hij een *Enformação da Chyna* van een anonieme Portugees die lange tijd handel had gedreven op de Chinese kust en in 1533 voor het eerst in Kanton was geweest.¹²⁰ De tekst beantwoordde vragen die Xavier kennelijk voor zijn enquête had geformuleerd, onder meer over de godsdiensten van China en over eventueel gesignaleerde christenen onder hen.¹²¹ De anonieme auteur putte uit eigen ervaring maar riep ook de hulp in van een bevriende Chinees. Die had nog nooit christenen in China ontmoet. Op de vraag of een buitenlandse geestelijke vrijelijk door China kon reizen en kon evangeliseren antwoordde de Chinese informant dat dat kon mits de missonaris vloeiend Chinees sprak. Voorts meldde de tekst dat het geschreven Chinees gebruikt werd in het hele gebied van Cochinchina tot Japan en dat er ontzettend veel boeken in het Chinees werden gedrukt en verspreid. Een laatste belangrijke informatie was dat wat men in het Westen de adel noemde in China eigenlijk bestond uit de klasse van geletterden en dat uit die klasse alle Chinese bestuurders voortkwamen.¹²²

Deze informatie overtuigde Xavier ervan dat missiewerk in China op de intellectuele bovenlaag diende te worden gericht en dat China als ‘missieland’ een centrale rol in het Verre Oosten kon vervullen. Xavier stierf echter in december 1552 op het Chinese eiland Sanchuan, juist voordat hij China binnen kon gaan, waar hij op zoek wilde gaan naar volgelingen van Sint Thomas, die volgens de

Thomaschristenen uit India ook China had bezocht.¹²³ Zijn opvolger, de Portugees Melchior Nunes Barreto (1520-1571), zette de pogingen van de ‘apostel van het Oosten’ voort, verzamelde meer informatie en werd als eerste missionaris in 1555 twee maal gedurende een maand toegelaten tot Kanton.¹²⁴ Hij was zich zeer bewust dat hij de eerste jezuïet in China was en schreef op 23 november 1555 uit Macau aan zijn ordeboeders in Goa:

Ik betrad als verspieder het land van belofte om er kond van te doen, en zelfs als er reuzen woonden, zeg ik met Jozua en Kaleb, wanneer de Almachtige God die wij dienen ons wil bijstaan zullen wij de versterkte steden binnengaan en de melk en honing genieten waarvan het land vloeit.¹²⁵

Op eigen houtje reisde de in Malakka gestationeerde Portugese dominicaan Gaspar da Cruz (ca. 1520-1570) na een jaar zonder enig resultaat in Cambodja te hebben gemissionieerd op een Chinese jonk mee naar Kanton, waar hij in december 1556 aankwam. Hij verbleef er ongeveer een maand en schreef naar aanleiding van zijn bezoek het *Tractado em que se contam muito por estenso as cousas da China, com suas particularidades, e assim do reyno dormuz* (Traktaat dat zeer uitvoerig de zaken van China verhaalt, met hun bijzonderheden, evenals die van het rijk van Ormuz, 1569). Het is het eerste gedrukte boek in het Westen dat geheel aan China is gewijd. Het bleef echter vrijwel onbekend, hoewel het een belangrijke bron zou vormen voor enkele van de belangrijkste latere boeken over China.¹²⁶ Da Cruz maakte uitgebreid gebruik van het tractaat van Galiote Pereira, maar voegde daar veel waardevolle eigen observaties aan toe. Hoewel zijn missie geen succes werd, verzamelde hij veel gegevens over het ‘gruwelijke bijgeloof’ van de Chinezen en concludeerde hij dat ze het qua orde, recht, rijkdom en regering beste rijk van het Oosten bewoonden en het meest vatbaar leken voor de christelijke boodschap.¹²⁷

1.11. CONQUISTADORES AAN DE POORTEN VAN HET HEMELSE RIJK

Nadat Portugal Macau had verworven en temidden van de groeiende Chinamanie in Europa, maakte Spanje plannen om zich in het Zuid-Chinese handelsnetwerk te mengen. Het leek de nodige lering te hebben getrokken uit de problemen waarmee de Portugezen en de missionarissen werden geconfronteerd en pakte de zaken anders aan. Door middel van het Verdrag van Zaragoza (1529) was tussen koning João III van Portugal en Karel V de netelige en slepende kwestie over het bezit van de Molukken beslist. Karel V had de Portugese rechten op de Molukken voor een som van 350 duizend gouden dukaten erkend en bedongen dat de door Magalhães

in 1521 ontdekte Sint-Lazarusarchipel (de latere Filippijnen) tot Spanje zou behoren. Lang toonde Spanje geen enkele belangstelling voor de eilanden, maar vanaf 1559 ondernam Philips II stappen om er een officiële Spaanse nederzetting te vestigen. De Chinese handel en missie waren de voornaamste motieven en men droomde ervan het Portugese Macau een moordende concurrentie aan te doen. In 1564 vertrok een Spaanse expeditie uit Mexico naar de Filippijnen die gaandeweg een aantal strategische plaatsen wist te bezetten en ondanks Portugese tegenstand en blokkades de Spaanse aanwezigheid wist te consolideren en het op de eilanden gevestigde sultanaat verdreef. Vanaf 1567, het jaar waarin de Chinese keizer Long Qing (r. 1567-1572) voor enkele havensteden van de provincie Fujian het zeevaartverbod ophief en de vrije vaart van handelsjonken toestond, werden er contacten met Chinese handelaars onderhouden.¹²⁸ In 1569 werd Miguel López de Legazpi tot gouverneur van de Filippijnen benoemd en in 1571 werd Manilla de hoofdstad die het centrum voor de Oost-Aziatische handel moest worden. Vanaf het begin waren geestelijken bij de Spaanse expansie-inspanningen betrokken, die echter niet als missionaris maar als gezant optraden. Ze werden in die rol door de Chinezen eerder als literaten dan als handelaars of militairen beschouwd en hadden zo de mogelijkheid contacten op hoog niveau te leggen en indrukken en informatie te verzamelen.

De augustijn Martín de Rada (1533-1578) maakte deel uit van de expeditie van 1564 en was de eerste Spanjaard die, in een brief aan Philips II van 8 juli 1569, voorstelde China te veroveren, niet met grote oorlogsschepen, want die zouden vastlopen in de ondiepe wateren voor de kust, maar met roeischepen. De Chinezen waren allesbehalve oorlogszuchtig en zouden ‘God willende, gemakkelijk en met niet veel mensen worden onderworpen.’¹²⁹ De Rada maakte ook deel uit van het eerste officieuze Spaanse gezantschap naar China en stond aan het hoofd van de Spaanse dominicanenmissie die het monopolie op de missionering van het Rijk van het Midden voor zich opeiste en zich daarmee als rivaal van de vanuit Goa opererende jezuïeten aandiende. De Spanjaarden hadden in april 1575 de vloot van de beruchte zeerover Lin Feng grotendeels vernietigd en hem en wat restte van zijn strijdmacht omsingeld juist voordat in Manilla de *haidao* van Fujian, Wang Wanggao, verscheen die jacht maakte op de zeerover. Uit dank voor de Spaanse hulp was hij bereid een gezantschap uit Manilla in zijn keizerlijke jonk mee te nemen naar Fujian. Het gezantschap had drie doelen: 1. van de Chinese autoriteiten de garantie verkrijgen dat in Fujian vrij mocht worden gepredikt; 2. een permanente handelsenclave verwerven zoals de Portugezen die sinds 1557 in

Macau hadden, 3. zoveel mogelijk militair-strategische informatie verzamelen. Het antwoord op de eerste vraag liet de gouverneur van Fujian afhangen van de keizer, wiens antwoord zes maanden op zich zou laten wachten. Het tweede verzoek kon worden ingewilligd wanneer de Spanjaarden Lin Feng daadwerkelijk uitleverden aan de Chinezen.¹³⁰ De Rada verbleef drie maanden in Fujian en bezocht de zone van de baai van Amoy, Quanzhou, Xinhua en Fuzhou. Hij keerde terug met meer dan honderd Chinese boeken en schreef een reisverslag dat later door González de Mendoza in zijn *História* zou worden verwerkt.¹³¹

Veelzeggend genoeg had hij in 1572 al geprobeerd een ingang voor zijn missiewerk in China te vinden via enkele verbannen Chinezen die in Manilla tot het christendom waren bekeerd. Hij probeerde ze, gebruikmakend van het algemeen pardon voor ballingen dat de nieuwe keizer Wanli (r. 1572-1620) bij zijn troonbestijging had afgekondigd, weer naar China te krijgen, maar vergeefs. De poging van zijn ordebroeder Agustín de Alburquerque om in 1573 China binnen te komen mislukte omdat geen Chinese handelaar hem het land binnen durfde smokkelen. Ook de derde poging mislukte en de Spanjaarden zagen eveneens hun hoop op een vaste vestiging in China vervliegen: het gezantschap werd door de *haidao* teruggebracht naar Manilla, waar hij met tien jonken en een troepenmacht van vijfhonderd man een half jaar verbleef in afwachting van de uitlevering van Lin Feng. De piraat wist echter aan zijn Spaanse belegeraars te ontsnappen en werd niet gevangengenomen. Bovendien raakten de Chinezen zeer ontstemd over het gebrek aan gastvrijheid van hun gastheren in Manilla, die niet waren berekend op zo'n omvangrijke en langdurige logeerpartij. Na zes maanden zonder resultaten en de armoedige opvang beu keerden de Chinezen in mei 1576 terug naar Fujian, 'zeer ontevreden en zeer vijandig gezind tegenover de gouverneur.'¹³² Ze waren nog wel bereid Martín de Rada en Agustín de Alburquerque met zich mee terug te nemen naar China, maar bedachten zich onderweg en zetten de twee augustijnen op de noordpunt van het eiland Luzon weer aan land. De over dit alles zeer gebelgde in augustus 1575 aangetreden nieuwe gouverneur Francisco de Sande ontwierp meteen een strategisch plan voor de verovering van China. Eerst dienden de handelscontacten te worden uitgebreid en moest de migratie van Fujian-Chinezen naar Manilla worden bevorderd, zodat via beide wegen meer betrouwbare informatie over het land kon worden ingewonnen. Daarna zou een troepenmacht van vier- tot zesduizend man, aangevuld met Filippijnse, Chinese en Japanse piraten, genoeg zijn om China te veroveren. Het land was zo rijk dat de soldaten en piraten geen soldij geboden hoefde te worden, want ze zouden uit de

oorlogsbuit meer dan voldoende gecompenseerd worden. Als er eenmaal een provincie veroverd was, zouden de Chinezen zich spontaan bij de Spaanse ‘bevrijders’ aansluiten om de rest van het land te veroveren.

Interessant is dat De Sandes uitgebreide voorstel voor de verovering van China helemaal uitgaat van de Spaanse ervaring en aanpak in Amerika, zodat het zeer afwijkt van het inmiddels aan Portugese zijde ontwikkelde beeld van China. Zo verdedigt hij – van huis uit jurist – in 1576 de verovering op theologisch-juridische gronden als een ‘rechtvaardige oorlog’ waardoor China zal worden bevrijd van ‘kwaadaardige tirannen van ellendige morele statuur, die zich andermans kinderen toeëigenen om er schande mee te bedrijven, die roven, moorden en alle ondeugden en zonden in zich verenigen’.¹³³ De Sande stond in deze periode bepaald niet alleen in deze gedachten maar vond de krachtige lobby van de dominicanen tegenover zich, die in 1577 bij de koning pleitte voor een vreedzame penetratie en een gezantschap van dominicanen naar de keizer voorstelde. De Spaanse kroon reageerde afwijzend op de voorstellen van De Sande en zijn medestanders. Het hof van Philips II bezon zich intussen op een al sinds 1573 overwogen voorstel voor een gezantschap aan keizer Wanli. De berichten over het bezoek van Martín de Rada aan Fujian in 1575 gaven daaraan een nieuwe impuls en ondanks het overlijden van De Rada in 1578, werd het gezantschapsplan in 1580 goedgekeurd. In datzelfde jaar werd Portugal vanwege het overlijden van de na de dood van koning Sebastião (1578) als regent aangetreden kardinaal Dom Henrique echter bij de Spaanse kroon gevoegd en moest Manilla tot een verstandhouding met Macau komen. Het Chinese gezantschap werd opgeschort en in 1582 werd een gezantschap uit Manilla naar Macau afgevaardigd onder aanvoering van de Spaanse jezuïet Alonso Sánchez, van wie men hoopte dat hij een goede relatie zou kunnen opbouwen met de Portugese jezuïeten in Macau. De expeditie van Sánchez doorstond een tyfoon en verschillende aanhoudingen door de Chinese autoriteiten tot uiteindelijk Kanton werd bereikt, waar toen de uit Fujian afkomstige mandarijn Chen Rui de hoogste gezagsdrager (*dutang*) was. Hij was goed op de hoogte van de geschiedenis van de Portugese en Spaanse aanwezigheid in China en van hun onderlinge rivaliteit, en was op dat moment juist bezig met een onderzoek naar de weinig doorzichtige situatie van de toewijzing van Macau aan de Portugezen. Hij raakte gealarmeerd toen hij van Portugese handelaars in Kanton de ‘ware’ redenen van het bezoek van Sánchez vernam: het gezantschap bestond uit spionnen die China kwamen verkennen om het te veroveren zoals ze met de Filippijnen hadden gedaan. Hij liet het Spaanse

gezantschap in bewaring stellen en ontbood dadelijk de Portugese autoriteiten uit Macau, die met een geldelijke donatie spoedig alle problemen rond Macau oplosten en en passant ook nog even lieten weten dat de Spanjaarden niets goeds in de zin hadden. De namens de in Macau gestationeerde jezuïeten naar de *dutang* in Zhaoqing afgevaardigde Italiaanse missionaris Michele Ruggieri verklaarde dat hij kon garanderen dat de jezuïeten en franciscanen die deel uitmaakten van het Spaanse gezantschap geen enkele bedreiging voor China vormden, maar dat hij datzelfde niet kon zeggen van de wereldlijke vertegenwoordigers. De vier geestelijken van het gezantschap kregen daarop toestemming verder te reizen, terwijl de rest tot november 1582 in Kanton werd vastgehouden.

Sánchez kwam eind mei 1582 in Macau aan, waar hij Alessandro Valignano aantrof die als visitator namens het hoofdkwartier van de jezuïetenmissie in Portugees-Indië de jezuïetenvestiging in Nagasaki had bezocht en met vijf jonge bekeerde Japanse prinses op weg was naar Europa.¹³⁴ Valignano was Sánchez behulpzaam bij het overbrengen van het bericht dat Philips II de troon van Portugal had bestegen. Dat nieuws moest diplomatiek gebracht worden en vooral moest worden vermeden dat de Chinezen uit Macau begrepen dat Portugal feitelijk was ingelijfd bij Spanje en dat Spanjaarden en Portugezen in wezen één pot nat waren. Dat Sánchez de hulp van Valignano inriep had ongetwijfeld te maken met de grote autoriteit die de Italiaanse jezuïet genoot maar lijkt ook een middel geweest om te voorkomen dat Sánchez als Spanjaard de Portugese autoriteiten van Macau tegen zich in het harnas zou jagen. Ondanks alle voorzichtigheid kregen Chinese handelaars door dat Portugal en Spanje in feite onder Philips II waren samengevoegd. Ze brachten het nieuws over aan de *dutang* in Zhaoqing, die in woede ontstak over het verraad van Sánchez, die hem de ware reden van zijn gezantschap naar Macau had verzwegen. Hij stuurde een mandarijn naar Macau met de opdracht hem binnen drie dagen naar Kanton te halen en liet Sánchez weten dat hij hem ‘keppeltje en oren zou laten afsnijden en hem na een stevige geseling op de galeien zou zetten’. Sánchez wist te ontkomen door zich heimelijk in te schepen op een schip naar Japan dat echter op 17 of 21 juli 1582 schipbreuk leed op de kust van Formosa. De Spaanse jezuïet behoorde zo tot de eerste Europeanen die voet aan wal zetten op het ‘schone eiland’.

De wereldlijke leden van zijn gezantschap zaten nog gevangen in Kanton en eind juni 1582 was ook een groep van zeventien Spaanse franciscanen en soldaten, allen gekleed in franciscaans habijt en geleid door Jerónimo Burgos, op de kust voor Kanton opgepakt. Toen Sánchez op 4 oktober 1582 terugkeerde in Macau,

riep hij de bemiddeling in van de Portugese jezuïeten om de gevangenen vrij te krijgen. Dit bood de geestelijken een mogelijkheid om een nieuw gezantschap naar de *dutang* in Zhaoqing te sturen. Chen Rui had Michele Ruggieri en Matías Panela bij hun eerste bezoek van eind mei 1582 namelijk gevraagd het zilver dat ze als geschenk voor hem bij zich hadden weer mee terug te nemen en er een aantal door hem gewenste artikelen voor te kopen, die ze hem te gelegener tijd mochten komen bezorgen. Die artikelen, een aantal lenzen en een klok die de provinciaal van de jezuïeten in Goa uit Europa had ontvangen, waren op 7 augustus in Macau gearriveerd met het schip waarop ook de later legendarische jezuïet Matteo Ricci in de stad aankwam. Ruggieri was ziek maar hij zond Matías Panela naar de *dutang* met de lenzen en het bericht dat hij de klok zo snel mogelijk persoonlijk zou komen bezorgen. De missie van Panela werd een doorslaand succes. Niet alleen verkreeg hij de vrijlating van de zeventien franciscanen en de tweeëntwintig leden van het gezantschap van Sánchez, maar Chen Rui zegde ook toe een klooster als residentie te zullen beschikken voor Ruggieri, waardoor de jezuïeten een vaste vestiging in China kregen. Verder versterkte de missie van Panela de banden tussen Macau en de Chinese autoriteiten die door de Spanjaarden uit Manilla in korte tijd twee maal ernstig in gevaar waren gebracht. Macau zwoer op 18 december 1582 trouw aan Philips I van Portugal (Philips II van Spanje), maar verbond daaraan tegenover Manilla het dringende verzoek geen nieuwe reizen of missies naar China en Macau te ondernemen.

Alonso Sánchez keerde op 27 maart 1583 met de vrijgelaten gevangenen terug in Manilla en bracht uitgebreid rapport uit over zijn missie die een jaar en twee weken geduurd had. Zijn bevindingen wezen uit dat in China het Evangelie alleen gepredikt kon worden met militaire ondersteuning. Hij pleitte voor de militaire verovering en hispanisering van China, die hij evenals De Sande theologisch-juridisch onderbouwde. Dat deed hij mede in het licht van alles wat hem, de missionarissen en de civiele leden van zijn gezantschap in China was aangedaan. Hij benadrukte dat de Chinezen geen strijders waren en haalde als voorbeeld daarvan de voortdurende vrijwel ongestrafte agressies van de *wokou* aan die steden bleven aanvallen en plunderen. Met tienduizend man kon het rijk worden ingenomen, stelde hij. Hij vermeldde tevens dat het plan voor de verovering van China zou zijn gerezen tijdens zijn gesprekken eind 1582 in Macau met de Italiaanse jezuïeten Michele Ruggieri, Francesco Pasio en Matteo Ricci.

Het plan werd theologisch-juridisch verder gefundeerd door de bisschop van Manilla, Domingo de Salazar, die op 19 april 1583 een *Información sobre los*

impedimentos a la predicación en China (Informatie over de beletselen voor de prediking in China) opstelde en verzond aan paus Gregorius XIII en Philips II. Hij baseerde zijn rapport op gesprekken met vier Portugezen en vier Spanjaarden die geen van allen geestelijke waren. Twee van de Spanjaarden hadden aan de mislukte franciscanenmissie deelgenomen en de andere twee aan de missie van Sánchez. Salazar lijkt zijn informatie dus bewust te hebben willen vrijwaren van de inmiddels overduidelijke rivaliteit tussen de katholieke missieordes en van de verdenking eenzijdig de belangen van Manilla te willen behartigen. De vragen aan zijn informanten betroffen de krenkingen die Portugezen en Spanjaarden in China hadden ondergaan en spoorden daarmee goed met het eerdere rapport van Sánchez. De bisschop verzond zijn verslag met een begeleidende brief, waarin hij de urgentie van de verovering onderstreepte en aangaf dat er Japanse contingenten konden worden ingezet en dat handelsjonken uit Fujian konden worden geconfisqueerd en gebruikt om de kosten van de operatie te drukken. De troepen zouden kunnen bestaan uit Filippino's. Hoewel Salazar op zich het beletten van de toegang en de prediking in China voldoende reden voor een gewapende invasie vond, meende hij dat de aanval eerst gerechtvaardigd moest worden en dat wanneer die gegrond werd geacht aan de veroordeelde partij de mogelijkheid tot verweer en rectificatie moest worden geboden. Pas als de tegenpartij dat weigerde kon tot de oorlog worden overgegaan.

Tegelijkertijd werd opnieuw aan de plannen gewerkt voor een gezantschapsmissie naar keizer Wanli, waarover Philips II tussen 1580 en 1582 al drie brieven aan de keizer had geschreven. Ditmaal wilde men contact leggen via de bemiddeling van de jezuïeten Michele Ruggieri en Francesco Pasio, die zich op 27 december 1582 in Zhaoqing hadden gevestigd. Ook hierover had Alonso Sánchez in december 1582 in Macau gesproken met zijn Italiaanse ordebroeders. Maar toen *dutang* Chen Rui in maart 1583 in ongenade viel, werden de twee Italiaanse jezuïeten het land uitgezet en moesten de plannen worden herzien.

Manilla trok het project naar zich toe als een middel om op korte termijn de Portugese handelsconcurrentie in Macau te bestrijden en ontwikkelde het lokale plan naast en los van de militaire invasieplannen die op het niveau van het Spaanse imperium werden ontwikkeld. Dat ging echter langzaam en het verslag van Salazar zou pas in 1585 in Europa arriveren.

In september 1583 ontvingen de jezuïeten Michele Ruggieri en Matteo Ricci opnieuw toestemming om zich in Zhaoqing te vestigen, zodat opnieuw hun Chinese connecties behulpzaam konden zijn bij de organisatie van het gezantschap.

Een incident met een muitend Filippijns galjoen dat naar Macau uitweek bood Manilla de kans een nieuw gezantschap naar Macau en Kanton te zenden. In Macau moest het schip worden overgedragen en dienden de muiters te worden berecht en in Kanton kon men de erkenning van de eigen Spaanse haven in Manilla bepleiten en tevens onderhandelen over het komende gezantschap naar de keizer.

Het gezantschap naar Macau en Kanton werd toevertrouwd aan Alonso Sánchez en de koninklijke factor te Manilla, Juan Bautista Román. In Kanton moesten ze tevens onderhandelen over een Spaanse enclave in China en de Portugese bezwaren daartegen uit de weg ruimen. Nu bleek waarom Sánchez zich steeds tot de Italiaanse en niet tot de Portugese jezuïeten had gewend en bleef wenden: het gezantschap diende de handel van Manilla te bevoordelen ten koste van die van Macau en men vreesde dat de Portugese jezuïeten dat maar al te goed begrepen en daarom niet zouden willen meewerken. Sánchez verdacht hen en de Portugese autoriteiten van Macau ervan zijn eerdere missie te hebben gesaboteerd en de Spanjaarden bewust het idee te hebben gegeven dat China absoluut ontoegankelijk voor hen en de missie-activiteiten was. In 1583 had een uit de koers geraakt Spaans schip zonder problemen in Kanton handel kunnen drijven.

Ruggieri en Ricci bleken aanvankelijk weinig bereidwillig Sánchez en Román te helpen, maar werden door de rector van de jezuïeten in Macau gedwongen te verzoeken om vrijgeleides waarmee het gezantschap van Macau naar China kon reizen. De rector, Francisco Cabral, die tevens het hoofd van de jezuïetenmissie in China was, was een verklaard voorstander van de militaire verovering van het Hemelse Rijk en steunde de Spaanse belangen. Hoewel de twee jezuïeten om de vrijgeleides vroegen werden die onder druk van de Portugezen uit Macau niet toegestaan. Verondersteld wordt dat Ruggieri en Ricci zelf de handelaars uit Macau op de hoogte stelden van de Spaanse voornemens en dat de Portugezen spoedig te weten kwamen wat de ware intenties van Sánchez en Román waren. Het Spaanse gezantschap kreeg geen toegang tot China en Ruggieri werd uit Zhaoqing naar Macau ontboden om met Sánchez en Román te overleggen over mogelijkheden om toch China binnen te komen. Hij probeerde hen twee weken lang de plannen uit het hoofd te praten, maar slaagde daar kennelijk niet in, want uiteindelijk kwam ook Ricci naar Macau om de Spanjaarden erop te wijzen dat ze wederom de jezuïetenvestiging in China in gevaar brachten. Ricci en Román bleven vijf maanden in Macau (mei-oktober 1584) om de daar gerezen problemen op te lossen. Het gezantschap was van de baan en Sánchez was er op 5 juli 1584 opnieuw van overtuigd dat evangelisatiewerk in China alleen mogelijk was als het

land werd veroverd. Román kwam in zijn rapport van eind september 1584 tot dezelfde conclusie. In een brief van 25 juni 1584 aan Philips II had Francisco Cabral hetzelfde bepleit en zich aangeboden om als spion ‘heimelijk alle strategische informatie van belang’ te vergaren.¹³⁵

Op Cabral na was echter de hele hogere leiding van de jezuïetenmissie in Azië tegen de militaire verovering van China. In de eerste plaats omdat de expansiestrategie van Manilla de Portugese handelsbelangen in Oost-Azië zou aantasten waarvan de missie rechtstreeks afhankelijk was en in de tweede plaats omdat de gedwongen kolonisatie en kerstening frontaal botste met de strategie van culturele accommodatie aan de te bekeren volken die sinds het begin van de jaren tachtig werd bepleit door Alessandro Valignano en die in India en Japan uitstekende resultaten opleverde, die Valignano, Ruggieri en Ricci ook in China verwachtten. Ruggieri en Ricci leerden dan ook ijverig Chinees, kleeadden zich als Chinezen en namen de leefwijze van het land aan. Sánchez was daar echter een fervent tegenstander van en hekelde de aanpassing van de Italianen in China en de jezuïeten in Japan aan de lokale kleding en levensstijl en hun deelname in de Portugese zijdehandel tegenover de hoogste instanties van de orde, wat Valignano woedend maakte. Hij had al eerder zijn reserves tegen Sánchez als gezant naar China geuit, maar op 1 april 1585 vatte hij zijn grieven samen in een brief aan de superieur-generaal van de orde, Claudio Acquaviva, waarin hij waarschuwde dat wanneer iemand als Sánchez een leidende rol in de missionering zou krijgen dat het einde van de jezuïeten zou betekenen. Om de missiepost in Zhaoqing niet opnieuw in gevaar te brengen, verbood hij Ruggieri en Ricci contacten te onderhouden met Macau en Manilla, om ze buiten de Portugees-Spaanse rivaliteit rond de handelsbelangen in Oost-Azië te houden. Ook de superieuren van Sánchez, die onder de Spaanse jezuïetenprovincie van Nueva España (Mexico) ressorteerde, keurden diens oorlogszuchtige plannen ten strengste af in een brief aan Acquaviva van 17 januari 1586. De superieur-generaal schreef in antwoord daarop op 24 februari 1586 dat een stevige berisping van Sánchez op haar plaats was en dat hij beter kon worden overgeplaatst uit Manilla om toekomstige problemen met hem te vermijden.

Sánchez bleef voorlopig echter in Manilla en was betrokken bij de uitwerking van het plan voor de verovering van China dat moest worden voorgelegd aan Philips II. Op 28 juni 1586 vertrok hij naar Spanje om het plan aan de koning te presenteren. Op 1 januari 1587 arriveerde hij in de haven van Acapulco, waar hij van de provinciaal van zijn orde, Antonio de Mendoza, het bericht ontving dat hij

volgens instructies van Valignano en Acquaviva in Mexico moest wachten totdat er geschreven permissie voor zijn reis naar Spanje zou zijn ontvangen van de superieur-generaal. Acquaviva schreef op 2 juli 1587 aan Sánchez persoonlijk dat José de Acosta als zijn superieur was benoemd voor de missie naar de Spaanse koning.

In december 1587 had Sánchez zijn eerste audiëntie bij de Spaanse koning, waarin hij op order van Acosta vermeed de verovering van China ter sprake te brengen. Andere audiënties volgden en in maart 1588 besloot de vorst dat het onderwerp door een speciale commissie voor ‘Filippijnse zaken en China’ besproken moest worden. De raad vergaderde tot juli 1588 en in de tussentijd werden bij het Spaanse hof twee verzoeken ingediend tot toelating van een missie-expeditie naar China. Het eerste was afkomstig van de franciscaan Jerónimo Borges, een oude bekende van Sánchez die in Kanton gevangen had gezeten. Hij leidde een missie van honderd franciscanen. Het tweede kwam van de dominicaan Juan Volante, eveneens een bekende van Sánchez, want hij was lid geweest van een dominicanenmissie naar China die Sánchez tijdens zijn oponthoud in Mexico verijdeld had. Hij leidde een groep van zestig dominicanen. Sánchez probeerde opnieuw te voorkomen dat de missies toestemming kregen om naar China te vertrekken. Zijn acties leidden tot tegenacties van Burgos en Volante, die hem ervan beschuldigden de prediking met behulp van militair geweld te propageren. Er ontstond een verhitte discussie en correspondentie die meer dan een jaar duurde en waarin ook koning Philips II en de bisschop van Manilla betrokken raakten. Intussen werd de Onoverwinnelijke Armada van 1588 vernietigend verslagen en was Philips II zo goed als geruïneerd. Elke kans op de Spaanse verovering van China was voorgoed verkeken.

1.12. EERSTE SYNTHESERINGEN VAN DE KENNIS OVER CHINA

Het lijkt na het voorgaande niet verwonderlijk dat de eerste synthetiserende werken over China juist in het Spaans verschenen. Het tweede boek dat na dat van Gaspar da Cruz geheel aan het land was gewijd, werd samengesteld door Bernardino de Escalante en verscheen in 1577 in Sevilla, in de beginperiode van de Spaanse expansie op de Filippijnen. Het was vrijwel geheel gebaseerd op Portugese gedrukte en mondelinge bronnen en getiteld *Discurso de la navegación que los Portugueses hazen à los Reinos y Provincias del Oriente, y de la noticia que se tiene de las grandezas del Reino de la China* (Verhandeling over de zeereizen die de Portugezen maken naar de rijken en provincies van het Oosten en over de

berichten die men heeft over de grootheden van het rijk van China). Het boek bevatte weinig nieuwe informatie maar had de grote verdienste het beschikbare Portugese materiaal te ontsluiten voor wie Spaans las. Twee jaar later verscheen het werk al in een Engelse vertaling van de hand van John Frampton, een Engelse handelaar in ruste die in Sevilla had gewerkt, onder de titel *Discours of the Navigation which the Portugals doe make to the Realmes and Provinces of the East Partes of the World, and of the knowledge that growes by them of the great thinges, which are in the Dominion of China* (London, 1579).¹³⁶ Escalante putte het leeuwendeel van zijn informatie uit het boek van Da Cruz, aangevuld met gegevens uit *Ásia* van João de Barros. Maar daarnaast gebruikte hij ook enkele Spaanse rapporten over de Filippijnen en berichtte hij over Chinezen die hij in Spanje had ontmoet en van wie hij er een karakters had zien schrijven, waarvan hij er drie in zijn boek opnam.

De Spaanse augustijnner monnik Juan González de Mendoza (1540-1617) kreeg rond 1583 van paus Gregorius XIII opdracht een boek samen te stellen waar alles in stond dat over China bekend was. Zijn *Historia de las cosas más notables, ritos y costumbres del gran Reyno de la China* (Geschiedenis van de meest opmerkelijke zaken, ritens en gewoonten van het grote rijk van China) verscheen in 1585. González de Mendoza had vanaf 1574 bij Philips II gepleit voor een Spaanse missie naar China en was in 1580 betrokken bij de voorbereiding van het gezantschap naar keizer Wanli. In juni 1581 arriveerde hij met het koninklijke geschenk voor Wanli in Mexico, waar een door de onderkoning bijeengeroepen raad tegen de missie adviseerde omdat werd verwacht dat de keizer het gezantschap en het geschenk zou weigeren, wat een vernedering voor de Spaanse koning zou betekenen. Ook de grote economische en logistieke problemen van de operatie vond men een bezwaar. Mendoza keerde onverrichterzake terug naar Spanje, waar hij aan zijn boek begon zonder dat hij zelf in China was geweest.¹³⁷

Mendoza maakte gebruik van vrijwel alle gegevens die er in Europa beschikbaar waren over China en dat hij het boek in 1585 kon publiceren lijkt erop te wijzen dat hij al heel wat voorwerk had gedaan. Dat is aannemelijk omdat hij voor de voorbereiding van het gezantschap al veel materiaal verzameld moet hebben. Behalve de rapporten van de mislukte missies vanuit Manilla van de Spaanse augustijnen, dominicanen, franciscanen en jezuïeten, raadpleegde hij Ramusio, Escalante, Barros en Da Cruz.¹³⁸ Opvallend is dat hij vrijwel geen gebruik lijkt te hebben gemaakt van de inmiddels ruim circulerende brieven van de Portugese jezuïeten en dat hij vrijwel niets zegt over Macau en de Portugese activiteit daar.¹³⁹ Ik kan er geen andere redenen

voor bedenken dan Spaans chauvinisme en de rivaliteit met de jezuieten.

Mendoza's boek was een vierhonderdveertig octavobladzijden dikke encyclopedie van de westerse kennis over het Rijk van het Midden en had een enorm succes. Tot aan het eind van de zestiende eeuw beleefde het zesenvestig drukken in zeven Europese talen: Spaans, Latijn, Italiaans, Duits, Nederlands, Frans en Engels.¹⁴⁰ Het boek zou tot de achttiende eeuw het invloedrijkste westerse werk over China blijven. Charles Boxer schreef 'It is probably no exaggeration to say that Mendoza's book had been read by the majority of well-educated Europeans at the beginning of the seventeenth century.'¹⁴¹

Belangrijk is op te merken dat het beeld van China dat Mendoza gaf en dat gedurende lange tijd bepalend bleef voor het beeld dat Europa van het Hemelse Rijk had een mengsel was van de uiterst positieve, deels zelfs utopistische berichten van de Portugezen en de veel kritischere rapporten van de Spaanse missionarissen, die hun missies stuk voor stuk hadden zien mislopen. De grootheid, rijkdom en maatschappelijke organisatie van China, en het economische belang dat Europa erbij had de Chinese rijkdommen te exploreren, werden breed uitgemeten, maar er werden serieuze vraagtekens geplaatst bij de 'bekeerbaarheid' van de Chinezen, vooral door uitgebreide aandacht voor de vele vormen van Chinees bijgeloof. Verder werd uit de verhalen over de Portugese gevangenen in China vooral de wreedheid van Chinese straffen en folteringen benadrukt. Die twee elementen – bijgeloof en wreedheid – zouden belangrijke ingrediënten worden van een minder positief Chinabeeld.

Tot slot moet nog een curieus traktaat worden vermeld dat door Alessandro Valignano in het Spaans werd geschreven en door de Portugese jezuïet Duarte Sande, hoofd van de missie in Macau, in het Latijn werd vertaald. Het was een didactisch werkje dat bedoeld was voor de Japanse leerlingen van de jezuïetencolleges in Oost-Azië en het werd samengesteld na het succesvolle gezantschap dat de vijf bekeerde Japanse prinses in 1584 naar Europa had gebracht. Er schijnt echter nooit een Japanse versie van te zijn verschenen. De Latijnse versie werd in 1590 op de kort tevoren uit Portugal aangevoerde drukpers van het jezuïetencollege van Macau gedrukt. Het boekje, getiteld *De Missione Legatorum Iaponensium ad Romanam Curiam [...]*¹⁴² presenteerde in dialoogvorm het verhaal over de reis van de Japanse prinses en bevatte verder beschrijvingen van de landen in Azië en Europa die ze hadden bezocht. Daaronder bevond zich ook een korte beschrijving van China die door Donald Lach als 'de beste van de in Europa in de zestiende eeuw beschikbare teksten over China' wordt beschouwd.¹⁴³ Het deel betreffende China werd onder de titel 'An Excellent Treatise of the Kingdome of China' in Engelse vertaling door Richard Hakluyt

opgenomen in de tweede editie (1599) van zijn *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*.¹⁴⁴ Via vraag en antwoord behandelt de tekst bijna in catechismusvorm alle wetenswaardigheden over China. De aan rapporten van Matteo Ricci ontleende informatie is buitengewoon accuraat en betrouwbaar voor de tijd waarin ze verscheen en toont duidelijk hoe goed de jezuïeten inmiddels op de hoogte waren over China. Omdat het boekje als een gesprek wordt gepresenteerd tussen drie Japanse jongens met christelijke namen – de vragen worden gesteld door Leo en Linus, de antwoorden komen van Michael – is vooral de slotsectie over de Chinese godsdiensten interessant. Michael vertelt dat de Chinezen tot voor kort verstoken zijn geweest van de ‘ware religie’ en dat onder hen veel sekten voorkomen. Hij behandelt de belangrijkste drie en begint met die van:

One Confucius, a notable philosopher. This man (as it is reported in the history of his life) was one of most upright and incorrupt manners, whereof he wrote sundry treatises very pithily and largely, which above all other books, are seriously read and perused by the Chinians. [...] if Confucius had made any mention of almighty God and of the life to come, and had not ascribed so much unto the heavens, and unto fatall necessity, nor yet had so curiously intreated in worshipping images of their forefathers. In which regard he can very hardly or not at all be excused from the crime of idolatry: notwithstanding it is to be granted, that none other doctrine among the Chinians approacheth so neere unto the truth as this does.¹⁴⁵

De beschrijving van Confucius en zijn leer is het eerste gedrukte blijk van de interesse van Ricci en zijn latere mede-jezuïeten voor de Chinese filosoof en wijst vooruit naar de bewondering die hij in het achttiende-eeuwse Europa zou genieten. De andere twee sekten zijn die van ‘Cen’ (zenboeddhisme) en ‘Tauzu’ (taoïsme). Beide worden gepraktiseerd door priesters die een zeer armoedig leven leiden. Aan het slot van de tekst over religie wordt ook melding gemaakt van de twee jezuïeten in Xaoqing – Ruggieri en Ricci – die in 1589 werden weggestuurd maar spoedig daarop in het eveneens nabij Kanton gelegen Shaozhou een nieuw onderkomen vonden.

1.13. FERNÃO MENDES PINTO

Een bijzondere plaats in de zestiende-eeuwse China-literatuur wordt ingenomen door het als eerste documentaire roman over het land te beschouwen boek *Peregrinação* (Pelgrimsreis) van Fernão Mendes Pinto (1509-1583).¹⁴⁶ Hoewel het pas in 1614 werd gepubliceerd dient het gesitueerd te worden in de zestiende-eeuwse Portugese China-literatuur, waarin het als eerste literaire werk over het land een unieke plaats inneemt. De auteur had eenentwintig jaar als handelaar in Oost-Azië gewerkt toen hij in 1558 in Portugal terugkeerde, waar hij zijn avonturen te boek stelde in een intelligent gelaagd

literair werk dat hij in 1567 voltooide.¹⁴⁷ Na zijn terugkomst in Portugal tot zijn dood werd Mendes Pinto als een autoriteit op het gebied van Azië beschouwd en geraadpleegd door de kroniekschrijver João de Barros en verschillende buitenlandse gezanten.

Hoewel hij onder meer als gezant voor de hoofdmans van Malakka had gewerkt en wijd en zijd bekend stond als een steenrijke handelaar, tekende hij zich in zijn boek als een ‘arme drommel’, een aan de schelmenroman verwante antiheld die slag na slag van het lot te verduren krijgt, talloze keren schipbreuk lijdt, wordt gevangengenomen, als slaaf wordt verkocht en vele malen ternauwernood aan de dood weet te ontsnappen. Het boek biedt een realistisch beeld van het bestaan van Portugese clandestiene handelaars en zeerovers die, veelal met Malakka als thuisbasis, buiten de officiële netwerken om fortuin maakten en waarvan velen in de Zuid-Chinese Zee handel dreven met Chinezen van de kust van Fujian. Voor deze handelsrelaties buiten de officiële Portugese kanalen vormt *Peregrinação* een onovertroffen historische bron.

Mendes Pinto verwerkte behalve eigen ervaringen ook ervaringen van anderen in zijn boek en putte voor zijn beschrijving van China met evenveel gemak uit Odoric de Pordenone als uit de brieven van Vieira en Calvo, het traktaat van Galiote Pereira, het boek van zijn vriend Gaspar da Cruz en de brieven van de jezuïetenmissie in China.¹⁴⁸ Hij was zelf korte tijd (1554-1557) als lekenbroeder lid van de orde om als gezant van de onderkoning van Portugees-Indië een jezuïetengezantschap aan te voeren naar Japan, waar hij in 1551 bevriend was geraakt met Francisco Xavier. Na publicatie van het werk, dat als avonturenroman een internationaal succes werd, verwierf Mendes Pinto spoedig de bijnaam ‘Mendax Pinto’ (Pinto de leugenaar) en in zijn geboorteland werd zijn naam verbasterd tot ‘Fernão Mentos? Minto’ (Fernão, lieg je? Ja, ik lieg). Evenals Marco Polo werd hij lange tijd niet serieus genomen, totdat zijn werk in de negentiende eeuw opnieuw de aandacht trok en men vaststelde dat hij aanzienlijk minder had verzonnen dan werd aangenomen.¹⁴⁹

Peregrinação is het meest flagrante voorbeeld van het op China geprojecteerde Portugese utopisme. De auteur wijdde een substantieel deel van het boek – 51 (h. 81-132) van de 226 hoofdstukken – aan ‘zijn’ avonturen in China en aan een uitvoerige beschrijving van het land. Evenals Marco Polo beschrijft Mendes Pinto het Hemelse Rijk bij voorkeur in superlatieven en grote getallen. De weelde van tempels, paleizen en steden doet wederom denken aan de tempel van Salomo. In de hoofdstukken 105 tot en met 114 geeft hij een uitgebreide beschrijving van Peking, waarin feit en fictie moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. De grootheid, rijkdom, organisatie, sociale

voorzieningen, rechtspraak en regering worden uiterst positief beschreven en meermalen expliciet ten voorbeeld gesteld aan ‘alle christelijke koninkrijken en republieken’.¹⁵⁰ Als voorbeeld van de bewonderende toon een fragment over de grootheid van de stad:

De stad Peking, waaraan ik beloofd heb nog enkele woorden meer te wijden, is zo buitengewoon en alles daaraan is zo bijzonder, dat ik bijna spijt krijg van mijn belofte. Want ik weet werkelijk niet waar ik moet beginnen om die na te komen.

Men moet zich niet voorstellen dat het een stad is als Rome, Constantinopel, Venetië, Parijs, Londen, Sevilla, Lissabon, of enige andere grote stad in Europa, hoe beroemd en dicht bevolkt die ook moge zijn. Evenmin moet men zich verbeelden dat ze lijkt op een van de grote steden buiten Europa, zoals Kairo in Egypte, Tabriz in Perzië, Ahmadabad in Cambaya, Bisnagar in Narsinga, Gaur in Bengalen, Ava in Chaleu, Timplão in Calaminhan, Martaban en Bagou in Pegu, Guimpel en Tinlau in Siammon, Ayuthia in Sornau, Pasuruan en Demak op het eiland Java, Pangor op de Lequio's, Uzangué in Groot Cochín, Lançame in Tartarije, of Kyoto in Japan, allemaal hoofdsteden van grote rijken. Ik zou durven beweren dat al deze samen nog niet opwegen tegen het kleinste deel van dit grote Peking, laat staan tegen alle grootsheid en luister ervan op elk gebied, zoals daar zijn: schitterende bouwwerken, oneindige rijkdom, onuitputtelijke overdaad en overvloed van alle levensbehoeften, volk en vaartuigen zonder tal, handel, recht, bestuur, een vreedzaam hofleven, de hoge staat die tutões, chaens, anchaci's, haitans, ponchaci's en bracalões voeren, want die regeren allemaal over enorme rijken en provincies en worden daarvoor vorstelijk betaald. Zij resideren permanent in deze stad, of anderen in hun naam, wanneer zij in bijzondere gevallen op reis door het koninkrijk worden gestuurd om zaken van belang af te handelen.¹⁵¹

In de verzonnen plot van het boek vormt de Chinese rechtspraak het Leitmotiv. Pinto spoelt met enkele Portugese lotgenoten na een schipbreuk op maandag 5 augustus 1542 aan land ten oosten van Liampo. Vandaar bereiken ze lopend het stadje Taypor, waar ze als bedelaars worden opgepakt door een rondreizende *zongbing* en na zevenentwintig dagen gevangenis voor berechting naar Nanjing worden overgebracht. Daarna worden ze voor beroep naar Peking gezonden, waar ze uiteindelijk worden veroordeeld tot dwangarbeid aan de Chinese Muur. Deze plot stelt Pinto in staat Nanjing (hfdst. 85-88), de reis over de rivier de Batampina (het Grote Kanaal) naar Peking (88-91 en 96-99), Peking zelf (105-114) en de Chinese Muur (95) te beschrijven. Verder bericht hij onder meer over de voorzieningen voor gebrekkigen en behoeftigen, waaronder aangepast werk voor gehandicapten (112), en over de op keizerlijk bevel over het hele rijk verspreide veertienduizend voorraadschuren voor tarwe en rijst ten behoeve van de armen en voor tijden van hongersnood (113). Even bewonderend is hij over de orde die heerst op de drukbevaren rivieren met hun

drijvende steden (98) en over de van staatswege uitstekend georganiseerde arbeid en handel (97). Al deze zaken houdt Pinto's picareske alter ego Portugal en Europa als voorbeeld voor, evenals de onkreukbaarheid van de rechtbanken (102) en de superioriteit op religieus gebied: de gigantische tempels, de vele kloosters en hermitages, de pelgrimsherbergen (81), de eerwaardige, wijze en sociaalvoelende geestelijken en de hogescholen waar de geloven van alle tweeëndertig sekten die het land rijk is worden onderwezen (106). Het heeft er alle schijn van dat Pinto het religieuze systeem van China presenteert als (en omvormt tot) een ideaalbeeld dat impliciet kritiek levert op de religieuze onverdraagzaamheid in het Europa van Reformatie, Inquisitie en Contrareformatie. Daaraan zal de inmiddels degelijk onderbouwde maar onder Portugese historici nog altijd slecht aanvaarde hypothese dat Pinto een onder dwang bekeerde jood (nieuw-christen) was niet vreemd zijn.¹⁵²

Een belangrijk nieuw element dat Pinto introduceert in de berichtgeving over China is een literair exotisme dat nooit eerder was vertoond in Europa. Hij voert Chinezen – evenals Arabieren, Ethiopiërs, Birmanen, Peguanen, Maleiers, Sumatranen, Javanen, etc. – bloemrijk sprekend op en citeert uit hun al even bloemrijke geschriften.¹⁵³ Hoewel veel ervan door specialisten lang met een flinke korrel zout werd genomen, is duidelijk dat Pinto voor zijn tijd ongemeen goed op de hoogte was over de geschiedenis en cultuur van veel Aziatische volken. Eveneens is duidelijk dat hij veel van zijn kennis dankte aan Maleise informanten of althans in het Maleis ontving. Zo begint hij de meeste namen van de vele goden uit de Aziatische landen die hij beschrijft met 'Quiay', het Maleis-Javaanse 'kiai' (eerwaarde heer), een aanspreektitel voor religieuze leidsmannen. Dat is niet verwonderlijk omdat Maleis in die tijd de lingua franca onder de handelaars in Oost-Azië was.

Hoewel Pinto zelf zeer waarschijnlijk nooit in het binnenland van China is geweest en Peking nooit kan hebben bezocht – hij kwam alleen in handelssteden aan de Zuid-Chinese kust en bezocht waarschijnlijk een maal Kanton¹⁵⁴ – is de informatie die hij biedt enorm uitgebreid en niet zelden bizar. Hij wijdt een half hoofdstuk (106) aan de gang van zaken bij banketten die vooraanstaande Chinezen aanbieden aan 'God' en baseert zich daarbij naar zijn zeggen op een Chinees boek daarover. Hij presenteert een Chinese versie van het zondvloedverhaal (111) en een legende over het ontstaan van China (92-93), allemaal eveneens gebaseerd op Chinese bronnen. Veel ervan lijkt hoogst kleurrijke fantasie, maar een substantieel deel ervan kan worden teruggevoerd op bestaande bronnen, zij het dat die vaak zeer vertekend worden weergegeven. Die vertekening zou het handelsmerk worden van de latere chinoiserie en veel pleit er dan ook voor *Peregrinação* op te vatten als het eerste

voorbeeld van literaire chinoiserie in Europa. Dat dat bij mijn weten nooit is gebeurd, lijkt te wijten aan de betrekkelijke onbekendheid van het boek in kringen van sinologen en literatuurwetenschappers en de besmette reputatie die het onder historici geniet.

Pinto stond allerm minst alleen in zijn vertekening van de Chinese werkelijkheid. Veel van wat hij beschrijft behoorde tot de gangbare percepties van de eerste westerse missionarissen in China, waarmee Pinto uitstekend bekend was. Tevens blijkt uit een vergelijking tussen zijn 'roman' en de brieven die hij schreef toen hij lekenbroeder van de jezuïetenorde was dat hij en zijn medebroeders deze informatie voor betrouwbaar en waar hielden.¹⁵⁵ In wezen was Pinto een sleutelfiguur in de eerste op China gerichte missiepogingen van jezuïeten en dominicanen. Zijn boek zou daarom in dat opzicht in bredere kring meer aandacht verdienen dan het tot nu toe kreeg. Zijn beschrijving van het vroegste missiewerk van de jezuïeten in Japan en vooral van de rol van Xaverius daarin en van de wederwaardigheden van de missie waaraan Pinto deelnam, vormt de betrouwbaarste niet tot de ordepropaganda en -geschiedschrijving behorende bron over dat onderwerp. Pinto was er als ooggetuige en handelende persoon bij betrokken. Het lijkt daarom ook nuttig het vele wat hij vertelt over de godsdiensten van China nader te bestuderen omdat het tot de proto-geschiedenis behoort van het beeld dat de jezuïeten zich later zouden vormen.

Op dit gebied is de vertekening wellicht het grootst, maar dat neemt niet weg dat er het nodige te herkennen valt, mits de juiste decodeersleutel wordt gehanteerd. Zoals Vasco da Gama bij zijn aankomst in Calicut meende dat de inwoners christenen waren en toen hij een hindoetempel bezocht een beeld van Vishnu, Lakshmi of Parvati voor Maria aanzag en een tilaka als een askruisje opvatte,¹⁵⁶ interpreteerden Pinto en zijn ordebroeders de Chinese religie aanvankelijk vanuit hun christelijke perspectief, aangevuld met wat ze van India tot Japan inmiddels over het boeddhisme te weten waren gekomen. Het confucianisme en het taoïsme waren hun volledig onbekend en Pinto veegt alles wat hij zag en hoorde op één grote hoop. Hij vertelt dat er in China tweeëndertig sekten bestaan, waarvan die van Xaca, Amida, Gizom en Canom de oudste zijn, en licht later toe:

Deze en alle overige sekten die in deze barbarij van China voorkomen, wat er naar ik van hen vernam en al enige malen heb gezegd in totaal tweeëndertig zijn, kwamen vanuit het koninkrijk Pegu naar Siam, en werden vandaar door priesters en cabizondo's verspreid over heel het vasteland van Cambodja, Champa, Laos, Gueos, Pafuás, Chiang Mai, het rijk van Uzangué en Cochinchina, en over de archipel van de eilanden van Hainan, de Lequio's en Japan, tot aan de grenzen van Miyako en

Bandou. Door het gif van deze besmetting is dus een even groot deel van de wereld aangetast als door de vervloekte sekte van Mohammed.¹⁵⁷

Het verhaal over de herkomst van de sekten is een onvolledige maar in aanleg betrekkelijk juiste weergave van de manier waarop het boeddhisme zich vanuit India oostwaarts verspreidde. Hoewel veel van de godennamen die Pinto noemt onherkenbaar verminkt zijn en de interpretatie van de tempelbeelden en de godenlegenden die hij beschrijft sterk christelijk gekleurd is, valt ook daarin allerlei herkenbaars te vinden. Ik beperk me tot een paar voorbeelden. Volgens Pinto hebben de Chinezen een God die het ‘Huis van de Zon’ bewoont en ‘Heer der Hemelen’ wordt genoemd. In hem lijkt de Jaden Hemelkeizer, ook Nühuang en Shangdi genoemd, te herkennen, de oppergod van het taoïsme. Deze hemelgod is volgens Pinto getrouwd met Nicaparau, de Godin van de Maan, die ook Koningin des Hemels wordt genoemd. Ze lijkt een contaminatie van de maangodin Chang E en de taoïstische zeegodin Tian Hou (Hemelkeizerin of Hemelkoningin), die tijdens de Mingdynastie de titel ‘Heilige Moeder Hoog in de Hemel’ kreeg en de beschermvrouwe is van zeevaarders en vissers. In Macau wordt ze A Ma genoemd.¹⁵⁸ Aan de Chinese keizer geeft Pinto de titel ‘Zoon van de Zon, de Gekroonde Leeuw op de Troon der Wereld’. Zijn dienaren, de *dutangs*, worden ‘Stralen van de Zon’ genoemd, terwijl de gewone mensen ‘zonnestofjes’ heten. Dat de keizer de ‘gekroonde leeuw’ zou zijn, lijkt samen te hangen met Pinto’s opmerkelijke interpretatie van de bekende beelden van twee leeuwen links en rechts van de ingang van Chinese tempels en officiële gebouwen, waarvan de rechterleeuw een versierde bol onder zijn linkerpoot heeft. In plaats van als ‘waakhonden’ (*shi*, ook ‘Fu leeuwen’ of ‘Foo honden’ genoemd) beschouwt hij ze als het zinnebeeld of wapen van de Chinese keizer: de bol zou de wereldglobe zijn en het geheel het symbool voor de ‘Gekroonde Leeuw op de Troon der Wereld’.¹⁵⁹

Er bestaat volgens Pinto ook een Chinese hel, die ‘het Huis van de Rook’ heet en waar de ‘Verzwelgende Slang uit de Diepste Diepten van het Huis van de Rook’ woont, die hij gelijkstelt met Lucifer.¹⁶⁰ Deze slang ontbreekt vrijwel in geen enkele tempel die hij bezoekt en het monster wordt bestreden door een vrouw met een zwaard in de hand of door een reusachtige man die elke drieduizend jaar een grote kogel naar het monster werpt en de slang zal doden wanneer hij de vijfde kogel heeft geworpen.

Het feit dat Pinto de slang in vrijwel elke tempel tegenkomt en daar ook steeds de schijngestalte van Tian Hou/A Ma ontmoet lijkt te verklaren doordat hij en zijn informanten vrijwel steeds met Chinese vaartuigen over zeeën en rivieren reisden. De

slang is in de Chinese mythologie sterk met het water geassocieerd, terwijl de cultus van Tian Hou enorm populair was in de kuststreken. De figuur van de grote, soms veelkoppige slang kan Pinto trouwens gekend hebben uit tempels van Siam tot Vietnam, waar ze veel op tempelbruggen of -opgangen langs het water te vinden zijn. Dat hij de slang in verband bracht met de hel is vanuit de christelijke traditie een voor de hand liggende associatie. De notie van de hel komt ook in het taoïsme voor, maar beperkt zich niet tot één duidelijk omlijnde lokatie maar bezit, vergelijkbaar met de hel van Dante, een groot aantal afdelingen waarin verschillende typen ‘zonden’ worden geboet.

Wat zeer tot de verbeelding van Pinto's Portugese lezers sprak was zijn beschrijving van christelijke Portugezen die hij in China ontmoette. Wanneer Pinto's alter ego rond 1544 in de stad Quansy aankomt waar hij aan de Chinese Muur moet gaan werken, komt hij daar tot zijn stomme verbazing Vasco Calvo tegen, die ooit deel uitmaakte van het gezantschap van Tomé Pires.¹⁶¹ Hij woont in een armoedig huisje in de stad en vertelt hem dat Tomé Pires is overleden.¹⁶² Het pièce de résistance op dit gebied is echter het verhaal over Inês de Leiria. Het schip waarop Pinto over het Grote Kanaal naar Peking werd gebracht, legde aan in de grote stad Sampitay, waar de gevangenen geketend van boord mochten. Hij kwam op de kade een vrouw tegen die hem een getatoeëerd kruis op haar arm liet zien, vroeg of hij het symbool kende en in het Portugees het Onze Vader aanhief. Ze liet hem haar huis zien, waar ze een bidvertrek met een verguld houten kruis had. Ze vertelde dat Tomé Pires na zijn gevangenschap in Kanton naar deze streek was verbannen en getrouwd was met een Chinese, die christin was geworden en met wie hij veel heidenen had bekeerd. Zij is de dochter van het paar en heet Inês de Leiria. Er leefden nog meer dan driehonderd bekeerlingen in de stad, die elke zondag in haar huis bijeenkwamen. De gebeden die haar vader voor haar had opgeschreven, waren haar echter door Chinezen ontstolen. Pinto en zijn Portugese medegevangenen verbleven vijf dagen in de stad en onderwezen de christenen zeven maal in de leer. Een van de Portugezen maakte een boekje waarin hij in het Chinees voor hen het Onze Vader, het Ave Maria, het Credo, het Salve Regina, de Tien Geboden en vele gebeden opschreef.¹⁶³ Of Pinto het verhaal zelf had verzonnen of van iemand had gehoord is nog altijd onduidelijk. Hoe dan ook was het een voortreffelijke manier om blijvende interesse voor zijn boek te wekken, dat nog altijd als dubieuze maar enige bron over het levenseinde van Tomé Pires geldt. Dat Inês de Leiria in haar eentje nog altijd meer dan driehonderd Chinese bekeerlingen een wekelijkse godsdienstoefening bood zullen de jezuïeten haar tandenknarsend hebben benijd.

1.14. MATTEO RICCI IN CHINA

Nadat Ruggieri door Valignano in 1588 naar Europa was gezonden om de zaak van de jezuïetenmissie in China te bepleiten bij de Heilige Stoel en te vragen om een pauselijk gezantschap naar keizer Wanli af te vaardigen, bleef Matteo Ricci samen met een jonge priesterleerling alleen achter in Zhaoqing.¹⁶⁴ Ruggieri zou niet meer terugkeren naar China en overleed in 1607 in Europa. In 1589 voegden zich twee Chinese lekenbroeders uit Macau bij Ricci en zijn secundant, maar in hetzelfde jaar werden de vier jezuïeten door de onderkoning van Kanton uit hun onderkomen gezet. Mogelijk was de eerste aanwezigheid van Chinese jezuïeten de oorzaak van deze koerswijziging. Sindsdien zwierf Ricci gekleed als Chinese intellectueel door Zuid-China en vond hij hier en daar een tijdelijk onderkomen. Pogingen om een vaste verblijfplaats te vinden mislukten onder meer in Shaozhou (Guangdong) en Nanjing (1595). Wel slaagde hij erin een christelijke kerk op te richten in Nanchang (Jiangxi), vanouds vermaard als een stad van geletterden. In 1598 deed hij een vergeefse poging zich te vestigen in Peking maar in 1599 werd hij door hoge mandarijnen van Nanjing hartelijk ontvangen. Hij bleef proberen een plaats in Peking te veroveren en werd op 24 januari 1601 op verzoek van keizer Wanli eindelijk tot de stad toegelaten.

In Peking wist Ricci de Chinese hofgeleerden aanvankelijk vooral te interesseren in de westerse wetenschap, met name in wiskunde en astronomie. De westerse wetenschap was tot de achttiende eeuw de manier waarop de jezuïeten zich in Peking konden handhaven. Langs deze weg probeerden ze de Chinezen gaandeweg voor het christendom te interesseren. Intussen onderzochten ze zelf uitvoerig de Chinese godsdienst, wetenschappen en literatuur. Ricci verdiepte zich eveneens in de Chinese cartografie en leverde belangrijke bijdragen voor de westerse cartografie van China. Tijdens zijn onderzoek identificeerde hij Cathay met China en Marco Polo's Cambaluc met Peking. Zijn identificatie werd bevestigd door de Portugese jezuïet Bento de Goes (1562-1607) die in 1603 een reis door Centraal-Azië maakte op zoek naar Cathay. Na de dood van Goes reconstrueerde Ricci uit diens aantekeningen zijn reisverslag, dat echter ook tijdens Ricci's leven ongepubliceerd bleef.¹⁶⁵

Zich baserend op de aantekeningen van Matteo Ricci, die in 1610 in Peking was overleden, beschreef de Frans-Vlaamse jezuïet Nicolas Trigault (1577-1628) de reis van Goes in zijn geschiedenis van de eerste jezuïetenvertegenwoordiging in China: *De Christiana expeditione apud Sinas suscepta ad Societate Jesu* (1615).¹⁶⁶ Het werk was grotendeels een vertaling uit het Italiaans naar het Latijn van de aantekeningen die Ricci tijdens zijn jaren in China had bijgehouden. Ricci had als taal-, wis- en sterrenkundige voor de jezuïeten een invloedrijke positie aan het hof verworven en in

1593 had hij de Vier Boeken, de klassieke teksten waarin de leer van Confucius en Mencius is opgetekend, in het Latijn vertaald.¹⁶⁷ Dankzij de vasthoudendheid van Ricci was er niet alleen eindelijk een permanente missionaire aanwezigheid in China en aan het Chinese hof gecreëerd, maar was ook een schat aan betrouwbare informatie over het Rijk van het Midden verzameld.¹⁶⁸ Daarmee werd een cyclus afgesloten die bijna een eeuw had geduurd en die ‘de katholieke eeuw in de westerse toenadering tot China’ zou kunnen worden genoemd.

1.15 CONCLUSIE

De ontwikkeling van de Europese perceptie van China in de periode 1250-1600 laat zich in twee fasen onderscheiden. In de eerste fase werden opvattingen over het nog onbekende Verre Oosten ontleend aan de antieke geografen en de Bijbel. Projecties van een in het Oosten gesitueerd Paradijs en wellicht mede het feit dat de koningen die Christus kwamen aanbidden ‘wijzen uit het Oosten’ waren, voedden gedurende lange tijd de aantrekking die het Oosten op de westerling uitoefende. De Mongoolse inval in Europa bood een eerste contactmogelijkheid die vanaf het begin door pausen en kruistochtkoningen in een religieus perspectief werd geplaatst: er zouden christenen onder de Mongolen zijn en dus moesten de mogelijkheden worden verkend om met de Mongolen een pact te sluiten tegen de moslims. De nestoriaanse christenen die de franciscaanse monniken op hun reizen naar Cathay aantroffen bevestigden dat er christenen in het Oosten waren, waardoor een missie-inspanning kans van slagen leek te hebben. De brief van Presbyter Iohannes stimuleerde de visioenen van een groot christenrijk in het Oosten dat de westerse christenen zou kunnen helpen in hun strijd tegen de moslims en ook Marco Polo rapporteerde over de aanwezigheid van nestorianen aan het hof van Kublai Khan. Het einde van de Pax Mongolicum (1368) verstoorde echter het gelegde contact. Voordat nieuwe contacten mogelijk waren hield het immens populaire reisverhaal van John Mandeville de gedachte aan een de christenen welgezinde heerser van Cathay levend. Het was echter een bevroren beeld dat nooit meer ontdooide.

In de tweede fase, de ‘katholieke eeuw’ (1500-1600), ontmoetten de Portugese zeevaarders ‘Chins’ die ze als ‘blanken’ en ‘ons soort mensen’ herkenden en in het traditionele westerse vijandbeeld als christenen tegenover moslims plaatsten. Ook toen de Portugezen de oosterse wereld later in heidenen, moslims en christenen verdeelden, bleef een opmerkelijk positief beeld van China en de Chinezen bestaan. Hoewel de westerlingen door de Cathay-mythe oostwaarts waren getrokken, wekte China op eigen kracht hun fascinatie door de handels- en missieperspectieven die het enorme

land bood. Onbekendheid met de Chinese wereldvisie en het tribuutstelsel zorgden er echter voor dat er geen toegang tot het rijk werd verkregen en er slechts via langdurig aftasten een beperkte omgang mogelijk werd. Terwijl de Portugese mislukkingen een utopisch Chinabeeld opleverden dat in de brieven van Portugese gevangenen in China, het *Tratado* van Gaspar da Cruz en *Peregrinação* van Fernão Mendes Pinto een zestiende-eeuwse vorm van chinoiserie introduceerde, leidden de Spaanse frustraties tot een gaandeweg minder gunstig beeld. Dat gemengde beeld werd voor lange tijd vastgelegd in de veel gelezen ‘Chinese encyclopedie’ van González de Mendoza.¹⁶⁹ Aan het eind van de zestiende eeuw slaagde Matteo Ricci er eindelijk in voor de jezuïetenorde vaste voet in China te krijgen en kon het land door westerlingen van binnenuit worden bestudeerd en beschreven. In die eerste beschrijvingen van vooral jezuïeten voerde eveneens een positief China-beeld de boventoon en werd tevens de kiem gelegd voor de achttiende-eeuwse Confuciusverering. Tot dan toe was vrijwel alle informatie die men had afkomstig uit en met betrekking tot Zuid-China. Behalve Ricci en de Portugese gevangenen was geen zestiende-eeuwse westerling dieper in het land doorgedrongen.

2. PROTESTANTS EUROPA ONTDEKT CHINA (1600-1800)

2.1 HOLLAND EN DE EERSTE CHINAHANDEL

Kort na het debacle van de Onoverwinnelijke Armada (1588), toen de oorlog tegen Spanje voor de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën een gunstige wending nam en het Spanje van Philips II – vanaf 1580 uitgebreid met Portugal – in moeilijkheden raakte, namen Hollandse kooplieden hun kans waar. Ze onderzochten de mogelijkheden om zelf rechtstreeks naar Azië te varen, waarbij ze in ruime mate profiteerden van de kennis van de Portugezen. Jan Huygen van Linschoten (1563-1611) was ruim vijf jaar secretaris geweest van de Portugese aartsbisschop van Goa en Dirck Gerritszoon Pomp (1544/45-1608?) had op Portugese schepen uitgebreid door Azië gereisd.¹⁷⁰ Ze kwamen respectievelijk in 1592 en 1590 terug in Nederland met kostbare informatie over Azië, juist toen er plannen voor Nederlandse expedities naar de Oost werden gemaakt.

Van Linschoten legde zijn reiservaringen en een grote hoeveelheid geografische, volkenkundige en commerciële informatie vast in *Itinerario, Voyage ofte Scheepvaart naer Oost ofte Portugaels Indien*, dat in 1596 verscheen maar al enige tijd drukklaar was voordat de ‘eerste schipvaart’ van Cornelis de Houtman begin april 1595 naar Indië vertrok.¹⁷¹ Zijn kennis over China, waar hij zelf nooit was geweest, putte Van Linschoten uit persoonlijke informatie van Pomp, die Macau en Japan had bezocht,¹⁷² en uit het boek van Juan González de Mendoza, waarvan in 1595 een Nederlandse versie was verschenen, vertaald uit het Italiaans door Van Linschotens vriend Cornelis Taemsz en gepubliceerd door Van Linschotens uitgever Cornelis Claesz. Het *Itinerario* bevatte ook afbeeldingen, gebaseerd op tekeningen die Van Linschoten ter plaatse had gemaakt, waaronder een gravure van wat een Chinese jonk moest voorstellen (met rieten zeilen en houten ankers), een gravure met twee Chinese mannen en vrouwen in verschillende types kleding en een gravure die liet zien hoe Chinese mandarijnen op een draagplateau worden vervoerd en hoe ze uit spelevaren gaan. De platen uit het *Itinerario* werden in 1604 ook afzonderlijk uitgegeven onder de titel *Icones, habitus gestusque Indorum ac Lusitanorum per Indiam viventium, etc.*, voorzien van uitgebreide bijschriften in het Latijn, die van de Chinezen een zeer positief beeld gaven. De nadruk op hun beschaving, cultuurlievendheid en geletterdheid sloot aan bij wat González de Mendoza over hen schreef. Als grootste

curiosum werden de gebonden voetjes van de Chinese vrouwen uitgebreid vermeld.¹⁷³ Hoe Van Linschoten aan zijn Chinese modellen kwam is onduidelijk. De Chinezen vertoonden zich doorgaans niet voorbij Malakka en zelf was hij nooit verder dan de westkust van India geweest. Mogelijk kopieerde hij bestaande prenten.

Voordat zijn *Itinerario* werd gepubliceerd, had Van Linschoten zich al in dienst gesteld van expedities waarmee door de Hollanders een alternatieve China-route werd gezocht. Om de vele Portugees-Spaanse, en derhalve vijandige, vestigingen op weg langs Kaap de Goede Hoop te mijden, werden in 1594 en 1595 op last van de Staten-Generaal twee pogingen ondernomen om via de Noordelijke IJszee in China te komen. Van Linschoten maakte beide Poolreizen, die overigens niet het gewenste resultaat hadden, mee en deed er verslag van.¹⁷⁴ Een derde en laatste vergeefse poging, geleid door Willem Barentsz, eindigde met de befaamde overwintering op Nova Zembla (1596-1597).¹⁷⁵

Begin april 1595 vertrokken vier schepen onder leiding van Cornelis de Houtman via de sinds Vasco da Gama bekende weg langs Kaap de Goede Hoop.¹⁷⁶ De Houtman voer echter niet via India, maar stak vanaf Madagascarij regelrecht door naar Java, via de Portugese ‘carreira nova por fora’ (nieuwe route buitenom), waarlangs Jan Huygen van Linschoten en Dirck Gerritsz. Pomp hun terugreis naar Europa hadden gemaakt en die Jan Huygen in zijn *Itinerario* had beschreven.¹⁷⁷ Dat De Houtman die route nam was een gewaagde onderneming, want die was nog nooit in omgekeerde richting (oostwaarts) verkend, maar het avontuur liep goed af en zijn vloot was de enige die in juni 1596 aankwam in Bantam op Java, de plaats die als eindbestemming was aangewezen en waar de schepen tot eind december 1596 bleven. In deze belangrijke stapelplaats voor de handel in het Verre Oosten ontmoetten de Nederlanders tegen hun verwachting in Portugezen, die voor hun handel weinig goeds verwachtten van de Hollandse concurrentie, bij de lokale bestuurders stemming tegen hen kweekten en voor de nodige vijandelijkheden zorgden. De Hollanders lieten zich ook niet onbetuigd en verschillenden van hen belandden in de gevangenis. De Hollandse officieren werden buiten de muren van Bantam ondergebracht bij rijke Chinese kooplieden die er hun eigen ‘Chinatown’ hadden en die hen informeerden over de Portugese intriges. Om daarvan op de hoogte te blijven en nadere inlichtingen over de Portugese handel in te winnen, betrokken de Hollanders informatie van de in Malakka geboren Portugees Pedro de Tayde, die echter nog tijdens hun verblijf in Bantam werd vermoord. De aan land verblijvende Hollanders raakten onder de indruk van de rijkdom van de Chinese kooplieden en hun centrale rol in de peperhandel, maar gaven een weinig vleiend beeld van hun uiterlijk:

Die by den onsen aldaer syn ghesien worden, waren leelijck van wesen, hebbende groote ooghen, een ghespannen vel, ende voorhoofd, ende swart langh hayr, seer als de vrouwen hier te lande, soo dat men de gheene die gheen baerd en hebben, qualijck uyt een vrouwe kan onderscheyden, want binden 't hayr recht boven 't hoofd als een wronghe te samen, daer over sy dan een fijn netgen van peerts-hayr trecken, 't welck so vast ghespannen staet, datter de lijckteeckens van blijven staen in haer voorhoofd; hebben maer twintigh of dertigh, oft immers seer weynigh hayren om den mondt, in plaetse van een baerd, soo dat het staet ghelijck een mensch die syn hayr uyt-ghewallen is.¹⁷⁸

Het door Willem Lodewijksz geschreven verslag van de Eerste Schipvaert, *D'eerste boeck. Historie van Indien, waerinne verhaelt is de avonturen die de Hollantsche schepen bejeghent zijn*, werd in 1598 gepubliceerd door Cornelis Claesz en bevatte gravures van jonken en een 'Afteekeninghe van de Chinesche Koopluyden tot Bantam', waarop drie Chinese kooplieden in verschillende kledij zijn te zien, onder wie de peperweger, die het binnenland in trok om de peper op te kopen.¹⁷⁹ De Houtman keerde in augustus 1597 in Nederland terug met drie van de vier schepen en slechts zevenentachtig van de oorspronkelijke tweehonderdveertig opvarenden. De ontberingen op de heen- en terugreis en het klimaat en gevechten in het Oosten hadden een zware tol geëist. De lading die de vloot meebracht leverde nauwelijks genoeg op om de kosten van de expeditie te dekken, maar bewezen was dat de Hollanders naar Oost-Azië konden varen en daar rechtstreeks handel konden drijven.¹⁸⁰

De jaren daarop rustten verschillende compagnieën een groot aantal schepen uit die de vaart naar Indië maakten. In 1598 alleen vertrokken tweëntwintig schepen verdeeld over vijf vloten naar de Indische Archipel. Van 1598 tot 1601 zonden tien verschillende handelscompagnieën maar liefst veertien vloten van in totaal vijfenzestig schepen van Nederland naar de Oost.¹⁸¹ De 'Tweede Schipvaert' onder leiding van Jacob van Neck voer in 1598 voorspoedig naar Bantam en was het jaar daarop alweer terug. De verkoop van de aangevoerde goederen leverde een winst op van 400% en ontketende een ware goudkoorts onder de Hollandse handelaars. De onderlinge concurrentie had voor de handel echter al spoedig nadelige effecten: de aankooprijzen op de oosterse markt stegen en de verkoopprijzen in Europa daalden door het grote aanbod. In 1602 werd op last van raadspensionaris Johan van Oldenbarneveldt de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) opgericht om de Hollandse ondernemingen in de Oost te bundelen en de handel onder centraal toezicht te stellen.

De eerste Nederlandse vloten in de Zuid-Chinese Zee werden door Portugezen en Spanjaarden vijandig onthaald en traden zelf ook weinig vredelievend op tegen

vertegenwoordigers van beide landen waarmee de Republiek nog steeds in oorlog was. De Chinezen waren evenmin onverdeeld gelukkig met de komst van de Hollanders. Toen die een factorij in Bantam stichtten ondervonden ze vanaf het begin een moordende concurrentie van de Chinezen, die van oudsher de peperinkoop vrijwel geheel in handen hadden. De Chinese kooplieden bleken te machtig en in 1617 zagen de Nederlandse kooplieden zich genoodzaakt zich uit Bantam terug te trekken.¹⁸²

Nog voordat de VOC werd opgericht werden al pogingen ondernomen om rechtstreeks met China te handelen en raakten de Hollanders waar ze zich vertoonden in conflict met Portugezen en Spanjaarden. In december 1600 leidde de verschijning voor Manilla van de vloot van Olivier van Noort die als eerste Nederlander rond de wereld voer vrijwel dadelijk tot militair geweld.¹⁸³ Ontactisch optreden van schepen van Van Noort lokte een reactie van de Spanjaarden uit, waarop Van Noort een aanval op Manilla deed alvorens hij verder trok. Van Noorts hostiliteit zouden de Nederlanders kort daarop duur betalen.

De vloot van Jacob van Neck, die eind juni 1600 uit Nederland vertrok, had orders naar China te zeilen maar kwam niet verder dan de kust van Annam. Het admiraalsschip zeilde samen met een tweede schip door naar de Molukken, waar Portugezen en Spanjaarden kruidnagel haalden, en bezocht Ternate en Tidore. Van Neck voerde in juni 1601 een vergeldingsaanval uit op het laatste eiland, waar begin dat jaar het schip *Trouw* van de in 1598 uit Rotterdam vertrokken expeditie van Mahu en De Cordes, die via Straat Magalhães naar de Oost voer, terecht was gekomen nadat het van de koers was geraakt. De meeste van de nog levende zieke en verzwakte opvarenden waren door het Portugese garnizoen op het eiland gedood. Op de terugweg naar de verzamelplaats Patani werden Van Necks schepen door de veranderende moesson uit de koers geblazen. De admiraal besloot alsnog de Chinese kust aan te doen, maar raakte verzeild in een tyfoon die hem richting Macau dreef. Geholpen door Chinese vissers wisten de twee schepen een ankerplaats bij Macau te bereiken. Op 27 september 1601 stuurde Van Neck een sloep geleid door factor Martinus Apius/Maarten Aap op verkenning uit, maar zodra de twaalf opvarenden aan land waren werden ze door de Portugezen opgepakt en gevangengezet om te worden verhoord over de Hollandse aanval op Tidore. Van Neck zond een tweede sloep om een geschiktere ankerplaats te zoeken, maar ook de opvarenden daarvan werden opgepakt. Militair optreden werd door de Hollandse scheepsraad als zinloos beschouwd en niet in staat iets te doen vertrok Van Neck op 3 oktober van Macau. De admiraal ging er ten onrechte van uit dat zijn mannen door Chinezen waren gevangengenomen en dat hij het met zijn twee schepen tegen het hele Hemelse Rijk

moest opnemen. In zijn logboek noteerde hij dat de Chinezen barbaren waren en zich onmenselijk hadden gedragen.¹⁸⁴

De Portugezen slaagden er niet in de gevangenneming van de Hollanders verborgen te houden voor de Chinese autoriteiten en de gouverneur van Kanton zond een gezant om de zaak te onderzoeken. De Portugezen presenteerden hem zes gevangenen die geen woord Chinees, Maleis of Portugees spraken en verzekerden hem dat het alle gevangenen waren. De gouverneur nam daar geen genoegen mee en beval alle gevangenen naar Kanton te brengen om te worden gehoord. Om rechtstreeks contact tussen de Hollanders en de autoriteiten van Kanton te verijdelen en de indruk te geven dat er slechts zes gevangenen waren, hingen de Portugezen in november 1601 zes Hollanders op en verdrongen ze in het geheim elf anderen. Op voorspraak van katholieke geestelijken in Macau werden alleen Maarten Aap en twee jonge matrozen gespaard. Ze werden naar Malakka overgebracht, waar Aap in december sprak met de Portugese gouverneur, die vreesde voor Nederlandse represailles, het Portugese optreden streng veroordeelde en de *ouvidor* (rechter) van Macau om een rechtvaardiging van zijn optreden vroeg. Maarten Aap kwam uiteindelijk als enige overlevende in oktober 1604 in Nederland aan, waar hij ter verantwoording werd geroepen door de VOC. Hoe was hij als enige levend uit Macau en Malakka ontsnapt? Hij gaf tegenover een notaris op last van de Heren Zeventien een uitgebreid verslag van het gebeurde.¹⁸⁵

Admiraal Jacob van Heemskerck kwam de ware toedracht van het geval te weten toen hij in april 1602 voor de Javaanse kust een Portugees fregat veroverde, waarop hij brieven aantrof van de rechter uit Macau, waarin deze zijn optreden rechtvaardigde tegenover de gouverneur van Malakka en vertelde wat er was voorgevallen. Van Heemskerck zwoer wraak en veroverde op 25 februari 1603 bij Singapore de Portugese kraak *Santa Catarina*, geladen met 1.200 balen ruwe zijde en een enorme hoeveelheid porselein. De lading werd in Amsterdam geveild voor een totaalbedrag van ruim 2,5 miljoen gulden. Sindsdien kwam de term ‘kraakporselein’ in omloop. Het rapport van Apius diende als rechtvaardiging voor de kaping door Van Heemskerck in Hugo de Groot's tractaat *De jure praedae* (Over het recht op buit, 1604), dat een juridische onderbouwing voor de Nederlandse kaapvaart bood.¹⁸⁶

Behalve uit de brieven van de Portugese rechter op Macau is ook uit Chinese bronnen bekend dat de Chinese autoriteiten zeer welwillend stonden tegenover de ‘rode barbaren’, zoals de Nederlanders werden genoemd, en zelfs bereid waren aan hen een stuk land in de monding van de Parelrivier af te staan om handel te drijven.¹⁸⁷ Het agressieve optreden van Van Noort en Van Heemskerck gaf de Portugezen echter

de welkome mogelijkheid om hun aanvankelijke claims tegenover de Chinezen dat de Hollanders zeerovers waren – zoals ze zelf wisten en hadden ondervonden hét argument om de Chinese autoriteiten achterdochtig te maken – met concrete bewijzen te staven. Dat zou lang een uiterst succesvolle tactiek blijken.¹⁸⁸

Een tweede poging om voet aan wal te krijgen in China werd ondernomen door twee schepen van de vloot van Wijbrant van Warwijck, de *Erasmus* en de *Nassau*, die onder bevel van Cornelis van Veen in juli 1603 uit Patani naar Macau zeilden, waar ze op 30 juli een Portugees handelsschip dat op het punt stond naar Japan te vertrekken overvielen, de lading overnamen en het in brand staken. Ze zeilden daarna meteen door naar Bantam zonder contact te leggen met de Chinezen.¹⁸⁹ Van Warwijck zelf probeerde met hulp van een Chinese loods vergeefs Macau te bereiken. Omdat de wind was veranderd, zette hij koers naar de Pescadores-eilanden, waar hij van 7 augustus tot 15 december 1604 met hulp van Chinese handelaars die hij uit Patani kende probeerde van de mandarijn van Chincheu toestemming te krijgen om vrij te mogen handelen.¹⁹⁰ Ondanks de betaling van enorme bedragen aan steekpenningen, slaagde hij daar niet in omdat verschillende Chinese autoriteiten onderling in een belangenstrijd verwickeld waren. Uiteindelijk werd door de *haitan* een vloot van vijftig jonken naar de Pescadores gezonden om de Hollanders tot vertrekken te bewegen, waarop Van Warwijck onverrichterzake afdroop naar Patani. Zowel het Nederlandse verslag als een Chinese bron vermelden dat twee Chinezen zich namens de Portugese handelaars uit Macau van Kanton naar de gouverneur van Fujian hadden begeven met een flinke som geld om de Hollanders zwart te maken en de gouverneur te overtuigen geen handelsovereenkomst met de Nederlanders te sluiten.¹⁹¹ Hoewel de expeditie van Van Warwijck was mislukt, leverde die de Hollanders veel nuttige informatie op over de Chinese handelspolitiek. Alleen langs officiële weg en te bestemder plaatse zouden ze de begeerde toestemming kunnen krijgen. Daarom zond de VOC op de volgende twee vloeten die uit Nederland vertrokken een speciale gezant mee met een aanbevelingsbrief. Hij moest zich tot de keizer wenden om de toestemming te verkrijgen. De eerste vloot, onder bevel van Steven van der Haeghen, bereikte China echter niet. De tweede, onder bevel van Cornelis Matelieff, ankerde op 25 juli 1607 bij het eiland Lamao.¹⁹² Daar werd lang gewacht terwijl de lokale mandarijn de nodige stappen ondernam om van Kanton toestemming te krijgen de Nederlanders aan land te ontvangen. Net zoals bij de eerste Portugese pogingen contact met Kanton te leggen, werden de Hollanders intussen clandestien van voedsel en water voorzien door de mandarijn en de

eilandbewoners. En zoals in het geval van de eerste Portugezen werd de toestemming niet verleend en zeilden de schepen op 16 augustus toch richting Kanton. Ze bleven twee dagen liggen in zicht van Macau om informatie te vergaren over de schepen die daar lagen en zeilden daarna naar het eiland Linding, waarvandaan vier oorlogsjonken de vloot naar Lantau begeleidden. De mandarijn van een van de schepen schreef een brief naar Kanton, maar dezelfde avond verschenen twee dienaren van de gouverneur van Lantau met de mededeling dat de gouverneur ontstemd was omdat ze zonder zijn toestemming waren verschenen. De vloot had eerst in Macau aan moeten leggen. Matelieff antwoordde dat de Portugezen vijanden waren en dat het slechte weer hem gedwongen had een schuilplaats bij het eiland te zoeken. Daarop was de mandarijn bereid een goed woordje voor hem te doen in Kanton, mits hij 200 realen voor elk van de drie schepen betaalde. Op 9 september kwam echter een negatief bericht uit Kanton en werden alle contacten verbroken. De volgende dag verschenen zes Portugese schepen en verkoos Matelieff geen gevecht te riskeren maar het veld te ruimen onder achterlating van een van zijn schepen. Voor vertrek liet hij nog een brief aan de gouverneur van Kanton in Lantau bezorgen, samen met tien Chinezen die hij van Japanse piraten had vrijgekocht. In de brief schreef hij:

Ik ben hier voor Lamthau in de rivier van Canton door bevel van den Coningh van Hollant ghecomen om te handelen, waertoe ick veel geld ende waren hebbe, ende hier komende werdt het mij van de Portugesen belet, ende en weet niet of 't selve door u bevel wordt ghedaen. Ende alsoo ick niet en begeere tegen de Portugesen te vechten drie tegen zes, daer ick mijn schepen met gelt ende waren hebbe geladen ende de Portugesen ledich sijn, ben vertrocken. Ende indien ghij begeert dat de Hollanders in Canton komen handelen, wilt een brief naer Patane, Yohor ofte Bantam senden metten eersten, ende wij sullen hier komen soo sterck, dat de Portugesen ons niet en sullen durven bevechten.

Hier gaen 10 Chinesen, die ick van de Japanesen hebbe gelost ende u sende, alsoo ick u anders gheen dienst en can doen. Ende wilt gelooven dat de Hollanders altijdt vrienden van de Chinesen zullen blijven.¹⁹³

De begeerde brief kwam nooit en in Chinese bronnen wordt geen melding gemaakt van de expeditie van Matelieff. De overeenkomsten in de gang van zaken met de eerste Portugese toenaderingspogingen zijn opmerkelijk. Ze lijken aan te geven dat de langgerekte Chinese formaliteiten dienden als een beschaafd ingeklede weigering, die in Matelieffs geval zeer waarschijnlijk voor een belangrijk deel te danken was aan een Portugese interventie bij de autoriteiten van Kanton ten nadele van de Hollanders. De drie vergeefse pogingen van Van Neck, Van Warwijck en

Matelieff laten zien dat de Chinese autoriteiten in Kanton en Chincheu terughoudend optraden en er de voorkeur aan gaven dat de Portugese barbaren de Hollandse barbaren op afstand hielden. De Chinezen hielden zich strikt aan hun eigen protocol en oefenden slechts een zachte druk uit om conflicten te vermijden. Evenals al aan Portugezen en Spanjaarden was gebleken, bestonden er echter Chinese hoge ambtenaren die met persoonlijk gewin voor ogen bereid waren een uitzondering op de regels te maken. Het hing echter van de lokale onderlinge machtsverhoudingen af of een dergelijke inbreuk op de formaliteiten succes had: in het Portugese geval wel, in het Spaanse en Hollandse niet.

Na drie mislukte pogingen om rechtstreeks contact te leggen, probeerde de VOC handelscontacten aan te knopen via haar factorijen in Siam, Vietnam en Japan, maar ook dit had geen resultaat. Wel bleven de Chinese jonken zoals vanouds jaarlijks hun handelswaar aanvoeren in Bantam. Daar hadden de Hollanders echter geen geld om de kostbare Chinese producten aan te kopen, zodat de Chinese kooplieden zonder gedane zaken rechtsomkeert maakten.¹⁹⁴

In de daaropvolgende jaren richtte de VOC haar aandacht op de consolidatie van haar handelsimperium. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) reduceerde het aantal confrontaties tussen Hollanders en Portugezen en Spanjaarden in Azië sterk. Van Spaanse zijde was een van de voorwaarden geweest dat de Republiek haar vaart op Indië zou staken. Dat gebeurde niet, maar de Hollanders lieten de Chinese kust met rust. China werd pas weer een prioriteit nadat Jan Pietersz Coen (1587-1629) in 1619 Batavia had gesticht. Het was in Bantam onmogelijk gebleken de handel te monopoliseren en de omstandigheden waren er verre van ideaal voor de Hollanders, zodat was besloten een eigen entrepôt te stichten. Vanaf 1619 probeerde Coen de Chinese handelsschepen naar Batavia te trekken en vat te krijgen op de handel in de Chinese Zee door het verstrekken van vrijbrieven aan de handelaars. Om prijs, kwaliteit en hoeveelheid van de Chinese producten te kunnen beheersen, wilde hij jaarlijks schepen naar China zenden en de handel in Manilla beletten.¹⁹⁵ Bijna gelijktijdig ontwierp hij plannen voor een aanval op Macau om de Portugezen te verdrijven, er een Nederlandse factorij te vestigen voor de handel met China en vandaar controle uit te oefenen op de vaart tussen Goa, Malakka, Kanton, Manilla en Japan. Hij nam geen genoegen met een gedeeltelijke controle, maar wilde het monopolie van de Chinahandel en had een drastische oplossing voor ogen. Op 6 september 1622 schreef hij aan de bewindhebbers van de VOC:

De wetten ende manieren van China verstaen wy soo te wesen, dat niet alleene geen handel door vrientlijck versoeck vercrygen sullen, maer datter geen middel noch raedt

is om met vriendschap gehoor te becomen ende ons versoeck de grooten condit te doen. Hierover hebben d'onse bevoolen, om geen meer tijt te verliesen soo datelijck geen gehoor, gerieff noch handel becomen, dat de Chinesen sonder vertoeven overal met gewelt aantasten. Dit sal soo lange gecontinueert moeten worden, todat de tydinge van handt tot handt in 't hoff tot by den coninck van China come ende dat van daer na de zeecont gesonden worde omme te vernemen watter te doen is, wie wy zijn ende wat begeeren. Dit is den eenigen middel, daer is geen andere, noch niemant te vinden die van onsentwegen eenich rapport off versoeck soud durven doen. Als wy een vaste plaetse begrepen hebben ende de Chinesen den handel beletten, sal daer ondertusschen, na wy verstaen, geen volck gebreecken die met ons, 't zy met off sonder kennisse van de mandorijns, comen handelen, alsoo de provincie van Chincheu den handel noch de zee niet derven can, vermits haer onderhout over zee moeten halen.¹⁹⁶

Coen wilde alle schepen die hij beschikbaar had mobiliseren voor een expeditie met een dubbel doel: Macau aanvallen en veroveren, en als dat niet lukte op de Pescadores-eilanden een fort bouwen en vloten stationeren bij Macau, Kanton, de Pescadores en Chincheu. Op die manier dacht hij China open te breken, een eind te maken aan de Portugese en Spaanse concurrentie en de handelsvaart tussen Goa en Japan te kunnen beheersen. Voor het project was veel geld nodig en het moest snel ten uitvoer worden gebracht. De Nederlandse gewapende macht en koopkracht moesten de Chinezen overtuigen én de Engelsen, die sinds 1620 deelnamen aan een blokkade van Manilla, moesten buiten het plan blijven.¹⁹⁷

Coen bracht een vloot van zestien schepen, dertienhonderd manschappen, een kapitaal van 213.558 realen en koopwaar bijeen, die onder bevel van admiraal Cornelis Reijersen op 21 juni 1622 voor Macau verscheen. De Portugezen waren al op de hoogte van de Nederlandse voornemens en de aanval op 24 juni werd een complete mislukking. Na een bombardement met al het scheepsgeschut ging Reijersen met zeshonderd man aan land, waar de Portugezen hen achter een verschanjing opwachtten en beschoten. Ze trokken zich tactisch terug naar een klooster op een berg, vanwaar ze bleven vuren. Volgens de overlevering was het de jonge jezuïet en astronoom Johann Adam Schall von Bell (1591-1666) die met een welgemikt schot de aan land gebrachte kruisvoorraad van de Hollanders deed ontploffen.¹⁹⁸ Die maakten aanstalten zich terug te trekken toen de Portugezen een uitval deden en de inmiddels van hun vuurkracht beroofde vijanden naar hun landingsboten dreven. Honderddertig Nederlanders werden gedood en ongeveer evenveel gewond, onder wie Reijersen.¹⁹⁹ De Hollanders zouden zich niet opnieuw wagen aan een aanval op Macau, hoewel vriend en vijand het erover eens was dat ze met wat meer organisatie en discipline het schiereiland in 1622 gemakkelijk

zouden hebben kunnen veroveren.²⁰⁰

Terwijl in Macau een monument in de Jardim da Vitória (Victoriepark) de herinnering aan de Portugese overwinning op de Nederlanders nog altijd levend houdt, had kapitein Willem Ysbrantsz Bontekoe, die de aanval vanaf zijn schip *Groningen* gadesloeg, in zijn *Journael* maar een alinea nodig om de smadelijke nederlaag van Reijersen en de zijnen te beschrijven.²⁰¹ Het *Jovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe van de Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn* verscheen in 1646 in boekvorm en werd een van de meest herdrukte en bewerkte titels uit de Nederlandse geschiedenis.²⁰² Het werd vooral beroemd door de sensationele ontplofing van het kruitmagazijn van de *Nieuw Hoorn*, waardoor het schip kort voor aankomst in Bantam in duizend stukken vloog maar die schipper Bontekoe overleefde. Het boek biedt een aardige indruk van de wederwaardigheden van varende Nederlanders in dienst van de VOC op weg naar Indië, in Nederlands-Indië en op de Zuid-Chinese Zee in de periode van 1618 tot 1625. Hoewel Chinezen vaak in de tekst worden genoemd, doet Bontekoe geen poging ze nader te beschrijven en beperkt hij zich voornamelijk tot het signaleren van hun aanwezigheid op de handelsroutes en de beschrijving van schermutselingen met hun jonken. Bontekoes *Jovrnael* bleef in de loop der tijd ongeëvenaard populair en werd, mogelijk mede door de ‘tijdloze’ laconieke verteltoon van de auteur, hét klassieke boek over het Nederlandse Oost-Indische avontuur. Dat lijkt grotendeels te danken aan de vele ‘onghemene en wonderlijke saecken’ die Bontekoe beschreef en die zijn tekst tot een uitzondering maakte tussen de vele serieuze reisverslagen die sinds Jan Huygen van Linschotens *Itinerario* (1596) in Nederland werden gepubliceerd. Bontekoes werk sloot aan bij de in de zeventiende eeuw opkomende ‘rampenreisliteratuur’, een genre dat snel populair werd bij een groot publiek en waarvan uitgevers de mogelijkheden steeds handiger exploreerden na het eerdere succes van kleine uitgaafjes met verslagen over spectaculaire scheepsrampen. Tot hetzelfde genre behoorden het verslag over de overwintering op Nova Zembla van Gerrit de Veer en Fernão Mendes Pinto’s *Peregrinação*. Bontekoe, De Veer en Mendes Pinto boden de lezer rampen die waren ingebed in een veel uitgebreider en langer uitgesponnen verhaal vol exotische avonturen en waren daarmee voortzetters van de traditie van Marco Polo en John Mandeville en voorlopers van latere klassieken, van Defoes *Robinson Crusoe* (1719) tot Redmond O’Hanlons *Into the Heart of Borneo* (1984).²⁰³

Na de mislukte aanval op Macau begaf de vloot van Reijersen zich volgens de orders van Coen naar de Pescadores-eilanden, waar hij op 1 augustus 1622

begon aan de bouw van een ‘kasteel’ op een strategisch punt, vanwaar het Chinese kustverkeer kon worden geblokkeerd.²⁰⁴ Gedurende twee jaar (1622-1624) probeerden de Hollanders beurtelings de Chinezen gewapenderhand te imponeren en met hen te onderhandelen, maar de geschiedenis van de eerste Portugese vestiging op Lantau herhaalde zich. De Chinezen duldden geen stenen vesting als legitimatie voor een blijvende aanwezigheid en in februari 1623 vernam Reijersen tijdens een audiëntie bij de gouverneur van Fuzhou dat het kasteel moest worden ontruimd. De gouverneur suggereerde verplaatsing naar de baai van Taiwan en Reijersen stelde als voorwaarde dat de bewoners van Fujian hun handel met Manilla zouden staken. Toen de Hollanders geen aanstalten maakten het kasteel te verlaten, zond de nieuwe gouverneur van Fuzhou in het voorjaar van 1624 een invasieleger van tienduizend man naar de Pescadores, die het beleg sloegen rond het met achthonderdvijftig man bezette kasteel. In de zomer van 1624 verscheen een Chinese oorlogsvloot van honderdvijftig jonken. Zonder dat het tot een gewapend treffen kwam, bliezen de Hollanders op 26 augustus 1624 de aftocht.²⁰⁵ Het VOC-kasteel werd door de Chinezen verwoest.²⁰⁶

Naar het voorstel van de gouverneur van Fuzhou werd op het eiland Formosa voor het eerst een Hollandse vestiging gesticht die het langer uithield (1624-1662). Het ging in wezen om een stuk niemandsland tussen China en Japan dat ook na de schipbreuk van Alonso Sánchez onbenut was gebleven. De Chinese tactiek was inmiddels bekend: de vreemdelingen mochten zich vestigen op geïsoleerd en niet door Chinezen bewoond gebied dat niet tot het traditionele handelsnetwerk behoorde en kregen alleen de mogelijkheid te handelen met handelaars uit Fujian. Evenals op de Filippijnen kwam er een migratiestroom uit Fujian naar Formosa op gang die weldra het aantal oorspronkelijke bewoners overtrof. Deze tactiek van ‘l’empire immobile’ vertoont door de eeuwen heen een opvallende coherentie: evenals op Macau (Portugezen), de Filippijnen (Spanjaarden) en, veel later, Hong Kong (Engelsen), vormden de Chinese ‘toestemming’ aan de Hollanders om het oorspronkelijk niet door Chinezen bevolkte eiland te exploiteren en de sluipende kolonisering van Formosa/Taiwan door ‘kust-Chinezen’ de *hidden agenda* om de buitenlanders onder controle te houden en hen als ‘bezettingsmacht’ van barbaren tegen barbaren te gebruiken om gebiedsuitbreiding en handelsfaciliteiten voor China te verwerven.

2.2. INTUSSEN IN ENGELAND

Voordat de Hollanders in 1595 aan hun Aziatische avontuur begonnen, hadden de Engelsen al verschillende expedities uitgezonden om de weg naar het Oosten te

verkennen en Cathay te ontdekken.²⁰⁷ De Vlaamse cartograaf Gerardus Mercator (1512-1594) beval Richard Hakluyt in een brief van 28 juli 1580 aan de noordoostpassage naar Cathay te verkennen, omdat naar zijn idee na het eiland Nova Zembla een grote baai begon bij kaap Tabin. Daar zouden de Engelsen vast een grote havenstad vinden waar koopwaar uit Cathay werd aangevoerd en vandaar zouden ze de hele kust van Cathay kunnen exploreren. Hij schatte de afstand van die havenstad naar Cambalu (Khan-balik/Peking) op driehonderd Duitse mijlen.²⁰⁸ Hoe ernstig hij zich verrekende bleek tijdens de drie Hollandse pogingen de noordoostpassage te vinden.

In de periode van Jan Huygen van Linschotens verblijf in Goa leidde Ralph Fitch († 1611) in 1583 een expeditie over land die Goa bereikte. Fitch trok alleen verder, wist over land door te dringen tot Siam en Malakka (1588) en keerde in 1591 in Engeland terug.²⁰⁹ Toen de vloot van de ‘eerste schipvaart’ onder De Houtman in Bantam arriveerde was daar en elders in de Indische archipel de herinnering nog vers aan de verschijning van een Engelse vloot geleid door James Lancaster (1554-1618), die in 1592 via de Kaaproute de Indische archipel bereikte en op Sumatra Atjeh en op Java Bantam aanded. De expedities van Fitch en Lancaster waren van beslissende invloed op de oprichting eind 1600 van ‘The Company of Merchants of London Trading into the East Indies,’ ofwel de Honourable East India Company. Lancaster leidde in 1601-1602 de eerste expeditie van de East India Company naar Sumatra en Bantam, waar tijdelijk een kleine factorij werd gesticht. Een tweede expeditie onder Henry Middleton bereikte Bantam en zeilde vandaar naar de Molukken (1604-1606) en werd in 1607 gevolgd door een derde. Aanvankelijk konden de Britten weinig greep krijgen op de specerijenhandel. Een vaste stapelplaats ontbrak en hun vlotten werden west en oost van Malakka zwaar belaagd door Portugezen en Hollanders. De Engelsen richtten zich daarom steeds meer op India. Vanaf 1608 gebruikten ze Surat als entrepot, waar in 1612 een eerste Engelse factorij werd gesticht, in 1639 gevolgd door een factorij in Madras.

De toegang tot de Chinese handel was vooralsnog alleen indirect mogelijk. Een Britse vloot onder leiding van admiraal John Weddell had in 1637 tevergeefs geprobeerd handelscontacten te leggen met Kanton.²¹⁰ Hun avontuur verliep vrijwel volgens hetzelfde scenario als dat van Matelieff en opnieuw lieten de Chinezen barbaren door barbaren bestrijden. De Britten werden in Macau weinig gastvrij ontvangen en besloten ondanks Portugese vermaningen na enig oponthoud door te varen naar Kanton, in de gaten gehouden door Chinese oorlogsjonken. Ze kwamen niet verder dan een eiland in de Parelrivier, waar ze lang maar vergeefs

wachtten op toestemming om hun weg naar Kanton te vervolgen. De Britse frustratie leidde tot gewelddadigheden, waarop een aantal Engelse handelaars door de Chinese autoriteiten krijgsgevangene werd gemaakt. Op Portugese voorspraak werden ze vrijgelaten. De Britten kregen toestemming eenmalig handel te drijven, maar hen werd tevens te verstaan gegeven dat ze zich nooit meer moesten laten zien. Het zou ruim een eeuw duren voor de Engelsen zich opnieuw aan de poorten van China vertoonden.

Van de belevenissen van de vloot van Weddell is een levendig verslag bewaard in de dagboeken van Peter Mundy (ca. 1596-1667), die eveneens schetsen van China en Chinezen bevatten. Ze werden pas in 1919 voor het eerst gepubliceerd.²¹¹ Opmerkelijk is de ondanks de slechte ervaringen bewonderende toon, waarmee Mundy het belang van China samenvatte: ‘This Countrie May bee said to excell in these particulars: Antiquity, largenesse, Ritchnesse, healthynesse, Plentifullnesse. For Arts and manner off government I thinck noe Kingdome in the World Comparable to it, Considered alltogether.’²¹²

2.3 EEN NEDERLANDSE GEZANTSCHAPSREIS

De VOC was intussen weinig gelukkig met de grillen van de Chinese kooplieden uit Fujian op wie ze was aangewezen en zag zich voor heel wat moeilijkheden geplaagd om haar aanwezigheid op Formosa te consolideren.²¹³ Ze zocht nog altijd naar een vestiging in China en naar formele handelsbetrekkingen. In 1644 bezetten de Mantsjoes Peking en riepen de Qing-dynastie uit. De Oostenrijkse jezuïet en geograaf Martino Martini (1614-1661) maakte de val van de Ming-dynastie als ooggetuige mee en schreef daarover het boek *De bello tartarico historia [...]* (Geschiedenis van de Tartaarse oorlog)²¹⁴, dat voor het eerst verscheen bij Plantijn-Moretus in Antwerpen in 1654. Martini was in dat jaar in Nederland en bezocht in Amsterdam de beroemde cartografische uitgever Joan Blaeu met een collectie Chinese kaarten en aantekeningen om een nieuwe atlas van China te laten maken.²¹⁵ Zijn *Novus Atlas Sinensis* die in 1655 bij Blaeu verscheen was met 17 kaarten en 171 pagina's tekst de meest complete geografische beschrijving van China. Als appendix werd *De bello tartarico historia* bij de atlas gevoegd. De Latijnse tekst werd in korte tijd op verschillende plaatsen herdrukt, in zeven talen vertaald en groeide uit tot het succesvolste boek over China na dat van Marco Polo. In 1660 verscheen de Nederlandse versie, *Het verwoest Sina, door den wreeden Tartar: Vervattende de schrickelycke Landt-verdervende Oorlogh, By de Tartars, In 't Ryck van Sina aangevangen*.²¹⁶

De machtsovername door de Mantsjoes was het startsignaal voor nieuwe Nederlandse activiteiten ter verkrijging van handelsrechten. De Hollanders boden de Mantsjoes hulp tegen een gemeenschappelijke vijand, de Ming-loyalist Zheng Chenggong (in Nederlandse bronnen Coxinga), die vanuit Amoy als zeerover de Nederlandse handel ondermijnde, Formosa wilde veroveren en zijn macht verder China in wilde uitbreiden.²¹⁷

In 1655 ging een eerste Nederlands gezantschap, geleid door de VOC-opperkooplieden Pieter de Goyer en Jacob Keyzer, op weg naar Peking. De hofmeester Johan Nieuhof (1618-1672) hield een journaal van de reis bij.²¹⁸ Het gezantschap volgde dezelfde weg van Kanton naar Peking als honderdvijfendertig jaar eerder het Portugese gezantschap van Tomé Pires. Maar dit keer was het niet de gezant van de verdreven sultan van Malakka maar de jezuïetenvertegenwoordiging aan het keizerlijke hof die de ongenode gasten zwart maakte.²¹⁹ Na aankomst in Peking maakte het gezantschap op 19 juli 1656 kennis met de inmiddels bejaarde Johann Adam Schall von Bell, die aan het hof in hoog aanzien stond. De jezuïeten werkten als vertalers en tolken en konden zo de berichtgeving over de Hollanders beïnvloeden. Bij stukjes en beetjes vernamen de Hollanders wat door de ‘Portugese papen’ tegen hen werd ingebracht: dat ze de Chinezen in Taiwan en Chincheu hadden aangevallen, dat ze drie dagen onder water konden leven en geen eigen land hadden maar leefden als zeerovers.²²⁰ Evenals Pires’ gezantschap ontvingen ze een training voor de ceremoniële audiëntie bij de keizer. Die kregen ze echter niet te zien. De Nederlanders waren wel zo slim de verplichte *koutou* – drie maal door de knieën en het hoofd drie maal ter aarde buigen voor de Zoon des Hemels – uit te voeren. Een kort tevoren gearriveerde Russische gezant had dit geweigerd, waardoor hij niet tot het hof was toegelaten. Hetzelfde overkwam andere gezanten. Nieuhof schamperde naar aanleiding van de Russische weigering in zijn journaal: ‘Zoo hooghartig zijn zommige menschen, dat ze haar gewaande grootsheid tot koste van er welvaart staande houden.’²²¹ De Hollanders moesten echter tot oktober wachten voor de keizer een allervriendelijkst antwoord gaf, waarin hij zich zelfs bezorgd toonde over de grote afstand die de Hollanders door weer en wind over zee naar zijn rijk moesten afleggen. Wie van zo ver kwam moest over acht jaar maar weer eens met een delegatie terugkomen en wat handelswaar meebrengen om de Hollandse onderworpenheid aan de Chinese keizer te tonen. In plaats van de verhoopte toestemming voor vrije handel ontvingen De Goyer en Keyzer voor de Republiek het statuut van vazalstaat van China.

Het dagboek bevat tevens het eerste Nederlandse gedicht dat werd geïnspireerd

door eigen waarneming van de Chinese realiteit. Nieuhof – onder de indruk van de verwoestingen door de Tartaren, waarmee het gezantschap op zijn reis regelmatig werd geconfronteerd – schreef naar zijn zeggen op een muur in het binnenhof van het voormalige keizerlijke paleis in Nanjing de volgende regels:

Bloeddorstige Belloon, wat blijft er ongeschonden,
Wanneer Uw zwarte toors in 's oorlogsonweer gloeit.
Een ander Troja is hier van de vlam verslonden
En 's konings hoffgezin verjaagt en uitgeroeit.²²²

De wederwaardigheden van het eerste Nederlandse gezantschap, met illustraties gebaseerd op schetsen van Nieuhof, werden in 1665 gepubliceerd als *Het Gezantschap der Neêrlandsche Oost-Indische Compagnie, aan den grooten Tartarischen Cham, Den tegenwoordigen Keizer van China: waarin de gedenkwaerdigste Geschiedenissen, die onder het reizen door de Sineesche landtschappen [...] sedert den jaren 1655 tot 1657 zijn voorgevallen [...] verhandelt worden. Beneffens Een Naukeurige Beschrijving der Sineesche Steden, Dorpen, Regeering, Weetenschappen, Hantwerken, Zeden, Godsdiensten, Gebouwen, Drachten, Schepen, Bergen, Gewassen, Dieren, etc. en oorlogen tegen de Tartars. Verciert met over de 150 Afbeeltsels, na 't leven in Sina getekent, en beschreven.*²²³ Deze laatste toevoeging had groot belang. Vooral na 1640 waren er in de Nederlanden verschillende vertaalde reisbeschrijvingen en beschrijvingen van China in druk verschenen, waaronder die van Mendes Pinto (1652), Martini (1660) en Marco Polo (1664), voorzien van fantasie-illustraties. Johan Nieuhof tekende China echter 'naar het leven' en dat was voor het eerst in Europa.²²⁴

Helaas was de authenticiteit van zijn tekenwerk en reisverslag hetzelfde lot beschoren als die van het relaas van Marco Polo. Zoals het laatste door Rustichello naar de smaak van westerse lezers werd omgevormd, werden de tekeningen van Nieuhof door zijn broer, de graveur, naar westerse smaak geretoucheerd. Dezelfde broer bewerkte voor de boekuitgave tevens de tekst van het reisjournaal. Ook dit vertekende beeld van China werd een succes. Het boek beleefde meerdere drukken en werd in het Frans, Duits, Engels en Latijn vertaald. De illustraties zouden de bron bij uitstek gaan vormen voor de chinoiserie-mode die in Europa in opkomst was.²²⁵

De Amsterdamse uitgever van Nieuhofs relaas, Jacob van Meurs, gaf kort na het verschijnen van diens boek een prestigieus geïllustreerd compilatiewerk over China uit van de hand van de jezuïet Athanasius Kircher, *China Illustrata* (1667).²²⁶ Drie jaar later verscheen bij dezelfde uitgever een door Olfert Dapper (1636-1689)

samengesteld en rijk geïllustreerd verslag van een VOC-missie naar de onderkoning van Fujian en van het gezantschap van Pieter van Hoorn aan de Chinese keizer (1665): *Het gedenkwaardig bedrijf der Nederlandsche Oost-Indische Maetschappij, op de kuste en in het keizerrijk van Taising of Sina* (1670). Ook deze Nederlandse gezantschappen leverden geen enkele handelsovereenkomst op. Een werkje dat contrasteerde met de verslagen van de gezantschapsreizen was het *Kort verhael van d'avontuerlijke voyagien en reysen* (1657), waarin Paulus Olofsz Rotman beschreef hoe hij met acht lotgenoten de schipbreuk van zijn schip *De Koe* overleefde dat in 1652 op de kust van Fujian verging. Het negental trok te voet door de provincie en werd door Chinese boeren met stenen onthaald en uitgescholden voor 'rode honden' tot lokale mandarijnen hen naar Amoy zonden, waar Coxinga hen op een jonk naar Batavia zette.²²⁷ Reisliteratuur van allerlei aard was populair en in de periode 1660-1670 viel er een duidelijke hausse van boeken over China waar te nemen.²²⁸

Behalve door de vertekeningen van Rustichello en Nieuhofs broer werd de westerse fantasie rijkelijk gevoed door verslagen van de exotische reizen van later als zodanig ontmaskerde 'travel-liars'. Ook de in deze tijd heruitgegeven Mandeville en Mendes Pinto spraken tot de verbeelding van de Nederlandse lezer. De populariteit van boeken over verre landen, vreemde culturen en exotische avonturen had natuurlijk veel te maken met de door de Nederlandse Oost-Indische handel en de aangevoerde oosterse producten gewekte belangstelling. Bovendien waren boeken betaalbaarder geworden voor een in het zeventiende-eeuwse Nederland steeds beter geschoolde middenklasse en was men bereid geld voor een mooi boekwerk uit te geven, zoals blijkt uit de dure, rijk met kopergravures geïllustreerde uitgaven van Jacob van Meurs. Dergelijke geschriften maakten het de westerling niet altijd gemakkelijk feit van fictie te onderscheiden en voedden wederom het fantasiebeeld van Cathay. Of 'de gemiddelde lezer' zich om dat onderscheid bekommerde is overigens nu even goed als toen de vraag. Slechts een betrekkelijk kleine groep directe belanghebbenden (geleerden, handelaars, bewindslieden en zeevaarders) was het louter te doen om de feiten. Natuurlijk had ook de gewone lezer een flinke honger naar echte kennis over verre streken, waar de auteurs en uitgevers dan ook handig op inspeelden. In de vaak ellenlange boektitels werd de authenticiteit van het beschrevene en het feit dat de auteur het zelf had gezien en meegemaakt breed uitgemeten en ook de auteur benadrukte zijn waarheidsliefde en betrouwbaarheid met een uitgebreid arsenaal van verzekeringen aan zijn lezers dat hij het echt allemaal zelf had gezien, gehoord, gevoeld, geproefd en geroken. Maar dat deed de auteur die iets verzoon ook. En de

reisliteratuur had en heeft een belangrijk deel van haar populariteit te danken aan het exotische, het anders-dan-thuis element. Hoe vreemder hoe mooier.

Kunstenaars konden in de afbeeldingen en beschrijvingen inspiratie vinden; de gewone lezer bleef de boeken met belangstelling en plezier lezen, ook al wist hij dat het fantasielectuur was. Zo bleef in de negentiende eeuw het eerste doorwrochte reisverslag over West-Mongolië en Tibet, *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie* (1851) van de Franse missionaris Régis-Evariste Huc, in wetenschappelijke kringen vrijwel onbesproken of werd het naar het rijk der fabelen verwezen, terwijl het bewerkt tot kinderboek een groot succes was in Frankrijk.²²⁹

2.4. CONCURRENTIE

Aanvankelijk profiteerde vooral zeevarend Nederland van de verzwakte positie van Spanje en Portugal in de Oost. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kreeg het zware concurrentie van Engeland, dat uiteindelijk de leidende positie in de zeevaart overnam. Beide landen voerden grote hoeveelheden Chinese producten naar Europa en zorgden voor een verspreiding op grote schaal van porselein, zijde, hout- en zilverwerk en thee. Eerder waren fraaie oosterse kunstvoorwerpen voorbehouden aan vorsten en vermogenden in Italië, Portugal en Spanje. De intensivering van de handel door Engelsen en Hollanders verlaagde de status van het aardewerk tot die van gewaardeerd sier- en huishoudporselein. De populariteit van thee veroorzaakte een explosieve handel in porseleinen tafel- en theeserviezen. De Chinese producten waren zo gewild dat het de moeite loonde imitaties te vervaardigen. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw verschenen in Engeland en Nederland al de eerste imitaties in hout, aarde- en zilverwerk op de markt. De versieringen waren geïnspireerd op Chinese voorbeelden of ontleend aan de beelden die inmiddels in Europa bekend waren. De grote vraag uit Europa leidde tot een betere afstemming op de heersende smaak van de producten die uit China werden aangevoerd. De Chinese producenten gingen maken waar vraag naar was ('chine de commande') en zagen zich genoodzaakt hun procédés op massaproductie af te stemmen.²³⁰ De Europeaan kon bij een handelshuis een theeservies voorzien van zijn familiewapen bestellen of sierporselein verlucht met spreekwoorden laten maken. Die ontwikkelingen leidden tot een stereotypering en ontauthenticering van Chinese decoratiemotieven: de chinoiserie deed haar intrede in de toegepaste kunst.

2.5 DE EERSTE LITERAIRE CHINOISERIE

De hausse in het aanbod van boeken over China leverde schrijvers stof voor de eerste literaire verwerkingen van de Chinamode.²³¹ Het gewelddadige einde van de Ming-dynastie bleek zich uitstekend te lenen voor bewerking binnen de vigerende classicistische literatuuropvattingen. Hier ging een cultuur, een wereldrijk te gronde en zag men kans een klassiek tragisch thema aan een oosterse kapstok te hangen. De gegevens vond men in het populaire boek van Martini.

Nederlands grootste dichter Joost van den Vondel (1587-1679) was de eerste die een werk gebaseerd op deze Chinese stof publiceerde. In 1667 verscheen zijn treurspel *Zungchin, of Ondergang der Sineesche Heerschappije*.²³² Het was zijn enige toneelwerk dat, anders dan zijn bewerkingen van bijbelse en klassieke onderwerpen, eigentijdse stof behandelde. Hij trok een parallel tussen de val van Peking en de val van Troje en Jeruzalem (Nieuhof deed hetzelfde in zijn gedicht ten aanzien van Troje en Nanjing) en kon daarmee, voldoende aan de strenge voorschriften van de classicistische tragedie, iets nieuws brengen. In zijn voorwoord beargumenteerde hij de keuze van de recente stof als volgt:

Eeuwigheit, geduurzaamheit, bestendigheid blijven de Godtheit eigen, die de weereltsche maghten onverwrikbaere paelen zet, en, gelijk profeet Daniel zeght, tijden en jaeren verandert; rijken overvoert en bevestigt; ons leerende geene zekerheit, buiten Godt, in veranderbaere dingen te stellen. Op deze veranderingen van staeten en doorluchtige personaedjen draven de treurspeelen doorgaens ten toneele, die, naer datze van te grooter nadruk zijn, te heerlijker boven de minderen uytsteeken. Onder zoodaenigen magh dit voorbeeld van den Sineeschen Keizer Zungchin, onlangs voorgevallen, onder de naemhaftigste met recht gerekent worden: want hy, de leste telgh uit den befaemden stamme en geslachtsboom der Taimingen, omtrent dryhondert jaeren in volle eere, sleepte door zijnen val met zich dien bloedigen inbreuk van den grooten Cham, keizer der Tartaren, en gaf heldendichter en stof om eene Ilias hier mede te stoffeeren.²³³

Bovendien kon Vondel als katholieke bekeerling uitdrukking geven aan zijn bezorgdheid over de weinig rooskleurige positie van de missionarissen in China.

De kruisboom, voorheene van de eerste ontsluiteren der Sineesche weerelt weder met onvermoeiden arbeit, in Sina geplant, begon, onder de heerschappij van keizer Zungchin, adem te herscheppen, te bloeien, en te groeien, en ongelijk veiliger onder d' opgaende regeeringe van den jongen Tarter [Shunzhi]; ook zulx dat koninginnen, vorsten, de grooten van het hof, besneënen, mandarijnen, amptenaeren, en ontelbaere duizenden, de Wet van den eenigen verlosser der menschen omhelzende, zich in het zuivere waschbadt der wedergeboorte lieten baden: maar helaes de jonge keizer, die de waerheit in 't openbaer begenadighde, en zelf, als een herboren Konstantijn, overbodigh was zich het

juk des gekruisten t'onderwerpen, ten waere het verbodt van de veelheit der vrouwen hem t'onverdraeghaem scheen; komt, door gehengenis der goddelijke voorzienigheid, welker voetstappen onnaspoorbaar zijn, ontijdhig t'overlijden. De wispelturige nazaet, gelijk een andere Herodes, te licht geloovende dat d'opgang van den Europeeschen godtsdienst den ondergang zijner kroone voorspelde; verandert nu alle genade in onverzethaeren haet en vyantschap. Zoo worden de katholieke kruisgezanten plotseling overvallen en verdrukt, waerom de getrouwe arbeiders in den ooght der zielen, ter naeuwer noot, den wreedten klauwen der Tartarische tygeren ontschuilten.²³⁴

Hier was Vondel zeer actueel en gaf hij vrijwel de contemporaine toestand in China weer. Dergelijke informatie kon hij niet ontleen aan het in 1654 gepubliceerde boek van Martini, dat niettemin naast de reisbeschrijving van Nieuhof zijn voornaamste bron was.²³⁵ De Duitse jezuïet Johann Adam Schall von Bell, een zeer gewaardeerde astronoom aan het Chinese hof te Peking en tevens als tolk de invloedrijke schakel tussen het eerste Nederlandse gezantschap en de Zoon des Hemels, was na de dood van de hem zeer welgezinde eerste Mantsjoe-keizer Shunzhi (1661) in ongenade gevallen en ook andere in China werkzame missionarissen werden vanaf 1665 tijdens een golf van vreemdelingenhaat vervolgd en hun volgingen met de dood bedreigd. Vondel was van die vervolgingen op de hoogte omdat de met hem bevriende uitgever Joan Blaeu in correspondentie stond met jezuïeten in Peking.²³⁶ Dat hij het treurspel schreef ter nagedachtenis van Schall, die in het stuk als raadgever en vertrouweling van keizer Zungchin en keizerin Jasmijn een belangrijke rol speelt, lijkt echter weinig waarschijnlijk.²³⁷ Wel kan Vondel uit de brieven hebben geweten dat Schall op 15 april 1665 ter dood was veroordeeld en ritueel in duizend stukken zou worden gehakt.²³⁸ Dat vonnis werd echter niet voltrokken. Kort na de uitspraak werd Peking getroffen door een hevige aardbeving. De stad werd in diepe duisternis gehuld, er werd een vreemdsoortige komeet waargenomen en het deel van het keizerlijk paleis waar het vonnis was uitgesproken brandde af. De missionarissen zagen er de hand van God in en de bijgelovige Tartaren en Chinezen schrokken enorm. Op 2 mei 1665 werd het vonnis herroepen. De aan het hof verkerende missionarissen – negentien jezuïeten, drie dominicanen en een franciscaan – werden naar Kanton gedeporteerd, waar ze vijf jaar verbleven.²³⁹ De vierenzeventigjarige Schall bleef verlamd en ernstig verzwakt door gevangenschap, verhoren en martelingen achter in Peking, waar hij op 15 augustus 1666 overleed. Pas nadat de jonge keizer Kangxi (1654-1723) in 1669 zijn ambt aanvaardde keerden de missionarissen terug naar Peking.²⁴⁰

De informatie van Martini en Nieuhof, aangevuld met details uit de brieven die Blaeu bereikten, verwerkte Vondel in het toneelstuk, dat de ondergang van de Ming-dynastie tot onderwerp heeft. Een staatsgreep van opstandelingen, geleid door de

tirannieke rebellenleider Lykungzus (Li Zicheng), brengt keizer Zungchin (Shunzhi) ten val. Die doorsteekt zijn dochter om haar uit de handen van de vijand te redden en verhangt zich daarna met een kousenband aan een pruimenboom. De keizerin en trouwe hofdienaren volgen zijn voorbeeld. Lykungzus zal echter maar kort op de troon zitten. De Ming-generaal Uzangueius (Wu Sanguei) roept de Mantsjoes te hulp tegen de rebellen.

Schall speelt een glansrol als onvermoeibare strijder tegen de heidense Chinese offervinders, waarzeggers en tekenduiders. Zacht maar beslist vermaant hij keizer Zungchin en keizerin Jasmijn keer op keer over hun geloof aan voorspellende tekenen en dromen, en probeert hij hen te doordringen van de christelijke geloofswaarheden. Een 'Rey van [christelijke] Priesteren' begeleidt de gebeurtenissen en verhaalt de geschiedenis van de missie in China. Met dat laatste preluderen ze op de verrassende verschijning van de geest van Franciscus Xaverius aan het eind van het stuk. De 'apostel van het oosten' en de grondlegger van het missiewerk in China, vat de gebeurtenissen na de troonbestijging van Lykungzus kort en bondig samen en spreekt de missiepriesters moed in. Die besluiten met het uitspreken van hun vertrouwen in een lichtende toekomst na de zware tijden die ze doormaken.

De Geest van Xaverius:

Altaergenooten, mijn gebroeders, wilt niet vreezen
In dezen overgangk van 't rijkhof der Sinezen:
Lykungzus hangt te los aen 't wankle avontuur:
Want Uzangueius zelf, de wachter, wil den muur
Ontsluiten voor het heir des Tartars. dees, aen 't bruizen,
Zal, als een waterval door opgezette sluizen
Inberstende, al het lant zet in een bare zee,
Velt winnen; de tyran Lykungzus deze ste
Verbaest verlaeten, vliën met zijn geroofde schatten,
Omkomen, en Peking het nieu gezagh zien spatten,
[...]
Dan wil de groote Cham, in dezen ommezway
Van staten, Tartarye, en Sina, en Kathay,
In eene heerschappy, gesmolten, trots regeeren.
Hy zal uw vryheit niet besnoeien maer vermeerren,
Terwijlge 't Heidendom herbaert door Christus wet,
Tot dat zich d'afgront, dol van nijt, hier tegens zett',
De nazaet opgeroit [opgeruid], en zonder reën vervolgen,
Besta den godsdienst straf te dreigen en vervolgen,
Den Bonsien [Chinese priesters] ten gunste, en hun vervloekt altaer.
Zoo ging het in Japon, geleden vijftigh jaer.
Het wettigh strijden gaet voor 't heerlijk triomfeeren.

Wie kan Godts oordeel en voorzienigheid grondeeren!
Want krachtigh treftze 'twit en oogmerk daerze op mikt,
Terwijlze lieflijk 't voorgezene in orde schikt.

Rey:

Al zienwe boven 't hooft veel donkre wolken hangen;
Wy geven ons aen Godts voorzienigheid gevangen,
Met onvermoeit gedult, uit ootmoedt en ontzagh.
Het licht komt, na den nacht, veel schooner voor den dagh.

EYNDE²⁴¹

Zungchin werd nooit opgevoerd en kon in de loop der tijd op weinig belangstelling van Vondelianen rekenen.²⁴² Mogelijk was de gekozen Chinese stof in zijn tijd te exotisch en te recent voor een treurspel volgens de classicistische regels. De thematiek van de 'staatzucht' bood binnen Vondels oeuvre meer van hetzelfde, terwijl de uitwerking ervan in een proselitisch pleidooi voor het katholieke missiewerk in China niet bijzonder goed zal zijn gevallen in het protestantse Nederland. Het stuk is eerder een curiosum dan een meesterwerk en lijkt ook bijna drieëneenhalve eeuw later weinig 'bühnefähig'.

De jeugdige schrijver Joannes Antonides van der Goes (1647-1684) was zonder op de hoogte te zijn van de actuele problemen eveneens aan een classicistische dramabewerking van de val van Peking begonnen. Zijn toneelstuk *Trazil, of overrompelt Sina, treurspel* voltooide hij in 1666, op achttienjarige leeftijd.²⁴³ Het werd in 1685 postuum gepubliceerd. Vondel bedacht het werkstuk, dat hij had mogen inzien en waarover hij met zijn jonge collega correspondeerde, met een gedicht:

*Op het Sineesch treurspel,
van J. Antonides vander Goes*

Missus in imperium magnum

Lykungzus²⁴⁴ bout zijn troon vol moedt,
Als hy Zunchin²⁴⁵ heeft kleen gekorven,
Gehakt aen stukken zoo verwoet,
In root ciment van 's keizers bloet:
Maer eer de rijxbouw is bestorven,
Barst Xunchi,²⁴⁶ als een hooge vloet,
Ten rijke in, stoot het met den voet
Om verre. Een rijk met kracht verworven
En dwingelandye, staet niet lang.
Wat 's heerschappy? een overgang.²⁴⁷

Antonides baseerde zijn stuk weliswaar op hetzelfde thema – de vergankelijkheid van de macht – en op dezelfde bron – Martini –, maar kwam met iets heel anders voor de dag. Hij richtte zich op de opkomst en ondergang van Trazil, de opstandeling die een eind maakte aan de macht van de Ming-dynastie en kort daarop van de troon werd gestoten door de Mantsjoes. Verder koos hij voor meer actie en spektakel op het toneel, geheel in de geest van de furore makende regisseur Jan Vos.²⁴⁸ Wreedheden, moord en doodslag, heftige woordenwisselingen en hoog oplopende emoties bepalen de sfeer van het stuk. Antonides ging aanzienlijk vrijer met de historische stof om dan Vondel en verdiepte zich meer in de Chinese zijde. Hij verwijst naar Confucius en biedt via Chinese personages stevige kritiek op de imperialistische bedoelingen van de jezuïeten, waardoor zijn stuk een anti-katholieke tendens krijgt. In het stuk wordt de Ming-keizer door Trazil vermoord. De laatste wil zich na de inval van de Tartaren ophangen aan een vijgenboom. Hij wordt echter ‘noch levendig’ gegrepen door de toekomstige Mantsjoe-keizer Xunchi (Shunzhi), die hem hoogstpersoonlijk ‘de lendenen intrapt’. Daarna gebiedt Xunchi zijn ‘legerscherprechters’ Trazil ‘aen een hofkolom te verworgen’.

De zaak van de christelijke missie benadert Antonides zoals gezegd aanzienlijk kritischer dan Vondel. Twee missionarissen, Urbaen en Ignatius, worden als spionnen van de vijand voor Trazil geleid. De leider van de Chinese priesters blijkt goed geïnformeerd over de daden die uit naam van het christelijk geloof her en der in de wereld worden verricht. Hij werpt het brave tweetal de plunderingen en martel- en moordpartijen voor de voeten waaraan hun geloofsgenoten zich schuldig maakten in Mexico, Peru en Japan. De hoofdpriester dringt dan ook op de terechtstelling van het stel aan. Trazil wil daar echter vooralsnog niets van weten.

Het treurspelkarakter van zijn toneelstuk benadrukte Antonides in een ‘Kort inhoud’ op rijm:

Trazil rukt Sina om door Keizermoordery;
 Besnoeit de Vorstestam en d’overige telgen.
 Verraders visschen, in die kroontwist, op hun ty,
 En noden Tartarie om Sina in te zwelgen.
 Vorst Xunchi breekt in ’t hof van Peking met zijn magt,
 En krijgt by avontuur ’t Sineesch gezach gevangen.
 Zoo *Overrompelt* hy heel *Sina* in de nacht.
 Haer keizer wort in ’t hof bespot en opgehangen.
 De vreugde en rou ontmoet op ’t krachtigst hier elkander.
 Zoo rolt de heerschappij van d’eene Vorst op d’ander.

Dezelfde historische gebeurtenis leverde stof voor twee Duitse romans. In 1670

verscheen te Amsterdam *Aeyguan, oder der Grosse Mogol* van Christ. W. Hagdorn en in 1673 te Hamburg *Der Asiatische Onogambo* van Eberhard Werner Happel.²⁴⁹ De bekendste bewerking van het historische gegeven werd echter het Engelse toneelstuk *The Conquest of China, By the Tartars* (1676) van Elkanah Settle. Het is de enige dramabewerking waarvan bekend is dat ze ook in die tijd werd opgevoerd, ook al werd het een theatraal fiasco.²⁵⁰ Settle was een tweederangs toneelschrijver en de producent van exotisch spektakeltheater. In 1692 schreef hij het libretto voor Purcells opera *The Fairy Queen*, gebaseerd op Shakespeares *A Midsummernight's Dream* en verlucht met 'Chinese' zang en dans. Naar verluidt trad hij in zijn nadagen op als acteur, gekleed in een met draken versierd gewaad naar eigen ontwerp.²⁵¹

De toneelstukken en romans baseerden zich alle op Martini's relaas van de val van Peking en verwerkten dus recente stof; er is wel gezegd dat men rond 1670 in Europa beter geïnformeerd was over China dan in 1970.²⁵² De verwerking van de stof geschiedde geheel volgens de voorschriften van de heersende literaire mode. 'De Chinese personages zijn helden en schurken naar Westers model, de contemporaine evenbeelden van bekende figuren uit de klassieke en bijbelse geschiedenis'.²⁵³ Als er al iets Chinees aan was, kon dat slechts in de kleding en het decor tot uiting komen. Zover was de toneeltraditie echter nog niet.

Geheel andere, maar niet veel minder recente stof verwerkte Matthijs Cramer in *Borts Voyagie naer de Kuste van China en Formosa* (1670). Daarin verdichtte hij de avonturen van de Nederlandse oorlogsvloten die in 1662, 1663 en 1664 onder leiding van Balthazar Bort de Mantsjoes aan de Zuid-Chinese kust ter zijde stonden in hun strijd tegen Zheng Chenggong (Coxinga), de Chinese krijgsheer die de Nederlanders in 1661 uit Formosa had verjaagd.²⁵⁴ Cramer diende onder Bort en zette elk wapenfeit vlot op rijm. Niet zelden maakte hij een nieuwe tekst op een bekende zangwijs. Het boek is een bonte verzameling vreugde- en lofzangen en gelegenheidsgedichten, waarmee de Nederlandse soldaten de moed er uitstekend in moeten hebben kunnen houden.

Zoals dat in soldatenliederen hoort had Cramer een duidelijk vijandbeeld. De 'Chneese Honden' zijn een 'Godt-vergeten volck' van lafbekken, dommeriken, heidenen en zelfingenomen opscheppers. Maar ze hebben natuurlijk geen schijn van kans tegen de heldhaftige 'Getrouwe Batavieren', die met de hulp van God en onder de bezielende leiding van admiraal Bort de Chinezen uit hun steden verdrijven en over de kling jagen. Bort genoot een grote reputatie, blijkens het begin van het volgende gedicht op de inname van Pehoe (de Pescadores).

Hier komt de Roe
Al voor Pehoe

Na dat den vuur'gen Draeck (den grooten Godt der Chneesen)
Door waen, en hoogmoedt was ten Hemel opgereesen,
Soo spoogh hy vuur en vlam al uyt syn wijde muyl,
Dan doock hy weer voor neer gelijk een scheelen Uyl,
De trotsheyt hiel de moet door pocchen, en door blasen,
Dat onsen Krijghs-vooght Bort nae haer eens keerde toe;
Soo beefde 't platte Landt van 't heyligh Landt Pehoe:
Een yder kon dit Hert, 't had veelen proef gegeven,
Syn Degen gaf, en nam daer menigh een het leven:
d'Onnoos'le was hy hulp; maer Krijgers dien hy naed
Zijn voor zijn houwens klingh als Hoenders voor 't gebraed.²⁵⁵

Een verovering ging als volgt in zijn werk:

Sy quaemen aen als woede Leeuwen,
Elck brulde met een groot geschal,
Sy sochten ons door yslijck schreeuwen
Te jagen van haer Stadt, en wal;
Maer doen op haer wiert los geschoten,
Doen storten neer vier van haer grooten.

Elck nam de vlucht als wilde voogels,
Het hert sonck achter inde hiel;
Sy waren bangh voor loode koogels,
Daer was niet een die stant behiel;
Dus wierden al de Chneese Honden
Met Schande van haer Stadt gesonden.

Doen bouwde wy als kloecke Helden
Een Battery, al voor haer Poort,
Waer op men oock drie Koppen stelden
Tot schrick al vande heele Noort.
[...]

Doen vielen wy met hant Granaten
Al onder haren hoogen muur,
[...]
Wy stormden voort met goe Couragie,
Gelijckerhant met alle man,
Men kapten Loe hier tot Pottagie,
Dus viel de struyff al inde pan,
En soo is 't roofnest overwonnen.²⁵⁶

Behalve in de wapenfeiten vond Cramer inspiratie in de Chinese zeden en gewoonten, die hem allemaal even heidens en belachelijk voorkwamen. Hij schreef verzen op de strijdkreten van de Chinezen, op de hoed en het gewaad van een voornaam slachtoffer, op de ongeschoren koppen die als afschrikwekkend voorbeeld op speren werden gezet en op het Chinese Maanfeest.

Op den eersten dagh der Chineese Nieuwe Mane

Dit is den Feest-dagh, die den Tater en Chinees
Met grooten yver viert, te lande en te water,
Haer Vlagh en Wimpel waeyt, men slaet de gommen hees,
Soo dat de lucht bestelpt van al 't geklep geklater;
Men eet, men drinckt, men speeldt, men juyght, en telkens weer an,
Soo offert d' Offer-paep, en doet den Duyvel eer an.²⁵⁷

Pieter van Hoorn, de leider van het tweede VOC-gezantschap dat naar Peking reisde (1665), zorgde voor een andere primeur. Hij was de eerste Nederlandstalige schrijver die zich door een Chinees literair werk liet inspireren, al kende hij zelf geen Chinees.²⁵⁸ Tijdens zijn verblijf in China kwam hij in contact met de Mechelse jezuïet Philippe Couplet (1624-1692), een goede vriend van Joost van den Vondel en Joan Blaeu, die hem een Latijnse vertaling van een deel van de Vier Boeken, de klassieke basisteksten van het confucianisme, ter lezing gaf.²⁵⁹ Vooral het eerste boek, de *Lunyu* (Uitgelezen gesprekken of *Analecta*), trok zijn aandacht. Hij maakte een selectie van korte fragmenten over de deugd en verwerkte die in een leerdicht dat in 1675 te Batavia verscheen als *Eenige Voornamen eygenschappen van de waren Deugdt, Voorsichticheydt, Wysheydt en Volmaecktheydt, getrocken uyt den Chineschen Confucius*. Een fragment:

De Ryckdom en haer glans een huys verciere kan
Maer Deugdt in 't hart gevest verciert een eerlijck man;
Men soeckt dan wat men wil 't zy ryck of eel of aerdigh.
De Deugdt, de Deugdt alleen op aerden is pryswaerdigh:
De Deughdt is 't principael, vrij minder is het Geldt.
Want Deugdt is Ryckdoms heyl, maer On-deughdt Ryckdom queldt.²⁶⁰

Van Hoorn droeg het boekje op aan zijn 'Waerde Huys-vrou, en Kinderen' en schreef in zijn voorwoord:

Over de Deugdt is veel geschreven, [...] nochtans schynt my toe dat den Chineschen Confucius de selve meerder, en klaerder met woorden heeft uyt-gedruckt en afgemaelt als my van eenige Europische Scribenten is voorgekomen. [...] Het vermaeck dat ick in dese

Confucium hebbe gevonden, heeft my aan geleydt om de voornaemste eyenschappen daer mede hy de ware Deugd, als mede de Voorsichtichheydt, Wetenschap, Wysheydt en Volmaecktheydt, heeft willen te verstaen geven, op Rym te stellen en UE. gesamentlyck toe te eigenen, en overmits de Deugd algemeen en voor yder een goed is soo hebbe 't selve door den Druck wel willen gemeen maecken, te meer myns wetens daer inne niets gevonden werdt, 't gene onse Religie of de Policy nadeeligh of strydigh is.²⁶¹

De laatste toevoeging was geen overbodige luxe in een tijd waarin de jezuïeten onder vuur lagen vanwege de manier waarop zij de leer van Confucius propageerden als een wereldlijke zedenleer die weliswaar vervolmaakt werd door het Evangelie maar daar niet door werd vervangen.²⁶² De complete Latijnse vertaling van de Vier Boeken, een werk dat was begonnen door Matteo Ricci, verscheen overigens pas in 1687 te Parijs onder de titel *Confucius Sinarum Philosophus*. Het ziet ernaar uit dat Van Hoorn de eerste Europese leek was die over de leer van Confucius publiceerde.²⁶³ Zijn boekje is een verre voorloper van de talloze bundeltjes op de Europese smaak toegesneden Chinese en oosterse levenswijsheden die nog altijd met grote regelmaat verschijnen.

Naast de chinoiserie in de toegepaste kunst en in de literatuur, begon zich ook in de wetenschap een zekere Chinamanie te manifesteren. De beroemde Leidse arabisten en oriëntalisten professor Josephus Scaliger (1540-1609) en professor Jacobus Golius (1596-1667) hadden zich met gepaste wetenschappelijkheid in de Chinese tijdrekening verdiept. Golius' leerling Isaac Vossius (1618-1689) ging echter rigoureuzer te werk. Hij waagde het om op grond van Martini's beweringen over de geschiedenis van China het gezag van de Bijbel in twijfel te trekken. Hoe konden er Chinese keizers hebben geleefd voordat de wereld geschapen was? En waarom meldden de Chinese kronieken niets over de zondvloed?²⁶⁴ Hij gebruikte wat hij over China had gelezen als maatstaf om westerse misvattingen en misstanden aan te tonen, een benaderingswijze die tijdens de Verlichting een grote bloei zou doormaken en die na het uitroepen van de Volksrepubliek onder Mao-gezinde schrijvers wederom de kop opstak.

2.6. DECORATIEVE CHINOISERIE

Terwijl in Engeland en Nederland het Chinese theeservies bij de gegoede burgerij op tafel stond en op stillevens prijkte, heerste in de omliggende landen een chinoiserie-hausse aan de vorstenhoven. Rond 1670 beleefde het hof van Lodewijk XIV een ware Chinagekte, die dankzij de praalzieke uitstraling van de koning oversloeg naar andere vorstenhuizen. Le Roi Soleil liet voor zijn favoriete concubine een 'Trianon de Porcelaine' bouwen in het park van Versailles en niet lang daarna verzezen er Chinese paviljoens, pagodes en tempeltjes van Drottningholm (Zweden) tot Palermo (Sicilië) en

van Sintra (Portugal) tot Tsarkoje-Selo (Rusland).²⁶⁵ Ook in de ontwerpen van behangselpapier en meubilaire verbreedde de chinoiserieën van het hof van Lodewijk zich door Europa.²⁶⁶

Geleidelijk raakten de chinoiserie-artikelen ook onder de gegoede burgerij buiten Nederland en Engeland verspreid. In Frankrijk kwam in de eerste helft van de achttiende eeuw een verfijnde aardewerkindustrie tot bloei. Fabrieken in onder meer Nevers, Moulins, Rouen en Sinceny stegen tot grote hoogten in de vervaardiging van de zogenaamde faïences, waarop veelvuldig Chinese motieven en voorstellingen werden gebruikt.²⁶⁷ In 1708 werd in de Duitse stad Meissen het eerste Europese porselein vervaardigd.²⁶⁸ Het gelijknamige aardewerk werd een geliefd sierobject, evenals het Delfts blauw aardewerk uit Nederland.²⁶⁹ Het Chippendale- en Louis XIV-meubilaire raakte in de mode en in Lyon werd befaamd zijde werk vervaardigd. De wilde Engelse tuin werd voorzien van watervalletjes, doolhofjes, beekjes, bruggetjes, theepaviljoens, pagodes, grotten en rotspartijen en deze Anglo-Chinese tuinarchitectuurstijl vond wijde verspreiding door Europa.²⁷⁰ In Nederland beperkte de rage zich voornamelijk tot theekeupeltjes. Pas in 1790 liet ook de VOC-koopman Scherenberg te Baarn een Chinees park aanleggen.²⁷¹ In paleizen, kastelen en buitenhuizen werden Chinese kamers ingericht – in Nederland in Huis ten Bosch – en in de rococostijl van de Franse schilders werden tal van Chinese motieven verwerkt. Schilders als Jean-Baptist Pillement, François Boucher, Christophe Huet en Antoine Watteau toonden zich meesters in deze decoratieve schilderkunst en vervaardigden in opdracht wandversieringen voor de Chinese vertrekken van vermogende families.²⁷² Rond 1750 trad een zekere verzadiging van de afzetmarkt op en begon de belangstelling voor de decoratieve chinoiserie geleidelijk af te nemen.²⁷³

2.7. CHINOISERIE OP HET TONEEL

De decoratieve component van de China-hausse leende zich ook uitstekend voor toepassingen in de toneelkunst. Aan het hof van de Zonnekoning werden tijdens bals en maskerades Chinese maskers en exotische gewaden gedragen en doste men dansers uit als pagodes of Chinese vorsten. In de rococostijl versmolt de chinoiserie met elementen uit de populaire Italiaanse commedia dell'arte en ontstonden harlekinades. Deze luchtige, weemoedig-komische taferelen deden het goed in de schilderkunst en op het toneel. In 1692 verscheen het eerste chinoiserietoneel in het Franse theater: *Les Chinois* van Régnard en Dufresny, opgevoerd door een gezelschap Italiaanse komedianten. M. Nageon schreef kort daarop een komische eenakter onder dezelfde titel. Zeer succesvol was ook het exotische ballet *Les fêtes chinoises*.²⁷⁴

In Engeland vonden de luchtige toneelspelen navolging en werd na het succes van *The Fatal Vision* (1716) van Aaron Hill, waarin voor het eerst sinds *The Fairy Queen* weer Chinezen optraden, in 1720 een eerste harlekinade naar Frans voorbeeld opgevoerd, *Arlequin docteur chinois*. Het werd een groot succes en er volgden tal van verwante stukken tot *Proteus, Harlequin in China* (1755). Ook in Italië beleefde het komisch toneel hoogtijdagen met chinoiserieën.²⁷⁵

Over een luchtige chinoiserierage op de Nederlandse podia is op een late vertaling van Naigeons komische opera na weinig bekend.²⁷⁶ In Amsterdam hield men zich met de lucratievere zaken van de VOC bezig: de thee- en porseleinhandel. De succesvolle Chinahandel inspireerde ene D.V.B. tot het schrijven van een 'klugtig blijspel', getiteld *De gewaande Chinaas-vaarder, Of 't onteerde Weeutje Ge-eerd* (1735). In Amsterdam is net een schip met Chinavaarders aangekomen en een oude rijke vrek zou graag zien dat zijn dochter met zo'n jonge fortuinmaker trouwde. De minnaar van het meisje besluit daarom zich als Chinavaarder uit te geven en de hand van de dochter te vragen. Terzelfdertijd verschijnt er echter ook een 'kale jonker' ten tonele, die het op het geld van de oude vrek heeft gemunt en eveneens als Chinavaarder naar de hand van diens dochter dingt. Via de roddels van bedienden komen het meisje en haar minnaar erachter dat de tweede Chinavaarder een getrouwde bedrieger is, die hoogstens wel eens in café China is geweest:

Izabel (dochter van Constant, de vrek):
Is hy in China nooit geweest?

Margo (meid van Constant):
Ja daar het uythangt,
En daar men niet veel schat voor een Westfriesse duyt langt,
Nog daar men Porcelyn nog lekkere Thee verkoopt,
Maar daar het Druyvennat door gladde Tregters loopt.

De bedrieger wordt ontmaskerd en de ware liefde kan zegevieren, onder het motto 'Die door Bedrog zyn werk begind, In 't einde wynig voordeel vind.'

Stof voor serieus drama vond men in de lang als hét encyclopedische standaardwerk over China beschouwde *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie Chinoise* (Parijs, 1735) van de Franse jezuïet Jean-Baptiste du Halde (1674-1743), die zelf nooit in China geweest was maar een nieuwe compilatie maakte van alle toenmaals beschikbare kennis. Het boek bevatte de vertaling van het Chinese toneelstuk *Zhao-shi gu'er* (De wees uit het geslacht Zhao) van Ji Junxiang. Voltaire bewerkte dit liefdesdrama, gesitueerd tegen de achtergrond van de val van de Ming-

dynastie, tot het toneelstuk *L'orphelin de la Chine* (1755) en in 1759 werd voor het eerst *The Orphan of China* van Arthur Murphy opgevoerd, gebaseerd op dezelfde stof.²⁷⁷

In 1765 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van Voltaires *L'orphelin de la Chine*, in 1782 gevolgd door een tweede.²⁷⁸ Het stuk was zowel in Frankrijk als daarbuiten zeer geliefd en stond meerdere malen op het theaterprogramma. Een belangrijk deel van zijn aantrekkingskracht ontleende het aan het feit dat het een van de eerste serieuze stukken was die in authentieke kostuums – of wat daarvoor doorging – werden opgevoerd. De in China geïnteresseerde theaterbezoeker had zo twee redenen – de Chinese stof en de kostumering – om het stuk te gaan zien. Toen het in 1783 in Nederland werd opgevoerd, merkte de bekende vaderlandse acteur Mathijs Corver zuur op dat de ‘natuurlijke Chineesche kleeding [...] zeer belachelijk stond en het Spel machtig ontsierde’. ‘De Tartars zaten zo warm in hunne costumen, dat zij wel Armenische kooplieden geleken’.²⁷⁹

2.8. VARIA

In 1767 zag bij de Erven F. Houttuyn in Amsterdam een Nederlandse vertaling van de eerder in het Engels verschenen Chinese roman *Chineesche geschiedenis, behelzende de gevallen van den heer Tieh-Chung-U en de jonkvrouw Shuey-Ping-sin* het licht.²⁸⁰ Het boek behelsde voorts ‘het Kort Begrip van een Chineesch Tooneelspel, eenige Chineesche Dichtstukjes, en eene Verzameling van Spreekwoorden der Chineezen’. Verder bleef de literaire belangstelling voor China in Nederland gedurende de achttiende eeuw beperkt. Ook de filosofische belangstelling bleef achter bij die in Frankrijk, Duitsland en Engeland. Nederland speelde wel een belangrijke rol als intermediair: boekhandels, drukkerijen, uitgeverijen en tijdschriften verspreidden de Verlichtingsdenkbeelden van in eigen land vervolgde denkers als Rousseau, Voltaire, Montesquieu en de Marquis d’Argens.²⁸¹

In Nederland gaven alleen de broers Willem en Onno Zwier van Haren blijk van serieuze belangstelling voor het Verre Oosten.²⁸² Hoewel ze nooit in de Oost waren geweest, waren ze vertrouwd met de exotische wereld en uitstekend op de hoogte van de situatie in Nederlands-Indië. Willem (1710-1768) schreef het eerste Nederlandse anti-koloniale gedicht, dat de ‘Chinezenmoord’ tot onderwerp had.²⁸³ Tussen de vijf- en tienduizend Chinezen werden op 9, 10 en 11 oktober 1740 in de Chinese kamp van Batavia gedood, nadat de andere stadsbewoners in paniek waren geraakt door de nadering van plunderende groepen werkloze Chinezen uit de Ommelanden, die bij geruchte hadden vernomen dat ze zogenaamd naar Ceylon zouden worden

gedeporteerd om daar te werk te worden gesteld, maar in werkelijkheid op zee overboord zouden worden gezet. Gouverneur-generaal Valckenier verloor zijn hoofd en beval behalve een krachtdadig militair optreden tegen de Chinezen in en buiten de stad ook alle Chinezen die in de gevangenis zaten te doden en alle Chinezen die in de hospitalen lagen de straat op te sturen. Daar werden de meesten tijdens de drie dagen durende moord- en brandpartij op gruwelijke wijze gedood. Willem van Haren kende de situatie vanuit brieven en rapporten waar hij toegang toe had uit hoofde van zijn functie als lid van de Staten-Generaal (1740-1747). Hij schreef een felle en weinig diplomatieke aanklacht op rijm tegen de barbaarse wreedheden van de 'Batavieren'. Het gedicht, dat later ook wel 'Woest Batavia' werd genoemd, verscheen in 1742 bij Isaac Beauregard, 'boekverkoper in de Spuystraat, 's-Gravenhage' (zie Bijlage 1).

Onno Zwier van Haren (1713-1779) schreef het treurspel *Agon, sulthan van Bantam* (1769), dat geldt als het eerste grote literaire werk in Nederland waarin de koloniale situatie in Nederlandsch-Indië onderwerp is.²⁸⁴ Hij publiceerde eveneens een religieuze studie getiteld *Van Japan, met betrekking tot de Hollandse natie en de christelyke godsdienst* (1775), waarin ook het christendom in China wordt behandeld.

2.9. DE THEEZIEKTE

In 1728 zond de VOC een eerste schip naar Kanton om daar Chinese waren in te kopen, zodat men niet langer afhankelijk was van de Chinese jonken die vandaar naar Batavia kwamen. Al enkele decennia was het tot ergernis van de Hollanders voor met name Engelse en Franse kooplieden mogelijk rechtstreeks in Kanton handel te drijven. De beperkt houdbare thee, waarnaar de vraag in Europa enorm groeide, moest zo dicht mogelijk bij de bron aangekocht kunnen worden. De missie was een doorslaand succes en evenals andere naties vestigden de Hollanders in 1735 een permanente factorij in Kanton, in een voor de buitenlanders gereserveerd 'dorp' buiten de stadsmuren, om tijdens de 'handelsmoesson' (van september tot februari) Chinese producten in te kopen.²⁸⁵ De rest van het jaar verbleven de factorijdienaren op Macau.

Tussen 1735 en 1750 nam de China-handel een hoge vlucht en werd de naam van thee internationaal gevestigd.²⁸⁶ Vanaf het begin van de achttiende eeuw waren er op prenten en in teksten veelvuldig toespelingen te vinden op het tijdverdrijf van de theeleut en werd de heilzame werking van deze drank aangeprezen. In *The Spectator* (1711-1712) en andere spectatoriale geschriften is de theetafelkout een regelmatig terugkerend onderwerp. Het keuvelende damespubliek werd in Nederland belachelijk gemaakt in kluchten als *De theezieke juffers* (anoniem, 1701), Abram de Vri's *Thee-*

*geselschap, gehouden tusschen eenige juffrouwen (1702) en Verloore diāmantring of de verkwistende theedrinkster (1735) van Abraham Groenewoud. Van medische zijde kwamen pleidooien voor en tegen het gebruik van de drank. In 1685 publiceerde Dokter Cornelius Decker alias Bontekoe een *Tractaat van het excellente kruid thee*; de internationaal vermaarde medicus Herman Boerhaave (1668-1738) waarschuwde daarentegen voor de nadelige effecten. In de *Haegse Mercurius* van 2 april 1698 werd de eerste door Hendrick Doedyns (1656-1700) als volgt beschreven: ‘Door ’t menigvuldig Thé-drinken had hij syne balsamique sappen zo verdroogt, dat zijn gewrigten scheenen te rammelen als castagnetten wanneer hij voor de wind naar ymant toe quam.’²⁸⁷ De prenten met babbelsieke, theedrinkende juffers werden in de geest van de emblemata van bijschriften voorzien:*

In 1747 verscheen te Haarlem een anoniem werkje, getiteld *Het doolend thee-besoek, of het klyn Hollands theebosje; gevult met eenige nieuwe liederen, als meede een zeer vermaakelyk doolhofje*. Het heeft eveneens de theerage tot onderwerp en het doolhofje ziet er als volgt uit (voor de tekst zie Bijlage 2):²⁸⁹

Het theekransje voor dames was een waardige tegenhanger van de koffiehuiscultuur van de heren. Beide fungeerden als een belangrijk ontmoetingspunt in het sociale leven en waren de gelegenheid om nieuwtjes uit te wisselen en zich aan bespiegelingen over te geven. Behalve de koffiehuisen en theekransen waren er de artistieke salons waar schrijvers, beeldende kunstenaars en filosofen elkaar ontmoetten. Hugh Honour, schrijver van een studie over chinoiserie met name in de beeldende kunst, zag de achttiende-eeuwse Chinarage als een herkenning: 'In the vision of a country where be-whiskered, pigtailed mandarins in dragon-encrusted robes were philosophers and where the *Analects* of Confucius were discussed beneath the bell-fringed roofs of jade pavilions, eighteenth-century Europe could recognize an enchantingly distorted picture of its own culture.'²⁹⁰ Ook in Europa leverde Confucius stof voor gesprekken, getuige een gedicht van William Whitehead uit 1759:

Enough of Greece and Rome. The exhausted store
Of either nation now can charm no more;
Ev'n adventitious helps in vain we try,
Our triumphs languish in the public eye...
On eagle wings the poet of tonight
Soars for fresh virtues to the source of light,
To China's eastern realms: and boldly bears
Confucius' morals to Britannia's ears.²⁹¹

2.10. SINOFILOSOFIE

Het Europese beeld van China was sterk geïdealiseerd en tot een omvangrijke mythe uitgegroeid. Welke gegevens had men uiteindelijk over het onmetelijke Rijk van het Midden? De door onbekendheid met het land en aanpassing aan de westerse smaak vertekende observaties van enkele schaarse reizigers die het land zelf gezien hadden, dat wil zeggen: die onder Chinees geleide van Kanton door het binnenland naar Peking waren gereisd. Plaatsen die Marco Polo had bezocht op zijn tocht langs de Zijderoute zouden nog tot ver in de negentiende eeuw voor Europeanen gesloten gebied blijven. De handelaars zagen slechts havensteden en de zuidelijke kuststreek.

De meest diepgaande informatie kwam van de jezuïeten, die aan het hof en in het binnenland hun studies naar religie, taal, wijsheid, zeden, gewoonten en planten- en dierenwereld konden verrichten. Ze legden in hun publicaties over China een grote waardering voor de Chinese klassieke filosofie aan de dag, met name voor Confucius. Onder de Ming- en de Qing-dynastie hanteerde men het confucianisme als staatsleer. Deze leer werd gevolgd door de Chinese elite waarmee de jezuïeten contact hadden, terwijl taoïsme en boeddhisme brede aanhang genoten onder het volk. De jezuïeten

ontdekten in het confucianisme de restanten van een oude monotheïstische religie die overeenkomst vertoonde met die van het oude jodendom.²⁹² Matteo Ricci meende: ‘Van alle heidenen die Europa kent zijn er geen tot minder dwalingen vervallen in hun verre verleden dan de Chinezen.’²⁹³ China moest daarom wel ontvankelijk zijn voor het christendom. Bovendien bood het confucianisme een voorbeeldig systeem van politieke en economische stabiliteit. Enthousiast berichtten de jezuïeten over de oude religie en het Chinese staatsapparaat, die een rijke cultuur met een hoogstaand moreel besef hadden geschapen. Meer dan enige andere cultuur kon het eigentijdse China zich meten met het christelijke westen.

Door hun kennis van cartografie, wis- en natuurkunde genoten de jezuïeten aanzien aan het hof. De aanzienlijksten onder hen hulden zich in het gewaad van een Chinese mandarijn en verkeerden op voet van gelijkheid met hun inheemse vakgenoten. De Vlaamse jezuïet en astronoom Ferdinand Verbiest (1623-1688) was na Ricci en Schall de invloedrijkste westerse geleerde aan het Chinese hof. Hij bewerkte en vertaalde westere geografische kaarten naar het Chinees en bouwde het leeuwendeel van de instrumenten van het observatorium dat nog altijd in Peking te zien is.²⁹⁴ Andere ordes die zich met de Chinamissie bezighielden zagen de ontwikkelingen met lede ogen aan. De jezuïeten stonden toe dat de bekeerlingen bleven deelnemen aan de confucianistische rituelen – waaronder de voorouderverering –, plaatsten voor de Chinezen aanstootgevende christelijke dogma’s in hun evangelisatiewerk op de achtergrond en bedienden zich van de Chinese terminologie met betrekking tot God en Hemel. Een en ander leidde tot conflicten met dominicanen en franciscanen. De kwesties werden voor de paus gebracht in de langdurige Ritenstrijd (1640-1742). Hoewel verschillende pausen aanvankelijk een confrontatie over de kwestie vermeden, werd die in 1697 aangegaan door paus Innocentius XII (r. 1691-1700). Sindsdien werd diverse malen geprobeerd de missionarissen in China officieel stelling te laten nemen tegen de Chinese rituelen, wat tot conflicten en uitzettingen leidde toen keizer Kangxi in 1705 verordende dat het Evangelie alleen gepredikt mocht worden door missionarissen die een diploma (*piao*) ondertekenden waarin ze beloofden niet tegen de nationale rituelen in te gaan. De jezuïeten en de meeste franciscanen schikten zich naar de Chinese eis in afwachting van een definitief pauselijk besluit, dat echter lang uitbleef omdat achtereenvolgende pausen nieuwe onderzoeken naar de kwestie lieten instellen. Pas in 1742 besliste paus Benedictus XIV (r. 1740-1758) de zaak met de bul *Ex quo singulari*, die een eind aan alle meegaandheid met elke vorm van bijgeloof maakte. Daarmee kwam een eind aan de slepende katholieke controverse.²⁹⁵ Maar de jezuïeten bleven gehaat en paus Clemens

XIV (r. 1769-1774) hief de orde in 1773 op, waarmee tevens een eind kwam aan een periode van hoogstaande intellectuele contacten tussen China en het westen en opnieuw een periode van christenvervolgingen in China begon.²⁹⁶

De invloed van de jezuïeten op de wetenschappelijke chinoiserie die in de achttiende eeuw met name in Engeland, Duitsland en Frankrijk bloeide is enorm geweest. Theologen, filosofen en politieke theoretici baseerden utopische theorieën op informatie van de missionarissen. Hun ideeën vonden in een Europa dat begon te twijfelen aan de juistheid en bruikbaarheid van de traditionele religieuze en filosofische opvattingen een vruchtbare voedingsbodem. De al genoemde Vossius diende als voorbeeld voor andere denkers. De Duitser G.W. Leibniz (1646-1716) was de eerste filosoof die de lof van Confucius verbreidde. In 1697 publiceerde hij zijn *Novissima Sinica*, waarin hij de uitwisseling van kennis tussen de Chinese en Europese beschaving propageerde.²⁹⁷ De rest van zijn leven besteedde Leibniz aan pogingen deze integratie tot stand te brengen, maar zonder veel resultaat. Hij wist wel voor zijn Sociëteit van Wetenschappen in Berlijn toestemming te krijgen voor het kweken van moerbeibomen ten behoeve van de zijderupsencultuur.²⁹⁸ Zijn voorstel aan Lodewijk XIV om een schrift in ideogrammen te laten ontwerpen, geïnspireerd op de Chinese karakters en begrijpelijk voor alle volken, bleef onuitgevoerd.

Na Leibniz hielden onder meer diens leerlingen A.H. Francke (1663-1727), Christian Wolff (1679-1754) en diens leerling Bülfinger (1693-1750) zich diepgaand met China bezig.²⁹⁹ De eerste probeerde het Chinees als academisch vak in Duitsland geaccepteerd te krijgen en de tweede liet zich zeer meeslepen door de gedachten van Confucius. Aan de universiteit van Halle propageerde hij de 'praktische wijsbegeerte der Chinezen', waardoor hij in botsing kwam met christelijke theologen. Die overtuigden koning Friedrich Wilhelm II ervan dat Wolffs theorieën staatsgevaarlijk waren. Per decreet werd Wolff in 1723 gesommeerd Halle te verlaten 'op straffe van ophanging'. Zijn leerling Bülfinger publiceerde een standaardwerk over de morele en politieke filosofie van China, *Specimen Doctrinae Veterum Sinarum Moralis et Politicae* (1727). Ook Goethe (1749-1832) en Spinoza (1632-1677) bestudeerden met grote interesse het werk van Confucius. C.M. Wieland (1733-1813) baseerde zich op Wolffs *Rede von der Sittenlehre der Chinesen*, de oorzaak van diens ontslag te Halle, bij het schrijven van zijn roman *Der Goldene Spiegel oder die Könige von Scheschian* (1772), waarin hij een op het confucianisme gebaseerde ideale staatsvorm, een verlichte despotie, beschreef.³⁰⁰

Het hof van de Franse koning was ook in de wetenschappelijke chinoiserie het brandpunt. De in China werkzame jezuïeten verzonden aanvankelijk aan zijn adres

hun tussen 1702 en 1776 verschenen *Lettres édifiantes et curieuses*. La Mothe Le Vayer, een van de hofgeestelijken van de Zonnekoning, laste in zijn gebeden zelfs de frase ‘Sancte Confuci, ora pro nobis’ in. De door jezuïeten vergaarde kennis – inclusief vertalingen van een aantal Chinese klassieke teksten – werd door Jean-Baptiste du Halde samengebracht in zijn al eerder genoemde *Description* (1735), die gedurende de verdere eeuw als het standaardwerk over China fungeerde. De jezuïeten droegen de lof van het confucianisme en de glorie van China uit in hun scholen, in populaire tekstuutgaven en in de propaganda voor hun missiewerk. Van grote invloed op westerse intellectuelen was de door jezuïeten samengestelde editie *Confucius Sinarum philosophus, sive scientia Sinensis latine exposita* (Confucius, filosoof der Chinezen, of de Chinese wijsheid verklaard in het Latijn). Het boek, opgedragen aan Lodewijk XIV, bevatte drie van de Vier Boeken en werd in 1687 gepubliceerd in Parijs. Onder de vier vertalers bevonden zich de Vlaming Philippe Couplet en de Maastrichtenaar François de Rougemont (1624-1676).³⁰¹ In 1688 verscheen in Amsterdam een Franse vertaling en in 1691 in Londen een Engelse bewerking ervan.³⁰² Voltaire (1694-1778), Rousseau (1712-1778) en Diderot (1713-1784) ondergingen via hun opleiding de invloed van de Chinese filosoof, die wel de Chinese Socrates werd genoemd.³⁰³ Zij gebruikten de opgedane kennis om hun twijfels aan de christelijke religie en het daarop gebaseerde wereldbeeld te funderen. Gedachten over de natuurlijke goedheid van de mens, het verlicht despotisme, het zelfbestuur van volkeren, over de ratio als leidraad voor het menselijk handelen en over een stelsel van normen en waarden zonder religie of godheid, spraken zeer tot de verbeelding van Deïsten en Verlichtingsfilosofen.

De belangstelling richtte zich tengevolge van het eenzijdige beeld dat de jezuïeten gaven vrijwel uitsluitend op de gedachten van Confucius. De missionarissen baseerden zich op de interpretatie van Confucius’ geschriften zoals die was vastgelegd door Zhu Xi (1130-1200). Diens exegese, bekend als het neoconfucianisme, vormde de centrale leer tijdens de Ming- en de Qing-dynastie.³⁰⁴ Het boeddhisme en taoïsme bleven in het westen vrijwel onbekend. Deze leren waren door de elitaire volgelingen van Confucius fel bestreden als volksgeloof en de jezuïeten sloten zich graag bij hun opvattingen aan. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw werden deze geestesstromingen bestudering waardig gekeurd.

2.11. SINOFILOFOBIE

De golf van sinofilie en Europees confucianisme werd beantwoord met een regen van kritische tegengeluiden. De Verlichtingsdenkers stelden alles van de Europese

maatschappij ter discussie en prezen slechts wat ze over China gelezen hadden. Een tegenbeweging lag voor de hand. François Fénelon (1651-1715) veegde in een imaginair gesprek tussen Socrates en Confucius de vloer aan met de zo geloofde Chinese verworvenheden. In de dialoog, omineus getiteld *Sur la prééminence tant vantée des Chinois*, noemde hij de uitvinding van de boekdrukkunst niets om zich op te verheffen, de Chinese wiskunde van een gebrekkige systematiek, de architectuur slecht geproportioneerd, de schilderkunst compositorisch zwak en het bijzondere porselein en lakwerk het resultaat van een toevallig gelukkige geografische ligging.³⁰⁵ Montesquieu (1689-1755) vond de Chinese staatsvorm in zijn *L'esprit des lois* (1748) een tirannie, waar onveiligheid en terreur heersten. Rousseau en Voltaire keerden na verloop van tijd terug van de dwalingen huns weegs en leverden eveneens kritiek. De eerste vond dat in China wetenschap en kunst de goede manieren hadden gecorrumpeerd en de laatste beklagde de in zichzelf gekeerdheid van de Chinezen, die nog altijd niet wisten waarin Europa verre hun meerdere was, bijvoorbeeld in het gebruik van het alfabet. Dat de Chinezen het buskruit hadden uitgevonden, verwonderde hem niets, gezien het feit dat hun grond zeer salpeterrijk was. De discussie bloedde na verloop van tijd dood door gebrek aan nieuwe inzichten. Men moest zich tenslotte voor argumenten wenden tot de inmiddels breed bekende geschriften over het land waar niemand van de kemphanen ooit een voet had gezet.³⁰⁶

Ook in Engeland klonken kritische geluiden, maar die richtten zich voornamelijk tegen de materiële en in mindere mate tegen de intellectuele chinoiserie. Daniel Defoe (1660-1731) gaf meerdere malen lucht aan zijn twijfels over de superioriteit van de Chinese kunst en cultuur en tekende het land in de hoofdstukken 14 en 15 van *The Further Adventures of Robinson Crusoe* (1719) als een rijk waar armoede en achterlijkheid fel contrasteerden met kortzichtig vertoon van macht en weelde. In achttiende-eeuwse humoristische geschriften werden de Chinezen vaak spottend als wrede barbaren afgeschilderd, zoals in een bijdrage van Addison aan *The Spectator* van 6 oktober 1711. In een artikel over de gehoorzaamheid van kinderen aan hun ouders, schrijft hij:

It is Father *le Conte*, if I am not mistaken, who tells us how want of Duty in this Particular is punished among the *Chinese*, insomuch that if a Son should be known to kill or so much as to strike his Father, not only the Criminal but his whole Family would be rooted out, nay the Inhabitants of the Place where he lived would be put to the Sword, nay the Place it self would be razed to the Ground, and its Foundations sown with Salt: For, say they, there must have been an utter Depravation of Manners in that Clan or Society of People, who could have bred among them so horrid an Offender.³⁰⁷

Een zeker anti-papisme is aan de geschriften uit het protestantse Engeland niet vreemd, zoals mede blijkt uit de eveneens in *The Spectator* gepubliceerde parodie op een brief van de Chinese keizer aan de Paus (november 1712). Een vrij specifiek Engelse aangelegenheid was verder de satirische literatuur waarin de voors en tegens van de Chinese tuinarchitectuur het onderwerp vormden. In gedichten, in brieven en op het toneel werd de draak gestoken met de her en der in den lande verrijzende prieeltjes, pagodetjes, rotspartijen, watervalletjes etc. John Scott schreef een lang gedicht over de imaginaire tuin van Li Po en in de komische opera *The Travellers* (1806) van Andrew Cherry speelt een scène in een Chinese tuin. Volgens Honour markeert deze opera het einde van de chinoiserie-rage in Engeland.³⁰⁸ Het imago van China was tijdens de regering van George III (1760-1820) zeer veranderd. Het land werd beschouwd als een achterlijk rijk, dat in zijn ontwikkeling behoefte had aan Britse steun. Uiteraard zouden daar de nodige handelsgaranties tegenover moeten staan.

De wetenschappelijke chinoiserie leverde tevens stof voor talrijke ‘Chinese brieven’, waarin Engelse auteurs als Joseph Addison (1672-1719), Lord Chesterfield (1694-1773), Horace Walpole (1717-1797), Oliver Goldsmith (1728-1774) en de Fransen Voltaire en Marquis d’Argens het Hemelse Rijk gebruikten om de absurditeiten van Europa aan de kaak te stellen. Naar het voorbeeld van de *Lettres persanes* (1721) van Montesquieu (1689-1755) liet men fictieve Chinezen door Europa reizen en rapport uitbrengen van hun ervaringen. Zo ontstonden naast de incidentele en vaak anonieme brieven breder opgezette literaire werken als *The Citizen of the World* (1772) van Oliver Goldsmith, *Der, auf Ordre und Kosten Seines Kaisers, reisende Chinese* (4 delen, 1721-1731) van David Fassmann en *Relation de Phiphifu, émissaire de l’empereur de la Chine en Europe* (1760), een anonieme mystificatie, ‘traduit du chinois’, van niemand minder dan Frederik II de Grote van Pruisen (1712-1786).

Een krachtige Nederlandse exponent van de sinofilofobie was de schrijver, schilder, querulant en oplichter Jacob Campo Weyerman (1677-1747). Binnen zijn enorme productie aan spectatoriale geschriften, waarvan een groot deel ondanks de inspanningen van de in de Stichting Jacob Campo Weyerman verenigde ‘campisten’ nog altijd op ontsluiting wacht, zijn verschillende parels van zijn elastische vernuft aan China gewijd. Ze zouden een studie op zich waard zijn en ik beperk me hier slechts tot enkele staaltjes, waaruit moge blijken hoe interessant nader onderzoek ernaar belooft te zijn. Een eerste vluchtige verkenning op het gebied van de literaire chinoiserie in het werk van Weyerman dient daarbij als vertrekpunt.³⁰⁹

In verschillende bijdragen aan de satirische weekbladen die hij zelf vulde, schreef Weyerman onder meer over Chinese karakters, Chinees papier, Confucius en porselein.³¹⁰ Hij blijkt daarbij goed op de hoogte van wat er in het buitenland, met name in het Frans en Engels, verscheen. Dat laat zich mooi demonstreren aan een omvangrijke bijdrage die verscheen in *Den ontleeder der gebreeken* van 20 maart 1724.³¹¹ Weyerman verwijt daar de *Leydse Courant* dat die zijn lezers oud nieuws voorzet. De krant had op 3 maart 1724 een brief gepubliceerd van de Chinese keizer aan paus Innocentius XIII die door hetzelfde blad twaalf jaar eerder ook al was gepubliceerd. Of dat inderdaad het geval was, valt niet na te gaan want er zijn geen nummers van de *Leydse Courant* bekend van voor 20 november 1719.³¹² Het kan een kwaadaardig grapje zijn geweest van Weyerman, die de *Leydse Courant* regelmatig als kop van jut gebruikte.

Dat de oorspronkelijke brief uit 1712 dateert wordt echter bevestigd door het feit dat die in een Italiaanse en een Engelse versie verscheen in *The Spectator* van 25 november 1712 (no. 545).³¹³ Er is geen eerdere tekst van de brief bekend en aangenomen wordt dat het een practical joke van *The Spectator* betreft, mogelijk van de hand van Richard Steele (1672-1729).³¹⁴ De brief past in de traditie van gefingeerde brieven zoals die van Presbyter Ioannes en kan mede zijn geïnspireerd op de brieven van de Mongoolse vorsten aan de paus. Maar de satirische toon was nieuw en tekenend voor de tijd van ontstaan. Weyerman citeert de gehele brief uit de *Leydse Courant*, maar vermeldt er niet bij dat het gaat om een geactualiseerde versie van de tekst uit 1712. Was deze eerste gericht aan paus Clemens XI (r. 1700-1721), de versie die Weyerman weergeeft is gericht aan Innocentius XIII (r. 1721-1724), die nota bene juist op 7 maart 1724 was overleden. Met zijn publicatie haakte Weyerman dus in op de actualiteit en met enkele kleine wijzigingen en toevoegingen in de brief (cursief weergegeven in de tekst in Bijlage 3) gaf hij de recent overleden paus een trap na op de virulent anti-roomse en anti-papistische wijze die de lezer van hem gewend was.

Maar Weyerman liet het niet bij de (zijn?) vertaling van deze brief. Hij publiceerde ook het antwoord van de paus op de keizerlijke missive en nam daarmee de gelegenheid te baat om zijn anti-roomse gevoelens uit te leven in een tekst die een pastiche is van de 'Chinese' brief.³¹⁵ Het is een zeldzaam staaltje chinoiserie in de Nederlandse letteren, waarin de paus, het roomse geloof en de jezuïeten en dominicanen met vitriool worden overgoten (zie Bijlage 4).

De *Leydse Courant* fungeerde eveneens als aanleiding voor een eerdere bizarre bijdrage, ditmaal in *Den Amsterdamsche Hermes* van 20 oktober 1722.³¹⁶

De krant had op 25 september 1722 melding gemaakt van een groot aantal geschenken die de paus zou hebben ontvangen van de keizer van China, waaronder ‘twee Ponden Jing-Seng-Wortel’ en ‘twee Brooden ofte Bollen Thee Pou-ul’.³¹⁷ Daarmee maakte de krant wellicht voor het eerst in Nederland melding van ginsengwortel en Pu-er thee. In zijn artikel nam Weyerman het bericht als uitgangspunt voor een pagina’s lange reeks kolderieke recepten waarvan het exotische hoofdbestanddeel onveranderlijk ‘Jing-Seng-Wortel’ of ‘Thee Pou-ul’ was.

Na al deze chinoiserie-lol is het nauwelijks verwonderlijk dat Weyerman een van zijn volgende spectatoriale weekblaadjes de titel *De reizende Chinees* gaf (1727-1728).

2.12. VERANDEREND CHINABEELD

In de laatste decennia van de achttiende eeuw nam de vererende belangstelling voor China door heel Europa sterk af. In 1748 was het reisverslag *A Voyage around the World* van Richard Walter (1715-1785) verschenen, waarin een voor de Chinezen weinig voordelig beeld werd gegeven van de ontvangst van de Engelse admiraal George Anson (1697-1762), die op zijn reis rond de wereld (1740-1744) in 1742 Macau en Kanton aandeed. Andere verongelijkte Chinareizigers bevestigden in de loop der jaren zijn relaas: China was niet bepaald op onaangekondigd bezoek van vreemdelingen gesteld. De concurrentie in de Chinahandel was sterk toegenomen, de prijzen daalden en de Europese markt raakte verzadigd. Bovendien was het nog steeds niet gelukt China als afzetgebied voor westerse producten open te leggen. Het enige product waarvoor belangstelling bestond was opium, dat door Britse en Amerikaanse particuliere handelaars in India werd aangekocht van de English East India Company en in Kanton werd verhandeld.

Een aantal andere ontwikkelingen was eveneens van invloed op het veranderende Chinabeeld. In 1773 werd de jezuïetenorde op pauselijk bevel opgeheven, waarna het missiewerk in handen kwam van ordes die een minder meegaande politiek voerden en de Chinezen als bijgelovige heidenen beschouwden. Ook de protestantse zending hanteerde een minder positief en accommodatief beeld.³¹⁸ Verder bleek het gemakkelijker zijde en porselein na te maken dan het Chinese staatsapparaat in Europa over te nemen. Het ideaal van de verlichte despotie, waarvoor de Chinese keizer als voorbeeld diende, verloor veld ten gunste van de opkomende democratische gedachten. De industriële revolutie en de opbloei van de exacte wetenschappen zorgden voor grote ontwikkelingen op technisch en wetenschappelijk gebied.

In het licht van de Europese vooruitgang ging men China beschouwen als een rijk waar stilstand en behoudzucht heersten. Het beeld van rijkdom, wijsheid, schoonheid en elegantie, dat zich sinds het Cathay van Marco Polo had ontwikkeld, werd niet langer als het contemporaine China herkend. Het werd een idyllisch beeld dat tot het verleden behoorde. Het eigentijdse China was een land van heidenen, waar wreedheid, willekeur en despotisme heersten, en waar onwil en onwetendheid de verbreiding van de verworvenheden van de moderne westerse christelijke beschaving in de weg stonden.

De industriële ondernemers van de toenmaals machtigste Europese natie, Engeland, zochten middelen om China eens en voor altijd open te leggen. De East India Company wilde meer havens opengesteld zien voor handel en eiste een officiële handelsvertegenwoordiging, met regelingen voor tolheffingen, prijzen en afzetgaranties. Lord Macartney (1737-1806) werd door de Engelse koning George III persoonlijk als eerste gezant naar Peking afgevaardigd. In 1793 bezocht hij met een gezantschap de Zoon des Hemels, maar tevergeefs. Evenals zijn voorgangers ging Macartney de lange weg van Kanton naar de keizer en stuitte hij op de onverzettelijkheid van het tribuutstelsel. Als hij weigert de traditionele buiging voor keizer Qianlong (1711-1799) te maken, moet hij onverrichterzake vertrekken. De mislukking van zijn missie droeg al evenmin bij tot een gunstige beeldvorming over het eigentijdse China. Macartneys reisgenoten Aeneas Anderson, Hans-Christian Hüttner en John Barrow stelden de wederwaardigheden van het gezantschap te boek in respectievelijk *A Narrative of the British Embassy to China in the Years 1792, 1793 & 1794* (1795), *Nachricht von der Britischen Gesandtschaftsreise durch China* (1797) en *Travels in China* (1804).³¹⁹

De Nederlandse VOC-gezanten Isaac Titsingh (1745-1812) en A.E. van Braam Houckgeest (1739-1801), die in 1795 het Chinese hof bezochten, maakten de buiging wel. Van Braams reisverslag werd in 1798 in Philadelphia gepubliceerd onder de titel *Voyage de l'ambassade de la Compagnie des Indes orientales hollandaises, vers l'empereur de la Chine, dans les années 1794 et 1795*.³²⁰ Het gezelschap trok in de winter van Kanton naar Peking en had veel te lijden van kou, regen en storm. De reis was ontmoedigend. Ondanks het feit dat ze onderweg 'zeven en twintig kleederen van schaapen-vagten' ten geschenke kregen, kwamen de twee al op jaren zijnde reizigers vermagerd, verzwakt en verkleumd in Peking aan. Ze werden onderweg armoedig gehuisvest en slecht gevoed, wat aanleiding gaf tot herhaalde klachten in het reisverslag en tot schampere opmerkingen over de weelde die in andere reisverslagen beschreven werd.

Van Braam spreekt harde woorden over de Chinese onkunde, zelfingenomenheid en behoudzucht:

In vergelijking met Europa kan men zeggen dat hier de schitterendste Majesteit met de tekenen der vernederendste onkunde onmiddelijk verbonden is. De Vorst is tot de wolken verheven, terwijl de mensch in de duisternis der eerste eeuwen gewikkeld blijft. [...]

Alles strekt in China ten blijke hoe onkundig men 'er is omtrent het geen tot Europa behoort en met welk eene onverschilligheid men daarvan spreekte. De keizer en alle de genen welken men begrijpt dat onmiddelijk op hem volgen gelooven dat zij den eersten rang onder alle wezens van dit onmeetlijk Heelal bekleeden en zig aan het hoofd bevinden van de oudste natie, die deszelfs ruimte bevolkte. Daar zou eene soort van wonder moeten gebeuren, om het denkbeeld, van een' Chinees naar andere volkeren of andere mogendheeden te zenden, in een' Chineeschen kop te doen opkomen. Men oordeele hieruit van de diepe onkunde, waarin de Keizer van China en zijne onderdaanen zijn, omtrent alles wat het overig gedeelte van de waereld betreft. [...]

Wanneer men voorts gelooven wilde dat het gezigt der meester-stukken van konst, die de Chineezen jaarlijks van Europa ontvangen, hun de oogen moest openen en overtuigen dat het vernuft aldaar een' veel hooger trap bereikt hebbe dan bij hun en wij meer geest bezitten dan zij? Wel nu! dan heeft hunne eigenliefde daarvoor eene andere toevlugt; zij rangschikken alle deeze wonderen onder de overtolligheeden; en dezelve verder plaatsende dan hunne behoeften strekken, rekenen zij die te gelijk beneden hunne achting; wanneer zij al eene onwillekeurige bewondering geen' oogenblik kunnen weigeren, zoo verlaaten zij die, met het besluit van niets te doen, om datgene, wat dezelve opwekte, natevolgen.³²¹

De beste herinneringen bewaarde Van Braam aan een schaatspartij op een van de vijvers bij het keizerlijk paleis. Een maal per jaar werd in tegenwoordigheid van de keizer een schaatsdemonstratie gehouden. De Hollanders zorgden tijdens hun bezoek voor een speciale attractie:

Daar men vernooten had, dat onze heeren het schaatsenrijden verstonden, verzogten verscheidene Mandarijns van aanzien, dat wij hunne schaatsen door een' van onze bedienden zouden laten haalen, het geen volbragt werd. De Heeren Van Braam en Dozy gingen toen op het ijs en verschaften den Mandarijns en vervolgens ook den Keizer de vertooning van het schaatsenrijden naar de Europese wijze. Zij werden zeer bewonderd, en lokten een' groote toevloed van nieuwsgierigen.³²²

De ontvangst door de keizer leek een lichtpuntje. De gezanten werden met alle egards verwelkomd, kregen eindelijk eens goed te eten en konden zich overtuigen van de weelde waarin de vorst leefde. Hij bleek de Hollanders aanzienlijk gunstiger gezind dan de Engelsen, maar tot een handelsovereenkomst kwam het niet. Er werden geen nieuwe Nederlandse gezantschappen meer afgevaardigd. Ondanks alle gezantschappen en factorijvestigingen waren de Europeanen na tweehonderd jaar nog

geen stap verder gekomen. Dat inzicht trof de koloniale mogendheden onaangenaam.

2.13. CONCLUSIE

Door directere contacten maakte de Europese perceptie van China in de periode 1600-1800 een snelle ontwikkeling door. Het katholieke beeld werd door de in China opererende jezuïetenmissie uitgedragen en aangevuld met positieve berichten over de Chinese wetenschap en zorgde voor een welwillende receptie van Confucius, een golf van ‘sinofilie’ onder westerse denkers en een chinoisering in binnenhuis-architectuur, beeldende kunst en tuinaanleg, waarin Lodewijk XIV als belangrijke trendsetter fungeerde. Intussen werd de Portugese hegemonie in het Oosten door protestantse Hollanders en Engelsen snel ondergraven. Zij opereerden met grote handelsmaatschappijen en kenden aan de kerstening van China een veel lagere prioriteit toe dan de katholieke landen. Hun pogingen een vrije handel met China tot stand te brengen liepen echter stuk op dezelfde problemen die Portugezen en Spanjaarden hadden ontmoet. Het tribuutstelsel, de ambtelijke bestuursstructuren en de Chinese vreemdelingenpolitiek werden niet begrepen en met name de Hollanders veroorzaakten met hun voor de Chinezen onaanvaardbare optreden verschillende malen ronduit vijandige reacties. Er ontstond een ‘protestants’ Chinabeeld dat naar het einde van de achttiende eeuw vooral in Engeland steeds verder verschoof in negatieve richting en de Chinezen qua beschavingsniveau ver achterstelde bij het beschaafde Westen. In de aanloop naar de Verlichting ontwikkelde zich bijna gelijktijdig een verwante golf van ‘sinofilofobie’ in literatuur en wetenschap. Tegen het eind van de achttiende eeuw was de belangstelling voor het land sterk verminderd en hadden beelden van achterlijkheid en wreedheid de positievere beeldvorming vrijwel totaal verdrongen. De Chinezen werden niet langer als ‘ons soort mensen’ gezien maar als even inferieur aan de Europeanen als andere oosterse volken.

De ‘protestantse’ blik waarmee Nederland en Engeland het land bekeken was aanzienlijk minder idealiserend of voor propagandadoeleinden vertekend dan die van vooral de jezuïeten. De dynastiewisseling gaf de Hollanders hoop op het leggen van handelscontacten, hetgeen echter meermalen mislukte. Ook de Engelse poging van Macartney had geen resultaat. Maar de nuchterder kijk op land en volk bracht twee manifeste waarheden aan het licht: China was en bleef, zowel als afzetgebied als aankoopgebied, economisch buitengewoon interessant, maar tegelijkertijd bleek het ondoordringbaar.

De literaire chinoiserie begon zich te manifesteren naar aanleiding van een historisch gegeven dat grote indruk in het westen maakte: de val van de Ming-dynastie

(1644) en de opkomst van de ‘barbaarse’ Mantsjoes. Dat gebeurde op een moment dat de berichtgeving uit China dank zij de regelmatige rapportages van de jezuïeten vrijwel continu en zeer actueel was. In twee andere chinoiserie-stromingen – de sinofilosofie en de sinofilofobie – tekent zich in een geleidelijke overgang de botsing af tussen het positieve beeld van de Confucius-vererende jezuïeten, het gaandeweg kritischer wordende Verlichtingsdenken, het protestantse beeld en een met name in Engeland opkomende negatieve benadering.

Na de veelbelovende start met Vondel, Antonides van der Goes, Pieter van Hoorn en Matthijs Cramer in de tweede helft van de zeventiende eeuw, is de oogst aan achttiende-eeuwse Nederlandse chinoiserie opvallend mager.³²³ Die lijkt zich buiten het werk van Weyerman te beperken tot kluchten over theedrinkende dames. Van de elders prominent aanwezige sinofilosofie en verdere sinofilofobie lijkt geen spoor te ontdekken. Dat dat aan een protestantse versus een katholieke – lees: Franse – visie zou kunnen liggen, lijkt door Engeland en Duitsland te worden tegengesproken.

3. HEIDENEN EN BARBAREN (1800-1900)

3.1. EEN VERSPLINTERD BEELD

De vermindering van de belangstelling voor China zette door, versneld door de politieke ontwikkelingen in Europa aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Door de Franse Revolutie en internationale conflicten, de Industriële Revolutie in Engeland en het bankroet van de VOC (1798) stagneerde de expansie van de Chinahandel vrijwel. Amerika ontwikkelde zich als belangrijke schakel tussen China en het westen en Engeland trad na de Slag bij Waterloo (1815) als sterke geïndustrialiseerde natie en dominante zeemacht in de Oost naar voren. De andere westerse machten waren tot onbelangrijke bijrollen veroordeeld, terwijl de Amerikaanse en Engelse handel werd begunstigd door de groeiende opiumconsumptie in China. Hugh Honour besluit zijn studie over de chinoiserie aldus:

The idea of a contemporary Cathay on the eastern fringes of the world died out in the early nineteenth century and was replaced by a vision of a flowery empire, distant in both space and time, which still survives at the back of the European mind. As I have attempted to show in this book, the vision was based partly on travellers' tales of China, which first filtered through to Europe in the thirteenth century, and partly on Chinese wares, many of them cunningly designed for the European market, which were imported in ever increasing quantities throughout the subsequent centuries. [...] The flowery Empire of Cathay survives in the mind – a land of poetry and graciousness, a spacious garden of azaleas, paeonies, and chrysanthemums, where the most serious business in life is to drink tea in a latticed pavilion, beside a silent lake, beneath a weeping willow; to listen to the music of piping and tinkling instruments; and to dance, to dance for ever, among the porcelain pagodas.³²⁴

Het sprookjesbeeld bleef voortbestaan, maar regelmatig zou er weer een contemporair China tot het Europese bewustzijn doordringen, als halsstarrige tegenwerker van de handelsbelangen of geïntroduceerd door Europeanen die in het eigentijdse China een paradijs meenden te herkennen. Manifesteerde de achttiende-eeuwse Chinaraage zich in vele landen in vergelijkbare vorm, voor een belangrijk deel veroorzaakt door de toonaangevende luimen van Lodewijk XIV, later werd het beeld gevarieerder en meer nationaal bepaald. De Engelsen zagen de Chinezen als een barbaars volk, dat overeenkomstig dit beeld in de literatuur werd behandeld. In Frankrijk leefde echter in de jaren dertig van de negentiende eeuw de rococo-chinoiserie alweer op, rijkelijk

geparfumeerd met het Romantische verlangen naar het verleden en de verre verten. In Duitsland en Nederland was de belangstelling geringer en gemengder. Zowel het sprookjesrijk als het barbarenland waren in de literatuur vertegenwoordigd.

Een mooi voorbeeld van de gemengde gevoelens over China zijn de ‘cultuursprookjes’ van de Deen Hans Christian Andersen (1805-1875): ‘De nieuwe kleren van de keizer’ en ‘De nachtegaal’. Het verre sprookjesrijk wekte hij tot leven met de couleur locale van het lieflijke chinoiserie-China. Daarin plaatste hij als fel contrast de despotische keizer met zijn grillen tegenover diens arme, eenvoudige onderdanen. Die hebben maar te geloven dat de keizer zich in zijn nieuwe kleren vertoont als hij ongekleed voor hen verschijnt.³²⁵ Een kamerheer moet zorgen dat de zang van de nachtegaal, die alle buitenlandse reizigers in hun boeken over China als het schoonste van het hele rijk prijzen, onmiddellijk in het keizerlijk paleis te horen is.

3.2. HET BARBARENLAND

Het is opmerkelijk dat gedurende de periode dat China naar de achtergrond van het westerse bewustzijn werd verdrongen, de zeer schaarse literaire productie over het land het visionaire China tot onderwerp had. Nog opmerkelijker is dat twee van de beroemdste geworden werken ontstonden onder de stimulerende werking van de in China felbegeerde opium. In 1797 schreef Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) zijn gedicht ‘Kubla Khan or, a vision in a dream’, waarin hij terugkeert tot de pracht en praal van het Cathay dat Marco Polo aanschouwde. Hij ziet echter een demonische schoonheid: een prachtige lusthof met een enorme waterval, waarin Kubla Khan de oorlogszuchtige stemmen van zijn voorouders hoort. ‘This fragment [...], composed in a sort of Reverie brought on by two grains of Opium taken to check a dysentery, at a Farm House between Porlock & Linton, a quarter of a mile from Culbone Church, in the fall of the year, 1797’ schreef Coleridge op een blad, toegevoegd aan een handgeschreven versie van het gedicht, dat in 1816 voor het eerst werd gepubliceerd. Toen hij uit zijn droom ontwaakte, stond het visioen hem nog helder voor de geest en hij besloot het op te schrijven. In die bezigheid werd hij gestoord door ‘a person on business from Porlock’ die hem meer dan een uur aan de praat hield. Toen hij aan zijn schrijftafel terugkeerde, was de heldere herinnering aan het visioen verdwenen, zodat het gedicht tot een kort fragment beperkt bleef.

Kubla Khan or, a vision in a dream
A fragment

In Xanadu did Kubla Khan
A stately pleasure-dome decree:

Where Alph, the sacred river, ran
Through caverns measureless to man
Down to a sunless sea.
So twice five miles of fertile ground
With walls and towers were girdled round:
And here were gardens bright with sinuous rills,
Where blossomed many an incense-bearing tree;
And here were forests ancient as the hills,
Enfolding sunny spots of greenery.

But oh! that deep romantic chasm which slanted
Down the green hill athwart a cedarn cover!
A savage place! as holy and enchanted
As e'er beneath a waning moon was haunted
By woman wailing for her demon-lover!
And from this chasm, with ceaseless turmoil seething,
As if the earth in fast thick pants were breathing,
A mighty fountain momently was forced:
Amid whose swift half-intermitted burst
Huge fragments vaulted like rebounding hail,
Or chaffy grain beneath the tresher's flail:
And 'mid these dancing rocks at once and ever
It flung up momently the sacred river.
Five miles meandering with a mazy motion
Through wood and dale the sacred river ran,
Then reached the caverns measureless to man,
And sank in tumult to a lifeless ocean:
And 'mid this tumult Kubla heard from far
Ancestral voices prophesying war!

The shadow of the dome of pleasure
Floated midway in the waves;
Where was heard the mingled measure
From the fountain and the caves.
It was a miracle of rare device,
A sunny pleasure-dome with caves of ice!³²⁶

Nog demonischer was het China waarmee Thomas de Quincey (1785-1859) zich geconfronteerd zag. In 'The Pains of Opium', het derde en laatste deel van zijn *Confessions of an English Opium-Eater* (1822), beschrijft hij de nachtmerrie-achtige visioenen die hem soms in zijn opiumroes overvallen. In mei 1818 noteerde hij:

I know not whether others share in my feelings on this point; but I have often thought that, if I were compelled to forgo England, and to live in China, among Chinese manners and modes of life and scenery, I should go mad. The causes of my horror lie deep, and

some of them must be common to others. Southern Asia, in general, is the seat of awful images and associations. [...] The mere antiquity of Asiatic things, of their institutions, histories, – above all, of their mythologies, &c., – is so impressive that to me the vast age of the race and name overpowers the sense of youth in the individual. A young Chinese seems to me an antediluvian man renewed. [...]. It contributes much to these feelings that South-eastern Asia is, and has been for thousands of years, the part of the earth most swarming with human life, the great *officina gentium*. Man is a weed in those regions. [...] In China, over and above what it has in common with the rest of Southern Asia, I am terrified by the modes of life, by the manners, by the barrier of utter abhorrence placed between myself and *them*, by counter-sympathies deeper than I can analyse. I could sooner live with lunatics, with vermin, with crocodiles, or snakes.³²⁷

Terzelfdertijd voedde Charles Lamb (1775-1834) de Engelse Chinafobie met zijn komisch-absurde essays ‘A Dissertation upon Roast Pig’ (1822) en ‘Old China’ (1823). In het eerste beschreef hij de ‘uitvinding’ van gebraden varkensvlees. Op een dag had een Chinese varkenshoeder zijn domme zoon Bo-Bo opdracht gegeven om op de varkensschuur te passen. De jongen doodde de tijd door met vuur te spelen, waardoor de hele schuur al snel in vlammen opging. Na de brand rook Bo-Bo een zeer aangename geur die hem deed watertanden, maar waarvan hij de herkomst niet kende. Als hij zich over een big buigt om te kijken of die nog tekenen van leven vertoont, brandt hij lelijk zijn vingers. In een reflex stopt hij ze in zijn mond en hij proeft iets verrukkelijks. Zijn woedende vader overkomt hetzelfde. Ook hij steekt zijn verbrande vingers in zijn mond. Voortaan brandde zodra een zeug had geworpen de varkensschuur af. Bo-Bo en zijn vader worden wegens hun pyromanie voor het gerecht gesleept en weten de rechters ertoe te bewegen ook hun vingers eens te branden aan een speenvarken. Ze worden prompt vrijgesproken. Het recept raakt bekend en overal branden huizen af, totdat op een dag een wijze ontdekt dat om een speenvarken – of enig ander dier – op het vuur te bereiden, het niet nodig is een huis in brand te steken. Het rooster raakt in ruwe vorm bekend en twee eeuwen later wordt het spit uitgevonden.

In zijn tweede essay geeft Lamb zijn visie op het fijne Chinese porselein. E.J. Potgieter (1808-1875), schrijver, criticus en mede-oprichter en voornaamste redacteur van het in 1837 opgerichte culturele tijdschrift *De Gids*, vertaalde een keuze uit Lambs stukken in het Nederlands. Ze verschenen in 1836 onder de titel *Proeven van een humorist* (waarin ook het voorgaande verhaal is opgenomen). Zie Bijlage 5 voor Potgieters vertaling van een passage waarin Lamb het perspectief en de detailtekening in de Chinese porseleinschilderingen beschrijft.

Diametraal tegenover de schrikbeelden die Coleridge en De Quincey op hun

landelijke buitenverblijven optekenden, stond de lof van de oosterse paradijzen die dichtervorst Johann Wolfgang von Goethe zong. Hij beschreef weer het sprookjesrijk Cathay en lijkt in het geheel niet aangetast door het negatieve en gewelddadige beeld van China dat inmiddels de Engelse sinofilie had gesmoord. Zijn belangstelling voor China was gewekt door Marco Polo en hij ging zo ver in zijn bewondering voor het land en voor Confucius dat hij de bijnaam ‘de Confucius van Weimar’ verwierf. Hij raakte diep onder de indruk van twee Chinese romans die hij in vertaling las en sprak er op 31 januari 1827 over met zijn vriend Eckermann. De eerste was *Hao Qiu zuan*, die hij las in de uit het Engels gemaakte Duitse vertaling *Die angenehme Geschichte des Haoh Kioh, Ein chinesischer Roman in vier Bänden* (Leipzig 1766).³²⁸ Op Eckermanns vraag of de roman niet vreemd was antwoordde Goethe: ‘Nicht so sehr als man glauben sollte [...]. Die Menschen denken, handeln und empfinden fast ebenso wie wir, und man fühlt sich sehr bald als ihresgleichen, nur daß bei ihnen alles klarer, reinlicher und sittlicher zugeht. Es ist bei ihnen alles verständig, bürgerlich, ohne große Leidenschaft und poetischen Schwung und hat dadurch viele Ähnlichkeit mit meinem *Hermann und Dorothea*.’ De tweede roman was een Franse vertaling van *Yu Qiaoli*, getiteld *Iu Kiao li ou les deux cousines*.³²⁹

Onder de bekoring van beide boeken schreef hij in mei en juni 1827 zijn ‘Chinesisch-Deutsche Jahres- und Tageszeiten’, die werden opgenomen in de laatste aanvulling van *West-östlicher Divan* (1819-1827). Het openingsgedicht van de cyclus toont hoe ver Goethe zich in korte tijd tot mandarijn-dichter had ontwikkeld:

Sag, was könnt uns Mandarinen,
Satt zu herrschen, müd zu dienen,
Sag, was könnt uns übrigbleiben,
Als in solchen Frühlingstagen
Uns des Nordens zu ent schlagen
Und am Wasser und im Grünen
Fröhlich trinken, geistig schreiben,
Schal auf Schale, Zug in Zügen?³³⁰

Friedrich Schiller (1759-1805) had al in 1777 een Duitse toneelbewerking vervaardigd van de luchtige chinoiserie *Turandot* van Carlo Gozzi. De dichter en oriëntalist Friedrich Rückert (1788-1866) publiceerde in 1833 *Schiking, chinesisches Liederbuch, gesammelt von Confucius, dem Deutschen angeeignet*, waarin hij teksten uit de *Shijing* (het klassieke Boek der Oden) bewerkte tot romantische balladen. Het was de eerste literaire bewerking van Chinese poëzie. Hij baseerde zich op een Latijnse prozavertaling die de Franse missionaris Alexandre P. Lacharme in

1733 had gemaakt en die 1830 in Stuttgart was verschenen onder de titel *Chi-king sive carminum liber*.

Heinrich Heine (1797-1856) stond minder positief tegenover China en maakte zich herhaaldelijk vrolijk over de Europese eerbied voor Confucius en de keizer van het Hemelse Rijk. Hij schreef een humoristisch gedicht op de Chinese keizer, verschenen in *Neue Gedichte* (1844, zie Bijlage 6), dat fungeerde als een verhuld spotvers op de Pruisenkoning Friedrich Wilhelm IV (1795-1861), die de warrige ('Confusius') mystieke theoloog Schelling (1775-1854) als hoffilosoof vereerde. Heine stond met zijn negatieve kijk op China in Duitsland niet alleen. De filosofen Herder (1744-1803) en Hegel (1770-1831) hadden het land al eerder op filosofisch, religieus en staatkundig gebied zijn plaats gewezen: het was een land van eeuwige stilstand dat welbeschouwd buiten de geschiedenis stond.³³¹

3.3. BARBAARS CHINA IN NEDERLAND

Na de in verhouding met Frankrijk, Duitsland en Engeland betrekkelijk lauwe Nederlandse interesse voor China in de tweede helft van de achttiende eeuw, werd vanaf 1800 weer een langzame toename van de belangstelling merkbaar. Er verschenen publicaties over de theehandel,³³² maar ook vertalingen van omvangrijke reisbeschrijvingen uit het einde van de vorige eeuw.³³³ In de meeste van deze werken werd de verbazing van de Europeaan ten overstaan van de buitenissigheden van de Chinese cultuur goed gedocumenteerd. C.F. van der Velde baseerde zich – soms heel letterlijk – op de literatuur over de Engelse expeditie onder Macartney voor het schrijven van de roman *De gezantschapsreis naar China*, 'Een verhaal uit het laatste der 18de eeuw' (1825).

In het boek van Van der Velde zijn fraaie staaltjes van de botsing van beide culturen te vinden. Als eigentijds romanschrijver gaf hij niet alleen waarnemingen weer, maar ook indrukken en commentaren van zijn personages en van de verteller. Zo beschrijft hij op de eerste pagina's al een pittige woordenwisseling naar aanleiding van het feit dat het Chinese kompas naar het zuiden wijst, terwijl het westerse de tegenovergestelde richting als oriëntatiepunt heeft. Nadat een van de Engelsen een Chinees meisje van de verdrinkingsdood heeft gered, raakt deze held in gesprek met haar vader Tsing Yng, die vindt dat de natuur zijn dochter stiefmoederlijk bedeed heeft.

Stiefmoederlijk? vroegde Parish. Ik houde haar voor het schoonste Chinesche meisje, dat ik ooit gezien heb!

Misschien volgens Europesche regelen, zeide Tsing Yng de schouders ophalende. Ik ten

minste vind deze groote oogen, deze ranke gestalte leelijk. Het staat zoo gemeen, wanneer men mager is. Het ziet er uit, alsof men zich niet zat at, en den gemeensten lichaamsarbeid verrigten moest.

Uwe dochter is zoo wel gemaakt, als een meisje in de wereld, riep Parish met drift.

Zij wordt toch maar niet vet, hernam Tsing Yng treurig; en een meisje van eenen voornamen stand levert, zonder vet te zijn, een afgrijsselijk gezigt op. En dan hare voeten, vriend! Hebt gij hare voeten gezien?

Ik heb bevonden, dat zij klein en wel gevormd waren, antwoordde Parish.

Klein en wel gevormd? Tiën help mij! riep Tsing Yng. Vertoont zich niet de geheele gedaante van den voet, in plaats dat de vier kleine teenen zich krom onder den voetzool buigen zouden, opdat slechts de groote teen vooruitsteke en een sierlijk punt vorme.

Dat moet eene verwenschte figuur zijn! – zeide Parish lagchende: en het gaan op de krom gebogene teenen moet ook zeer moeilijk vallen.

De vrouwen moeten ook zoo weinig gaan als mogelijk is! zeide Tsing Yng. Zij moeten te huis blijven en het huishouden waarnemen. Daartoe is dit goede oude gebruik uitgevonden!³³⁴

De schrijver benut zijn vertellersrol graag om commentaar op een Chinees diner te geven. Op de vraag van de gastheer, ‘Wat dunkt u? Eten de Chinezen niet goed?’, antwoordt Parish:

Zonder twijfel! [...] Want zij leven. Maar behoorlijk eten doen zij waarlijk niet. Ik vermis messen en vorken, de handen zijn geene al te zuivere plaatsvervangers, en bij het gebruik van de eetstokjes valt er meer op het bord, dan er in den mond komt. Ik zou ook voor minder en grootere schotels zijn. De tarwen meelbollen liggen als lood in de maag. Ik drink mijnen wijn gewoonlijk gaame koud, en uw lamswijn maakt mij misselijk.³³⁵

Van der Velde meet de Chinese deugden wreedheid, slaafsheid en zelfingenomenheid breed uit. Verder strooit hij rijkelijk met couleur locale. De geringe interesse van de Zoon des Hemels voor westerse producten illustreert hij door deze boven alles – waaronder een planetarium en sterrenkijker die Macartney had meegetorst – zijn bewondering te laten tonen voor de miniatuurmolentjes en scheepjes in flessen die hij eens van een Nederlandse gezant had gekregen.

Een even weinig flatterende kijk op de Chinezen als Van der Velde bood de anonieme schrijver van de ‘Chinesche novelle’ ‘Ho-Fi van den Geelen Gordel of De Chinesche Blaauwbaard’, die in 1841 in het *Tijdschrift voor Neêrlands Indie* werd gepubliceerd. De rijke wijsgeer Poo-Poo propageert het huwelijk gebaseerd op de vrijwillige keuze van bruid en bruidegom, in plaats van de zesduizend jaar oude Chinese traditie waarbij de vader een huwelijkspartner uitkoos. Zijn dochter So-Sli mag zelf haar eega kiezen en doet dat zeer kieskeurig. Ze heeft al tientallen pretendentes de deur gewezen. Ho-Fi is een leegloper die als verre afstammeling van de keizerlijke familie door zijn bloedverwant de keizer van een maandgeld wordt

voorzien. De familieleden hebben tevens recht op een eenmalige toelage bij huwelijk en bij het overlijden van de echtgenoot. Ho-Fi is al zes maal getrouwd geweest, maar moest helaas alle zes malen kort na de trouwdag het overlijden van zijn bruid betreuren. Door de voor zijn familie tekenende charme en vasthoudendheid weet hij de gunsten van So-Sli te winnen, nadat hij eerst haar vader met veel vleierij voor zijn persoon heeft ingenomen. De twee trouwen en kort na de huwelijksdag poogt Ho-Fi met vergiftigde thee voor het eerst zijn vrouw van het leven te beroven. De list mislukt en voor de tweede poging zet hij een uitgehongerde bloeddorstige hond in. Ook deze aanslag mislukt en Ho-Fi moet iets anders bedenken. Hij legt een gifslang in het bed van zijn vrouw, maar deze is inmiddels op haar hoede en vangt de slang. Het beest wordt in een dekschaal aan Ho-Fi voorgezet als zijn avondmaaltijd. Deze weet echter door toedoen van een homeopathische geneesheer de dodelijke beet te overleven. So-Sli is naar haar vader gevlucht, die in alle staten is als hij haar relaas hoort: zijn dochter tot drie maal toe met de dood bedreigd en zijn eminente huwelijkstheorie in een kwade reuk gesteld. Hij wendt zich tot de rechtbank en uiteindelijk bemoeit de keizer zich ermee. Deze wijst vonnis in een bloemrijke proclamatie aan zijn onderdanen (zie Bijlage 7).

Behalve dat de novelle een aardige variatie is op het Blauwbaardverhaal en past in de traditie van de humoristische keizerlijke missiven, geeft zij duidelijke opvattingen weer: de Chinezen zijn wrede en verdorven barbaren, die er een vreemde pseudo-logica en een (Ho-Ho, Ha-Ha, He-He) lachwekkende beeldspraak op na houden. Vooral de keizer, wijsgeren en mandarijnen bezitten deze eigenaardigheden in karikaturale proporties. De strekking komt sterk overeen met de ideeën uit de humoristische teksten uit *The Spectator* en de essays van Lamb. Voorbeelden van Chinese wijsheid en pseudo-diepzinnigheid bleven zaken die regelmatig door humoristische auteurs werden gebruikt. Ook de parodieën op keizerlijke missiven, waarvan die verschenen in *The Spectator* en gericht aan de paus al werd genoemd, keerden regelmatig terug. Het slot van de eerste Opiumoorlog (1842) inspireerde de humoristische dichter W.J. van Zeggelen (1811-1879) tot een brief op rijm van de Chinese keizer aan koningin Victoria dat een mooie staalkaart van de ‘idées reçues’ over het eigentijdse China biedt (zie Bijlage 8):

3.4. CATHAY HERREZEN

Terwijl in Engeland en Nederland de reisliteratuur over China de aandacht trok en in dicht en on dicht komisch-kritische geluiden over de gele barbaren werden vernomen, bloeide onder de Franse romantici de nostalgie op naar de pracht en praal van de

achttiende eeuw. Daarmee ging een herwaardering gepaard van het werk van de schilders Watteau, Boucher, Huet en Pillement en een herleving van de chinoiserie. De invloedrijkste auteur in deze mode was Théophile Gautier (1811-1872). Hij verkoos een Chinese schone boven de Shakespeariaanse heldinnen Julia en Ophelia en boven Dantes Beatrice en Petrarca's Laura, getuige zijn gedicht 'Chinoiserie':

Ce n'est pas vous, non, madame, que j'aime,
Ni vous non plus, Juliette, ni vous,
Ophélie, ni Béatrice, ni même
Laure la blonde, avec ses grands yeux doux.

Celle que j'aime, à présent, est en Chine;
Elle demeure avec ses vieux parents,
Dans une tour de porcelaine fine,
Au fleuve Jaune, où sont les cormorans.

Elle a des yeux retroussés vers les tempes,
Un pied petit à tenir dans la main,
Le teint plus clair que le cuivre des lampes,
Les ongles longs et rougis de carmin.

Par son treillis elle passe sa tête,
Que l'hirondelle, en volant, vient toucher,
Et chaque soir, aussi bien qu'un poète,
Chante le saule et la fleur du pêcher.³³⁶

De herleefde chinoiserie was onderdeel van een bredere belangstelling voor alles wat oosters was, waarin zowel het Nabije, het Midden als het Verre Oosten onder de aantrekkelijke verzamelnaam 'l'Orient' werden samengevoegd. Bij de schrijvers van de Romantiek in Engeland, onder wie Southey, Byron, Moore, Bulwer, Marryat en Beckford, en in Frankrijk, o.a. Victor Hugo, Gérard de Nerval en Gautier, leefde een grote belangstelling voor het exotische. Voor hen waren aanvankelijk Griekenland, Spanje, Italië en vooral het Midden Oosten de inspiratiebronnen, evenals voor vele tijdgenoten. Dit zeer verspreide oriëntalisme van de Romantiek beperkte zich, enige schaarse uitzonderingen daargelaten, aanvankelijk tot de islamitische landen, waaronder vooral Turkije, Perzië en Egypte in trek waren. Pas later zouden India, China en Japan worden 'ontdekt'.³³⁷

Het oriëntalisme bleef lang haar invloed op Franse kunstliefhebbers en schrijvers uitoefenen. Behalve Gautier behoorden onder meer Hugo, Flaubert, Rimbaud, Baudelaire, Le Conte de Lisle en de gebroeders Goncourt tot de auteurs die zich privé of in hun werk als vereerders van het oosten manifesteerden. In deze

beweging was Gautier de verbindende factor. Hij was als laat-romanticus, voorloper van de l'art pour l'art gedachte en vriend van onder meer Baudelaire en de Goncourts de schakel die de Romantiek met de Decadentie en het Fin de Siècle verbond. Hoewel de kunstopvattingen veranderden bleef de aandacht voor het oosten levendig. Mario Praz heeft in *The Romantic Agony* de doorlopende lijn van Romantiek naar Decadentie duidelijk aangegeven en gewezen op het belang van het oriëntalisme en het erotische aspect daarvan als factoren die de bewegingen met elkaar verbinden.³³⁸

Voor Gautier, Baudelaire, Rimbaud en de Goncourts was het oosten een ver sprookjesrijk dat met een verzameling kunst of snuisterijen tot een enigszins voelbare werkelijkheid kon worden gemaakt. De jonge Gautier publiceerde in 1832 het lange gedicht *Albertus ou l'âme et le péché, légende théologique*. Hij beschrijft het atelier van Albertus, een moderne kunstschilder:

Laques, pots du Japon, magots et porcelaines,
Pagodes toutes d'or et de clochettes pleines,
Beaux éventails de Chine, à décrire trop longs,
– Cuchillos, kriss malais à lames ondulées,
Kandjars, yataghans aux gaines ciselées,
Arquebuses à mèche, espingoles, tromblons,
Heumes et corselets, masses d'armes, rondaches,
Faussées, criblés à jour, rouillés, rongés de taches,
Mille objets – bons à rien, admirables à voir;
Caftans orientaux, pourpoints du moyen âge,
Rebecs, psaltérions, instruments hors d'usage,
Un antre, un musée, un boudoir!³³⁹

In de poëzie van Baudelaire neemt 'l'Orient lointain' de vorm aan van een onbereikbaar paradijs, op één lijn met Cythère en Eldorado. In *Les fleurs du mal* (1857), opgedragen aan Gautier, beschrijft Baudelaire zijn exotische 'Fernweh'.³⁴⁰ In het prozagedicht 'L'invitation au voyage' uit *Le spleen de Paris* (1869) geeft hij het droomrijk waarheen hij wil reizen de namen 'l'Orient de l'Occident, la Chine de l'Europe'. 'Il est une contrée qui te ressemble, où tout est beau, riche, tranquille et honnête, où la fantaisie a bâti et décoré une Chine occidentale, où la vie est douce à respirer, où le bonheur est marié au silence. C'est là qu'il faut aller vivre, c'est là qu'il faut aller mourir!'.³⁴¹

In 1863 nam Gautier een berooide Chinese literaat, Tin-Tun-Ling, in dienst als gouverneur van zijn dochter Judith (1845-1917). Samen met deze Chinees maakte ze een bundel vertalingen van Chinese poëzie, *Le livre de jade* (1867), die de belangstelling van schrijvers voor de Chinese dichtkunst voedde, die in 1862 was

ontstaan met de publicatie van *Poésies de l'époque des Thang* van Marquis Hervey de Saint-Denis (1823-1892), professor in het Chinees aan het Collège de France. In deze twee bundels stond voor het eerst de Chinese dichtkunst centraal, nadat daarvoor vrijwel uitsluitend de filosofische en geschiedkundige geschriften en enige klassieke teksten waren bestudeerd. Het zou nog enige decennia duren voor de vertalingen aanleiding tot bewerking in andere talen zouden worden. Wel waagden enkele Franse dichters zich onder invloed van de uiteenzettingen over de vorm van de Chinese poëzie in de inleiding van het boek van Hervey de Saint-Denis aan het schrijven van gedichten in Chinese versvormen. Het bleven echter geïsoleerde curiosa.³⁴²

3.5. FEIT EN WERKELIJKHEID

Twee verwante ontwikkelingen zouden in de negentiende eeuw de basis leggen voor een feitelijker kijk op China: de opkomst van de wetenschappelijke bestudering van taal en cultuur en daarmee nauw verbonden de reisliteratuur. De onderzoeksdrijf en methodische ontwikkeling van de wetenschap tijdens de Verlichting, verbonden met de Romantische hang naar wat in ruimte of tijd ver verwijderd lag van de westerse werkelijkheid, dreef wetenschapsmensen op studiereis naar andere culturen. Onder tal van vreemde volkeren werd etnografisch, geografisch, biologisch, taalkundig en cultuurhistorisch pionierswerk verricht. Uiteraard gebeurde dat niet geheel belangeloos. Een belangrijk deel van de onderzoekers werkte – als eerder – als missionaris of zendeling en vergaarde zijn kennis met het oog op de bekering van heidense volkeren of het maken van een bijbelvertaling in de inheemse taal. Daarnaast waren er wetenschapsmensen werkzaam in opdracht van handelsondernemingen, wetenschappelijke genootschappen en regeringen. Ter bevordering van de internationale (handels)contacten maakten ze studie van taal, zeden en gewoonten. Hun onderzoek resulteerde in woordenboeken, monografieën over culturele, geografische en biologische onderwerpen en vertalingen van klassieke teksten. Een aantal reizende onderzoekers beschreef zijn ervaringen in populairdere vorm in boeken die gretig gelezen werden. In Amerika, Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland verscheen zo in de eerste helft van de negentiende eeuw een brede stroom oorspronkelijke en vertaalde werken over vreemde volkeren en culturen. Om enig idee te krijgen van de brede opzet van dergelijke werken is een blik op de vele pagina's tellende inhoudsopgaves of de uitgebreide registers voldoende. Het ging over alles: taal, wetenschap, architectuur, wapens, muziek, geneeskunde, godsdienst, staatkunde, handel, literatuur, voeding, vervoersmiddelen, landbouw, visserij enz. Elk boek was bijna een encyclopedie op zich.

De kennis over China was in de eerste decennia van de negentiende eeuw nog schaars omdat het land hermetisch gesloten bleef en het met de handel niet erg vlotte. De publicaties over China bleven voornamelijk beperkt tot studies gebaseerd op onderzoek dat onder de Chinese populatie van de koloniën van de westerse mogendheden werd verricht. De recent tot bloei gekomen filologische benadering van de uitheemse talen leende zich uitstekend voor de bestudering van schriftelijke Chinese bronnen. Men maakte van de nood een deugd en wijdde zich aan tekststudie en vertalingen. In 1814 werd een leerstoel Chinees ingesteld aan het gereputeerde Collège de France te Parijs en in 1838 aan het University College in Londen.

Een tweede Engelse gezantschapsmissie onder leiding van Lord Amherst werd in 1816 eveneens een totale mislukking.³⁴³ Het ging uitgesproken goed met de opiumhandel, maar de Chinese regering was daar niet erg gelukkig mee. Ze had de handel al in de achttiende eeuw verboden en opiumgebruik strafbaar gesteld. De aanvoer van Engelse opium steeg echter van 200 kisten per jaar voor 1767, via 2.000 in 1800 en 7.000 in 1821 tot 39.000 in 1837.³⁴⁴ Tegen een dergelijke toevoer was geen thee-, zijde- of aardewerkhandel opgewassen en de opiumhandel betekende een regelrechte aanslag op de handelsbalans van China, die in de jaren twintig negatief werd. De regering besloot tot een serieuze aanpak van de smokkelhandel in opium. De Engelse consul en handelaren in Kanton werden geïsoleerd en de opiumvoorraden geconfisqueerd. Deze handelwijze raakte de Engelsen zeer onaangenaam en eindelijk zag men de kans schoon om met geweld vrije handelscontacten af te dwingen. Engelse oorlogsschepen voeren uit de Indische archipel naar Kanton en de opiumkwestie escaleerde tot een drie jaar durende oorlog (1839-1842). Toen een Engelse invasiemacht was doorgedrongen tot de zuidelijke hoofdstad Nanjing, stemde de keizer toe in onderhandelingen. Bij het Verdrag van Nanjing werden alle Engelse eisen ingewilligd: het kreeg Hong Kong, en de havens Kanton, Shanghai, Amoy, Fuzhou en Ningbo werden opengesteld voor vrije handel. Ook andere Europese staten wisten dergelijke vrijhandelsovereenkomsten te sluiten. De opiumhandel kon weer bloeien en eindelijk konden ook andere producten vrij worden afgezet.

Zodra China met geweld was opengesteld voor westerse ogen, verscheen een groot aantal reisbeschrijvingen over het land zelf.³⁴⁵ De Chinareizigers streefden ernaar een realistisch beeld te schetsen en onderzochten de perspectieven voor handel en zending. Uit hun boeken kwam een aanzienlijk minder sprookjesachtig China naar voren. De zendeling W.H. Medhurst schreef *China: its State and Prospects, with Especial Reference to the Spread of the Gospel* (1840). Hij stelde de vroege uitvinding van de boekdrukkunst verantwoordelijk voor de sinds lang gestagneerde ontwikkeling

van het land, waar ‘taal en gebruiken onveranderd blijven’ en ‘aard en geest van het volk nog net zoals in het aartsvaderlijk tijdperk zijn’.³⁴⁶ G.T. Lay publiceerde in 1841 een boek met de veelzeggende titel *Chinese as they are*. De Schotse botanicus Robert Fortune (1812-1880) ontwikkelde zich tot een autoriteit door vier studiebezoeken aan het Hemelse Rijk tussen 1842 en 1860. Hij beschreef tal van Chinese planten en introduceerde de theeplant in India. Het verslag van zijn derde reis werd het bekendst door de grote actualiteit van het slothoofdstuk. Daarin gaf Fortune zijn visie op de recent uitgebroken oorlog van Engeland en Frankrijk tegen China, vanwege de schending van het Verdrag van Nanjing (1842). Het boek was getiteld *A Residence among the Chinese: inland, on the coast, and at sea. Being a narrative of scenes and adventures during a third visit to China, from 1853 to 1856. Including notices of many natural productions and works of art, the culture of silk, &c.; with suggestions on the present war* (1857).

In 1859 verscheen de *Narrative of the Earl of Elgin's Mission to China and Japan in the years 1857, '58, '59*, van de hand van Elgins privé-secretaris Laurence Oliphant. Elgin was tijdens de tweede opiumoorlog (1857-1860) met een gezantschap naar de keizer gereisd om over de vredesvoorwaarden te onderhandelen. Nadat Peking door geallieerde legers was bezet, zagen de westerlingen al hun eisen ingewilligd. In 1860 werd de oorlog beëindigd met het Verdrag van Peking, waarbij diplomatieke betrekkingen en het handelsverkeer met vrijwel alle westerse naties werden geregeld. Buitenlanders mochten voortaan vrij in China reizen en zending en missie mochten zich in het binnenland vestigen.³⁴⁷

De oorlog van 1857 en de missie van Lord Elgin wekten de verontwaardiging van Karl Marx. In een aantal goed gedocumenteerde artikelen in de *New York Tribune* (1857-1858) viel hij de Engelse handelwijze aan en veroordeelde hij de manier waarop de Britten het kapitalistische systeem aan China wilden opdringen. Oorsprong van alle kwaad was in zijn visie de opiumhandel. Die stond als grote geldverslinder en voortdurende aanleiding tot Chinees ongenoegen de afzet van andere westerse producten in de weg. Bovendien hadden de Britten blijk gegeven van een weinig marktgericht denken. Zo had na 1842 een fabrikant uit Sheffield een grote hoeveelheid messen en vorken naar China verscheept en zich bereid verklaard heel China van bestek te voorzien. De eerste zending was uiteindelijk voor een prijs die nauwelijks de transportkosten dekte verkocht. Een zending piano's van een Londense firma onderging hetzelfde lot.³⁴⁸

Ook in Frankrijk brachten missionarissen en reizigers uitgebreid verslag uit van hun avonturen en bevindingen in China. Franse katholieke geestelijken speelden zelfs

een voortrekkersrol in de missie- en zendingsactiviteiten van de westerse mogendheden. Die waren na de opheffing van de jezuïetenorde en de daarop volgende christenvervolgingen in China doodgebloed, maar leefden op na het Verdrag van Nanjing (1842), waarin Engeland ook de openstelling van het Rijk van het Midden voor christelijk zendingswerk had bedongen. Na de afschaffing van de religieuze ordes en de hevige priestervervolgingen tijdens de Franse Revolutie (1789), die veel priesters naar het buitenland – ook naar China – dreef, en de val van Napoleon (1815), werd de Franse monarchie hersteld en verscheen een vernieuwde, militante katholieke kerk, die zowel in eigen land als ver daarbuiten een actief missiebeleid voerde. China, het grootste te kerstenen rijk op aarde, werd het werkterrein bij uitstek voor Franse missionarissen die, gebruikmakend van de infrastructuur van de opiumhandel, in de vijf verdragshavens hun werk begonnen en vandaar het land introkken.³⁴⁹ Van 1844 tot 1846 zwierven de Franse lazaristen Régis-Evariste Huc (1813-1860) en Joseph Gabet (1808-1853) uitgebreid door Mongolië, Tibet en China. De aandacht voor bizarre details uit de cultuur en het dagelijks leven van deze nog vrijwel onbekende gebieden, leidde tot twijfels over de authenticiteit van hun reisverslag. *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie et le Thibet* (1851) werd aanvankelijk nauwelijks serieus genomen en werd vooral bekend als fantastische kinderlectuur. Ook *L'empire chinois* (1854), waarin Huc het relaas van hun omzwervingen vervolgde, kreeg nauwelijks serieuze aandacht. Zeer ten onrechte naar prominente sinologen als Paul Pelliot en Simon Leys menen.³⁵⁰ De twee titels werden samengevoegd, ingekort en bewerkt tot één boek, dat een succes werd in Frankrijk, Duitsland, Engeland en Nederland. De Nederlandse versie, getiteld *Reisherinneringen uit Tartarije, Thibet en China* (1862), werd vervaardigd door de bekende dichter en vertaler J.J.A. Goeverneur (1809-1889). De Chinezen kwamen uit het boek weinig voordelig naar voren. De missionarissen zagen in de grote steden menigten armen, die door de beter bedeelden werden afgescheept met een aalmoes of een kom rijst. Naast roversbendes bestonden er ook bedelaarsbendes, die onder leiding van een 'bedelaarskoning' dorpen aanvielen. Ze staakten hun plunderingen als hun leider met het dorpshoofd een afkooksom was overeengekomen. Er kwam op grote schaal kindermoord voor en de lijfstraffen waren niet misselijk. Verder blijken de Chinezen hartstochtelijke dobbelaars, die als ze alles verloren hebben 'om hunne vingers spelen, welke zij elkaar alsdan met de grootste koelbloedigheid afsnijden'. Het was kortom een wreed en onbarmhartig volk.

3.6. SERIEUZE NEDERLANDSE AANDACHT

Langzamerhand ging men zich ook in Nederland serieuzer met China bezighouden. Het verschijnen in 1837 van het tijdschrift *De Gids* betekende een belangrijke impuls voor een oriëntatie op de internationale literatuur. Tussen de vele vertalingen en kritieken waarin de buitenlandse literatuur toegankelijk werd gemaakt, bevonden zich ook besprekingen van buitenlandse studies over China. In de tweede jaargang (1838) verschenen zelfs vertalingen van een tweetal anonieme ballades en een lang gedicht van Tu Fu (Du Fu, 712-770). Wie achter de initialen L.T. schuilging is een raadsel, maar deze vertaler baseerde zich op een recente en betrouwbare bron: een in 1834 verschenen bundel vertalingen³⁵¹ van Chinese literatuur van de hand van Stanislas Julien, professor in het Chinees aan het Collège de France te Parijs. Het eerste gedicht, ‘Ni-kou-sse-fan’ (De non die aan de wereld denkt), handelt over een non die ontevreden is met haar kloosterbestaan en droomt van een leven met een echtgenoot en een zoon. Het tweede gedicht gaat over een dochter die in plaats van haar vader – die geen zonen heeft – dienst neemt in het leger van de keizer. Het is de vertaling van een balladebewerking van het klassieke Chinese verhaal over Mulan.³⁵² ‘De terugkomst in het dorp’ van Tu Fu (Du Fu) is de eerste in Nederland bekende vertaling van een gedicht van een van de grote dichters uit de bloeitijd van de Chinese poëzie, de periode van de Tang-dynastie (618-906). Hieronder volgt het eerste deel van het gedicht van Tu Fu.

Roode wolken, aan vuurbergen gelijk, en op elkander gestapeld, bezetten het westen.
De zon daalt in de vlakke neder; reeds raakt hare schijf den gezigteinder aan.
Ik bereik mijne getraliede deur; de vogelen, uit hunne nesten opgejaagd, vlugten piepende.
Uit verre Landen wederkomende, keer ik als vreemdeling terug!
Mijne vrouw en mijn huisgezin verwonderen zich, dat ik nog leef.
Hunne eerste verwondering opgehouden zijnde, wisschen zij op nieuw hunne tranen af.
Gedurende verscheidene jaren, roep ik uit, ben ik een speelbal der Fortuin geweest.
Mijn behoud moet als een wonder aangemerkt worden: zie, ik ben behouden weergekeerd!
De dorpelingen omringen mijne woning; zij zijn verwonderd en zuchten.
De avond naakt; men doet op nieuw olie in de lamp;
mijn huisgezin en ik zien elkander wederkerig aan:
het schijnt ons toe alsof wij droomen.³⁵³

De verdere Chinese poëzie bleef in Nederland vooralsnog onbekend. Twee buitenlandse uitgaven van Chinees proza vonden echter vrij vlot een Nederlandse vertaler.³⁵⁴

Sinds de tijd van sinofilosofen als Leibniz werd regelmatig de kwestie aan de orde gesteld of het Chinese karakterschrift beter was dan het westerse alfabet en of het zou kunnen dienen als een over de gehele wereld bruikbare taal. *Gids*-medewerker Jacob Geel (1789-1862) greep het onderwerp aan om de draak te steken met de in zijn ogen inmiddels nutteloos geworden Maatschappijen voor Wetenschap, die in de loop van de achttiende eeuw her en der waren opgericht om over wetenschappelijke vragen te debatteren. In zijn ‘Tafelgesprek over zaken van groot gewigt’, in 1838 gebundeld in *Onderzoek en Phantasij*, noemt hij ze ‘uitgebrande kraters, waarin Jan en alleman, jong en oud, zonder gevaar en op hun gemak kunnen zitten.’ Het was een vrolijk-polemisch artikel, waarin Geel de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde op de hak nam, waarvan hij geen lid wenste te worden. In een fictieve dialoog tussen de ik-figuur en zijn vrienden Alcilius, Scaevola en Quaestor wordt gedebatteerd over een vraag die Quaestor tevergeefs had voorgesteld voor een prijsvraag van de Maatschappij: ‘of de theorie van het Chinesche schrift bruikbaar zou zijn voor onze westersche talen, en of men hiervan eenige voordeelen zou kunnen verwachten voor de meer algemeene verbreiding der wetenschappelijke kennis?’ Via een reeks tegenvragen proberen de vrienden Quaestor tot een nadere precisering van zijn vraag te krijgen (zie Bijlage 9). Uiteindelijk komt Alcinius tot een berekening: als de Chinezen 20.000 karakters nodig hebben en de westerse beschaving en literatuur, hoe gebrekkig ook, staat tot de Chinese als 3 tot 1, dan moet het westerse ‘zaakschrift’ ongeveer 60.000 figuren omvatten. Volgens een kenner in Parijs kan men het in drie jaar ver brengen in het leren van het Chinese schrift, met nog twee jaar om zich te perfectioneren. Dus het westerse zaakschrift is in $3 \times 5 = 15$ jaar te beheersen. Neemt men echter een kleinere cultuur dan kan dat veel sneller:

‘M.H! rekent nu ook, aan de andere zijde, hoe veel spoediger, b.v. een Australiër het Chineesch-westersch zaakschrift zal kunnen aanleeren: en stemt mij dan toe, dat men geen grootere weldaad aan het menschelijke geslacht mededeelen kan. Nergens zullen wij dan broeders ontmoeten, of wij zullen elkander verstaan: geen volkstam zoo wild in de binnenlanden van Afrika of Amerika, of gij hebt hun slechts om penseel en Oost-Indische inkt te vragen, en zult hun de wetenschappelijke kennis, zonder voorbereiding, mededeelen. – O zaalig vooruitzigt!’³⁵⁵

Een grote gebeurtenis in 1850 was het bezoek aan Nederland van de Duitse zendeling Carl Gützlaff (1803-1851), in dienst van het Nederlandsch Bijbelgenootschap werkzaam in China.³⁵⁶ Hij reisde door het land om voordrachten te houden en geld voor zijn zendingswerk in te zamelen. Hier was een man die uit eigen ervaring kon vertellen over de Chinezen waarover men zoveel eigenaardigs gelezen en gehoord

had. Jacob van Lennep vatte het succes van de bescheiden dienaar des Heren als volgt samen: ‘de groote apostel Gützlaff [brengt] aan de jonge dames het hoofd op hol [...] zoodat zij Sineesch willen leeren en over huwelijken met Mandarijnen droomen. Alleen worden zij afgeschrikt door de gedachte dat zij, eens in Sina gekomen, niet meer mogen uitloopen, maar zich de voeten tot een klomp moeten laten binden.’³⁵⁷ De ‘Apostel der Chineezers’ trad in twee maanden tijd op in zestien grote steden en werd ontvangen door Koningin Sophie en Prins Frederik. Bij zijn vertrek kreeg hij een gedenkalbum aangeboden waaraan de bekende dichters Isaac da Costa (1798-1860) en Nicolaas Beets (1814-1903) elk een gedicht hadden bijgedragen. Zie Bijlage 10 voor het gedicht van dominee Beets.

Behalve Da Costa en Beets waren ook de dominee-dichters J.J.L. ten Kate (1819-1889) en J.P. Hasebroek (1812-1896) diep onder de indruk van Gützlaff. Ten Kate hield na het optreden van de zendeling te Middelburg ‘een gloedvolle improvisatie in dichtmaat’. Voor Hasebroek ging een lang gekoesterde wens in vervulling:

Twee mannen wenschte ik steeds te aanschouwen,
Eer ’k in den dood mijn oogen sloot;
Twee mannen door hun Godsbetrouwen
En Godgewijde werken groot;
’t Was Gützlaff, Vorst der keurgezanten,
Die uitgaan om den vaan te planten
Des Kruises in der Heid’nen nacht;
’t Was Wichern, ’t beeld des Eengeboornen,
Waar hij aan Israëls verloornen
Het allereerst zijn heilwoord bracht.³⁵⁸

Van Hasebroek is nog een preek bewaard getiteld *De Chinees tot Christus gebragt* (1864), gehouden ter gelegenheid van ‘de doop van eenen Chineschen jongeling, bediend den 20sten Maart 1864 in de Amstelkerk te Amsterdam’. Een gekerstend China bleef echter een droom. De bekeringsijver van zendelingen en missionarissen leverde maar zeer beperkte resultaten op.³⁵⁹ Het westen toonde zich ontvankelijker voor Chinese wijsheid dan andersom. Een aardig Nederlands voorbeeld vormt het gedicht ‘Chineesche wijsheid’ dat J.J.L. ten Kate in 1850 schreef:

Chineesche wijsheid

Hoe lieflijker de Pekoe geurt,
Hoe eer zijn pluim wordt afgescheurd.
Om 't schittren van d'ivoren tand
Vermoordt de jager d'elefant.
De vogel Tsu viel nooit in 't net,
Was niet zijn wiek met goud bezet.
En de oester bleef in 't veilig diep,
Als in zijn schulp geen parel sliep.
De schildpad doodt men om heur schaal,
De mijn doorwroet men om 't metaal.
Zoo slijt ook zelfs het kunstwerk af,
Door alles wat het waarde gaf.
Ten langelesten berst de klok
Door 't galmen van den klepelschok.
En na een korte flikkring, zwicht
De fakkel door zijn eigen licht.
Helaas! niet anders ondervindt
Het wankelmoedig menschenkind.
Zoo waak, dat uw voortreffelijkheid
Niet juist uw diepsten val bereid'!³⁶⁰

In 1851, een jaar na het succesvolle bezoek van Gützlaff, werd aan de Leidse universiteit de basis gelegd voor een geregelde studie van het Chinees en Japans door de Duitse geleerden Ph. F. von Siebold (1796-1866) en J.J. Hoffmann (1805-1878).³⁶¹ Zij oriënteerden zich aanvankelijk voornamelijk op het Japans omdat de kennis daarover nog zeer schaars was. Maar het klassieke Chinees, te beschouwen als 'het Latijn van Japan', was daarbij onmisbaar. Hoffmann hield zich dan ook diepgaand bezig met de studie van het Chinees. In 1853 werd hij benoemd tot hoogleraar Chinees en Japans. Hij werd in 1877 opgevolgd door een van zijn leerlingen, Gustaaf Schlegel (1840-1903), die zich als eerste geheel wijdde aan het Chinees. Schlegels onderzoek richtte zich voor een belangrijk deel naar de behoeftes van het Ministerie van Koloniën. Hij zette een tolkenopleiding op en maakte internationaal naam met zijn studie *Thian Ti Hwui, the Hung-League or Heaven-Earth-League. A Secret Society with the Chinese in China and India* (1866) over de Chinese geheime genootschappen. Het werk speelde een belangrijke rol bij de bestrijding van de hecht georganiseerde Chinese onderwereld in Nederlands-Indië. Schlegel richtte in 1890 samen met de eminente Franse sinoloog Henri Cordier (1849-1925) het bij E.J. Brill in Leiden uitgegeven tijdschrift *T'oung Pao* op dat sindsdien zijn reputatie als een van de leidende westerse tijdschriften in de sinologie is blijven waarmaken.

In 1862 verscheen voor het eerst een Nederlandse vertaling van *De Heilige Boeken der Chinezen, of de vier klassieke boeken van Confucius en Mencius (Khoeng-tseu en Meng-tseu)*. Het werk was vertaald door Salomo Keyzer, die zich baseerde op een Franse editie uit 1841.³⁶² De Haarlemse uitgever J.J. van Brederode, die eerder de eerste Nederlandse editie van de Koran had gepubliceerd, mocht niet klagen over belangstelling. De Chinese heilige boeken werden twee jaar later al herdrukt.

3.7. CHINESE AVONTUREN

De recente literatuur over China leverde een belangrijk deel van de stof voor de fantastische avonturenroman *Les tribulations d'un chinois en Chine* (1879) van de immens populaire Jules Verne (1828-1905). Vanwege de vele populaire opvattingen over de Chinees en zijn leefwijze die in het boek voorkomen, verdient het wat nadere aandacht. Het boek speelt in 1878, na de grote en bloedige Taipingopstand (1851-1865).³⁶³

De hoofdpersoon Kin-Fo is een jonge, rijke Chinees die zeer onder de indruk is van de westerse techniek. Hij heeft nooit tegenspoed in zijn leven gekend en is daardoor levensmoe. Hij besluit een verzekering tegen zelfmoord af te sluiten bij een Amerikaanse verzekeringsmaatschappij in Shanghai nadat bekend is geworden dat de Amerikaanse bank waar hij aandelen had failliet is gegaan. Om toch nog emoties te kunnen voelen geeft hij zijn huisfilosoof, de ex-Taiping Wang, opdracht hem voor de afloop van zijn levensverzekering te vermoorden. Een brief van Kin-Fo zou duidelijk maken dat Wang in opdracht van zijn meester handelde en het overgebleven kapitaal zou aan Wang en aan Kin-Fo's toekomstige vrouw Lé-ou toevallen.

Als Kin-Fo bericht krijgt dat het failliet van de bank een truc was om de aandelenhandel weer in beweging te krijgen en dat zijn kapitaal enorm gegroeid is, blijkt Wang onvindbaar. Kin-Fo besluit Shanghai te ontvluchten en tegelijkertijd op zoek te gaan naar Wang. Na uitgebreide omzwervingen door het Chinese binnenland komen ze Wang tegen bij Peking. De filosoof vlucht en lijkt later zelfmoord te hebben gepleegd. De moordopdracht zou hij aan een oude Taiping-kameraad hebben overgedragen. Na bizarre avonturen komt Kin-Fo in gevangenschap bij de leider van de zich verborgen houdende Taipings. Deze brengt hem naar Shanghai, waar de filosoof en Lé-ou op hem wachten. De hele onderneming was door Wang op touw gezet om zijn meester enige levenswijsheid bij te brengen. Kin-Fo trouwt en leeft nog lang en gelukkig.

De roman bevat een opeenstapeling van negentiende-eeuwse onflatteuze stereotyperingen van China en de Chinees en is overladen met extravagancies. Terwijl

minder verlichte Chinezen de eerste telegraafdraden doorknippen, schaft Kin-Fo zich een ultramoderne fonograaf aan. Zijn vrienden onthaalt hij op een diner van honderdvijftig gerechten. De vlecht van Kin-Fo's domme en luie knecht, waar de meester voor straf regelmatig enige centimeters van afknipt, onder luid gejammer van de bediende en tot groot vermaak van de Chinezen op straat, blijkt een haarstukje te zijn. De doodskisten op het schip waarmee lijken van in Amerika overleden Chinese emigranten naar hun laatste rustplaats worden vervoerd, verbergen bloeddorstige Taipings, die de bemanning meedogenloos uitmoorden.

In het hoofdstuk dat als ondertitel draagt 'Dat heel treurig zou zijn als het niet om zeden en gebruiken van het Hemelse Rijk ging' lezen we: 'Kin-Fo had er als een echte Chinees zonder geweten en met de typische onverschilligheid die voor het gele ras zo kenmerkend is, voor gekozen zich door middel van een vrijwillige dood uit de zaken terug te trekken. [...] Hij zou geen enkele wroeging over zijn zelfmoord hoeven te hebben. Want wat in de Westerse landen als een misdaad wordt beschouwd, is in deze vreemde beschaving van Oost-Azië niet meer dan een volstrekt legitieme daad.'³⁶⁴ Tot christen bekeerde Chinese vrouwen lopen 'met een mand op hun rug rond waarin ze de arme, verlaten kinderen die zij op hun weg aantroffen, naar het kindertehuis brachten. Met recht werden ze "de kindervoddenraapsters" genoemd! En deze kleine ongelukkige wezentjes zijn hier ook inderdaad niet veel meer dan een in een hoek geworpen bundeltje vodden!'³⁶⁵

Alle exotische ingrediënten uit de eerste reisverslagen van westerlingen zijn bijelkaar gebracht: bedelaars, gestrafte misdadigers, kruiwagens met een windzeil, porselein, tempels, pagodes, jonken, sampans, vissende vogels, afgebonden voetjes, lange nagels en vlechten. Verne versmolt vele elementen uit de achttiende-eeuwse chinoiserie met de eigentijdse vooroordelen over de sluwe, domme, waanwijze en wrede Chinezen tot een fantastisch avonturenverhaal.³⁶⁶

Op veel punten komt het werk van Verne dicht in de buurt van *Kong-Cheou, Der blau-rote Methusalem. Eine lustige Studienfahrt nach China* (1892), de avonturenroman die Karl May (1842-1912) na hem aan China wijdde.³⁶⁷ Evenals Verne heeft May zich goed over China gedocumenteerd en koos hij uit zijn bronnen vele bizarre feiten waaromheen hij een fantastisch verhaal weefde. Meer dan Verne neemt hij de Chinezen in bescherming tegen het Engelse en Franse kolonialisme – hij keert zich met name tegen de opiumhandel –, maar het beeld van de Chinees is even clichématig negatief. Zowel Verne als May besteedden aandacht aan een in hun dagen spraakmakend fenomeen: de Chinese immigrant-arbeiders in West-Amerika. Vanaf ca. 1860 kwam er een snel groeiende stroom goedkope Chinese arbeiders naar

Californië. Ze werden ingezet bij de aanleg van spoorwegen en als mijnwerkers bij de goudwinning. Door hun aantal en hun van de blanken geïsoleerde samenlevingswijze vormden ze een groeiend probleem, waarvoor de Amerikaanse autoriteiten met allerlei wetten en verboden een oplossing probeerden te vinden. Onbegrip en isolement versterkten de negatieve vooroordelen over de Chinees, die werd beschouwd als een indringer die zich niet wilde aanpassen.³⁶⁸ Ze vestigden hun eigen Chinese gemeenschappen in stadswijken die uitgroeiden tot de zogenaamde ‘Chinatowns’ en in misdaadromans, televisieseries en films nog altijd als poelen van verderf tot de verbeelding spreken. Wat de eerste Amerikaanse ‘Chinatown fiction’ kan worden genoemd ontstond in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw uit reportages van de jonge schrijvers-journalisten Mark Twain (1835-1910) en Francis Bret Harte (1836-1902) en zou uitgroeien tot de populaire Chinatown-misdaadverhalen rond diabolische figuren als Quong Long (een creatie van C.W. Doyle) en Fu Manchu (van Sax Rohmer).³⁶⁹ Harte verwoordde Amerikaanse stereotyperingen van het gele gevaar in ‘Plain Language from Truthful James’ (1870), dat de draak stak met blanke mijnwerkers maar immens populair werd als anti-Chinees gedicht (zie Bijlage 11).

3.8. CHINA VAN NABIJ BESCHOUWD

In de laatste vier decennia van de negentiende eeuw was het contact tussen China en het westen in vergelijking met de voorafgaande jaren betrekkelijk rustig en vruchtbaar. Op enkele kleine incidenten na werden de westerlingen ongemoeid gelaten en op kleine schaal ontstond er samenwerking bij industrialisering en verbetering van de handelsnetwerken en infrastructuur. Hong Kong en Shanghai kregen in deze tijd als doorvoerhaven een belangrijke functie. Men kon zich uitgebreid aan de bestudering van Chinese zeden en gewoonten wijden en er verschenen tal van studies op dit gebied. Sommige bevatten illustraties van gruwelijke taferelen – traditionele Chinese executies – die voorzien waren van een perforatierand, zodat een lezer die de plaatjes al te schokkend vond, ze kon verwijderen. De uitvinding van de fotografie had een vloed van beelden uit het Rijk van het Midden tot gevolg. Fotografen van verschillende nationaliteiten reisden door het Chinese binnenland om vast te leggen wat sinds Marco Polo geen westerling meer had gezien. In populaire aardrijkskundige tijdschriften, zoals *The National Geographic Magazine* (1870-heden) en in Nederland *De aarde en haar volken* (1865-1926) verschenen reisimpressies geïllustreerd met gravures en foto’s. De beeldvorming over China werd aanzienlijk werkelijkheidsgetrouwer, ook al werd er op veel punten een bevestiging

van de oude voorstellingen gezocht en gevonden, zowel van die over het droomrijk als die over het barbarenland. Men kon zich in musea en op verschillende Wereldtentoonstellingen met eigen ogen overtuigen van de echtheid van allerlei Chinese kunst- en gebruiksvoorwerpen en tradities.³⁷⁰

In 1883 werd de Wereldtentoonstelling gehouden te Amsterdam, waar een Chinees paviljoen was ingericht en men echte Chinezen kon aanschouwen. Mia Cuypers, dochter van de beroemde architect van het Rijksmuseum, vatte een wanhopige verliefdheid op voor de daar aanwezige vertegenwoordiger van het Chinese ministerie van Koophandel, Taen-Err-Toung, met wie ze na drie jaar tegenwerking van haar ouders in 1886 trouwde en vier kinderen kreeg.³⁷¹ Het gegeven inspireerde Lodewijk van Deyssel (1864-1952) tot de drakerige liefdesnovelle *Blank en geel*, die hij in 1892 onder het pseudoniem Max C. in vijf afleveringen publiceerde in het familieblad *Eigen Haard* en die in 1894 onder de schuilnaam A.J. in boekvorm verscheen. Merkwaardig genoeg had Van Deyssels vader, J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889), zich enige tijd eerder aan het bewerken van Chinese poëzie gezet. Hij vertaalde niet direct uit het Chinees maar uit wat een Duitse of Franse vertaling van de *Shijing* moet zijn geweest. Althans twee van de ‘Zeven Chineesche liederen’ die hij in 1883 publiceerde in de *Bundel gedichten, schetsen en novellen*, die werk van hem en zijn dochter bevatte, hebben een vrij letterlijke pendant in de klassieke verzenverzameling en de thema’s en beelden van de andere vijf zijn zeer verwant aan die uit het Boek der Oden. Dat bij vader Thijm de dageraad van Tachtig nog niet gloorde moge blijken uit het volgende vers:

Liefdegaven

1.

Een jonkvrouw, klein en rein en fijn,
Heeft voor haar deurtjen mij besteld;
Ik keer en wend mij telkens reis,
Of haar heur woord aan mij iets geldt.
O kom! gij zijt mijn een’ge schat.

2.

Een jonkvrouw, zedig, vroom en têer,
Vereerde mij een kleurig lint;
Het lint is rood, de rand is groen:
Maar schoon ik ’t nog zoo prachtig vind,
Haar deugd en zede trekt mij meer.

3.

Zij heeft de veldplant I geplukt,
En bracht ze versch bedauwd naar huis;
Het is, voorwaar, een zeldzaam kruid:
Maar 'k spreek heel mijn geluk niet uit,
Als zij ze me in de handen drukt.³⁷²

3.9. FIN DE SIÈCLE

Onder invloed van het oriëntalisme van Gautier en Baudelaire en de op Watteau geïnspireerde 'Fêtes galantes' van Verlaine zetten Franse schrijvers uit het Fin de Siècle, moe van het zwelgen in lelijkheid, ziekte, armoede en ontredde van het naturalisme, de exotische traditie voort, onder wie Pierre Loti (1850-1923)³⁷³ en Albert Samain (1858-1900), die in zijn bundel *Au jardin de l'Infante* (1893) onder de titel 'Extrême-Orient' enkele stemmingsvolle chinoiserieën schreef, waaronder het volgende sonnet, waarin Baudelaires droombeeld verwezenlijkt schijnt:

La vie est une fleur que je respire à peine,
Car tout parfum terrestre est douloureux au fond.
J'ignore l'heure vaine, et les hommes qui vont,
et dans l'Ile d'Émail ma fantaisie est reine.

Mes bonheurs délicats sont faits de porcelaine,
Je n'y touche jamais qu'avec un soin profond;
Et l'azur fin qu'exhale en fumant mon thé blond,
En sa fuite odorante emporte au loin ma peine.

J'habite un kiosque rose au fond du merveilleux.
J passe tout le jour à voir de ma fenêtre
Les fleuves d'or parmi les paysages blues;

Et, poète royal en robe vermillon,
Autour de l'éventail fleuri qui l'a fait naître,
Je regarde voler mon rêve, papillon.³⁷⁴

Een opmerkelijk product van de verbinding tussen Romantiek en Decadentie vormt de roman *Le jardin des supplices* (1899) van Octave Mirbeau (1848-1917). De esthetische ervaring van pijn, dood en vergankelijkheid en het erotische oriëntalisme uit de Zwarte Romantiek voerde hij tot decadente uitersten. Het boek sluit aan bij een soort erotisch-decadente 'littérature jaune' uit het Franse fin de siècle waarin China regelmatig een rol speelt.

In het gezelschap van een vriendin, de Engelse *femme fatale* Miss Clara, gaat

een Franse diplomaat naar de tuin der martelingen van een Chinese gevangenis. Voor Clara is een bezoek aan deze tuin het hoogste genot op aarde. De aanleg van de tuin, de perken, de zeldzame bomen, planten en bloemen getuigen van het ongeëvenaarde niveau en raffinement van de Chinese tuincultuur. De bezoekers raken aan de praat met een beul die net een havenkoelie onder handen heeft gehad die een zak rijst had gestolen. Hij beklagt zich over de achteruitgang in zijn bedrijfstak. De tuin is nu uniek in China, waar door de corrumperende invloed van het westen de klassieke tuinkunst in verval is geraakt. Hetzelfde geldt voor de kunst van het martelen. Oude meesters hadden de terechtstelling van veroordeelden tot een verfijnde kunstvorm gemaakt. Ingenieuze martelingen verleenden aan pijn en sterven een huiveringwekkende schoonheid. De Chinese overheid kan echter onder westerse invloed steeds minder waardering voor deze traditie opbrengen. Een schitterende nieuwe methode is door de regering afgewezen. Binnenkort zal het ook met de tuin gedaan zijn.

Voor een beschrijving van de martelingen zij de lezer hier verder verwezen naar het boek zelf. Mirbeau verbond daarin het verfijnde schoonheidsgevoel uit het chinoiserie-China met de wreedheid die telkens terugkeert in het negentiende-eeuwse China-beeld. In dat perspectief gezien sluit *Le jardin des supplices* aan bij andere negentiende-eeuwse literaire chinoiserieën waarin het tweezijdige Chinabeeld opduikt, van de sprookjes van Andersen tot Jules Verne. Door de positieve waardering van de wredeheden onderscheidt het boek zich echter daarvan en plaatst het zich in de decadente traditie.

3.10. CONCLUSIE

Het dominante Chinabeeld in de negentiende eeuw was dat van een behoudzuchtig, heidens, despotisch geregeerd rijk, waaraan het westen slechts met geweld zijn wil kon opleggen. Europa voelde zich door de vooruitgang op technisch en wetenschappelijk gebied verre de meerdere. Die superioriteit had het China met kanonneerboden opgedrongen. De wetenschappelijke bestudering en beschrijving van China had voor een feitelijker kijk op het land gezorgd, maar de blik werd vertroebeld door de westerse zelfingenomenheid. De wrede, heidense, domme, van zichzelf overtuigde gele barbaren hadden nog heel wat van het moderne, christelijke westen te leren. Daar waren dankzij ongelijke vredesverdragen en handelsovereenkomsten de mogelijkheden voor geschapen.

De afgedwongen openstelling van China gaf onderzoekers, missionarissen en zendelingen de kans het land nader te bestuderen. Via talrijke publicaties werd de

westerse kennis daardoor zeer vergroot. De opkomst van sinologische studies leidde tot een groeiend aantal uitgaves over taal, cultuur en literatuur en leverde de eerste ‘moderne’ vertalingen van Chinese filosofische werken en proza en poëzie op. Via de fotografie, musea en werelddtentoonstellingen kon de westerling zich steeds beter een beeld vormen van de Chinese werkelijkheid.

De literatuur amuseerde de lezer met een humoristische blik op de rare Chinezen en hun cultuur die het negatieve China-beeld bevestigde en exploiteerde. Alleen in de de westerse werkelijkheid ontvluchtende romantische en decadente literatuur leefde het idyllische chinoiserie-China voort.

4. VERDICHTING EN WERKELIJKHEID (1900-1945)

4.1. GROEIENDE BELANGEN IN ROERIGE TIJDEN

Na een smadelijke nederlaag in de oorlog tegen Japan (1894-1895), die was begonnen na de Chinese interventie bij het neerslaan van een binnenlandse opstand in het door China als vazalstaat beschouwde Korea, kwam China internationaal in een moeilijke positie. Engeland toonde een groeiende interesse voor Japan, dat op zijn beurt belangen in Korea had. China zocht in deze veranderende verhoudingen steun bij Rusland, dat in ruil daarvoor een spoorlijn door Mantsjoerije mocht aanleggen en de belangrijke havens Dairen en Port Arthur ‘in pacht’ verwierf. Frankrijk, Duitsland, Engeland en Japan wisten tussen 1895 en 1897 eveneens dergelijke pachtgebieden met bijbehorende ‘invloedssferen’ in China te verkrijgen. De westerse belangen in het land werden daardoor flink vergroot en leidden tot investeringen in spoorwegaanleg, uitbreiding van de afzetmarkt en de exploitatie van delfstoffen.

De nederlaag tegen Japan en de uitbreiding van de westerse invloed riepen in China felle reacties op. Er ontstond een hervormingsbeweging en in 1898 werden er met de steun van keizer Guangxu (1871-1908) modernisering doorgevoerd in landsbestuursorganen, het onderwijs en het leger. Conservatieve groeperingen reageerden met grote verontwaardiging op de hervormingen en verzekerden zich van de steun van de machtige keizerin-weduwe Cixi (1835-1908), die in feite sinds 1861 de macht in handen had. Aan haar hof heerste een felle anti-westerse gezindheid die gedeeld werd door het geheime genootschap van de ‘Boksers’, dat bovendien een hartgrondige christenenhaat koesterde. De Boksers keerden zich, beschermd door Cixi, met geweld tegen Europeanen en Chinese bekeerlingen. In 1900 drongen ze tot in Peking door en omsingelden de gezantschapswijk. Japan en de westerse mogendheden stuurden troepen om hun gezantschappen te beschermen. Cixi vertrouwde sterk op de Boksers, die over magische krachten geloofden te beschikken die hen onkwetsbaar zouden maken. Daarvan bleek weinig tegen een geallieerd expeditieleger dat – evenals in 1860 – Peking bezette. De geallieerden lieten de dynastie ongemoeid maar eisten enorme schadeloosstellingen. Wederom had het superieure westen de Chinezen op hun plaats gezet en zijn belangen veilig gesteld. De Bokseropstand had een uitgebreide stroom publicaties tot gevolg in de betrokken landen.³⁷⁵ Opmerkelijk is dat het Chinabeeld in de literatuur vanaf deze tijd actueler

wordt en dat China in de nieuwsmedia regelmatig aanwezig is.

Tijdens de Bokseropstand werden westerse zendelingen en missionarissen en Chinese christenen hevig vervolgd. Er vielen vele doden en tal van zendings- en missieposten werden in de as gelegd. Onder de vermoorden bevond zich de Nederlandse franciscanes zuster Adolphine (Kaatje) Dierckx (1866-1900) die begin mei 1899 in Taiyuan, de hoofdstad van de provincie Shanxi, haar werk als verzorgster van Chinese weeskinderen was begonnen.³⁷⁶ Ze werd op 9 juli 1900 samen met zes medezusters, tien missionarissen, hun Chinese seminaristen en medewerkers onthoofd en gruwelijk verminkt op bevel van de met de Boksters samenspannende gouverneur van Shanxi. Op 24 november 1946 werd ze door paus Pius XII zalig verklaard. Het bekendste Nederlandse slachtoffer van de Boksters was bisschop Ferdinand Hamer (1840-1900) die in 1865 als missionaris van de orde van Scheut (Congregatie van het Onbevleete Hart van Maria) naar China was vertrokken en sinds 1878 bisschop van Gansu (West-Mongolië) was.³⁷⁷ In maart 1900 verplaatste hij zijn bisschopszetel van Sandaohe in de noordwesthoek van zijn ambtsgebied naar de onversterkte missiepost in het centraler gelegen Ershisiqingdi dat tot de provincie Shanxi behoorde en waar anders dan in het zuidelijker gelegen franciscaanse missiedorp Klein Brugge geen verdediging mogelijk was. De missionarissen van Klein Brugge traden in mei 1900 gewapend op tegen Chinese boeren om landbouwgrond te verkrijgen en doodden een aantal van hen. Het feit kwam de gouverneur van Shanxi ter ore, die de hulp van de Boksters inriep tegen de buitenlandse 'religieuze bandieten'. De Boksters vielen de missiepost aan maar werden door de paters met geweren op de vlucht gejaagd. Wederom werden er Chinezen gedood. Hamer was als bisschop verantwoordelijk en besepte dat er bloedige represailles zouden volgen. De Boksters hadden in het gebied dat viel onder de gouverneur van Shanxi al verschillende missieposten uitgemoord en verwoest, waaronder die in Taiyuan. Hij stuurde alle Nederlandse en Belgische priesters naar het ommuurde Sandaohe en bleef alleen met Chinese christenen achter in zijn bisschopsdorp, dat op 19 juli 1900 werd aangevallen door soldaten, politie en Boksters. Het dorp werd verwoest en vrijwel alle christenen gedood. Hamer werd berecht en op 23 juli levend verbrand nadat hij eerst de *lingchi* had ondergaan, een rituele marteling waarbij sneden in het lichaam worden aangebracht, stukjes vlees worden uitgesneden en tenen, vingers, oren, etc. worden afgesneden terwijl het slachtoffer in leven blijft.³⁷⁸ De verhalen over de gruwelijke dood van zendelingen, missionarissen en Chinese christenen in de handen van de Boksters raakten in het westen snel verspreid door middel van het propagandadrukwerk van missie en zending en droegen rond de eeuwwisseling in belangrijke mate bij tot de westerse

angst voor ‘het gele gevaar’.

4.2. EXCURSIE: HET GELE GEVAAR

De internationale impact van de Bokseropstand lijkt verantwoordelijk voor de snelle verbreiding van de term ‘het gele gevaar’ die vanaf de eeuwwisseling uitgroeide tot een veel gebruikt begrip waarmee de westerse wereld uiting gaf aan een gevoel van bedreigdheid door het volkrijke China en, bij uitbreiding, door de hele Oost-Aziatische wereld. Die dreiging werd sterk gevoeld in Amerika, waar na heftige arbeidersprotesten in Californië aan de Chinese immigratie strenge beperkingen werden gesteld door de ‘Chinese Exclusion Act’ van 1882, die de toevloed abrupt afremde en assimilatie onmogelijk maakte.³⁷⁹ Een absolute immigratiestop voor Chinezen werd ingesteld door middel van de Immigration Act van 1924 en bleef in die vorm van kracht tot 1943, toen immigratie van 105 Chinezen per jaar werd toegestaan.

In Europa zou de bedreiging voor het eerst zijn verbeeld door de Duitse keizer Wilhelm II (1891-1941), die de schilder en illustrator Hermann Knackfuss een aantal allegorische schetsen van eigen hand gaf, op grond waarvan Knackfuss in 1895 de beroemd geworden gravure “Völker Europas, wahrt eure heiligsten Güter” maakte. Daarop toont een engel met een zwaard aan door het Christuskruis bestraalde allegorische vrouwspersonen – die eveneens een zwaard dragen en de Europese naties voorstellen – een door rook en vuur omkranst boeddhabeeld dat boven een Europees landschap zweeft.³⁸⁰ De allegorische voorstelling staat bol van de symboliek: uit naam van het christelijk geloof wordt opgeroepen tot gewapende actie tegen de agressieve andersdenkenden in Oost-Azië. Dat gebeurde in een tijd waarin de westerse mogendheden hun expansiedrang in China botvierden en de ene concessie na de andere afdwongen. De expansiedrang uitte zich ook op het vlak van missie en zending. Zendelingen en missionarissen werden gezien als de voorhoede voor de westerse machtsuitbreiding in China en werden doelwit van gewelddadige acties van anti-westerse genootschappen zoals de uit Shandong stammende Bokseersbeweging (Yihetuan: ‘Vuisten der gerechtigheid en eensgezindheid’). Het gele gevaar werd voor Duitsland een realiteit toen in november 1897 twee Duitse paters van de missie van Steyl in Jiaozhou (Shandong) werden vermoord. Wilhelms jongere broer prins Heinrich von Preussen (1862-1929) leidde als vlootadmiraal een militaire actie tegen Jiaozhou en veroverde de zeehaven Tsingtau (Qingdao), die in de westerse jacht op de concessies Duits bezit (eigenlijk een pachtgebied) werd en Duitslands invloedssfeer in Shandong bekrachtigde. De Bokseropstand bewees al snel dat ‘das gelbe Gefahr’ geen

mythe was en dat Duitsland zich gewapend in moest zetten om zijn invloedssfeer te behouden. Nadat de Duitse gezant in Peking was vermoord, hield keizer Wilhelm bij het vertrek van Duitse troepen op 27 juli 1900 zijn befaamd geworden ‘Hunnen-rede’, waarin hij de hoop uitsprak dat zijn troepen zich dezelfde reputatie in China zouden verwerven als destijds de horden van Attila in Europa, zodat geen Chinees het ooit meer zou wagen een Duitser scheef aan te kijken...³⁸¹ De troepen kwamen echter te laat om nog actief aan de strijd deel te nemen. Niettemin verscheen kort na de neergeslagen opstand een lijvig Duits werk van encyclopedische allure over China: *China und die Chinesen. Auf Grund eines 20 jährigen Aufenthaltes im Lande der Mitte geschildert von B. Navarra* (1901). Bruno Navarra was medeoprichter en tot 1899 uitgever en hoofdredacteur geweest van het Duitstalige handelsblad *Ostasiatische Lloyd* in Shanghai. Het boek bevatte een minutieus verslag van de Bokseropstand (‘Die Wirren von 1900/1901’) met veel lof voor de Duitse troepen, een flink hoofdstuk over het missiewezen, en sloot af met een bijlage gewijd aan de pionierscampagne van Heinrich von Preussen in Oost-Azië. Navarra droeg het boek, een curieus propagandaproduct van het Duitse imperialisme in Azië, op aan Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Heinrich.

Van februari tot juni 1898 publiceerde de Britse fantasy-auteur M.P. Shiel (1865-1947) wekelijks een rabiaat anti-Chinees kort verhaal in het tijdschrift *Short Stories* onder de titel *The Empress of the Earth*, gebaseerd op de actualiteit rond de crisis die was ontstaan door de westerse neo-koloniale run op concessies in China. De verhalen verschenen bewerkt tot boek als *The Yellow Danger* (1898), dat dankzij de Bokseropstand een immens verkoopsucces werd. In het boek bestrijdt de Engelsman John Hardy de Chinees Yen How die de wereldmacht wil veroveren. Shiel publiceerde later *The Dragon* (1913), een fantasy-roman over een Chinees-Engelse oorlog. Het boek werd vanaf 1929, ‘ontdaan van racisme en van de meest vreemde en controversiële elementen’, herdrukt onder de titel *The Yellow Peril*, de naam die inmiddels in de Angelsaksische wereld de synoniemen ‘The Yellow Danger’ en ‘The Yellow Terror’ met glans had verdrongen. De boeken van Shiel worden wel beschouwd als de opmaat en inspiratiebron voor de ‘Yellow Peril literature’ die sinds het begin van de twintigste eeuw een langdurig succes zou kennen. Yen How zou het oermodel zijn geweest voor Fu Manchu, Ming the Merciless, Dr. No en vele anderen.

Het gele gevaar hield meer fantasy-auteurs bezig en leidde tot wansmakelijke sinofobe producten die geïnspireerd zijn op de angst voor een Chinese bevolkingsexplosie en een daarop volgende expansieoorlog waarin de Chinezen de

wereldmacht willen veroveren (Genghis Khan revisited).³⁸² De verhalen speelden in een verre toekomst, maar een vergelijkbare sinofobie steekt, gevoed door de huidige Chinese economische opmars, tegenwoordig de kop weer op. Nadat sinds de Tweede Wereldoorlog tot ver in de jaren tachtig van de vorige eeuw Japan als het gele gevaar op economisch gebied werd beschouwd is de Chinese dreiging weer terug.

In Nederland liet het gele gevaar buiten de nieuwsmidia en de misdaadroman weinig sporen na. In het amusementsgenre schreef S. de Haas *Het gele gevaar. Vroolijke voordracht voor 4 dames* (ca. 1920) met muziek van J.C. van Kerkvoorde en componeerde Nederlands eerste cabaretier Eduard Jacobs (1868-1914) een venijnig lied over de gevolgen van de Chinese omwenteling in Nederlands Indië, waar Jacobs in 1912 op toernee was (zie Bijlage 12).

4.3. NATIONALISTEN EN COMMUNISTEN

Na de mislukte Bokseropstand begon men in China ernst te maken met de doorvoering van hervormingen op economisch en sociaal gebied. De buitenlandse handel en industrie groeiden en China zelf begon meer initiatieven op deze gebieden te ontwikkelen. Er werd begonnen met de voorbereiding van bestuurs hervormingen en een grondwet. In 1908 overleden zowel keizer Guangxu als de keizerin-weduwe Cixi. De troonopvolger was de twee jaar oude Puyi, ‘the last emperor’ uit de film van Bernardo Bertolucci (1987). Zijn functie werd waargenomen door een prins-regent, die weinig vertrouwen wekte. Zijn behoudendheid bij de doorvoering van de hervormingen leidde in 1911 tot opstanden op verschillende plaatsen in het land.

Een militaire revolte greep snel om zich heen. De leden van de Revolutionaire Liga, een groep republikeinse hervormingsgezinden die eerder tevergeefs pogingen had ondernomen om een volksbeweging te organiseren, zagen hun kans. Hun leider Sun Yat-sen (1866-1925) riep nog in 1911 in de oude keizersstad Nanjing de Chinese Republiek uit. De invloedrijkste generaal aan het Hof, Yuan Shikai (1859-1916), adviseerde troonafstand als de enige redding voor de keizer. Deze abdicde en gaf de generaal opdracht een republiek te stichten. De revolutionairen schaarden zich aan de zijde van de generaal, die de eerste president van de nieuwe republiek werd. Er werden politieke partijen gesticht, waarvan de nationalistische Guomindang van Sun Yat-sen bij de verkiezingen van 1913 de machtigste bleek. Yuan Shikai bleek echter weinig voor democratisering te voelen. Hij ruimde politieke tegenstanders uit de weg en nadat enkele leidende figuren, onder wie Sun Yat-sen, naar Japan waren gevlucht, regeerde hij als militair dictator. Aspiraties om zichzelf aan het hoofd van een nieuwe

dynastie te stellen, stuitten op fel verzet van zijn onderbevelhebbers, die hem in 1916 dwongen in het openbaar van zijn dynastieke pretenties af te zien. Later dat jaar overleed hij.

De Franse arts-archeoloog Victor Segalen (1878-1919) schreef een boeiende roman, *René Leys* (1921), over een Europeaan die in 1911 pogingen onderneemt om in de Verboden Stad door te dringen.³⁸³ Via René Leys, zijn leraar Chinees, ontvangt hij berichten over het leven in de keizerlijke residentie aan de vooravond van de val van de Mantsjoe-dynastie. De eerste jaren van de Republiek onder Yuan Shikai vormen de achtergrond van het reisboek *Auf dem chinesischen Fluss* (1921), waarin Norbert Jacques zijn reis landinwaarts over de Yangzi (1912-1913) beschreef.

De dood van de dictator leidde tot een machtsvacuüm waarin verschillende generaals poogden hun macht te vergroten. Deze zogenaamde warlords bestreden elkaar in wisselende coalities en hun legers richtten rovend, verwoestend en plunderend in grote delen van het land een enorme chaos aan. In deze onstabiele situatie die van 1916 tot 1926 voortduurde, floreerden grote roversbendes, niet zelden versterkt met gedeserteerde soldaten. Een indringend beeld van het gewelddadige leven dat de rovers leidden werd geschetst in *Ten Weeks with Chinese Bandits* (1926) van Harvey J. Howard, die tien weken als gevangene met een groep rovers meetrok. Er verschenen nog heel wat meer vooral engelstalige titels op dit gebied, veelal van gevangengenomen zendelingen, maar ook van westerlingen die werden gegijzeld door Zuid-Chinese piraten.³⁸⁴

Sun Yat-sen was in 1917 naar China teruggekeerd en had in Kanton een revolutionaire regering uitgeroepen tegen de warlord-regering in Peking. Zijn Guomindang miste echter de organisatie en de macht om iets tegen de binnenlandse oorlog te ondernemen. In 1921 hadden Chinese communisten zich georganiseerd in de Chinese Communistische Partij. Een Nederlandse vertegenwoordiger van de Komintern, Henk Sneevliet (1883-1942) alias Maring, verbleef van 1921 tot 1923 in China als adviseur van de communisten, die hij aanried zich te verenigen met de nationalistische revolutionairen.³⁸⁵ De communisten traden toe tot de Guomindang, die door Rusland van wapens en militaire adviseurs werd voorzien en begon met de opbouw van een leger onder bevel van Chiang Kai-shek (1887-1975). Een jaar na de dood van Sun Yat-sen (1925) begon het revolutionaire leger zijn ‘veldtocht naar het noorden’. De opmars verliep voorspoedig maar onderweg groeiden spanningen tussen communisten en nationalist. Chiang Kai-shek vreesde de machtsaspiraties van de communisten en nadat in 1927 Shanghai door het Nationale Revolutionaire Leger was bevrijd, maakte hij met een bloedige staatsgreep een einde aan de onzekerheid. Hij

stelde zich aan het hoofd van een Guomindang-regering die domicilie koos in Nanjing en begon hevige communistenvervolgingen. De Franse schrijver André Malraux (1901-1976) had contacten met de communisten en maakte deze periode in China van nabij mee. Hij beschreef in twee romans de samenwerking en verwijdering tussen communisten en nationalisten. In zijn romandebuut *Les conquérants* (1928) staat een anti-westerse staking van communistische en nationalistische arbeiders in Kanton (1925) centraal. In *La condition humaine* (1933) beschreef hij de periode rond de inname van Shanghai en de staatsgreep van de Guomindang. De onzekere positie van de westerlingen temidden van het geweld van boycots, roversbendes en burgeroorlog gedurende de jaren twintig tot de staatsgreep van de Guomindang werd beschreven door de ex-dadaïst Richard Huelsenbeck (1892-1974) in *China frisst Menschen* (1930).

Chiang Kai-shek consolideerde de positie van zijn regering en van de Guomindang. In 1928 werd Peking door zijn legers ingenomen. Belangrijke warlords werden aan de regering van Nanjing verbonden, zodat er een eind kwam aan hun onderlinge machtsstrijd. De communisten trokken zich terug in het binnenland, waar ze aanhang wonnen. Onder de bezielende leiding van Mao Zedong werden lokale verzetsgroepen georganiseerd en groeide langzamerhand een bedreiging voor de Guomindang-regering. Japan zag de machtsbundeling van de Guomindang met bezorgdheid aan en vreesde voor haar belangen in Zuid-Mantsjoerije. In 1931 bezette het de drie noordoostelijke provincies van China en werd de onafhankelijke staat Mantsjoekwo geproclameerd, een Japanse vazalstaat onder leiding van de laatste Mantsjoe-keizer, Henri Puyi. China antwoordde met anti-Japanse boycots in Shanghai, waarop in 1932 een korte periode van oorlogshandelingen volgde. In het noorden trokken Japanse legers geleidelijk meer Chinees grondgebied tot zich. Chiang Kai-shek werd in 1936 door zijn legerofficieren gedwongen zijn communistenvervolgingen te staken en met hen een eenheidsfront tegen Japan te vormen. De Japanse reactie was fel: in 1937 begon het een totale oorlog tegen China en na een jaar waren alle grote steden aan de kustzijde van China bezet, van Peking tot Kanton. De Guomindangregering trok zich terug in het binnenland, eerst in Hankou, later in Chongqing. De oorlog tegen Japan zou voortduren tot augustus 1945, toen de capitulatie van Japan de Tweede Wereldoorlog in de Oost beëindigde.

4.4. EIGENTIJD'S CHINA

De situatie in China in de jaren twintig en dertig lag om verschillende redenen goed in de westerse media. De anti-westerse betogingen en boycotacties van de jaren twintig

en de verwickelingen met rovers en warlords waren voorpaginanieuws omdat de handelsbelangen en het aantal westerlingen dat in China werkte flink waren toegenomen. De machtsstabilisering onder de Guomindang-regering schiep nieuwe handelsmogelijkheden, die vervolgens door de Japanse expansieneigingen in gevaar werden gebracht. Met name de Japanse agressie tegen Shanghai werd aandachtig gevolgd. Langzamerhand raakte men ook op de hoogte van de communistische ontwikkelingen in China.

Via westerlingen die langer in China woonden en werkten drong een realistischer beeld van de situatie in het land door. Pionierswerk op dat gebied was al rond de eeuwwisseling verricht door Mrs. Archibald Little (Alicia Bewicke, 1845-1926), een van de eerste vrouwelijke auteurs die schreef over het land, waar ze van 1887 tot 1907 woonde als vrouw van een Engelse zakenman. Zowel in haar romans, waarvan vooral *A Marriage in China* (1896) bekend werd, als in autobiografisch werk als *The Land of the Blue Gown* (1902) bezag ze de westerse aanwezigheid in China met een zeer kritische blik, hekelde ze de onbekendheid met het land, het volk en zijn gewoonten van de daar woonachtige Europeanen en toonde ze een grote belangstelling voor de rol van de Chinese vrouw.³⁸⁶ De Amerikaanse missionarisdochter Pearl S. Buck (1892-1973) had internationaal succes met haar romans, waarin ze uit eigen beleving het leven op het Chinese platteland beschreef: *The Good Earth* (1931, na korte tijd als film een bioscoopkraker), *Sons* (1933) en *A House Divided* (1935). In 1938 ontving ze de Nobelprijs voor de literatuur. Eveneens succesvol waren de boeken van twee andere schrijfsters die lange tijd in China woonden. Alice Tisdale Hobart (1882-1967) bewerkte eigen ervaringen tot de roman *Oil for the Lamps of China* (1933, eveneens met veel succes verfilmd), waarin het leven in een gemeenschap van in China werkende buitenlanders op een olieonderneming ten tijde van de omverwerping van de Mantsjoe-dynastie wordt beschreven. Nora Waln (1895-1965) stelde in *The House of Exile* (1933) haar herinneringen te boek aan het leven met een rijke Chinese familie in de jaren twintig. De Franse arts Albert Gervais vestigde zich als leraar in Chengdu en schreef, behalve enkele romans, de beroemd geworden autobiografieën *Aesculape en Chine* (1933, over de periode ca. 1918-1926) en *Aesculape dans la Chine en révolte* (1954, over de oorlogsomstandigheden tijdens de Japanse bezetting). Henri Michaux (1899-1984) reisde in 1931 door China en beschreef zijn indrukken in *Un Barbare en Asie* (1933).

Archeologen, geografen en ontdekkers exploreerden sinds tweede helft van de negentiende eeuw het binnenland van China. Van hen was de Zweed Sven Hedin (1865-1952) na de eeuwwisseling een internationaal bekende figuur geworden.³⁸⁷

Tussen 1892 en 1935 leidde hij verschillende avontuurlijke en soms levensgevaarlijke expedities in Chinees Centraal-Azië en Tibet. In 1899 ontdekte hij in de Taklamakanwoestijn de resten van de stad Loulan, ten tijde van de Han-dynastie een belangrijke pleisterplaats op de Zijderoute (206 v. Chr. – 221 na Chr.). Hij legde huizen bloot en vond tal van manuscripten uit de late Hantijd. Nog altijd wordt in en rond Loulan archeologisch onderzoek verricht. Op latere reizen bracht Hedin grote delen van Tibet in kaart.³⁸⁸

Onder de schaarse westerse journalisten die zich met gevaar voor eigen leven diep het binnenland in waagden, bevond zich de Britse journalist-avonturier Peter Fleming (1907-1971), de oudere broer van Ian – Bond, James Bond – Fleming. In 1933 reisde hij als correspondent van *The Times* door China. In zijn artikelen, gebundeld in *One's Company* (1934), deed hij als een van de eerste westerlingen verslag van een bezoek aan het 'anti-communistische front'. Een andere journalist, de Amerikaan Edgar Snow (1905-1972), zou zich aan de kant van de communisten als een belangrijke pleitbezorger manifesteren. In zijn klassiek geworden *Red Star over China* (1938) beschreef hij het Rode Leger van binnenuit en introduceerde hij door middel van interviews de leidende figuren, onder wie Mao Zedong, en hun ideeën. Reizigers met linkse sympathieën stelden zich in China op de hoogte van de vorderingen van de Revolutie. Ze kwamen met een positief beeld van de communisten en hun leiders thuis. Naast André Malraux bevonden zich onder hen de anglo-amerikaanse auteurs W.H. Auden (1907-1973) en Christopher Isherwood (1904-1986), die samen door China reisden en daarvan verslag deden in *Journey to a War* (1939). De Engelse filosoof Bertrand Russell (1872-1970) had al eerder een opmerkelijk positief beeld van het nieuwe China gegeven in *The Problem of China* (1922), gebaseerd op zijn ervaringen in 1920-1921, toen hij een jaar filosofie doceerde aan de universiteit van Peking.³⁸⁹ Een curieus en profetisch citaat:

The old indigenous culture of China has become rather dead. [...] Confucius does not satisfy the spiritual needs of a modern man. [...] The Chinese who have had a European or American education realize that a new element is needed to vitalize native traditions, and they look to our civilization to supply it. But they do not wish to construct a civilization just like ours; and it is precisely in this that the best hope lies. If they are not goaded into militarism, they may produce a genuinely new civilization, better than any that we in the West have been able to create.³⁹⁰

4.5. KUIFJE IN CHINA

Door de vloed van studies over China, berichten in de kranten, geïllustreerde reportages in tijdschriften en nieuwsitems in het bioscoopjournaal kreeg de westerling

langzamerhand een meer up-to-date en genuanceerder beeld van China. Tegen de achtergrond van de Japans-Chinese schermutselingen ontrolt zich het plot van wellicht het tot op heden populairste boek dat in China speelt, *De blauwe lotus* (1934) uit de Kuifje-reeks. Het stripverhaal van Hergé (1907-1983) bood een opmerkelijk verlichte kijk op het contemporaine China en rekende op humoristische wijze af met allerlei westerse waanvoorstellingen over het sprookjesrijk. Zo verkleden Jansen & Janssen zich om Kuifje te schaduwen zo onopvallend mogelijk in mandarijngewaden met paardenstaarten, terwijl sinds de revolutie van 1911 waarbij de Republiek werd uitgeroepen de mandarijnen zich niet vaak meer in vol ornaat vertoonden en de staarten – vanouds het symbool van de Mantsjoe-dynastie – waren afgeschoren. Ze zijn in hun gele gewaden – voorbehouden aan hoogbejaarde mandarijnen –, voorzien van een keizerlijke draak, aanleiding tot een hilarische volksoploop.

Het superioriteitsgevoel van de westerling is fraai geportretteerd in de woedeuitbarsting van een Brit die door Kuifje wordt belet een Chinees af te tuigen:

... een Europeaan had 't lef op te komen voor een riksjaloper die me omver had gelopen en die ik er flink van langs wilde geven. Mij beletten 'n spleetog te slaan, heb je 't ooit zo zout gegeten? Waar moet het heen als we die vuile gelen niet eens meer wat manieren mogen leren? 't Beneemt je haast de lust die barbaren nog beschaving bij te brengen... Alsof wij niks meer over ze te zeggen hebben, terwijl we hun toch de weldaden brengen van onze mooie westerse beschaving?³⁹¹

Kuifje brengt enkele vooroordelen tegen Chinezen over in een gesprek met het Chinese jongetje Tchang, die voordat Kuifje hem van de verdrinkingsdood redde dacht dat alle blanke duivels slecht waren.

Welnee, Tchang, alle blanken zijn niet slecht, de volkeren kennen elkaar slecht. Zo denken veel Europeanen dat alle Chinezen vals en wreed zijn, een vlecht dragen en niet anders doen dan martelingen bedenken en rotte eieren en zwaluwnestjes eten. Diezelfde Europeanen geloven vast dat de Chinese vrouwen allemaal hele kleine voetjes hebben en dat nu nog steeds alle meisjes talloze folteringën doorstaan om te voorkomen dat hun voeten zich normaal ontwikkelen. En ze denken ook dat de Chinese rivieren bezaaid zijn met baby's die na hun geboorte in het water worden gegooit.³⁹²

Tchang vermaakt zich zeer met die rare westerse denkbeelden maar in de Chinese versie van *De blauwe lotus* werd het plaatje over de baby's weggecensureerd en de titel kon pas in 1984 verschijnen. Dat het plaatje werd verwijderd valt te begrijpen, aangezien de toenmalige Chinese 'een-kind-per-gezin'-politiek er op het platteland soms toe leidde dat ongewenste baby's (vooral meisjes) werden gedood, onder meer door verdrinking.

Dat het stripverhaal een zo up-to-date en waarheidsgetrouw beeld van China kon geven was te danken aan Hergé's contacten met Tchang-Tchong-jen (Zhang-Zhong-ren, 1907-1998), een katholiek opgevoede Chinees uit Shanghai die hij in 1934 in België ontmoette. Tchang studeerde van 1932 tot 1935 aan de Brusselse Academie voor Schone Kunsten en voorzag Hergé van recente informatie en beeldmateriaal, waardoor met name de stadsscènes in Shanghai van een bijna fotografische perfectie werden. Hij wijdde Hergé tevens in in de tekentechniek van de klare lijn en zorgde ook voor de correcte Chinese teksten in een fraai gevarieerde calligrafie die aan het boek een extra dimensie toevoegen. Het verhaal valt vrij nauwkeurig te situeren binnen de politieke situatie uit de periode september 1931 (de Japanners blazen een spoorlijn op bij Moekden en geven de schuld aan Chinese bandieten om een voorwendsel te hebben om China aan te vallen) tot maart 1933 (Japan stapt uit de Volkenbond, nadat die de zelfstandigheid van Mansjoekwo – een door Japan opgerichte en door China's laatste keizer Pu Yi als marionet geleide staat – niet had erkend). Door de samenwerking tussen Hergé en Zhang werd *De blauwe lotus* het best gedocumenteerde, meest actuele en beste Kuifje-album.³⁹³

4.6. SCHOONHEID EN SCHURKEN

Naast het eigentijdse en realistischere beeld van China bleven de oude Europese voorstellingen voortbestaan. Het sprookjesrijk en het barbarenland werden op verschillende manieren tot aantrekkelijke droomwerelden vermengd. In de muziek keerde weer iets van de achttiende-eeuwse chinoiserie terug in *De wonderbaarlijke mandarijn* (1919) van Bartok en in twee operabewerkingen van Carlo Gozzi's sprookje *Turandot* door Busoni (1917) en Puccini (1926). Franz Léhar schreef de romantische operette *Das Land des Lächelns*, die in 1923 onder de titel *Die gelbe Jacke* in Wenen in première ging. Het verhaal speelt in 1912 in Wenen en Peking en draait om de onmogelijke liefde tussen Lisa, de dochter van een Oostenrijkse graaf, en de Mantsjoe-prins Sou-chong. Ze leren elkaar kennen in Wenen en Lisa volgt de prins naar Peking, waar ze diep ongelukkig is wanneer haar prins met nog vier andere vrouwen trouwt. Met een haar nagereisde bewonderaar keert ze terug naar huis. De operette staat in een lange traditie van ongelukkige liefdes tussen westerlingen en oosterlingen die na Puccini's *Madame Butterfly* (1904) populair werden in toneel, opera en film.³⁹⁴ Alexander von Zemlinsky bewerkte het Chinese toneelstuk *Der Kreidekreis* tot een opera (1933) en Gustav Mahler baseerde eerder *Das Lied von der Erde* (1908) op Chinese gedichten. W. Somerset Maugham beschreef een weemoedig idyllische en harde Chinese wereld in de (reis)verhalenbundels *On a Chinese Screen*

(1922) en *Ah King* (1933). Ernest Bramah schiep de arme Chinese verhalenverteller Kai Lung, die zich al filosoferend, gewapend met verfijnde ironie en haarfijne understatement, uit de meest penibele situaties redt. In zijn boeken – *The Wallet of Kai Lung* (1900), *Kai Lung's Golden Hours* (1922) en *Kai Lung Unrolls his Mat* (1928) – herleefde iets van de wereld van de achttiende-eeuwse chinoiseriefilosofen.

In de populaire detective- en avonturenverhalen en later in de film werd de wrede maar altijd pittoreske zelfkant van de Chinese samenleving in Shanghai, Hong Kong en Macau en in de Chinatowns van de grote wereldsteden populair. Misdaad, moord en martelpraktijken in de ambience van Chinese winkeltjes, bordelen, opiumkits en gokhuizen behoren tot op heden tot de veelgebruikte ingrediënten in misdaad- en avonturenboeken en -films. Hetzelfde decor leidde – en leidt – een succesrijk bestaan in tekenfilms en strips.

Merkwaardig genoeg gaf de eerste westerse film met een (door een blanke acteur gespeelde) Chinees in een van de hoofdrollen een opmerkelijk positief beeld. In *Broken Blossoms* (1919) voerde de Amerikaanse topregisseur D.W. Griffith de Chinese immigrant Cheng Huan ten tonele, die in de grauwe Chinatown-setting van het Londense Limehousedistrict een winkel drijft en naar Europa is gekomen om de leer van Boeddha te verbreiden. Hij vat sympathie op voor een mishandeld Londens meisje en neemt haar in huis om haar te beschermen tegen haar gewelddadige vader. Geconfronteerd met het schandaal dat zijn dochter ‘hokt’ met een ‘chink’, sleept haar vader haar naar huis, waar hij haar in een woede-aanval vermoordt. Cheng doodt de vader en keert terug naar huis, waar hij zelfmoord pleegt. Griffith maakte de film in een tijd waarin de sinofobie groot was in Amerika. Waarschijnlijk daarom bewerkte hij voor zijn film ‘The Chink and the Child’, een verhaal met een positieve Chinese ‘held’ uit de bundel *Limehouse Nights* (1916) van de Britse schrijver Thomas Burke (1866-1945), die veel succes had met zijn in het Limehouse-district gesitueerde zelfkantverhalen, veelal verteld door het Chinese personage Quong Lee. Cheng Hua, die als kolentremmer op een schip naar Europa kwam, was een van de eerste ‘waterchinezinnen’ die in de westerse literatuur en film doordrong.

Andere Chinese typen die in dezelfde tijd in literatuur en film bekendheid verwierven, zoals Fu Manchu³⁹⁵ en Charlie Chan³⁹⁶, dankten hun bestaan en populariteit voor een belangrijk deel juist aan de tot onderbewust gemeengoed geworden negatieve negentiende-eeuwse westerse vooroordelen over de Chinees en het gele gevaar. Een opmerkelijke variant van de in deze eeuw wat op de achtergrond geraakte karikatuur van de Chinese keizer gaf de strip (en later film) *Flash Gordon* (1934). De belangrijkste tegenstander van de Amerikaanse sportheld is de wrede,

despotische alleenheerser over het universum Ming the Merciless. Behalve een pendant van Fu Manchu is hij een variant op het aloude beeld van de Chinese keizers dat in het westen bestond. Ming leeft in ongekende weelde en zijn keizerrijk wordt omringd door vazalstaten die hem eens per jaar tributeut moeten brengen om hun trouw en ondergeschiktheid te betuigen. Hij heeft vele vrouwen en hele legers hofdienaren die allen allervreemdst zijn uitgedost. Executies laat hij onder veel vertoon in het openbaar plaatsvinden. Zo werkte de stripschrijver oude westerse voorstellingen uit tot een angstwekkende science-fiction-creatie. In een moderne verfilming van *Flash Gordon* (1980) is het beeld nog duidelijk herkenbaar.

Een andere succesvolle avonturenfilm, *Indiana Jones and the Temple of Doom* (1984), dankte eveneens veel aan de oude voorstellingen over het troebele China van misdaad, opiumkits en geheimzinnigheid. De acteurs deden zich in een restaurant zelfs tegoed aan ‘chilled monkey brains’. Apenhersen staan vanouds bekend als een met China verbonden delicatessen en leven in die hoedanigheid nog altijd voort in een hardnekkige urban legend.³⁹⁷

4.7. EXOTISCHE VERZEN

De sinologie gedijde goed sinds men zich zowel in Europa als in China zelf aan diepgaande studie kon wijden. Er verschenen rijk geïllustreerde standaardwerken over de Chinese architectuur en beeldende kunst. De Chinese klassieke dicht- en prozakunst en filosofie waren onderwerp van studie en sinologen maakten talrijke vertalingen van klassieke teksten. Het pionierswerk van sinologen bracht de Chinese literatuur en met name de poëzie onder de aandacht van westerse schrijvers. Deze zagen in ruwe vorm – de sinologen streefden meer naar een getrouwe vertaling dan naar mooie poëzie – allerlei aantrekkelijke beelden en gedachten voor zich en zetten zich aan het bewerken ervan in de eigen taal. Behalve het werk van Chinese dichters inspireerde tezelfdertijd het werk van Perzische dichters – vooral Omar Khayyam (ca. 1018-ca. 1123) en Hafis (14de eeuw) – tot navolgingen. De populariteit van de oosterse dichters lijkt te verklaren uit de gemoedsgesteldheid van het fin-de-siècle kunstenaarsmilieu. De poëzie was anacreontisch, epicurisch, dionysisch, en sloot goed aan bij de pluk-de-dag, na-ons-de-zondvloed en Wein-Weib-und-Gesang euforie van het op de rand van de afgrond balancerende avondland: God was dood en de westerse cultuur was aan het eind van haar latijn, dus wilde men leven in extase tot de dood erop volgde. Tegenover de verstarde klassieke poëtische vormen, de in gecompliceerde subjectieve gevoelens wroetende ik-lyriek, de weemoed om verloren geliefden en paradijzen en breedsprakig religieus of sociaal idealisme werden

eenvoudige verzen over de aanvaarding van het kortstondige aardse bestaan gesteld. De Pers Omar Khayyam en de Chinees Li Tai Po (Li Bai, 701-762) – de twee winddichters bij uitstek – groeiden uit tot ware culthelden.

De gedichten van Khayyam werden voor het eerst voor westerse ogen ontsloten door de Brit Edward Fitzgerald (1809-1883), die in 1859 zijn *The Rubaiyat of Omar Khayyam* publiceerde. Het was een onooglijk uitgaafje, dat niettemin de aandacht trok van de dichters Swinburne en Rossetti. Zowel de inhoud als de vorm – het zogenaamde oosterse kwatrijn van vier vijfvoetige jamben met een aaba rijmschema – spraken aan. Als voorbeeld volgt hier een van de bekendste verzen:

A Book of Verses underneath the Bough,
A Jug of Wine, a Loaf of Bread – and Thou
Beside me singing in the Wilderness –
Oh, Wilderness were Paradise enow!³⁹⁸

Fitzgerald bewerkte de verzen en breidde de verzameling uit voor volgende edities, waarvan talloze herdrukken werden vervaardigd, vele met illustraties. De Duitse dichter en vertaler Hans Bethge (1876-1946) schreef in het nawoord bij zijn vertaling dat Fitzgeralds boek naast de Bijbel een van de meeste gedrukte boeken ter wereld was. Er verschenen tal van vertalingen in andere talen, deels direct uit het Perzisch, deels gebaseerd op Fitzgerald of andere vertalers.

Het is opmerkelijk dat er voor de Japanse poëzie veel minder belangstelling bestond dan voor de Chinese en Perzische. De eerste introductie van de Japanse lyriek dateert eveneens uit de tweede helft van de negentiende eeuw en de belangstelling voor Japanse kunst deed in die tijd bepaald niet onder voor die voor de kunstvoorwerpen uit China. Een aantal dichters maakte bewerkingen en met name in Frankrijk veroorzaakte de ontdekking van de haiku in de eerste decennia van de twintigste eeuw een rage, maar in het algemeen had de belangstelling voor de Japanse lyriek bij lange na niet de omvang van die voor Omar Khayyam en de Chinese dichters. Als voorzichtige verklaringen kunnen misschien dienen het gunstige geesteklimaat voor de ontvangst van de grootste Chinese dichter Li Tai Po, het belang van de Engelse vertalingen van Arthur Waley en Ezra Pound en de populariteit van de Chinese oorlogsgedichten van Klambul in Duitsland. Verder zou het gegeven dat de Chinarage in de poëzie veel groter was in Engeland en Duitsland dan in Frankrijk, terwijl daar de haiku juist enthousiast werd beoefend, een indicatie kunnen zijn dat dichters na een eerste kennismaking voor een van beide cultuurgebieden kozen.

De invloed van de Chinese poëzie laat zich niet eenvoudig tot controleerbare vormkenmerken herleiden. De westerse lezer werd geconfronteerd met een kleine keuze van zeer diverse gedichten uit een hem wezensvreemde cultuur, van uiteenlopende dichters uit een periode die ruim de ouderdom van de westerse cultuur overtrof. De diversiteit van het gebodene had dan ook geen eenduidige invloed op de schrijvers, zoals Omar Khayyam die wel kon hebben. Maar die schreef dan ook verzen met een voor de westerling duidelijk herkenbare filosofie in een consequent gehanteerde eenvoudige vorm.

De sinologen die rond de eeuwwisseling Chinese poëzie in vertaling publiceerden, vertoonden een sterke neiging aansluiting te zoeken bij wat bekend was. Ze kozen uit een vrijwel onafzienbare hoeveelheid gedichten een flink aantal verzen waarin de lezer bekende elementen uit de achttiende-eeuwse chinoiserie kon herkennen: paviljoens van porselein, bruggen van jade, maneschijs, perzikbloesems, rieten fluitjes, een bootje op een meer. Niet zelden waren de chinoiserie-elementen door de bewerkers toegevoegde franje. Andere verzen werden via verwijzingen naar verwante passages in het werk van Europese dichters en door uitleg binnen het westerse begripkader gebracht. De Britse sinoloog H.A. Giles (1845-1935) voorzag zijn vertalingen in *Chinese Poetry in English Verse* (1898) zelfs van titels die de gedichten uitdrukkelijk binnen een westers referentiekader plaatsten: ‘Sic transit’, ‘Carpe diem’, ‘Wanderjahre’, ‘A snap-shot’, ‘Solo chi segue ciò che piace é saggio’, ‘Amari aliquid’, enz. Verder maakten ze hun vertalingen vaak in regelmatige ritmische en rijmende vorm, waarbij ze niet keken op wat uitbreidingen binnen het vers om aan de vormeisen te voldoen. De vorm was daarom in eerste instantie niet de aantrekkelijkste of meest verrassende factor. Men raakte meer geboeid door de inhoud. Enerzijds door de herkenbare Chinese couleur locale, anderzijds door de nuchterheid en de levensaanvaarding die eruit sprak. Aanvankelijk waren punten van kritiek dat de gedichten eigenlijk nergens over gingen en dat ze niet meer dan plaatjes of stemmingsbeelden waren. Voor jonge dichters werden dit juist belangrijke en baanbrekende aspecten.

4.8. DE ONTDEKKING VAN DE CHINESE POEZIE

4.8.1. FRANKRIJK

Het begin van de chinoiseserierage in de Europese poëzie ligt kort na de eeuwwisseling, kort nadat men kennis kon nemen van de eerste Franse³⁹⁹, Duitse,⁴⁰⁰ en Engelse⁴⁰¹ vertalingen van Chinese gedichten. Startpunt voor de Europese mode was de bundel *Le livre de jade* (1867) van Judith Gautier (1845-1917), de

flamboyante dochter van de ‘exoot’ Théophile Gautier.⁴⁰² Ze maakte haar versies op grond van vertalingen die haar Chinese gouverneur Tin-Tun-Ling (Ding Dunling, ca. 1830-1886) voor haar had vervaardigd.⁴⁰³ In haar voorwoord wees ze op de parallellen in levensopvatting tussen Li Tai Po en de inmiddels populaire Omar Khayyam. De bundel veroorzaakte sensatie onder de Franse literatoren. Enerzijds was men zeer te spreken over de teksten zelf, anderzijds oogstte de prozagedichtvorm waarin ze haar vertalingen presenteerde veel lof. Navolgingen van deze vorm bij het vertalen van Chinese poëzie bleven voornamelijk beperkt tot Frankrijk. Haar bundel vormde echter het uitgangspunt voor talrijke vertalingen en bewerkingen in uiteenlopende dichtvormen. De zeer succesvolle Duitse vertalers Hans Bethge en Klabund leunden sterk op haar werk en haar bundel werd in verschillende talen integraal vertaald.

Eén gedicht trok speciaal de aandacht van Duitse en Nederlandse vertalers en groeide uit tot een van de meest vertaalde Chinese gedichten in Nederland. Het werd door Gautier aan Confucius toegeschreven (zie Bijlage 13). Verschillende Nederlandse sinologen en Confuciuskenners hebben zich over het gedicht gebogen, maar zijn er niet in geslaagd in het werk van de Chinese filosoof – die geen gedichten schreef – de gedachte aan te treffen die aan het gedicht ten grondslag ligt. B.J. Mansvelt Beck wees op zeer verwante teksten uit het bijbelboek Prediker en deed de suggestie dat de Chinese huisleraar van Gautier een vergissing maakte.⁴⁰⁴ Hij verwees naar de regels ‘De zon komt op en de zon gaat onder en hijgend ijlt zij naar de plaats waar zij opkomt.’ (Prediker 1: 5) en ‘Alle beken stromen naar de zee, nochtans wordt de zee niet vol; naar de plaats waarheen de beken stromen, daarheen stromen ze altijd weer.’ (Prediker 1: 7). Ook de gedachten over de sterfelijkheid van de mens uit de laatste regels zijn – herhaaldelijk – bij Prediker te vinden, onder meer verwoord als: ‘er is nimmer enige heugenis van de wijze, zomin als van de dwaas, omdat in de komende dagen alles reeds lang vergeten is, en ach, hoe sterft de wijze evenzeer als de dwaas!’ (Prediker 2: 16) en als: ‘alles is ijdelheid, alles gaat naar één plaats, alles is geworden uit stof, en alles keert weder tot stof.’ (Prediker 3: 19-20). De tekst van Gautier heeft dus veel van een improvisatie naar aanleiding van citaten uit Prediker. Dat werpt een merkwaardig licht op de aantrekkingskracht die deze tekst uitoefende: het lijkt een (onbewuste?) herkenning te zijn geweest.⁴⁰⁵

Zowel Bethge als Klabund vertaalden het gedicht en beide versies vonden hun Nederlandse bewerkers.⁴⁰⁶ Het is verhelderend de twee versies (zie Bijlage 14) te vergelijken met hun Franse voorbeeld. Beide bewerkers verdeelden het gedicht in drie vierregelige jambische strofen en gebruikten eindrijm. In vergelijking met de andere bewerkingen van beide vertalers, benaderen de twee gedichten elkaar formeel sterk. In

tegenstelling tot wat ze doorgaans doen, rijmt Bethge (zij het gevarieerd) en jambeert Klabund strak (al zijn er kleine afwijkingen in het aantal versvoeten). Beide bewerkers leggen sterk de nadruk op parallelismen naar letter en geest. Inhoudelijk zijn de verschillen echter niet van de lucht. Bethge veralgemeent de strekking van het gedicht in de titel, terwijl Klabund de titel van Gautier aanzet door de tekst zonder meer als grafschrift voor een krijgsman te presenteren. Elke toespeling op oorlog is in Bethges tekst afwezig, terwijl Klabund in de laatste strofe juist de implicatie uit de titel van Gautier breed uitmeet door toevoeging van elementen die in het origineel ontbreken: heldendom, strijdrossen, de roem van het slagveld, het onkruid dat zo rood als vuur is. Hij publiceerde het vers dan ook in zijn bundel oorlogsverzen en klopte het door situering en explicitering op tot een navrant tijdsgedicht. De terugkeer van zon en water in de versies van Gautier en Bethge verwijderde hij en daarvoor stelde hij nieuwe beelden – de om vrouwen wervende maan, de zwellende kalebas, en de roep van de krekel – in de plaats. Andere heel vrije toevoegingen zijn het spelende kind en de anemonen in de eerste strofe. De beeldenrijkdom van Klabund staat in schril contrast met de Franse tekst en de versie van Bethge. Door meer en sprekender beelden geeft hij een gedicht met een algemene strekking een duidelijke boodschap mee: heldendom is vluchtig en soldaten sneuvelen tevergeefs – te betrekken op de Wereldoorlog.

De eerste bundel Franse bewerkingen van Chinese poëzie die na Gautier een brede waardering vond was *La flûte de jade* (1920) van Franz Toussaint (1879-1955). Evenals het boek van Gautier werd het geheel of gedeeltelijk in andere talen vertaald en beleefde het herdruk op herdruk.⁴⁰⁷ Ook Toussaint maakte min of meer poëtische prozabewerkingen, waarbij hij zich grotendeels baseerde op *Poésies de l'époque des Thang* (1862) van Marquis d'Hervey de Saint-Denis en in zijn gedichtenkeuze vaak aansloot bij Gautier, van wie hij de populaire 'Strophes improvisés' bewerkte tot 'Le destin de l'homme':

Aux ardeurs de l'été succèdent les langueurs de l'automne. Aux champs de neige succèdent les champs de fleurs. Mais, qu'il se lève ou qu'il se couche, le soleil est une grande rose!

La mort fait de l'homme une motte de terre sur laquelle pousse l'herbe.

Et je sais pourquoi notre respiration n'est qu'un perpétuel soupir.⁴⁰⁸

Het lijkt of Gautier en Toussaint met hun zeer gewaardeerde werk de weg hebben afgesloten voor een poëtische chinoiserierage in Frankrijk, mogelijk ook omdat hun keuze en die van de Marquis d'Hervey de Saint Denis een vrij klein en zeer uniform corpus teksten had gecanoniseerd waarin weinig verandering kwam en omdat alledrie

een prozadichtvorm hanteerden die weinig van de formele aspecten van de Chinese poëzie overbracht. Er verschenen veel uitgaven van en over Chinese poëzie, maar dat waren over het algemeen wetenschappelijk verantwoorde prozavertalingen van sinologen. Daaronder bevonden zich onder meer de *Fêtes et chansons anciennes de la Chine* (1929) van M. Granet en de *Anthologie de la littérature chinoise* (1933) van Sung-nien Hsu. Onder de dichters die zich tot China aangetrokken voelden bevond zich de al eerder genoemde Victor Segalen, die een bundel prozagedichten getiteld *Stèles* (1912) publiceerde, geïnspireerd op inscripties op de gelijknamige her en der in het Chinese landschap opgerichte zuilen die als wegwijzer of gedenkteken fungeren.⁴⁰⁹ Paul Claudel (1868-1955), van 1895 tot 1909 werkzaam als diplomaat in China, publiceerde op China geïnspireerde gedichten in *Connaissance de l'Est* (1900) en maakte in de jaren dertig en veertig een flink aantal Franse en Engelse bewerkingen van Chinese gedichten die in 1952 voor het eerst werden gebundeld onder de titels *Petits poèmes d'après le chinois* en *Autres poèmes d'après le chinois*.⁴¹⁰ Zoals al eerder opgemerkt, kan de aantrekkingskracht die in de eerste decennia van de twintigste eeuw in Frankrijk uitging van de Japanse poëzie misschien mede een verklaring zijn voor het naar verhouding geringe aantal literaire vertalingen van Chinese verzen.

4.8.2. DUITSLAND

Voorals in Duitsland, dat in de periode 1897-1900 met twee spectaculaire militaire campagnes eindelijk een concessie in Shandong had veroverd en dat succes breed uitmat, stond China enorm in de belangstelling. Hans Bethge publiceerde in 1907 een bundel rijmloze metrische bewerkingen van Chinese poëzie, getiteld *Die chinesische Flöte*. Hij baseerde zich op *Chinesische Lyrik* (1905), een bundel prozabewerkingen naar vakvertalingen van Hans Heilmann, *Le livre de jade* en *Poésies de l'Époque des Thang*. Het boekje bevatte drieëntachtig gedichten uit de periode vanaf de *Shijing* tot 1900, met een sterke nadruk op de Tang-dynastie, die met 36 gedichten prominent aanwezig was. Li Tai Po was met vijftien gedichten het best vertegenwoordigd, gevolgd door zijn tijdgenoot en bewonderaar Tu Fu met negen verzen. In een informatief 'Geleit-wort' gaf Bethge enige uitleg over de Chinese verskunst en wees hij op de Tangperiode als de grootste bloeitijd van de Chinese dichtkunst, met Li Tai Po als de onbetwist grootste dichter.

De bundel van Bethge werd een enorm succes. Gustav Mahler bediende zich voor *Das Lied von der Erde* (1908) van teksten van Li Tai Po in de bewerking van Bethge.⁴¹¹ Deze zette zich voortvarend aan het bewerken van andere exotische poëzie:

Japanse, Arabische en Perzische (Omar Khayyam) dichters en later een nieuwe bundel Chinese verzen, *Pfirsichblüten aus China* (1923). Geen van de bundels evenaarde het succes van *Die chinesische Flöte*, waarvan meer dan honderdduizend exemplaren werden verkocht. Naast Bethge waren tal van andere bewerkers en vertalers actief en in de jaren tien en twintig verscheen de ene bundel na de andere.⁴¹²

Ook Duitstalige schrijvers gingen zich bezighouden met het Rijk van het Midden. Het waren vooral auteurs die tot het expressionistische kamp werden gerekend. Alfred Döblin (1878-1957) debuteerde als romanschrijver met *Die drei Sprünge des Wang-Lun, Chinesischer Roman* (1915), gebaseerd op het historische gegeven van de ‘Wang Lun opstand’ van 1774, waarbij de gelijknamige leider van de sekte van de Witte Lotus en veel van zijn volgelingen omkwamen toen ze de keizer wilden afzetten. In de nalatenschap van Franz Kafka (1883-1924) werd het uit 1917 stammende onvoltooide verhaal ‘Beim Bau der chinesischen Mauer’ aangetroffen, waaruit een fragment onder de titel ‘Eine kaiserliche Botschaft’ was gepubliceerd in de bundel *Ein Landarzt* (1919). Albert Ehrenstein (1886-1950) hield zich uitvoerig met de Chinese literatuur bezig. Hij stelde bundels bewerkingen van Chinese poëzie⁴¹³ samen en bewerkte de klassieke roman *Shuihu zhuan* (‘Het verhaal van de wateroever,’ in het westen ook bekend als ‘De rovers van het Liang-shan moeras’) tot *Räuber und Soldaten* (1927).

Een aparte plaats onder de Duitse auteurs die zich in China interesseerden bekleedde Hermann Hesse (1877-1962).⁴¹⁴ Niet alleen had hij een levendige belangstelling voor de politieke situatie in China, hij maakte ook uitgebreid studie van de filosofische geschriften en ontwikkelde een door de theosofie beïnvloede universalistische levensvisie, waarin hij elementen van het boeddhisme, het hindoeïsme, het christendom en de Chinese filosofie combineerde. In *Klingsors letzter Sommer* (1920) beperkt de Chinese invloed zich nog voornamelijk tot die van Li Tai Po. De expressionistische schilder Klingsor – die zichzelf Li Tai Po noemt en een bevriende dichter de naam Thu Fu geeft – identificeert zich sterk met de Chinese dichter en leeft in een voortdurende wijnroes, waarin hij de aanvaarding van de dood predikt tot hij waanzinnig geworden op onopgehelderde wijze sterft. In de ‘Bildungsroman’ *Das Glasperlenspiel* (1943) beschrijft Hesse de ontmoeting van de hoofdpersoon Joseph Knecht met ‘de oudere broeder’, een geleerde die als kluizenaar woont in een zelf aangelegde Chinese tuin, omringd door een bamboebos, en zich wijdt aan de bestudering van de *I Ging* (*Yijing*), het Chinese boek der veranderingen en een van de Confuciaanse klassieken. Hesse getuigde ook in ander werk van een grote kennis van de Chinese filosofie, waaruit met name Laozi, de *Zhuangzi*, de *Liezi*

en de *Yijing* hem aanspraken. Die belangstelling voor de meer mystieke en esoterische Chinese filosofie was een nog betrekkelijk jong verschijnsel. Naast Hesse werden onder meer ook de sinoloog Richard Wilhelm (1873-1930), de filosofen Martin Buber (1878-1965) en Karl Jaspers (1883-1969) en de psycholoog C.G. Jung (1875-1961) door deze denkwereld aangetrokken.

Naast Bethge was de succesvolste bewerker van Chinese poëzie Alfred Henschke (1890-1928), beter bekend onder zijn pseudoniem Klabund. Hij was een van de jonge Duitse auteurs die het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als een welkome intensivering van het leven toejuichten. Zijn tuberculeus gestel maakte hem echter ongeschikt voor de krijgsdienst, waarvoor hij zich als vrijwilliger had aangemeld. Hij kon niet anders doen dan de oorlog bejubelen met zijn pen en schreef euforische oorlogsgedichten en soldatenliederen. Zodra zijn eerste vrienden aan het front sneuvelden of oorlogsinvalide werden, veranderde zijn visie op het glorieuze krijgsbedrijf. Na de drie 'Kriegs-einakter' verzameld in *Kleines Kaliber* (1914) en de bundels *Klabunds Soldatenlieder* (1914), *Kleines Bilderbuch vom Kriege* (1914) en *Dragoner und Husaren* (1915) publiceerde hij een bundel 'Chinesische Kriegs-lyrik', *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong* (1915), waarin voor het eerst enige bezinning op het oorlogsgeweld doorklinkt, evenals kort daarna in de grote bloemlezing *Das deutsche Soldatenlied* (1915).

Hij was zeer onder de indruk van de Chinese literatuur geraakt nadat hij in 1915 een vriend 'Der Pavillon aus Porzellan' van Li Tai Po in de vertaling van Bethge had horen voordragen. 'Das ist unglaublich schön. Nur muss man's anders übertragen. Morgen gehe ich auf die Bibliothek.'⁴¹⁵ schijnt hij uitgeroepen te hebben en binnen twee maanden had hij een stapel vertalingen klaar waarmee hij bij de Insel-Verlag terecht kon: de oorlogsverzen. Zijn bewerkingswijze week inderdaad sterk af van die van Bethge. Klabund zag rijm als een onmisbare factor in de vertaling van Chinese poëzie. Terwijl Bethge rijmloze metrische verzen van regelmatige regellengte schreef, fabriceerde Klabund een soort vrije verzen met eindrijm, die niet in de traditionele versmaat en -bouw te passen waren. Bovendien ging hij aanzienlijk vrijer met de inhoud om. Polemiserend tegen Bethge schreef hij in het nawoord van *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong*:

Die Monopodie der chinesischen Sprache erweckt (bei äusserlicher Betrachtung) der Eindruck der Monotonie. Die Unruhe, Beweglichkeit, Buntheit, Absonderlichkeit der chinesischen Bilder, Klänge, Sinne durch deutsche Jamben, durch ungereimte Zeilen, durch wohlfeile Feilung wiederzugeben – erscheint mir als eine (unbewusste) Fälschung des chinesisch-lyrischen Charakters. – Die vorliegenden chinesischen Gedichte sind durchaus keine Übersetzungen. Sondern Nachdichtungen. Aus dem Geist heraus.

Intuition. Wiederaufbau. (Manche Säulen des kleinen Tempels mussten versetzt oder umgestellt werden).⁴¹⁶

Ter illustratie van de verschillen in werkwijze van beide dichters kunnen hun vertalingen van hetzelfde gedicht van Li Tai Po dienen (zie Bijlage 15).

Met grote werklust vertaalde Klabund verder uit de Chinese literatuur. Hij publiceerde een keuze uit het werk van *Li-tai-pe* (1916), de bloemlezing *Das Blumenschiff* (1919) en een vertaling van *Das Buch des irdischen Mühe* (1921) van Wang Siang en van de *Sprüche* (1921) van Laozi. Later bewerkte hij nog het toneelstuk *Der Kreidekreis* (1925) naar Li Hsing-tao.⁴¹⁷ Zijn tekst zou als libretto dienen voor de gelijknamige opera van Alexander von Zemlinsky die in 1933 in première ging en Brecht inspireren tot *Der kaukasische Kreidekreis* (1948). Klabund bewerkte verder onder meer nog gedichten van Omar Khayyam en Hafis, een Japans toneelstuk en geisha-liederen. Hij ging zo op in de sfeer van zijn vertalingen en bewerkingen dat hij eigen gedichten schreef die hij later als nauwelijks van echt te onderscheiden pastiches in de bundels opnam.

Na 1930 lijkt de China-rage in Duitsland enigszins uitgewoed, al bleef er een gestage stroom herdrukken en verantwoorde vertalingen van klassieke teksten verschijnen. Het vermelden waard is de roman *Die Blendung* (1935) van Elias Canetti (1905-1994), waarin de hoofdpersoon een sinoloog is die wereldvreemd temidden van zijn boeken leeft.⁴¹⁸ Als hij, getrouwd met zijn huishoudster, in aanraking komt met de wetten van het dagelijks leven wordt hij langzaam waanzinnig.

Klabunds vriend Bertolt Brecht (1898-1956) nam iets van diens enthousiasme voor China over.⁴¹⁹ Het verhaal gaat dat Brecht in zijn verschillende behuizingen het portret van een Chinese filosoof als enige wandversiering had. Hij was zeer onder de indruk van Laozi en vertaalde in de dertiger jaren een aantal Chinese gedichten. Hij hield zich bezig met de Chinese toneelkunst en kwam aan de hand van die studie tot de formulering van een van de kernpunten van zijn theorie over het episch drama: die *Verfremdung*. Verder schreef hij het in China gesitueerde 'leerstuk' *Der gute Mensch von Sezuan* (1938) en bewerkte hij het gegeven van de krijtkring tot *Der kaukasische Kreidekreis* (1944). Brechts belangstelling voor China was niet politiek. Naast *Der gute Mensch von Sezuan* situeerde hij ook zijn *Tui-Roman* (begonnen in 1937) in China, maar het land en de personages hebben slechts een allegorische betekenis. Zijn interesse ging meer uit naar de Chinese filosofen en denkwereld, zoals onder meer blijkt uit zijn verhalen, uit *Me-Ti. Buch der Wendungen* en uit het onvoltooid gebleven toneelstuk *Leben des Kongfutsse*.

4.8.3. ENGELAND

Toen Engelse en Amerikaanse dichters zich gingen bezighouden met de vertalingen van Chinese poëzie,⁴²⁰ stelde zich evenals in het Duits het probleem van een adequate vertaling. De regelmatige vormen bevredigden niet en rijmloze ritmische vertalingen leden vaak aan vormeloosheid en slapte. Een jong dichterlijk genie, Ezra Pound (1885-1972), en een muzische sinoloog, Arthur Waley (1889-1966), toonden een uitweg uit deze impasse die nog vandaag wordt bewonderd en nagevolgd.

Ezra Pound maakte deel uit van een groepje jonge dichters dat zocht naar andere dan de traditionele poëtische vormen. Rond 1908 raakten ze enthousiast over de Japanse poëzie die ze uit Franse vertalingen leerden kennen. Ze schreven tientallen haikoes en debatteerden over de adaptatie van Japanse versvormen en over de mogelijkheden van een puur 'vers libre'. Met name de concrete beelden in de Japanse poëzie en de suggestieve werking ervan spraken aan. Pound verzoon in 1912 de naam 'Les Imagistes' voor de groep, die later bekender werd als 'The Imagists' of 'The Imagist Movement'. Hij bestudeerde in de winter 1913-1914 de aantekeningen over Chinese poëzie uit de nalatenschap van de japanoloog Ernest Fenollosa en raakte zeer onder de indruk van de daarin vervatte theorieën en vertalingen. Ze sloten aan bij wat hem in de Japanse poëzie boeide en openden verre verschieten voor zijn eigen poëtische theorieën die moesten afrekenen met de heersende poëtische normen. De aandacht werd verlegd van de Japanse naar de Chinese poëzie. Nog minder dan Klabund te spreken was over Bethge, was Pound te spreken over de rijmende vertalingen van de sinoloog H.A. Giles. Kort voordat hij de papieren van Fenollosa in handen kreeg had hij een bewerking gemaakt van een van de verzen van Giles, 'Gone'. Giles dichtte:

Gone

The sound of rustling silk is stilled,
With dust the marble courtyard filled.
No footfalls echo on the floor,
Fallen leaves in heaps block up the door...
For she, my pride, my lovely one is lost,
And I am left, in hopeless anguish tossed.⁴²¹

De jambische ritmiek, de inversies en eindrijmen waren Pound een gruwel, evenals de expliciet aanwezige ik-figuur. Deze traditionele poëtische middelen pasten niet in zijn Imagistische poëtica. Pound wilde onsentimentele precisie, objectiviteit en directe beelding. Zijn tegenvorm luidde:

The rustling of the silk is discontinued,
Dust drifts over the court-yard,
There is no sound of foot-fall, and the leaves
Scurry into heaps and lie still,
And she the rejoicer of the heart is beneath them:

A wet leaf that clings to the threshold.

Geen rijm, een vrij ritme (dat bijvoorbeeld in de vierde regel de inhoud versterkt), geen inversies, een economisch woordgebruik en in plaats van het persoonlijke, sentimentele slot een objectief beeld dat een suggestief contrast vormt met het voorafgaande. Voor de laatste regel is geen equivalent in Giles' versie aanwezig.⁴²³

In de geschriften van Fenollosa vond Pound een aantal uit het Japans vertaalde Chinese gedichten, die hij omwerkte tot poëzie en bundelde in *Cathay* (1915). De verzen worden vrij algemeen beschouwd als de beste vertalingen van Chinese poëzie in een westerse taal en als een hoogtepunt in Pounds werk. De sinoloog A.C. Graham schreef 'The art of translating Chinese poetry is a by-product of the Imagist movement'⁴²⁴ en de dichter T.S. Eliot noemde Pound 'the inventor of Chinese poetry for our time' in zijn inleiding bij diens *Selected Poems* (1927). De meeste van de eenentwintig gedichten in *Cathay* zijn van Rihaku, de Japanse naam van Li Tai Po. De vormtechnische kant van Pounds vertalingen vond later grote navolging. De sinologen-vertalers die zich ervan bedienden streefden echter veelal naar een grotere tekstgetrouwheid, waar Pound voor sterke dichterlijke beelden koos.

Pound hield zich behalve met de vertalingen ook diepgaand bezig met de poëtische theorieën die Fenollosa had beschreven. In een essay uit 1918, getiteld 'Chinese Poetry', signaleert hij een aantal overeenkomsten tussen de Chinese dichtkunst en de principes van het Imagisme. Als vijf kwaliteiten die ook door de Imagists worden onderschreven noemt hij: obscurity ('the Chinese like poetry that they have to think about, and even poetry that they have to puzzle over'); clarity and simplicity; mysticism; humanity; use of nature. Een jaar later gaf hij het essay *The Chinese written character as a medium for poetry – an Ars Poetica* van Ernest Fenollosa uit. Daarin werd de onjuiste opvatting verkondigd dat het Chinese woord direct uit het geschreven karakter te destilleren zou zijn. Een dergelijke directe beelding strookte wonderwel met modernistische poëzieopvattingen en was koren op de molen van de Imagists. Pound en Amy Lowell en Florence Ayscough experimenteerden in hun vertalingen van Chinese poëzie met de weergave van de etymologische bouw van de karakters. Een illustrerend voorbeeld uit een vertaling naar Li

Tai Po van Amy Lowell vormt de volgende regel:

Ch'üan fei shui sheng chung	transcriptie
Dog bark water sound middle	letterlijk vertaald
A dog barks amid the sound of water.	lopende zin

Het karakter 'fei' (blaffen) bestaat uit de karakters 'chüan' (hond) en 'k'ou' (mond). Om deze etymologie over te brengen, vertaalde Lowell de regel aldus:

A dog,
A dog barking.
And the sound of rushing water.⁴²⁵

De ideografische of pictografische vorming van karakters gaat maar voor een zeer klein gedeelte van het totale aantal karakters op. Dat de Chinese karakters en poëzie direct beelden zouden geven en dat de Chinezen dan ook taal filosofisch gezien in concrete beelden zouden denken en voelen, kunnen we als inmiddels achterhaalde opvattingen beschouwen. Niettemin heeft deze dwaalgedachte een vruchtbare rol gespeeld in de modernistische poëzie. Pound is overigens later aan de beeldende kracht van het pictogram blijven vasthouden. In de *Cantos* verwerkte hij regelmatig Chinese karakters. Hij bleef eveneens gefascineerd door de Chinese literatuur en filosofie. Hij publiceerde essays, verwerkte veel Chinese stof in zijn *Cantos* en vertaalde de *Shih Ching*, *The Classic Anthology defined by Confucius* (1954).

Behalve door de direct beeldende werking van het karakter werden de modernisten getroffen door een andere welkome eigenschap van de Chinese poëzie: haar onbepaaldheid. Zoals uit het voorbeeld van de blaffende hond blijkt, mist het Chinees allerlei voor de westerling gangbare specificaties als meervoud/enkelvoud, persoon, werkwoordtijd en -vervoeging. Deze onpersoonlijkheid en onbepaaldheid werd door westerse vertalers vaak ingevuld en gepreciseerd, waardoor de vertaling minder algemeen en tijdloos werd dan het origineel. Voor de modernistische dichters bood deze openheid en directheid een mogelijkheid om aan de subjectieve en sentimentele ik-lyriek te ontvluchten: ze plaveide de weg naar de autonome poëzie: los van de maker, 'immer dagewesen', objectief en meerduidelig. De 'obscurity' die Pound een kwaliteit van de Chinese poëzie noemde en die zich behalve in openheid en onbepaaldheid manifesteert in impliciete en expliciete verwijzingen naar beroemde regels of levensfeiten van dichters en filosofen, werd een belangrijke factor in de modernistische poëtica. Verder vormt elke regel van een Chinees gedicht een gedachteneenheid, die door parallelie of antithese inhoudelijk in een bepaalde

spanningsverhouding tot de andere regels staat. Deze gedachteneenheid en spanningsvelden zouden belangrijke structuur-elementen in het vers libre gaan vormen.

Met minder hoogdravende pretenties maar met grote toewijding werkte de sinoloog Arthur Waley aan zijn vertalingen van Chinese poëzie. Ook hij was afkerig van Chinese poëzie in een westers gesneden maatpak. Hij prefereerde gewone taal en een getrouwe vertaling. Hij zocht naar een band met de Chinese metriek en vond die in de toepassing van het zogenaamde ‘sprung rhythm’, zoals dat later door Gerard Manley Hopkins werd gebruikt. Hopkins schreef ‘accentverzen, waarbij de regels niet metrisch [...] worden geschreven en moeten worden gelezen, maar alleen de hoofdaccenten het ritme schragen en worden geteld en de onbeklemtoonde lettergrepen van regel tot regel in aantal en plaats waar ze voorkomen mogen variëren.’⁴²⁶ Waley experimenteerde met deze vorm voor Hopkins en zorgde dat het aantal hoofdaccenten van zijn vertalingen gelijk was aan het aantal syllaben van het origineel. Hieronder volgt zijn versie van het gedicht van Liu Ch’e met achter elke regel tussen haakjes het aantal Chinese syllaben:

Li Fu-jen

The sound of her silk skirt has stopped.	(5)
On the marble pavement dust grows.	(5)
Her empty room is cold and still.	(6)
Fallen leaves are piled against the doors.	(6)
Longing for that lovely lady	(6)
How can I bring my aching heart to rest?	(8) ⁴²⁷

Waleys eerste bundel vertalingen, *One hundred and seventy Chinese Poems*, verscheen in 1918, een jaar later gevolgd door *More Translations from the Chinese*. Opmerkelijk is de geringe plaats die Li Tai Po in zijn bundels inneemt. Waleys voorkeur ging uit naar een andere Tangdichter die nog betrekkelijk onbekend was in het westen, Po Chü-i (Bai Juyi, 772-846). Die voorkeur kwam voort uit de betrekkelijke eenvoud van diens gedichten, waardoor ze relatief gemakkelijk te vertalen en praktisch zonder uitleg te begrijpen waren. In de eerste bundel is Li Tai Po geheel afwezig en is Po Chü-i vertegenwoordigd met een biografische introductie en maar liefst negenenvijftig gedichten. Het succes van Waleys bloemlezingen heeft flink bijgedragen aan de bekendheid van Po Chü-i in Europa. Later publiceerde Waley nog vele essays, vertalingen en monografieën, waaronder een studie over Li Tai Po (1950) en een vertaling van de *Shijing, The Book of Songs* (1954), die wel definitief is genoemd. Hij was nooit in China geweest, maar zijn grote kennis van het Chinees,

zijn taalgevoel en nauwkeurigheid hebben hem een duurzame roem bezorgd.⁴²⁸ Hoewel hij nooit lid was van de Bloomsbury Group hadden zijn opvattingen over Chinese poëzie en kunst een grote invloed op de ontwikkeling van de modernistische ideeën en procédés van Virginia Woolf en haar vriendenkring.⁴²⁹

4.9. CONCLUSIE

De Bokseropstand van 1900 leidde tot veel publiciteit rond China in het westen en zorgde ervoor dat het land daarna regelmatig in het nieuws bleef. De afgedwongen bewegingsvrijheid voor missionarissen, zendelingen, handelaars en constructiebedrijven maakte een constante stroom van berichtgeving mogelijk vanuit allerlei plaatsen tot in het diepe binnenland. Zo drong ook de chaotische warlord-periode, het opkomende communisme en de Japanse agressie via boeken, kranten, tijdschriften en het bioscoopjournaal tot de westerse wereld door. Zo ontstond een steeds contemporainer beeld van het land.

De brede belangstelling voor China voedde de interesse voor de Chinese poëzie, die tussen de twee wereldoorlogen tot een ware rage uitgroeide maar zich verder betrekkelijk los van het moderniserende Chinabeeld ontwikkelde. De klassieke Chinese poëzie werd sterk betrokken op het moderne levensgevoel van de westerling en was aanleiding tot belangrijke poëtische experimenten en een veranderende visie op poëzie, die via het imagisme en expressionisme doorwerkte in allerlei modernistische stromingen. In de stroom vertalingen en bewerkingen naar het Chinees is die overgang goed waarneembaar: veranderende vertaalopvattingen en kwesties van literaire smaak werden door dichters-vertalers aan de hand van Chinese gedichten becommentarieerd en zichtbaar gemaakt. Dat maakt de term chinoiserie in deze periode enigszins problematisch. Als aanduiding van de enorme belangstelling voor en de vele vertalingen van Chinese poëzie is het eerder een kwantificerende dan een kwalificerende term. In de gebruikelijkere zin van een westerse vertekening van ‘het Chinese’ is de term toepasbaar op de quasi-Chinese gedichten van Gautier en Klabund, op de inkleuring van de vertalingen met stereotype elementen uit het oude Chinabeeld en op de opvattingen over directe beelding van de imagists.

5. CHINA IN NEDERLAND (1900-1945)

5.1. KENNISMAKING

De Nederlandse sinologie was in de tweede helft van de negentiende eeuw tot grote hoogten gestegen, dankzij belangrijk werk van Schlegel en J.J.M. de Groot (1854-1921). Hun studie richtte zich vooral op onderwerpen die verband hielden met de koloniale belangen in Nederlands-Indië en, vanwege de herkomst van de meeste Chinese immigranten in de Archipel, op de Zuid-Chinese provincies Guangdong en Fujian. De Groot publiceerde baanbrekende studies als *Het Kongsuwezen van Borneo, eene verhandeling over den grondslag en den aard der Chineesche politieke vereenigingen in de koloniën* (1885) en zijn onvoltooid gebleven levenswerk *The Religious System of China* (6 delen verschenen, 1892-1910). In 1891 werd De Groot benoemd tot hoogleraar in de etnologie en in 1903 volgde hij Schlegel op als hoogleraar sinologie.

De beperkingen van het door de koloniale belangen afgebakende onderzoeksgebied kwamen op onaangename wijze aan het licht toen de Chinese minister Li Hongzhang in 1896 een bezoek bracht aan Den Haag. Schlegel bleek niet in staat met deze noordchinees te praten omdat hij alleen de zuidelijke dialecten beheerste. Zijn leerling Henri Borel (1869-1933) gebruikte het voorval als aanleiding om zijn grieven tegen de beperkingen van de Nederlandse sinologie te uiten. Hij pleitte voor onderzoek gericht op het contemporaine China. ‘Het opdelven en uitgeven van oeroude folklore, en het aan de kaak stellen van spookselen, en duivelen en weerwolven en heksen’, waarmee De Groot zich bezighield, was niet van deze tijd. Zijn kritiek kwam hard aan en nadat De Groot in 1912 een leerstoel in Berlijn had aanvaard, slaagde men er niet in een opvolger aan te wijzen. ‘’t Is zo jammer dat Borel de sinologie in Holland totaal in discrediet heeft gebracht’, verzuchtte De Groot tegen een kansloze professoraatskandidaat.⁴³⁰

Al had Borel in zijn bevlogenheid misschien te negatief over het werk van zijn leermeesters geoordeeld, hij deed er zelf alles aan om verandering in de zaak te brengen. In een lange reeks artikelen en boeken schreef hij over de toenmalige toestand der Chinezen in Nederlands-Indië en China en voorspelde hij grote veranderingen, waaronder de val van het keizerrijk. In verhalen, reisimpressies, krantenartikelen populair-wetenschappelijke studies en essays belichtte hij de

denkwereld van Confucius en Laozi, de Chinese cultuur en mentaliteit en gaf hij blijk van een grote verbondenheid met het land en zijn bewoners. Borel was met enkele romans een populair auteur geworden en ook zijn boeken over China vonden een groot publiek.⁴³¹ Ze vestigden Borels reputatie als Nederlands Chinakenner bij uitstek en werden in korte tijd enkele malen herdrukt. Ook in het buitenland werd Borels werk zeer gewaardeerd, getuige vertalingen in het Engels, Duits en Frans.

Als schrijver valt Borel te plaatsen in de populaire verwaterd-naturalistische golf die rond de eeuwwisseling opkwam. Hij was beïnvloed door het taalgebruik van de Tachtigers en schreef daardoor in een enigszins verheven, gekunstelde stijl. Zijn werk over China heeft een didactische toon en behandelt juist die zaken die in het westen tot de verbeelding spraken: bedelaars, mandarijnen, filosofen, rituelen, goden, tempels, toneel. Borels verdienste was dat hij deze sprookjesverschijnselen met kennis van zaken van het al te mysterieuze ontdeed en in zijn verhalen de Chinees als mens van vlees en bloed ten tonele voerde. Zijn verheven stijl en het ontzag waarmee hij over de oude wijsheid die zelfs de vieste bedelaar waardigheid verschafte schreef, legde echter een waas van onwerkelijkheid over zijn proza.

Borel schreef niet altijd verheerlijkend over China en de Chinezen. Tijdens zijn werk als koloniaal ambtenaar en gerechtstolk in China en Nederlands-Indië was hij voldoende geconfronteerd met de listigheid en kwade bedoelingen die achter de schone schijn van de Chinese voorkomendheid schuil konden gaan. In Indische bladen schreef hij vinnige stukken tegen de omkooppraktijken van Chinese handelaars. In het verhaal 'Maar een Chinees...' uit *De laatste incarnatie* beschreef hij het droevige lot van een Chinese tuineigenaar op Riouw. Het is het verslag van een zaak waarbij Borel als tolk betrokken was. De man had een civiele procedure gewonnen tegen beslaglegging op zijn tuin door het hoofd van de Chinese gemeenschap. De tuineigenaar werd kort daarop vermoord. Al gauw was de dader gevonden. Het bleek een arme, uitgehongerde Chinees die ooit voor het slachtoffer zou hebben gewerkt. Hij werd tot tien jaar dwangarbeid veroordeeld en daarmee was de zaak gesloten. De 'kapitein-Chinees' kreeg de tuin. Borel sloeg een uitnodiging voor een groot feest ten huize van de kapitein-Chinees beleefd af. Hij laat er weinig twijfel over bestaan dat deze de ware verantwoordelijke voor de moord was. 'Vergeet niet, dat in China voor den werkelijk niet al te duren prijs van zegge driehonderd dollars, een of andere arme, uitgemergelde drommel vrijwillig zich in een moordzaak als de schuldige zijn hoofd laat afhakken, om zijne familie van den hongerdood te redden!...' ⁴³²

Borel staat ondanks zijn negatieve stukken over de Chinezen toch te boek als China-verheerlijker. Zijn aanvallen op corrupte handelaars, opgenomen in *De*

Chineezers in Nederlandsch-Indië (1900), drongen niet door tot het grote publiek en in zijn bekendere werken krijgen negatieve aspecten na een genuanceerde behandeling alsnog een positieve uitkomst. Karakteristiek in Borels werk is een soort driefasenstructuur. De eerste is die waarin de westerling Borel kennismaat met China, waar alles schoonheid en wijsheid is; in de tweede ziet de sinoloog Borel achtergrond, functie, nadelen en kwalijke kanten; in de derde fase is het fenomeen doorgrond en keert de bewondering van de westerling terug. Ter illustratie een fragment uit *Wijsheid en schoonheid uit China*:

Ik zag een oud man, gebogen onder den donkeren, troostelozen hemel, zoekende met zijn staf in den harden grond, somtijds stilstaande, ziende in de wolken, starende over de rusteloos ruischende zee.

Ik vroeg hem wat hij deed, en hij antwoordde kalm en doodeenvoudig:

‘Ik zoek mijn graf. Zie, deze twee berglijnen glijden in elkaar als een zachte omarming, en hier ziet een graf juist uit op de groote zee. Hier wil ik mijn graf hebben.’

Ik was toen verstomd, en dacht, dat ik een wijze voor mij had.

Maar het is een gewoon feit in China, wist ik later, dat ouden van dagen, die een beetje Fung Shui⁴³³ bestudeerd hebben, hun eigen grafplaats gaan zoeken. Toch zal ik het niet licht vergeten, dien ouden, gebogen man onder den somberen hemel, bij die ontzachtelijk mysterieuze rotsen, en achter hem het eindeloos, donker ruischen van de zee, waar hij vreezelos rondliep met de gedachte aan den dood, zoekende naar zijn graf! Het was als iets uit den bijbel.⁴³⁴

In hoeverre er in Nederland werkelijke belangstelling voor de Chinese filosofie bestond, is moeilijk na te gaan. Borels werk lijkt vooral een voor een breed publiek toegankelijke kennismaking te hebben geboden en is van groot belang geweest voor de ontwikkeling van het beeld van China in Nederland gedurende de eerste decennia van de eeuw. In theosofische kringen toonde men zich geïnteresseerd in de oosterse filosofie. In die omgeving zijn de vertalingen van taoïstische klassieken te plaatsen die J.A. Blok en zijn vrouw C.C. Blok-Franse publiceerden.⁴³⁵

Een verklaring voor de belangstelling voor de oosterse filosofie is te vinden in een reisreportage van Louis Couperus (1863-1923). Op uitnodiging van de *Haagse Post* maakte de bekende romancier met zijn vrouw een reis van een jaar (oktober 1921-oktober 1922) door Nederlands-Indië, China en Japan. Vanwege de onzekere situatie in China beperkte de kennismaking zich tot twee dagen Kanton en een dag Shanghai. Couperus verheugde zich bij aankomst in Hong Kong zeer op zijn bezoek aan China, waarvan hij een sterke chinoiserie-voorstelling had die hij in Hong Kong bevestigd zag (zie Bijlage 16), hoewel hij tegelijk vreesde te worden teleurgesteld door Kanton, ‘waar de ideeën van Marx – moge hij thans verouderd zijn – maar ook die van Liebknecht en Rosa Luxemburg méér overwogen en aangehangen

worden, dan ge zoudt denken tusschen alle deze curieuze antieke kleurtjes'.⁴³⁶

Kanton boeide Couperus.⁴³⁷ Hij had niet gedacht dat dat bolwerk van communisten en revolutionairen zo echt Chinees zou zijn. Met liefde portretteert hij de gids die het echtpaar door Kanton loodst.

Onze gids heette Ah Cum en was de eerste en oudste van een familie van gidsen; hij was, geloof ik, een Mandarijn of minstens behoorde hij dat geweest te zijn. Want de heer Ah Cum, oudste der gidsenfamilie Ah, was een fijne gentleman, niet jong meer, tenger, gedistingeerd en droeg de ene zijden jas over de andere – zijn changsan of overjas hing over zijn chan of buis van zijde en daarover droeg hij weer, meen ik, een mouwloze kanchien-êrk en al die 'êrks' en 'chang-san' en 'sans' waren van blauwe en grijze zijde en zwart gebrocheerd satijn. Een zwarte satijnen broek met sierlijk uitstaande kuitpunt gesnoerd om de enkels, liet verder zijn sneeuw witte sokken zien in de pantoffels, die gespleten op het midden van de voet, bijzonder elegant chausseerden. Een donker glazige bril voor een wat ziek dichtgeknepen ogen in een glad fijn gelaat.⁴³⁸

Als de gids zijn afkeuring over het bewind in Peking uitspreekt en tegen Sun Yat-sen, de 'rode tegen-president, in Kanton zelve', aanvoert dat hij soldaten onderdak brengt in antieke boeddhistische en taoïstische tempels, weet Couperus het zeker: hij heeft te maken met een aristocraat van de oude stempel.

Gedecideerd, hij wás een Mandarijn, van het oude régime: hij beminde goden, keizers, praal en pracht, geborduurde zijden gewaden, en zijn nagels waren héel, heel lang, zijn handen rasfijn en eigenlijk konden wij heel goed met hem opschieten en vond ik het uitstekend, dat hij vóór ons uit gedragen werd en de weg door kleurig Kanton voor ons opende.⁴³⁹

Voor Couperus was China het land van schoonheid en wijsheid. Naar aanleiding van het opkomend communisme in China vraagt hij zich af of dat wat nog over is van de Chinese antieke beschaving opweegt tegen de nieuwe westerse. Jazeker, daaraan bestaat geen twijfel.

Het is mij [...] weer duidelijk geworden – nooit had ik er aan getwijfeld – hoeveel wij in onze eigene artistieke en filosofische literatuur te danken hebben aan Henri Borel, die ons de Chinese vergezichten zo wijd heeft geopend naar verschieten toe van zuiverste kennis en schoonheid. Werkelijk, wie zich heugt wat de verleden oosterse eeuwen reeds brachten met velerlei godsdienst en wijsbegeerte [...] moet wel diep, diep smartelijk zich voelen aangedaan door het heden ten dage klaarduidelijk blijkende bankroet der Europese beschaving. Wat heeft zij ons sedert een eeuw gebracht? Machines en nog eens machines.⁴⁴⁰

De westerling werd er met machines niet gelukkiger op, meent Couperus. In *The*

Canton Times las hij een artikel waarin een Chinese ‘filosofische man-van-letteren’ beweerde dat de westerse cultuur het Geluk op Aarde niet zal brengen. De technische vooruitgang heeft in Europa de kloof tussen Geest en Materie onoverbrugbaar gemaakt. Couperus is het roerend met de schrijver eens en vat de strekking van het stuk samen: ‘Zo lang wij, westerlingen, niet Geest en Materie zullen in elkaar doen opgaan tot een on-scheidbare Eenheid, vlucht het aardse Geluk steeds verder en verder ons vooruit...’ De Chinezen zijn volgens Couperus ‘reeds dichterbij de zuivere Waarheden geweest in de vroegere eeuwen toen Confucius en Lao-Tsze leefden en leerden, dan nu, dat zij de glorie der machine aanbidden.’⁴⁴¹

De onvrede met de westerse cultuur, die materialistisch en lelijk geworden was en waar geestelijke waarden niet hoog stonden aangeschreven, maakte Couperus en vele tijdgenoten vatbaar voor oosterse wijsheid en schoonheid. Ze wendden zich af van het tot ondergang gedoemde Europa en zochten hun heil en geluk in filosofieën die de onscheidbare eenheid van alle dingen leerden, zoals het boeddhisme en taoïsme. In Japan vond Couperus wat hij zocht en verdiepte hij zich in het boeddhisme. Onder invloed van het boeddhisme schreef hij de verhalenbundel *Het snoer der ontferming en Japansche legenden* (1924). Maar hij bleef de Chinezen veel beschaafder vinden dan de Japanners. Zijn reisimpressies uit China en Japan werden na zijn dood gebundeld in *Nippon* (1925).

5.2. NEDERLANDSE DICTERS ONTDEKKEN CHINA

De literaire revolutie van Tachtig vertoonde ondanks de broeiende chinoiserie in met name Frankrijk geen sporen van belangstelling. Van Deyssels novelle *Blank en geel* kan als volkomen a-typisch voor de beweging worden afgeschreven en de gerichtheid op het subjectieve ik en de dichters van de Engelse romantiek lijken elke belangstelling voor Chinese poëzie bij voorbaat te hebben uitgesloten.⁴⁴² De vertalingen die J.A. Alberdingk Thijm maakte van verzen uit de *Shijing* bleven na de gedichten uit *De Gids* (1838) de enige in de periode voor de eeuwwisseling.

De twintigste-eeuwse Nederlandse belangstelling voor de Chinese poëzie lijkt voornamelijk ontstaan onder invloed van de succesvolle bundel van Hans Bethge. In 1916 publiceerde Jules Schürmann, een minor poet die in *De Nieuwe Gids* publiceerde, een eerste bundel *Chineesche verzen*, voor het overgrote deel vertalingen naar Bethge. Kort daarop raakten de vertalingen van Klabund in Nederland bekend en breidde de belangstelling zich sterk uit. Een groeiend aantal dichters las en bewerkte Chinese poëzie. Rond 1930 bereikte de vertaalmanie een hoogtepunt, om daarna op een lager pitje te blijven voortbranden.

Het eerste succes van Bethge in Nederland was voor een groot deel gebaseerd op het exotische element in de verzen. Vele ervan lieten zich gemakkelijk plaatsen in het aloude en algemeen bekende chinoiseriebeeld. De goede ontvangst van Klabunds vertalingen valt toe te schrijven aan het levensgevoel dat eruit spreekt en aan de modernere vorm. Daarmee zijn de twee belangrijkste lijnen waarlangs de belangstelling voor de Chinese poëzie zich ontwikkelde aangegeven. Binnen de Nederlandse literaire context waren voor 1916 al twee ontwikkelingen begonnen die een belangstellende ontvangst van de Chinese poëzie konden bevorderen. In de eerste plaats was er een toenemende geestelijke verdieping in de poëzie waar te nemen, waarbij een aantal dichters zich richtte op de gedachtenwereld van de niet-christelijke cultuur. De klassieke Grieken (Plato in het werk van P.C. Boutens en J.A. dèr Mouw, Epicurus in het werk van J.H. Leopold); Perzische dichters (vooral Omar Khayyam, onder meer in het werk van Boutens en Leopold) en de Indische filosofie (in het werk van J.A. dèr Mouw) waren belangrijke inspiratiebronnen. Evenals in het buitenland – maar met een aanzienlijke vertraging – maakte het levensgevoel van Omar Khayyam⁴⁴³ opgang: de levensaanvaarding in het besef van het voorbijgaande van leven, liefde, vreugde en verdriet.

Naast deze filosofische verdieping viel er een hernieuwde concentratie op de vorm van het gedicht te constateren. De subjectieve ik-lyriek in vaste vormen (met een voorkeur voor het sonnet en de bijbehorende rijmvoorschriften en jambische vijfvoeters) van Kloos had school gemaakt, maar was onder zijn navolgers langzamerhand verwaterd tot een obligate sonnettenbakkerij van natuur- en gevoelslyriek. Daarop werd door vormbewuste dichters gereageerd met strenge classicistische vormeisen (bijvoorbeeld in het werk van P.C. Boutens en Geerten Gossaert), een persoonlijker gebruik van de traditionele versvormen (bij onder meer Jacob Israel de Haan, J.C. Bloem en A. Roland Holst) en met experimenten op het gebied van vorm en woordgebruik. Herman Gorter had in 1890 zijn revolutionaire bundel *Verzen* gepubliceerd, waarin hij de traditionele ritme-, lettergreep- en strofeschema's verliet en het rijm nieuw leven inblies. J.H. Leopold volgde Gorter later op deze weg. De gebonden vorm bleef aanvankelijk overheersen, maar rond 1916 begon een nieuwe generatie te zoeken naar nieuwe vormen, waarbij Gorter en Leopold als voorlopers werden herkend. De jongere dichters gaven tevens uiting aan een jong, vitaal en intens levensgevoel. De expressionistische vertalingen van Klabund sloten wat vorm- en levensgevoel betreft goed aan bij de idealen van de jonge dichters.

De Chinese poëzie lijkt na 1916 in Nederland een katalysator-functie te hebben

vervuld in de twee eerder begonnen verbonden ontwikkelingen. De eenvoudige taal was een probaat tegengif tegen het verheven, dichterlijke taalgebruik en kon een aanmoediging zijn om het voorbeeld van Gorter, Leopold en Dèr Mouw te volgen. Het gebruik van concrete beelden had een suggestieve werking die weldadig aandeed na de expliciete, hevig lyrische gemoedsuitstorting van Kloos c.s. De vormen die men in de bundels, voornamelijk Duitse, vertalingen zag (men had geen idee van de zeer strikte regels waaraan bv. een Tanggedicht voldeed) inspireerden tot versbevrijdende experimenten, die het pionierswerk van Gorter en Leopold voortzetten. In de gedichten vond men nieuwe beelden om uiting te geven aan pacifistische, humanitaire, vitalistische en amoureuze gevoelens. De dichters kozen hieruit de elementen die bij hun poëtica en thematiek aansloten.

5.3. DE CHINESE FLUIT

Terug naar 1916, naar de eerste bundel Chinese poëzie in Nederlandse vertaling. Jules Schürmann had eerder dat jaar van zijn exotische belangstelling blijk gegeven in een bundel *Mijmeringen van een mandarijn*, een verzameling teksten tussen anekdote en aforisme, waarin soms zeer in de verte Confucius en Laozi zijn te vermoeden. Kort daarop verscheen zijn bundel *Chineesche verzen*, een boek met een gele omslag, versierd met een vignet dat een draak voorstelt.⁴⁴⁴ De bundel bevatte eenenzestig gedichten, waaronder maar liefst tweeënvijftig vertalingen van verzen uit Bethges *Die chinesische Flöte*. Schürmann zei ook de prozavertalingen van Judith Gautier, *Le livre de jade*, te hebben gebruikt, maar daarvan is weinig te merken. De resterende negen verzen gaan terug op Franse prozavertalingen uit *Vers chinois* van A. Polario. Schürmann sluit zeer dicht aan bij vorm en tekst van de Duitse voorbeelden. De verzen zijn rijmloos en hebben een doorgaans jambische metriek. In een nu wat komisch aandoende noot ging Schürmann in op de namen van twee steensoorten die met grote regelmaat in de gedichten figureren.

Ik heb de vrijheid genomen het woord ‘Jade’ – (in ’t Hollandsch: ‘niersteen’), te vervangen door ‘Jaspis’.

‘Jade’ heeft voor ons geen zin en ‘niersteen’ leek mij te weinig geëigend voor verzen.

‘Jaspis’ en ‘Jade’ zijn harde, meest groenachtige steensoorten.⁴⁴⁵

Belangrijke thema’s in deze kennismaking met de Chinese poëzie in het Nederlands zijn: liefde, weemoed om verwijdering of vergankelijkheid, de troost van natuur en wijn. Frequent voorkomende ingrediënten zijn: vijvers, lotusbloemen, perzikbloesems, ranke en blanke vrouwengestalten, de maan, de jaargetijden lente, herfst en winter,

bootjes en fluitjes van jaspis. Het zijn de elementen die China maken tot het westerse China uit de achttiende eeuw en uit de Franse chinoiserie-revival van Gautier c.s. Een opgewekt en een melancholisch vers (zie Bijlage 17) kunnen ter illustratie dienen:

De vertalingen van Hans Bethge waren zo in aanzien dat uitgeverij Meulenhoff een integrale vertaling publiceerde van de hand van Hélène Swarth (1859-1941). Het boekje, *De chineesche fluit*, verscheen in 1922, voorzien van een fraaie exotische bandtekening, in de reeks 'Bibliotheek der dichters'. Op de tekening is een fluitspelende Chinees in zijden gewaad te herkennen, die onder een treurwilg in het maanlicht aan een vijver zit. Swarth, een bekende en gewaardeerde dichteres uit de periode na Tachtig, volgde trouw haar Duitse voorbeeld: ze vertaalde in overwegend rijmloze, metrische verzen. Hieronder volgt de vertaling van een vers van Li Tai Po dat als een van de meest representatieve uit de internationale chinoisieriemode in de poëzie kan gelden. Het werd het eerst vertaald door Judith Gautier. Daarna werd het door vrijwel alle buitenlandse bewerkers die zich op *Le livre de jade* baseerden overgenomen. Bethge en Klabund vertaalden het beiden en via hun bundels bereikte het Nederlandse dichters.⁴⁴⁶

Het porceleinen paviljoen

Midden in den kleinen vijver
Staat een paviljoen van grasgroen
En van melkwit porcelein.

Als een tiggerrug zoo welft zich,
Maanbeglansd, de brug van jade
Naar het groenwit paviljoen.

In het huisje zitten vrienden,
Fraai gekleed en drinken, praten –
Velen schrijven lenteverzen.

En hun zijden mouwen glijden
Achterwaarts, hun zijden mutsen
Zitten vroolijk in hun nek.

Op de stille kristallijnen
Oppervlakte van den vijver
Spiegelt alles wonderbaar.

De omgekeerde boog van 't brugje
Lijkt een halve maan. De vrienden,
Fraai gekleed, zij drinken, praten,

Alle staandē op hun hoofden,
In het paviljoen van grasgroen
En van melkwit porcelein.⁴⁴⁷

In het hele werk van Li Tai Po is geen directe bron voor het gedicht te vinden. Gautier lijkt zich te hebben gebaseerd op een achtregelig gedicht, getiteld 'Banket in het paviljoen van de familie Tao'.⁴⁴⁸ Het karakter 'tao' uit de familienaam in de titel kan ook 'porselein' betekenen en die foutieve interpretatie lijkt haar fantasie te hebben gewekt. Een noot bij het Chinese gedicht maakte melding van mensen die tijdens het banket dronken, verzen schreven en musiceerden. Dat gegeven werkte ze uit in een veel langer gedicht dat ze met allerlei chinoiserie-elementen versierde (de maan, de brug van jade, de grasgroene en melkwitte porseleinkleuren). Zo schiep ze een chinoiserie die op een kamerscherm niet zou misstaan. Dat sloot mooi aan bij het aantrekkelijke westerse chinoiseriebeeld en de latere bewerkers herkenden daar direct hun China in.

Binnen de belangstelling voor exotica waarin Bethge in Nederland bekend werd, neemt de bundel gedichten die Frederik van Eeden (1860-1932) direct in het Duits schreef en publiceerde onder de titel *Deutsch-chinesische Liebes-Mosaik* (1923) een bijzondere plaats in. In de bundel werkt hij in verzen een dramatisch liefdesverhaal uit, gebaseerd op 'die wahrhaftige Geschichte von der schönen ernsten Frau Pao-Tsz und von dem verliebten Dichter-Kaiser Yue-Wang'. De cyclus is weliswaar op historische stof gebaseerd maar biedt een uiterst vreemde mengeling van chinoiserie-elementen en christelijke symboliek. Van Eedens vriend Henri Borel schreef in een kritiek dat de dichter een rommeltje had gemaakt van het Chinese verhaal en begreep niet waarom de gedichten in het Duits waren geschreven.⁴⁴⁹ De verklaring was dat Van Eeden de verzen grotendeels schreef tijdens zijn verliefdheid op een Duitse vrouw, Ella Geldmacher.⁴⁵⁰ Hij lijkt zijn onbeantwoorde gevoelens voor haar in een mystieke verzencyclus te hebben willen sublimeren. Voordat de bundel werd gepubliceerd stuurde Van Eeden zijn gedichten ter correctie van zijn Duits aan Herman Hesse, die hij in 1922 had leren kennen en met wie hij de belangstelling voor oosterse filosofie deelde. De merkwaardige verbinding van chinoiserie en christelijke motieven in de bundel doet potsierlijk aan en keizer Yue-Wang en zijn geliefde Pao-Tsz lijken aan het einde van de cyclus in gedichten met titels als 'Das Kreuz' en 'Dem Erlöser Dank' allerchristelijkst geworden. Pao-Tsz kreeg zelfs een visioen waarin Van

Eeden via een oude jezuïetentruc Kwan Yin in de Heilige Maagd verandert:

Kwan-Yin

(Vision von Pau-Tsz)

Da schien es mir als neigten alle Sterne
sich tief vor aller Schöpfung Königin.
Da trat heran aus licht-erfüllter Ferne,
mit Ihrem Kind, die himmlische Kwan-Yin.
[...]

Und in der blauen Himmelswölbung klang
ein Chor, der wiederhallte nah und fern,
und eine wunderbare Stimme sang:
‘Seid froh! anschaut die Mutter unsres Herrn!’

Aus allen Spähren dann die Engel kamen
und beteten die holde Mutter an,
und Ihren Sohn, den Sie von Gott gewann.
Doch nicht Kwan-Yin, Maria war Ihr Namen.⁴⁵¹

5.4. OORLOG EN WIJN

Voordat de ontvangst van de vertalingen van Klabund aan de orde komt, is het nodig stil te staan bij verschillen in keuze van verzen tussen de bundels van Bethge en Klabund. In dat onderscheid tekent zich een soort generatiekloof of tijdsbarrière af. Bethge presenteerde een kleine, binnen de beperkte mogelijkheden representatieve keuze uit de Chinese poëzie. Hij wees op Li Tai Po als de grootste dichter en als goede tweede vermeldde hij Tu Fu. Klabund ging aanzienlijk rigoureuzer te werk. Zijn eerste bundel bevatte een verzameling oorlogsverzen en benadrukte daarmee een kant van de Chinese poëzie die in Bethges boek vrijwel afwezig was. Zijn tweede bundel was geheel aan Li Tai Po gewijd, van wie hij veertig verzen bewerkte. Daaronder bevinden er zich dertien die eerder door Bethge werden vertaald. De overige verzen cirkelen vrijwel alle rond de thema's oorlog, wijn en intens leven.

In de Nederlandse situatie werd die scheiding doorgetrokken. Schürmann liet juist de gedichten met toespelingen op oorlog, de extatische wijnliederen en liefdeszangen onvertaald, waardoor zijn verzameling eenzijdiger, braver en ingetogener werd dan die van Bethge. Hij sloot zich daarmee aan bij de heersende golf van bedaaide stemmings- en natuurlyriek. Swarth vertaalde alles van Bethge maar bevestigde daarmee de kloof tussen hem en Klabund, wiens vertalingen inmiddels in Nederland bekend waren geworden. De jongere dichters vonden elkaar in hun afkeer van de naar vorm en inhoud verwekelijkte na-Tachtigerlyriek. Met het Duitse en

Vlaamse expressionisme deelden ze een nieuw levensgevoel: intensiteit, vitaliteit, roes. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij zich meer tot de krachtige, expressieve, zelfs expressionistische vertalingen van Klabund aangetrokken voelden.

In België werd het expressionisme met het bijbehorende moderne levensgevoel eerder ontdekt dan in Nederland, dat de Eerste Wereldoorlog in het isolement van de neutraliteit had doorgebracht. Het 'slagveld van Europa' bood een vruchtbare bodem voor vernieuwingstendenzen en jong elan. Het morgenrood van een nieuwe mensheid en een bijbehorende eigentijdse uitdrukkingwijze braken door in de bundel *Het sienjaal* (1918) van Paul van Ostaijen (1896-1928), die met zijn debuut *Music-hall* (1916) al bewezen had moderne, expressieve verzen te kunnen schrijven in vrije vormen. Van Ostaijen toonde zich met *Het sienjaal* een belangrijke representant van wat wel het humanitair expressionisme is genoemd, naast o.m. Wies Moens (1898-1982), Gaston Burssens (1896-1965) en A.W. Grauls (1889-1968). De twee laatste dichters maakten kennis met het expressionisme via het werk van Klabund en raakten daardoor in hun beginjaren diepgaand beïnvloed. Beiden bewerkten een aantal van zijn vertalingen uit het Chinees en bundelden die in 1919, Grauls in *Oostersche lyriek*, Burssens in *De yade-fluit*. De humanistische bedoelingen van de dichters blijken direct uit de keuze van de verzen. Ze bewerkten een flink aantal van de gedichten over de gruwelen van de oorlog uit Klabunds *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong*.

De bundel van Grauls bevatte zestien Chinese gedichten, waaronder negen van Li Tai Po en twee van Tu Fu, en verder Japanse en Perzische verzen, zigeunerliederen en een Hebreeuws lied. De Chinese verzen gaan alle terug op Klabund. Het omslag is rood met zwarte strepen, geïllustreerd met tuintafereeltjes: bloemen, vogels, een kikker, een meisje. Grauls opent zijn bundel, evenals Klabund, met 'Geklaag der garde', een gedicht uit de *Shijing*.

Geklaag der garde

Generaal!

Wij zijn des keizers leiders en loten!

Wij zijn als water in zee gevloten...

Ons bloed hebt gij te vergeefs vergoten...

Generaal!

Generaal!

Wij zijn des keizers leeuwen en uilen!

Onze kindren hongren... Onze vrouwen huilen...

Onze knoken verrotten in vreemde kuilen...

Generaal!

Generaal!
Uwe oogen spuwen vrees en hoon!
Onze moeders tehuis hebben karig loon...
Welke moeder bezit nog een enkelen zoon?
Generaal?⁴⁵²

De vertaling is vrij getrouw, maar een pikant detail vormen de leeuwen in de tweede strofe, waar Klabund 'Adler' heeft. Grauls liet zich dat nationale symbool niet opdringen, integendeel, van de Duitse Adelaar maakte hij de Vlaamse Leeuw. De Chinese tekst heeft het neutralere 's Konings klauw en slagtaand'.⁴⁵³

Andere titels uit Grauls' bundel zeggen genoeg over de inhoud: 'De moede soldaat', 'Dood der jongelingen op het slagveld', 'Soldaat met hond en zwart vaandel'. Gedichten met minder sprekende titels als 'Voor het raam' en 'Nachtlied' gaan over de verwijdering tussen de krijgsman en zijn thuis achtergebleven vrouw. Het meest curieuze en opvallendst expressionistische gedicht in Grauls' bundel is het volgende:

Rit

De schimmel damp. Als honden springen bruin
de bosschen naar den weg. De Tempel. Vroom
geluid des morgens. Schuine zonne hangt
als nachtlantaarn in overtrokken lucht.

Volmaakt geluk, hoog op een ros te rijden
en vleugels hebben. Over 't gouden veld.
Een pijl. Ik word zoo groot. Tweepootig valt
het beest in 't licht. In zijne holle oogen
ontzetting stijgt gelijk een zwarte berg.⁴⁵⁴

Klabund schrijft het gedicht toe aan een onbekende dichter. Het is een van zijn zeer weinige rijmloze vertalingen uit het Chinees en opvallend zijn, ook in het Duits, de onalledaagse beelden en de korte, soms elliptische zinnen. Ook de snelheid en intensiteit doen zeer expressionistisch aan. Deze factoren samen roepen enige twijfels op over de Chinese oorsprong van het vers. Tot die twijfels geeft de figuur Klabund de nodige aanleiding, want in zijn bundels vertalingen uit het Japans en Perzisch nam hij, zoals door specialisten werd aangetoond, een aantal verzen van eigen hand op die hij onder invloed van de exotische poëzie had geschreven.

Dezelfde twijfels rijzen bij het gedicht 'Der müde Soldat', dat zowel door Grauls als Burssens werd vertaald. Klabund schrijft het gedicht toe aan de 'Schi-king',

maar daarin is geen directe bron voorhanden. Er zijn wel enkele gedichten te vinden waarin een verwante vermoeide afkeer van het krijgsbedrijf een rol speelt (zoals in het hierboven geciteerde ‘Geklaag der garde’), maar ze missen de in Klabunds gedicht vitale beelden. De Vlaamse vertalers herkenden in het vers de situatie van de soldaat uit de Eerste Wereldoorlog die Klabund erin gelegd had. Ook onder latere vertalers genoot het gedicht een grote populariteit, vergelijkbaar met die van het vers dat Klabund en Bethge in navolging van Judith Gautier aan Confucius hadden toegeschreven.⁴⁵⁵ Voor de bewerking van Burssens en het origineel van Klabund zie Bijlage 18.

Burssens’ bundel is gevarieerder dan die van Grauls. Naast de oorlog vormen wijn en liefde belangrijke thema’s. De dichter zelf maakte de omslagtekening: een groene fluitspeler op een geel fond. De bundel bevat achtentwintig verzen, waaronder dertien van Li Tai Po en zes van Tu Fu. Negen verzen gaan terug op Bethge, negentien op Klabund. Aan Bethge ontleende Burssens een credo voor een intens leven, dat een sterke overeenkomst vertoont met de filosofie van Omar Khayyam. De rijmloze, regelmatig ritmische verzen werden in Burssens bewerking springerige, onregelmatig rijmende regels van ongelijke lengte. De woordkeus werd aanzienlijk baldadiger dan in Bethges versie of in de bewerkingen daarvan door Schürmann en Swarth. De titel ‘Alte Weisheit’ veranderde Burssens in ‘Levenswijsheid’.

Levenswijsheid

Het menseleven is kort.
De bomen mogen eeuwig waaien;
de olifanten, de papegaaien
leven lang. – De stam van de mensen is vort.
Harop dan en ’t leven leven!
Neemt jonge meisjes bij de borsten en juicht.
Omkranst het hoofd met krysanten van goud,
en zingt als de bij die honig zuigt.
Laat je wijn en kussen schenken.
Zit niet te vitten over ’t bestaan,
nooit of nooit zal je verder kunnen gaan,
waarom dan denken?

Het beste is lachen, dansen en drinken,
en snel in ’t graf te zinken.⁴⁵⁶

In Nederland gaven vooraanstaande moderne auteurs als Herman van den Bergh (1897-1967), Constant van Wessem (1891-1954), Theo van Doesburg (1883-1931),

Roel Houwink (1899-1987) en H. Marsman (1899-1940) rond 1920 blijk van hun affiniteit met het moderne levensgevoel en expressionistische vernieuwingstendenzen. De vertalingen van Klabund spoorden goed met hun opvattingen. De vorm sprak aan, evenals het levensgevoel: levensaanvaarding, intensiteit, roes. Marsman liet er dan ook geen twijfel over bestaan dat hij Li Tai Po een groot dichter vond. In een 'Divagatie' over het veranderlijke van oordeel en smaak in de literatuur, verschenen in *Den gulden winckel* van 15 april 1922, schreef hij:⁴⁵⁷

Niet éenen tel wordt mijn genoeg bedorven door 't klaar vermoeden, dat de bloesems van Li-tai-po's dansende dronkenschap [...] mogelijke Patagonische beschaving van een protoplasmatische wanstaltigheid zullen schijnen. [...] Li-tai-po dan (ik ken hem uit Bethge's bewerking en uit een Insel-deeltje [= Klabund] bezingt den wijn (zoo men zegt). Nauwkeurig: de wijn bezingt Li-tai-po. De wijn zwaait uit de vroolijkheid en uit de smart een lied. Een bloeiende, geurende verrukking, soms, een schaduwende duisternis. (Erich Wichman [...] maakte dan ook in negentienachtien een litho bij Das Trinklied vom Jammer der Erde, die wel eens heel mooi geweest is). Uit den wijn slaan de vervoeringen, de bloesems en het licht, en in den wijn vervloeien de kwellingen, de schimmen en het grauw. [...] Heel de walm van dit leven gaat in een dronk te loor. [...] Ik ben er, in veel ernst, van doordrongen, dat er in de liederen van dezen eeuwig-dronken Chinees evenveel van de onvergankelijk-vergankelijke schoonheid te vinden is, als in de Divina Commoedia.⁴⁵⁸

Hierna citeerde hij een vers van de Chinese dichter in de vertaling van Klabund:

Auf der Wiese

Wir liegen im blühenden Schosse des Wiesenrains
Und trinken eins und eins und immer noch eins.
Wenn ich betrunken wie ein offnes Gatter im Winde schnarre:
Geh nach Hause, hol mir die Gitarre!
Und lass mich dann allein in meines Rausches Nachen:
Ich will mit einem jungen Lied im Arm erwachen.⁴⁵⁹

Het gedicht sprak ook anderen aan, getuige de vertalingen die Grauls en Jan H. Eekhout publiceerden in hun bundels *Oostersche lyriek* en *Jaspis en jade* (1929).

Marsmans ontboezemingen leken aanvankelijk wat alleen te staan. Zijn Vlaamse collega Paul van Ostaijen viel in *Vlaamsche Arbeid* van mei-juni 1925 op principiële gronden Klabund en Bethge af in een felle boutade tegen A.W. Grauls, wiens *Oostersche lyriek* het naast de China-mode zwaar moest ontgelden.

Azië, Oost-Azië: hoe meer ge ermee vertrouwd geraakt, des te meer het u bevreemdt. Iemand die drie jaar zich met chinese literatuur bezig hield, zal niet zo gemakkelijk er toe

besluiten chinese lyriek te vertalen als de heer Grauls dit deed, na zijn kennismaking met de om te huilen slechte vertalingen van Klabund en de geheel geëuropaiseerde van Bethge. Ik weet wel: elke up-to-date cocotte spreekt courant over nephriet en jade, over netzuke, lak en zwaardsieraden en zelfs de meer provinciale demi-monde heeft dan toch nog een gipsen Boeddhaatje, uit dezelfde fabriek als de vroeger-geapprecieerde Dante-buste, op haar mechels empire-kommodeke. Maar iemand die Li-tai-pe wil vertalen, dichter en kenner in één persoon, is niet een up-to-date cocotte. Of is een dichter dit wel en zijn werk de neerslag van de laatste veroveringen van halfgare kunsthandelaars, genre parfumeriezaak? – Van zulk vertaler mocht men ten minste verwachten dat hij, wanneer hij reeds het euvel niet uit het oorspronkelijke te vertalen aanneemt, de bronnen van de door hem gebruikte vertalingen op hun geloofwaardigheid zou controleren. Mocht deze dichter-vertaler dan een zeer getrouwe, doch niet lyriese vertaling als basis tot lyriese omwerking nemen dan ware dit, bij de afstand, te aanvaarden. Maar vertalen uit een vertaling die zelve slechts een bewerking van een andere vertaling is, zulke handelwijze biedt veel overeenkomst met de liefde tot de aziatische kunst van het provinciedametje met het gipsen Boeddhaatje uit Milaan. Ik weet dat men hierop het altruïstische antwoord “alles voor Vlaanderen” klaar heeft, d.w.z. de auteur verklaart: “in Vlaanderen was er nog geen vertaling van deze gedichten; om in deze leemte te voorzien heb ik ze vertaald naar een poëtische bewerking van, laat ons het beste hopen, een vertaling uit het oorspronkelijke.” Keert men deze altruïsties-getoonde verdediging om, dan luidt ze, minder altruïsties, als volgt: “Vlaanderen is een negerij en de kaffers die er wonen hebben geen ju besef van aziatische lyriek. Met de vertaling van Klabund in de hand kom ik door het ganse land.” – ⁴⁶⁰

In de loop der volgende jaren kwamen er echter van verschillende kanten tekenen dat de Chinese poëzie voor meer jonge dichters de nodige aantrekkingskracht bezat. [Bethges] vertalingen naar Chinese dichters gingen van hand tot hand; de studentenwereld was er vol van. [...] Ook Klabunds “Chinesische Nachdichtungen” uit 1916 speelden na de jaren '20 hier een rol; zijn “Kreidekreis”, van 1924, versterkte de hang naar “het Chinese” nog méér. De neo-chinoiserie zat ten onzent wel bijzonder in de lucht.’, merkte Herman van den Bergh terugblikkend op deze periode op.⁴⁶¹ In uiteenlopende tijdschriften verscheen een eerste vertalinkje, een besprekinkje, daarna nog een, daarna meerdere. Vanaf 1927 druppelde China *Roeping*, *De gemeenschap*, *Nu*, *Groot-Nederland*, *De Gids*, *Opwaartsche wegen*, *De vrije bladen* en andere tijdschriften binnen. In 1930 was het fenomeen een regelmatige verschijning geworden en waren inmiddels de nodige nieuwe bundelingen verschenen. Het uiterlijk van de bundels bevestigde, zoals we eerder bij Schürmann, Swarth, Grauls en Burssens zagen, het chinoiserie-aspect van de verzen. Die kant werd ook benadrukt in vertalingen en oorspronkelijke gedichten, zoals in een lieflijke tafereel van Lya Verlaet, dat in december 1930 verscheen in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*: (zie Bijlage 19).

De grootheid van Li Tai Po was al lang boven iedere twijfel verheven. In 1927 publiceerde Kwee Kek Beng een studie over diens werk onder de titel *Li Tai Po, een kleine studie over China's grootsten dichter*. Behalve uit vele vertalingen bleek zijn populariteit uit huldeblijken aan zijn adres en een aan hem opgedragen chinoiserie van W.A. van Ravestijn, verschenen in *De Gids* van oktober 1930 (Bijlage 20. Let op de overeenkomsten in stemming en gebruik van sfeerscheppende elementen en adjectieven met het gedicht van Lya Verlaet)

Vier auteurs hielden zich uitgebreider dan hun generatiegenoten en voorgangers bezig met China en de Chinese poëzie: Jan H. Eekhout, Johan W. Schotman, J. Slauerhoff en Willem de Mérode. Hieronder worden ze als exponenten van de China-mode nader belicht.

5.5. JAN H. EEKHOUT

Jan H. Eekhout (1900-1978) had zich in diverse tijdschriften al doen kennen als vertaler van Chinese gedichten voordat zijn bundel *Jaspis en jade*, 'verzen naar Chineesche motieven' (1929) verscheen, voorzien van een bandtekening van M. Boll, waarin een pagode, een reiger en een Chinees met een gigantische druipsnor zijn te herkennen. Zijn bewerkingen naar Li Tai Po bundelde hij, flink aangevuld, opnieuw in *Wijn*, 'verzen naar Li-tai-po' (1930). J. Franken Pzn. vervaardigde de houtsnede voor het omslag, waarop de Chinese dichter met een rol papier in de linkerhand met de andere hand de wijnelk heft. Het werk van Eekhout sluit het duidelijkst bij het inmiddels bekende aan. In beide bundels noemt hij zijn bronnen. Samengenomen zijn dat: Klabund, Bethge, de literatuurgeschiedenis van Grube en *Chinese Lyrics from the Book of Jade* (1918) van James Whitall. De laatste maakte een Engelse bewerking van *Le livre de jade* van Judith Gautier en sloot daardoor in de keuze van de verzen nauw aan bij Bethge en Klabund. Evenals bij de Vlaamse expressionisten blijkt een duidelijke voorkeur voor Klabund en als gevolg daarvan een nadruk op de oorlogsverzen en op Li Tai Po. Voornaamste thema in de eerste bundel is de vergankelijkheid van geluk, liefde en leven. De meeste verzen hebben een pessimistische strekking. Slechts in enkele klinkt een wat optimistischere levensaanvaarding door. De verzen zijn inhoudelijk zeer verwant aan Eekhouts eerdere werk, waarin pessimisme en het gevoel door het leven te zijn misdeeld veelvuldig voorkomen. Dat hij zich niet kon vinden in Marsmans vitalistische verering voor Li Tai Po, spreekt duidelijk uit een kwatrijn uit de bundel *Doodendansen* (1929):

Lees Li-tai-po. Ook hij verdronk zijn leed.
Bedwelmt u aan zijn woorden, en vergeet
Den waanzin van dit eeuwenoud Bestaan,
Den zotten Doodendans die leven heet.

Eekhouds vertalingen zijn zeer vrij, al suggereert de ondertitel ‘verzen naar Chinese motieven’ een grotere vrijheid dan hij zich gunt. Zijn voorbeelden blijven doorgaans herkenbaar in vorm, woordovereenkomsten, beelden, rijmwoorden en zinswendingen. Opvallend is dat hij vaak meer woorden gebruikt dan zijn voorbeeld, bijvoeglijke naamwoorden en beelden toevoegt en daarmee de pregnantie van vooral Klabunds verzen sterk verdunt. De gehanteerde vormen zijn divers, doordat Eekhout de ene keer vrij nauwkeurig zijn voorbeeld volgt en de andere keer een eigen vorm schept. Zo komen er vrij streng ritmische, rijmende en niet rijmende verzen voor, naast een soort heffingenverzen, vrije verzen en verzen waarin het ritme al dan niet opzettelijk ontspoot. Een en ander leidt tot de indruk dat Eekhout de Chinese verzen niet vertaalde om het verstechnisch experiment, maar in de eerste plaats omdat hij er verwante gedachten in herkende.

Die indruk wordt bevestigd in enkele kritieken op de bundel. Roel Houwink schreef erover in *Opwaartsche Wegen* van december 1929. Hij signaleert in Eekhouds werk een ‘existentiële vertwijfeling’, die ook al in *Doodendansen* aanwezig was. Houwink vergelijkt Klabund met Eekhout en constateert:

Klabund geeft, mogen wij aannemen, een getrouwe aesthetische weergave van Li-Tai-Po's poëzie. Eekhout zou, al wilde hij het, daartoe niet in staat zijn. Voor Klabund was deze bewerking een spel, zij het een nobel en buitengemeen schoon; hij droeg in argeloosheid dit chineesch masker. Het had hem geboeid door zijn schoonheid en het liet hem niet los, eer hij zich haar ten eigen had gemaakt. Eekhout echter werd tot deze verzen, dunkt ons, gedreven door een ander verlangen. Hij moet er op een oogenblik plotseling *zijn* masker in hebben herkend. Niet hun *schoonheid* moet hem vóór alles hebben bekoord, maar datgene, waaruit deze schoonheid voortgekomen was en waaruit hij ook zijn eigen schamele schoonheid voortgekomen wist: de strijd van de ziel met de eindigheid.⁴⁶²

Marsman besprak de bundel in de *NRC* van 26 oktober 1929 en bleek, evenals eerder Van Ostaijen, principiële bezwaren te hebben, al zijn die van Marsman van andere aard.

Voor zoover ik kon nagaan, kennen slechts enkele Engelsche bewerkers der nu langzamerhand overbekende Chinese lyriek, Chineesch. Bethge schijnt het niet te kennen, Klabund niet, Slauerhoff niet, Eekhout niet. Ik vraag mij af, waarom dan een voorloopig niet zeer belangrijk dichter als Eekhout het nodig vindt zijn bewerkingen

naast die van Klabund b.v. te publiceeren. Hij zal toch zonder veel moeite kunnen inzien, dat die beter zijn. Maar al reeds op zichzelf lijkt mij deze bezigheid iets zonderlings; wat doen de menschen, die het origineel evenmin kennen als ik, anders dan bewerkingen mengen en kleuren met een scheut persoonlijk elixir? [...] De bewerkingen die Eekhout hier geeft, zijn niet slecht in het algemeen. Soms wel, dikwijls echter behoorlijk, een enkele maal werkelijk goed. Maar het had volstrekt geen zin ze, na Klabund, te publiceeren. Ze zijn niet alleen niet zoo knap en vitaal, en fijn, ze zijn vooral slechts zeer zelden wat men met recht of daar zonder Chineesch noemt. [...] Ik vermoed, dat Eekhout deze verzen geschreven heeft als een oefening, en een poging om althans met iets vaste verwantschap te krijgen.

Marsman toonde zich trouw aan zijn oude liefde door verderop in zijn recensie weer eens Li Tai Po's 'Auf der Wiese' in de vertaling van Klabund te citeren.

Wijn, Eekhouts tweede bundel Chinese verzen, geheel gewijd aan Li Tai Po, bevat de negen verzen van de dichter die eerder in *Jaspis en jade* verschenen. Daaraan voegde hij er twintig toe, nam een lofdicht van Tu Fu op en schreef een 'Toelichting'. Het geheel maakt een aanzienlijk levenslustiger indruk dan de eerste bundel. De 'Toelichting' geeft een met vaart geschreven korte impressie van het leven van de Chinese dichter, geïnspireerd op het nawoord uit Klabunds bundel.

China's twijfelloos grootste Dichter, Li-Tai-Po, leefde tijdens de roemruchtige Thang-dynastie (8e eeuw na Chr.)

Na een geweldig wijnfestijn dicteert Li-Tai-Po den Keizer, Ming-Huang-Ti, zijn onsterfelijke drinkliederen en aandachtig penseelt de gele Heerscher de heerlijkste karakters neer.

Plotseling heeft Li-Tai-Po genoeg van het keizerlijk paleis en slaat aan het vagabondeeren, gehuld in 's Keizers kostbaarsten mantel. Hij drinkt zich roes op roes – want, ach, alles gaat henen, en er is geen keer! –, houdt rebellische toespraken in de herbergen en laat zich er huldigen als Zoon-des-Hemels.

Op een eenzame nachtelijke bootvaart, sterft hij, vol wijns, den verdrinkingsdood. Maar de eeuwen blijven doorzongen van zijn lied.

Zijn volk echter, dat hem verafgoodde, zegt van hem, dat hij niet verdronk, doch gered werd door een dolfijn, die met hem is opgestegen naar de eeuwige wolken, waar hem, vol ongeduld, de Onsterfelijken verbeidden.⁴⁶³

De namen der grote drinkers leven voort. 'Tschau-Tschi was een treffelijk Dichter: hij heeft prachtig gezopen.' dicht Eekhout na, en: 'Ik Bied u mijn schoeisel, Heer Waard, – nòg meer wil ik zuipen. / 't Is mij glad onverschillig of ik na mijn bedrijf / op handen en voeten naar huis moet kruipen / of voor eeuwig hier liggen blijf.' Maar naast de drinkliederen neemt Eekhout beschouwelijker werk op, zoals een van Li Tai Po's beroemdste verzen:

Ontwaken

'k Ontwaak, verwonderd en verblind,
op een vreemd bed.
Heeft dezen nacht een rijp zoo hel en koel
zich op de ruit gezet?
Ik hef het hoofd..., kijk in de stralende maan.
Buig het hoofd..., denk aan m'n zwerversdoel.⁴⁶⁴

De bundel van Eekhout inspireerde de Vlaamse, als modern katholiek dichter gereputeerde Marnix Gijsen (1899-1984) tot een interessante recensie. Evenals Marsman en Houwink blijkt hij redelijk goed op de hoogte over de vertaalde Chinese poëzie:

Er bestaat geen vrees dat de Nederlanders in de tovertuin der Chinese poëzie zouden verloren lopen. We bezitten inderdaad reeds een drietal gidsen. Hélène Swarth, die zich, met alle eerbied, in *De Chinese fluit* (circa 1920) een knappe oude tante betoonde, A.W. Grauls die in 1919 *Oosterse lyriek* uitgaf en Gaston Burssens die in 't zelfde jaar een uitstekend boek *De jade fluit* bezorgde. Nu dient zich ook nog Jan H. Eekhout aan met een bundel bewerkingen naar de Chinese dichter Li-tai-po. Deze gidsen, alle vier, zijn vertegenwoordigers van het Duitse reisgezelschap Hans Bethge en Klabund, dat tot heden het reisplan van de Oosterse Helicon in monopolie bezit. De voortreffelijke *Chinesische Flöte* van Hans Bethge en de *Li-tai-po* van Klabund zijn het onvermijdelijk model van de Nederlandse bewerkers.

Over de belangstelling voor de oosterse lyriek merkt Gijsen op:

Dat in de eerste plaats het exotisme in de waardering en de buitengewone populariteit van de Oostersche dichtkunst (vier bewerkers in twaalf jaar) een rol speelt, hoeft niet betoogd. Het is inderdaad heel wat anders een kopje thee te drinken 'in einer kleinen Konditorei' dan wel in 'een paviljoen van porselein'. De vlucht uit onszelf, de roekeloze desertie van het eigen midden, het verbreken van het sociale kader voor de bevrijding en het behoud van het eigen wezen, is steeds best gediend geweest met de kleurige attributen van een beschaving die wij slechts sedert korte tijd kennen en waarden. Wie neemt in zijn jeugd de boot naar China niet? In de toegepaste kunst heeft het Verre Oosten reeds lang zijn rol vervuld: de binnenhuiskunst der 18e eeuw onderging door de invoer van Oosterse meubelen en luxe-voorwerpen een werkelijke revolutie die u elk museum duidelijk maakt. Nog steeds ondergaan onze salonzetels de torturen door de mandarijnen opgelegd aan de Franse stijlen die voor een deel het slachtoffer der chinoiseries en der japonaiseries waren. En hoeveel Hollandse binnenhuizen prijken nog met het would-be Oosters porselein uit Delft?⁴⁶⁵

Gijsen constateert een verschil tussen het westerse en het oosterse drinkgedicht. Het westerse 'is meestal burgerlijk en onwijsgerig'. 'Li-tai-po daarentegen beschouwt de

dronkenschap als de enige redding uit zijn zwaarmoedigheid. Het Westerse drinklied bereikt enkel het gehemelte, de Oosterse lof van de wijn gaat langs de ontstelde maag naar de geest. Li-tai-po drinkt als een wijsgeer, de Westerling drinkt als een zwijn [...]. Naast de wijn ziet Gijsen als tweede hoofdmotief in de Chinese dichtkunst ‘de haat tegen de oorlogsvloek’. Op grond van schaarse gegevens – Li Tai Po ziet de oorlog als laatste redmiddel om het leven te zuiveren en heeft een hard oordeel over vrouwen – komt Gijsen er zelfs toe de Chinese dichter een geestverwant van Nietzsche te noemen. Als het op een beoordeling van het werk van Eekhout aankomt, prefereert Gijsen de bewerkingen van Burssens.

Een ander opmerkelijk geluid in de kritiek op *Wijn* kwam van collega-dichter Leo van Breen (1906-1988). ‘Dit werk (voortreffelijk uitgegeven) bevat bewerkingen van gedichten van de grote Chinese dichter Li Tai Po, die, wat het bezingen van “Wein, Weib und Gesang” betreft, de beroemde Omar Khayyam naar de kroon steekt.’ Van Breen oordeelt: ‘Minder geslaagd, maar misschien ben ik te subjectief in mijn oordeel. In ieder geval mag het benijdenswaardig heten, wanneer men zich in een tijd van zwaarwegende problemen als de onze, met hart en ziel kan overgeven aan de liederen van deze Chinese epicurist.’⁴⁶⁶

5.6. JOHAN W. SCHOTMAN

In 1927 verschenen onder de titel *Der geesten gemoeting* in een monumentale uitgave ‘vier morgenlandse Dromen in stanza’s’ van Johan W. Schotman (1892-1976). Het bandontwerp en de typografie van dit als Chinees blokboek uitgegeven werk waren in handen van de architect H.Th. Wijdeveld. Bij diens krachttroeren verbleekten de oorspronkelijke Chinese illustraties van Moh Tim Pei. Schotman bewerkte twee Japanse en twee Chinese legenden tot lange epische gedichten, waarin het filosofische gedachtengoed van beide culturen een belangrijke plaats heeft. In 1931 verscheen een nieuwe bundel van Schotman, *Cloisonné*, ‘een cyclus China-verzen’, uitgevoerd als een Chinees blokboek en met een bandontwerp van P.A.H. Hofman in geel, zwart en rood.

De schone droom

Aan een Sinoloog

Gij maalde ’t alles als een schone droom
van mist-omdreven, bergige verschieten,
van heilige tempelen, waarin Wijzen vroom
een vreemdling taoïsties leutren lieten,

een China sierlijk-licht als bamboesprieten,
sterk en eerwaardig als een cederboom,
een lofflik China zonder nare nieten,
dat zich liet proeven als gelei-met-room...

Maar zó vónd ik het: ménsen, beestig wreed,
vals en omkoopbaar, hatende en verachtend
èn 't vreemde èn 't meedre, àlom ondelgbaar leed,
moord en verwoesting, wilkeur recht verkrachtend:

Kindren, onmondig, waanwijs, arrogant,
knoeiziek verdóend dit eens zoo machtig land!⁴⁶⁷

In deze bewoordingen tekende Schotman in *Cloisonné* de botsing tussen het China zoals hij dat uit de boeken van Henri Borel (de sinoloog aan wie het vers werd opgedragen) had leren kennen en de werkelijkheid zoals hij die ondervond tijdens zijn verblijf in China. Van 1921 tot 1923 was hij werkzaam als arts van een hydrografisch expeditieteam op het eilandje Hsilien-tao (Xi Lian Dao) voor de Chinese oostkust. Over deze periode handelt het eerste deel van zijn prozatrilogie *Het vermoldme Boeddhabeeld*, 'een reis naar de verborgenheden ener vreemde werkelijkheid', getiteld *Het eiland der zwevende arenden* (1927).

Vanaf 1923 tot 1927 was Schotman als arts in dienst van het met westerse hulp uitgevoerde Lung Hai-spoorwegproject gestationeerd in Haichow (Haizhou), in het noorden van de provincie Kiangsu. De aanleg van de spoorweg, de ontwikkeling van het omliggende gebied, idyllische uitstapjes en contacten met lokale aanzienlijken, beschreven in *Het pulverend land der eeuwen* (1929), werden langzamerhand overschaduwd door het groeiende Chinese wantrouwen tegenover de vreemdelingen, schermutselingen tussen warlords en roversbendes en de chaotische situatie na de opstand in Shanghai van 1925 en de verovering van dezelfde stad door de Zuidelijke legers in 1927. Deze onzekere tijd, waarin het besef groeit dat het de verkeerde kant uitgaat in China en veel westerlingen, waaronder Schotman, zich door de nader komende oorlogsdreiging genoodzaakt zien het land te verlaten, vond zijn weerslag in *De dans der demonen* (1930).

Het drieluik is een merkwaardige mengeling van reportage, autobiografie en filosofische en psychologische observaties, geschreven in fijn-voelend stemmingsproza, een nuchtere verslagstijl of in maagomkerend realistische schilderijen uit de school van Jacobus van Looy (1855-1930) en Herman Heijermans (1864-1924). Het laat zich lezen als een indringende documentaire en als het verslag van een cultuurschok die jaren duurde, van een geleidelijke assimilatie en verwijdering.

Bewonderend schrijft Schotman over de schoonheid en grootsheid van de natuur en vol mededogen, afschuw en afkeer over het armoedige bestaan van de gewone Chinezen en de rijkdom van het decadente, corrupte, zichzelf ten koste van de arme bevolking verrijkende, door opiumgebruik verzwakte mandarinaat. Zijn visie op China is pessimistisch: het land wordt achterlijk gehouden door uitzuigers en profiteurs, die listig gebruik weten te maken van de westerse vernieuwingen en investeringsdrang. De warlords en de communistische agitatie spelen handig in op de angst voor vreemdelingen en staan gemeenschapszin en moderne ontwikkelingen in de weg. China is een vermolmd Boeddhabeeld, dat alleen in ruïnes, decadente resten mandarinaat, geïsoleerd levende monniken en schaarse intellectuelen nog iets van de oude hoge beschaving toont.

De kritieken op het eerste deel brachten Schotman ertoe een verdedigend en verklarend voorwoord te schrijven bij het eerste vervolg. Hij pretendeert geen wetenschappelijke verhandeling te schrijven, geen sinologische studie, maar een ‘letterkundig impressionistisch werk’, de subjectieve beschrijving van ‘de naar dichterlike aanvoeling neigende, wijsgerig-geschoolde, maar toch exact-krities gebleven Westerse psyche, in wisselwerking met het Oosten, zich daartoe eerst vrijmakend van het westen om zo ook dat zuiverder te kunnen waarderen, en dan ziende eerlijk, met liefde maar ook met bezonnenheid, den Oosterling: zeer ménselik, met veel moois, maar ook met veel verkeers, en bovenal: moeizame zoekers naar den rechten weg, evenals wij, maar anders door wording en milieu.’ Hij keert zich tegen Borel: ‘zoals Borel China had gezien en beschreven, was dichterlike droom. Zoals Borel China zag, zo zien ook oppervlakkige Amerikaanse dichters het. Omdat Borel door China’s verleden is verblind, juist door zijn sinoloog-zijn het heden onzuiver ziet.’⁴⁶⁸

In *Cloisonné* bundelde Schotman zowel de twee eerder verschenen bewerkingen van Chinese legenden als oorspronkelijke gedichten en vertalingen. De legenden ‘Nju Ying’ en ‘Yueh Lahn’ zijn gebaseerd op korte beschrijvingen van Chinese volkslegenden. De eerste vertelt het verhaal van de dochter van een klokkengieter, die door in de gloeiende klokspijs te springen zichzelf opoffert om de klok zuiver te stemmen en zo haar vader redt van de gramschap van de keizer. De tweede behandelt de romance tussen een rijke, al als bruid verkochte koopmansdochter en een arme klerk. Het verhaal is gesitueerd in het Willowpattern Teahouse in de Chinese stad van Shanghai. Om deze gegevens bouwde Schotman lange epische gedichten vol Chinese couleur locale en toepassing en uitleg van ideeën van Laozi en Confucius. Hij verzet zich achterin *Cloisonné* tegen kritieken waarin zijn legenden vertalingen werden

genoemd. ‘De gedichten groeiden uit eigen aanschouwen en uit een innige vertrouwdheid met Taoistise en Confucianistise wijsheid en mystiek. Wil men hier van vertalingen spreken, dan moet men ook Shelley’s *Prometheus Unbound* en Keats’ *Isabella* een “vertaling” noemen!’⁴⁶⁹

Schotman rechtvaardigt ook zijn werkwijze achterin de bundel: ‘Achter deze legenden leven werelden van gevoelens en gedachten. Elk woord erin heeft vaak diepen zin, die misschien alleen de kenners van Chinese mystiek en Chinese wijsbegeerte er ten volle uit zullen kunnen halen. Ik heb met opzet een streng gebonden vorm gekozen, ik heb mij aan een traditionelen versvorm vastgelegd, hiermee geheel handelend in Confucianistischen stijl. Het is volkomen onjuist, Chinese verzen te willen vertolken naar de regelloze wijze van Herman van den Berghs *Nieuwe Tucht*. Chinese poëzie kent een uitermate strenge symmetrie, een dwingende rythmiek, grote gebondenheid van vorm en klank, daarbij is zij diepzinnig en vol toespelingen op klassieke teksten, en daardoor bijna onvertaalbaar. Toen ik deze gedichten schreef, koos ik met opzet een vorm, waarin deze eigenaardigheden van Chinese kunstaanvoeling tot zijn recht zouden kunnen komen.’⁴⁷⁰

Het is de eerste keer dat een Nederlandse dichter een expliciet verband legt tussen de door hem gekozen vorm en die van de Chinese poëzie.⁴⁷¹ Dat leidde tot een vermenging van de praktijken die Bethge en Klabund propageerden. Bethge gebruikte een strikte ritmiek, terwijl Klabund het belang van rijm benadrukte. Klabunds werkwijze lag overigens dicht bij wat Herman van den Bergh voorstond. Schotman lijkt met zijn verdediging te reageren op de kritiek van Slauerhoff op *Der geesten gemoeting*, waarin de geest van Van den Bergh goed te herkennen is. Slauerhoff schreef onder meer:

Wij leeren er [in *Der geesten gemoeting*] Schotman kennen als een filosofisch dichter of een dichterlijken filosoof, naar men wil. De moderne geconcentreerdheid van zeggende, de snelheid van verstempe is hem geheel vreemd. Hij houdt van lange perioden, ontplooit zijn beeldspraak ampel en laat niets te raden over. Het is geen toeval dat hij een voorkeur heeft voor de zwaar gebouwde achtregelige strophe (de geheele bundel is er op gebouwd), solide en hecht; alleen in het laatste der vier gedichten [‘Yueh Lahn’] wordt het rythme kort en huppelend. Deze soort strophen zijn als geschapen om gedachten te bevatten. Ze zijn zwaar en groot en bieden toch een groot gemak, als buikige vazen die veel kunnen inhouden. [...] Sensueele en heftige aandoeningen daarentegen vormen hun vers zelf. Zij breken de strophen, verstooten het rythme en bemeesteren hijgend hun eenigen eigen vorm, voor velen soms niet herkenbaar. Hier in deze breede rustige verzen volgt men de beschouwingen des dichters in onverstoorde rust.⁴⁷²

De oorspronkelijke verzen in *Cloisonné* beschrijven stemmingen en indrukken, die

nauw aansluiten bij wat Schotman in *Het vermolmde Boeddhabeeld* beschreef. De feeëriekke schoonheid van het eiland van de zwevende arenden, de Chinese avond en het Nai-Nai Shan-gebergte, de blakerende hitte van de Chinese lente, vaak bevindelijke beschrijvingen van graven, cicaden, rovers, een blauwe mantel, een Kwan-Yinbeeldje, schaakspelers, de dadeloosheid van de ‘oud-Chinees’ versus de dadendrang van de ‘jong-Chinees’ en de Chinese fluit. Daartussen vallen het eerder geciteerde gedicht ‘De schone droom’ en het volgende als zeer directe ontboezemingen op.

Echo

Lente...?

De pokken en de diphterie,
typhus, roodvonk, dysenterie,
pest, cholera en kala-azar,
en al dat nare rotgelazer,
al die gedierten uit de hel
gedijen hier kwaadaardig-wel:
het zijn àl huiden in faïenza!...
Bij Paracelsus! ik verlång
naar Holland’s voorjaarsinfluenza!⁴⁷³

Onder de vertalingen zijn slechts twee Chinese gedichten – een uit de *Shijing* en ‘Maannacht’ van Yuan Mei (zie Bijlage 21). De overige drie zijn bewerkingen van verzen over ‘Palankijn dragers’, ‘Indise wevers’ en ‘Rondtrekkende zangers’ naar *The Golden Threshold* (1905) van de Indiase dichteres, politica en onafhankelijkheids-activiste Sarojini Naidu (1879-1949).

Cloisonné ontsnapte niet aan de kritische aandacht van Slauerhoff. Andermaal stoort hij zich aan de geciseleerdheid van de verzen. ‘We hadden ze liever ongeciseleerd en ongeciviliseerd gehad (want China is toch een au fond wel beschaafd, maar toch ook weer zeer barbaarsch land, nietwaar?).’ Slauerhoff is evenmin gelukkig met de ondertitel ‘China-verzen’. ‘Want onder China-verzen moet men niet verstaan verzen die in China gemaakt zijn. [...] Dat Schotman bepaalde stemmingen in China heeft beleefd, is nog geen reden om ze China-verzen te noemen. [...] het zijn stemmingsverzen die niets specifiek Chineesch hebben.’ Daarentegen ‘vinden we eenige uitstekende vertalingen. Vooral ‘Maannacht’ kan wedijveren met het beste uit *Die chinesische Flöte* van Bethge. De andere vertalingen zijn zeer fijn gezien, maar hebben een hinderlijk nadrukkelijk rythme. [...] Overigens valt het te betreuren, dat Schotman niet meer heeft vertaald; misschien had hij daarbij zijn eigen

gewichtige preoccupaties wat vergeten, en hadden wij menig vers in het Nederlandsch kunnen genieten, dat nu in de gesloten schatkamer van den *Sji King* en andere rijke verzamelingen liggen blijft, ontoegankelijk.' Wederom spreekt Slauerhoff zijn voorkeur uit voor de legende 'Yueh Lahn', waarin de zwaarwichtigheid, het rijm en een zwaar ritme afwezig zijn. 'Zuivere beschrijvingskunst vind ik het sterkste en zuiverste element in zijn werk.'⁴⁷⁴, schrijft Slauerhoff nadat hij de volgende strofe uit 'Yueh Lahn' heeft geciteerd:

Met de brede, vreemd gesplitste
boeg op de eindeloze deining
bruisend vallend, druipend rijzend,
en de morgenwind de witte
rietdoorribde zeilen spannend
dat de dunne masten trillen,
danst door 't licht hun ranke sanpan
ver en vredig eiland tegen.

5.7. J. SLAUERHOFF

In 1928 publiceerde J. Slauerhoff (1898-1936) onder het pseudoniem John Ravenswood de verzenbundel *Oost-Azië*. Daarin bundelde hij gedichten die grotendeels waren gebaseerd op indrukken die hij had opgedaan tijdens zijn reizen als scheepsarts in dienst van de Java-China-Japan Lijn. Naast deze gedichten over Japan, Korea, China en Macau bevatte het boekje drie vertaalde Chinese gedichten. Twee jaar later verscheen zijn bundel *Yoeng poe tsjoeng*, waarin naast oorspronkelijke gedichten over China een flink aantal vertalingen waren verzameld. De titel stond in Chinese karakters op het rode omslag.

Slauerhoff had al eerder van belangstelling voor China blijk gegeven. In zijn werk is een geleidelijke ontluistering van de mythe van het sprookjesachtige China te zien, die overeenkomsten vertoont met de ontwikkeling in Schotmans werk. Het gedicht 'Jeugdherinnering' geeft een eerste kennismaking weer.

Jeugdherinnering

Dit was mijn eerste visie op de tropen:
Een gladde plaat boven de schoorsteenmantel,
Daarop, om lange palm, laag bladgekantel,
Een tijger sloop, de oogen bloedbeloopen.

Daarvoor, 'n Chinees in geel gekleed op 'n theebus,
Met plat gezicht, hangsnor en scheve oogen;

Op 't deksel stond een onoplosbre rebus:
Karakters van onmetelijk vermogen.

Daar staarde ik op en voelde mij rampzalig;
Chinees en palmboom deden mij wegdroomen
Naar verre landen, meer dan Verne-boeken.

't Ouderlijk huis was soms zoo duf en stug.
'k Wist niet dat ik heusch wel in de Oost zou komen
En even hard mijn lot er zou vervloeken.⁴⁷⁵

In zijn vroege verzen droomde Slauerhoff weg naar verre landen en beschreef hij ook het sprookjesrijk China. Hij vertaalde de cyclus 'Extrême-Orient' van Albert Samain, waaronder ook het gedicht (zie Bijlage 22) waarvan eerder het origineel werd geciteerd.

De invloed van Franse decadente auteurs blijkt verder uit het gedicht 'Chineesche dans', een voorbeeld van erotisch exotisme, opgenomen in Slauerhoffs debuutbundel *Archipel* (1923).⁴⁷⁶ De Chinese danseres is een Salomé-figuur, die zich in een wervelende dans ontdoet van haar rode gewaad.

Een aardige indruk van Slauerhoffs veranderende visie op het Hemelse Rijk geeft het gedicht 'Chineesch landschap', dat in januari 1924 werd gepubliceerd in het eerste nummer van *De Vrije Bladen*. Na zijn reizen langs de Chinese kust van 1925 tot 1927 bundelde Slauerhoff het vers in *Oost-Azië* (1928) maar verwijderde hij het 'Chineesch' uit de titel. In de bundel 'echte' Chinese gedichten *Yoeng poe tsjoeng* (1930) nam hij het niet op.

Landschap

Sprietbruggen, dun als riethalmen, schichten
Over breedglimlachende rivieren.
Ranke vrouwtjes beschrijden ze beschroomd,
't Zacht gewaad angstvallig langs de zijden
Strakhoudend, dat geen windvlaag 't doet uitslaan:
Als vlinders dwarrelden ze op door 't ruim,
Ontredderd meegevoerd, ver van huis.
Visschers wachten met loodrechte spies,
Of forellen zich blinkend verrieden in 't diep.
Jonken volgen den kronkelenden stroom,
Hoog op den spiegel, groote holle blaren.

De berg zwelt omhoog uit alle verten
Naar de opbrengst van een slanken steilen top.
Volmaakte wolken vormen een krans
Zichtbare gedachten van den goeden berggod.

Voor roode avondzon hangt de aarde,
Een groote ronde lampion, beschilderd
Met gele woestijnen, donkre valleien,
Grijze rijstvelden en groene meren,
Zacht schommelend in de blauwe hemelzaal.⁴⁷⁷

In dit gedicht is het sprookjesrijk Cathay nog in volle glorie aanwezig. Toen Slauerhoff het land zelf leerde kennen, veranderde zijn visie sterk. De harde werkelijkheid verdrong het paradijsvisioen, dat nog slechts in enkele verhalen en gedichten naar het verleden verplaatst bleef voortleven. In 1930 verscheen de verhalenbundel *Het lente-eiland*. Het titelverhaal schetst een verschil van dag en nacht tussen de arme, duistere, stinkende en overbevolkte havenstad Amoy en het schone, lichte, naar bloemen geurende en rustige eiland Kau Lung Seu. In een tuin op het eiland zweeft als een lied op de wind nog het paradijselijk verleden, dat voorgoed onbereikbaar is.⁴⁷⁸

De overige drie verhalen uit de bundel en de drie die later eraan werden toegevoegd, zijn alle in het verre verleden gesitueerd. ‘Legende van de zee’ vertelt de legende over de zeegodin A Mao (Ma Zhu) en ‘De doodstrijd van de dwaze oude, in ’t schrijven verliefde’ beschrijft de worsteling van de oude schrijver Lo T’oen met een demon die de loop van een van zijn verhalen een noodlottige wending wil geven. De vier overige verhalen hebben de Tang-dichter Po Tsju I als hoofdpersoon. Het mandarijnen- en hofleven worden door hem verworpen. Aan het hof neemt hij afstand van de luxueuze leefwijze en als gedoemde, tevergeefs het geluk zoekende dichter leeft hij in vrijwillige of opgelegde ballingschap.

Behalve in verhalen portretteerde Slauerhoff de Chinese dichter in een aantal gedichten en vertaalde hij achttien van diens verzen. Hij maakte kennis met Po Tsju I en zijn werk via de bundels *A Hundred and Seventy Chinese Poems* en *More Translations from the Chinese* van Arthur Waley. Waley schonk uitgebreid aandacht aan de dichter, die daarvoor in literatuurgeschiedenissen en bloemlezingen niet of nauwelijks voorkwam. Slauerhoff herkende in Waleys biografische notities en vertalingen een dichter aan wie hij zich verwant kon voelen. Door zijn keuze uit het biografische materiaal en de gedichten en de bewerking daarvan, vervormde hij Po Tsju I tot een alter ego van zichzelf. In de oorspronkelijke gedichten ‘Samenval’ en

‘Aan Po Tsju I’ verwoordde hij een vergaande identificatie.⁴⁷⁹ Die valt eveneens af te lezen uit de verhalen over Po, waarin vele gedachten, thema’s en motieven uit Slauerhoffs overige werk zijn terug te vinden.

De afwijzing van de pracht en praal van het Chinese hof- en mandarijnenbestaan en de keuze voor een realistischer kijk op het Chinese leven, beleed Slauerhoff ondubbelzinnig in het voorwoord en de gedichten in *Yoeng poe tsoeng*. Het voorwoord luidt:

De verzen van deze verzameling zijn uit het Fransch, Duitsch, Engelsch, of rechtstreeks uit het Chinese leven en landschap overgebracht met vermijding van de zijden gewaden, rozen, maneglans, die men in andere zoo overvloedig vindt, met een voorkeur voor de bitterheid van het leven, in China overvloediger gevonden en met meer nuchterheid beleden dan bij ons. Voor de liefhebbers van het poëtische, voor de dwepers met het Oosten is zij dus: *Yoeng Poe Tsoeng* (van geen nut).⁴⁸⁰

Evenals Schotman keerde Slauerhoff zich tegen het clichébeeld van China, zoals dat te vinden was in het werk van Borel, in tal van (vertaalde) gedichten en zoals Slauerhoff dat eerder zelf weergaf. In *Yoeng poe tsoeng* treffen we geen ranke vrouwengestalten, zijden gewaden, fluitspelers, spelevaarders, euforische drinkers, rozen zonder doornen en romantische maneschijn aan. Als er al stereotype elementen voorkomen – wijn, bootjes, maneschijn – dan zijn ze doorgaans verbonden met minder feestelijke gevoelens. Verval, vergankelijkheid, dood en verlatenheid bepalen de gedachten in de bundel. De meest positief gestemde propageren een bestaan van illusieloze onthechtheid of nuchtere levensaanvaarding.

Opvallend is dat in de eerste druk van *Yoeng poe tsoeng* verzen van Li Tai Po en Tu Fu ontbreken en dat er zes van Po Tsju I zijn opgenomen. Ook in de in 1933 verschenen tweede druk is de Chinese wijsdichter afwezig. Het nieuw opgenomen gedicht ‘Eenzaamheidsverlangen’ wordt toegeschreven aan ‘Tu Tu’, een naam die in de *Verzamelde gedichten* door de tekstbezorger werd veranderd in ‘Toe Foe’. De bron voor Slauerhoffs gedicht is echter niet te vinden en de strekking ervan staat diametraal tegenover die van de meeste poëzie van Tu Fu. Het aantal vertalingen naar Po Tsju I is in de tweede druk opgelopen tot veertien. Slauerhoff introduceerde zo in Nederland een daarvoor zo goed als onbekende dichter. Bethge en Klabund vertaalden beiden slechts een en hetzelfde gedicht van Po Tsju I, dat door Schürmann en Swarth naar Bethge werd vertaald als ‘De vreemdelinge’. In de tweede druk van *Yoeng poe tsoeng* werden twee oorspronkelijke gedichten en drie vertalingen opgenomen die eerder waren gebundeld in *Oost-Azië*.

In de *Verzamelde gedichten* werd *Yoeng poe tsoeng* door tekstverzorger Kees

Lekkerkerker nog uitgebreid met niet eerder gebundelde gedichten en met verzen uit de nalatenschap. Slauerhoff publiceerde in 1935 een vers van Li Tai Po, ‘Vergankelijkheid’, en tussen zijn nagelaten verzen werden nog drie vertalingen naar Li Tai Po aangetroffen: ‘k Verkeer in weelde tusschen de bloemen met wijn’ en ‘De vrouwen van Yueh I en II’.

Als we de keuze van de vertaalde verzen bekijken, valt op hoe weinig die overeenkomt met die van tijdgenoten. Uitzonderingen vormen drie ‘soldatengedichten’ naar Klabund: ‘Marschlied’, ‘De moede soldaat’ en ‘Epitaaf’, die we al bij diverse andere dichters aantreffen. Verdere vertalingen naar Klabund of Bethge ontbreken. Maar liefst negenentwintig vertalingen gaan terug op Waley en de overige zijn gebaseerd op uiteenlopende Duitse, Engelse en Franse bronnen, die niet eerder door Nederlandse dichters werden gebruikt. Op deze wijze ontsnapte Slauerhoff makkelijk aan de corpusvorming die was ontstaan door de veelvuldige bewerkingen naar Bethge en Klabund.⁴⁸¹

Vergelijken we Slauerhoffs vertalingen met de gebruikte bronnen dan valt op dat hij de gedichten behalve door de keuze ervan ook door de bewerking binnen zijn eigen thematiek betreft. In veel gevallen verzwaart hij de toon van de gedichten en af en toe werkt hij het in zijn ogen te veel aan stereotype Chinese couleur locale weg. Een voorbeeld kan de vergaande bewerking illustreren.

Reizend naar Njoe Tse Wang

Weinig slaap en lange wacht na middernacht,
 Reizen en staren in den zwarten nacht.
 Een strand ligt blank in de maan, zelf in wolken
 Onzichtbaar, nimmer door den wind ontbloot.
 De zeilen kraken hard en stijf bevroren.
 De golven zoeken winterslaap, ijsschotsen
 Brijzelt de boeg, wij voeren veertig dagen
 Door nevelen en nog geen Njoe Tse Wang.⁴⁸²

*On the way to Hang-chow:
 anchored on the river at night*

Little sleeping and much grieving, – the traveller
 Rises at midnight and looks back towards home.
 The sands are bright with moonlight that joins the shores;
 The sail is white with dew that has covered the boat.
 Nearing the sea, the river grows broader and broader:
 Approaching autumn, the nights longer and longer.

Thirty times we have slept amid mists and waves,
And still we have not reached Hang-chow!⁴⁸³

De verzwarende accenten die Slauerhoff in deze bewerking naar een vers van Po Tsju I aanbracht zijn talrijk. Zijn de zeilen bij Waley bedauwd, bij hem kraken ze, ‘hard en stijf bevroren’. Nadert bij Waley de herfst, bij Slauerhoff is het hartje winter. De reis duurt geen dertig maar veertig dagen en Waleys reiziger werd een wachtlopende zeeman. De nadruk verschuift van de lengte van de reis naar de barre weersomstandigheden. De door Waley zorgvuldig uit het Chinees overgenomen parallelconstructies in de regels 3-4 en 5-6 en de verdubbelingen in regel 5 en 6 zijn bij Slauerhoff verwaterd of verdwenen. Het meest opvallend is echter de veranderde titel. Die biedt tevens de sleutel tot Slauerhoffs wijzigingen: Njoe Tse Wang (Niuzhuang) was een van de noordelijkste steden op de route van de Java-China-Japan Lijn. Zijn ervaringen tijdens een winterse reis zette hij om in dit gedicht, waarin hij zich verbeeldt dat hij de reis met een hem zo geliefd zeilschip maakt.⁴⁸⁴

Ook naar de vorm drukte Slauerhoff een eigen stempel op de gedichten. Waley schreef vrije verzen, gebruikmakend van gevarieerde ritmische patronen en subtiele klankeffecten als klinker- en medeklinkerrijm. Slauerhoff blijft af en toe dicht bij de traditie dan zijn progressieve voorbeeld (bv. in ‘Chrysanten in den oostelijken tuin’, ‘Zuidland’, ‘In Hsien Yang’, ‘Op den herbergmuur’ en ‘Lao Tse’). Hij gebruikt gevarieerd eindrijm en regelmatigere ritmische patronen, zonder zich slaafs te binden aan ritme- en rijmconventies. Evenals in zijn overige dichtwerk veroorlooft hij zich allerlei vrijheden, waardoor zijn verzen tussen de traditionele vormen en het vrije vers zweven. Veel vertalingen naar Waley bleven vrije verzen. Opmerkelijk daarbij is dat Slauerhoff af en toe klank- en ritmepatronen overneemt uit zijn bron of dergelijke effecten op andere plaatsen in het gedicht aanbrengt om verwante patronen uit de brontekst te compenseren.⁴⁸⁵

Slauerhoff komt in vergelijking met Eekhout en Schotman naar voren als de meest vormbewuste dichter en zijn vertalingen naar de vrije verzen van Waley laten duidelijk zien hoe hij traditie en vernieuwing op een eigenzinnige wijze verenigt. Naast herkenning en geestverwantschap is het vormtechnische aspect een belangrijke factor in zijn vertalingen van Chinese gedichten.

De weinige kritieken op *Yoeng poe tjoeng* vertonen grote verschillen in waardering en invalshoek. A. Defresne (1893-1961) besprak de bundel in *De Groene Amsterdammer* van 19 juli 1930 en was niet onverdeeld enthousiast.

De meeste gedichten zijn niet meer dan de taalkundig al of niet volmaakte mededeeling van een verdrietje, een angstje, een wijsgeerige gedachte van geringe beteekenis en dergelijke categorieën meer. Merkwaardig is, dat de meeste van deze anoniem zijn. Zijn die soms rechtstreeks uit het Chineesche landschap geschreven? Van sommige dezer gedichten heeft de gedachte zoo weinig beteekenis, is het verdriet, de haat, de angst zoo zwak, dat er van den inhoud niets overblijft en het versje ten ondergaat in volstrekte nuttelooheid.

Van die gedichten, waarvan de precieusheid breekt om de leegte van den inhoud, zijn ook een deel anoniem. De derde categorie zijn de sterke gedichten, de groote verzen vol ontroering van schamperheid, haat, leed, bitterheid, angst en sarcasme. Deze gedichten hebben wat men zou kunnen noemen eene groote perspectivische kracht. Het is alsof zij tot één punt toegespitste levens zijn. Deze zijn allemaal geteekend. Dit is ook merkwaardig. In Fransche, Duitsche en Engelsche vertalingen heb ik er vele kunnen terug vinden.

E. du Perron (1899-1940) betrof *Yoeng poe tsoeng* in zijn beschouwing over het belang van de dichter, die hij als ‘Gesprek over Slauerhoff’ publiceerde in *De Vrije Bladen* van december 1930 en januari 1931. Hij schreef:

Slauerhoff is geen sinoloog, al is hij enige malen in China geweest, en de al te strakke armoede van andere vertalingen uit het Chinees mist men bij hem. Ik herinner mij dat hij een tijdje lang rondtrok met twee bundels Engelse vertalingen van een zekere Arthur Waley, die ik ook weleens doorgebladerd heb en die mij op een enkele uitzondering na eigenlijk onuitstaanbaar van droogheid leken, maar die hij wist om te werken tot sobere en toch savoureuse verzen, waaruit later dit *Yoeng poe tsoeng* werd samengesteld. Het lijkt mij zeker dat het ‘Marschlied’ waar ‘Sji King’ onder staat en dat ongetwijfeld tot het allerbeste behoort in de bundel, niet erg veel met het oorspronkelijke meer te maken heeft. Zij die geen kenners zijn van Chinees, prefereren waarschijnlijk dan ook de verzen die het meeste van de modellen moeten verschillen. Dit bundeltje is voor mij trouwens als een poëtische voorhal van het bundeltje Chinese verhalen *Het lente-eiland*, waarin eigen herinneringen gevolgd worden door geheel opgewerkte Chinese motieven die ik op het laatste verhaal na niet buitengewoon vind.⁴⁸⁶

In de NRC van 1 januari 1931 schreef Victor E. van Vriesland (1892-1974) over de Chinese verhalen en gedichten. Hij wijst op de tegenovergestelde opinies van Defresne en Du Perron en herleidt die tot het volgende verschil van invalshoek: ‘Al naar gelang hetgeen men in poëzie in de eerste plaats ervaart, den toon of den “inhoud”, zal men respectievelijk aan de min of meer oorspronkelijke, of aan de naar bestaande Chineesche gedichten bewerkte verzen de voorkeur geven.’ Over de oorspronkelijke verzen merkt hij op: ‘Blijkbaar volgt uit het mystificeerende, voor Slauerhoff zoo karakteristieke regeltje over de vertaling “uit het Chineesche landschap”, dat hij sommige dezer gedichten, naar we wel mogen aannemen, zonder

bepaald Chinees voorbeeld in denzelfden trant geschreven heeft als de wél vertaalde. Wij moeten daarbij erkennen dat ze toch geen “pastiches” werden.’ Van Vriesland vindt *Yoeng poe tsoeng* binnen Slauerhoffs werk slechts aan *Oost-Azië* verwant en is het met Du Perron eens, op grond van de overeenkomst in sfeer, toon en schrijfwijze met een bundel niet-Chinese verzen van Ossip Kalenter, dat het ‘Chinees-achtige karakter’ van de verzen uit *Yoeng poe tsoeng* weinig essentieel is. Een met ‘Dr.’ (J.W. Schotman?) ondertekende recensie in het tijdschrift *China* van oktober 1930 beweert het tegendeel van Van Vrieslands laatste stelling. Over verhalen en gedichten schrijft Dr.: ‘Slauerhoff op zijn best! En China? Waarachtig, China niet zooals hij het ziet door zijn eigen bril, donkergrijs of lichtroze – wat interesseert ons dat tenslotte! Ook geen valsche sentimentaliteit, noch critisch geleuter over hoe het zou kunnen zijn; simpel van schildering, maar treffend! [...] Toen ik de boekjes dichtsloeg, [ontsnapte] me een: “Ja, China...”’.

5.8. WILLEM DE MÉRODE

Zonder ooit in China te zijn geweest, kon de protestantse dichter Willem de Mérode (1887-1939) zich in de eenzaamheid van zijn Eerbeekse boerenwoning uitstekend inleven in de Chinese poëzie, die hem vertrouwd werd uit een aantal uitgaven van Duitse nadichters. Hij publiceerde twee bundels oorspronkelijke poëzie, *Chineesche gedichten* (1933) en *Ruischende bamboe* (1937), gebaseerd op Chinese motieven. De eerste bundel verscheen als bibliothele uitgave in de vorm van een Chinees blokboek. De tweede druk (1936) had een rood omslag met als illustratie een lampion die zweeft tussen een volle maan en bamboebladen. De tweede bundel werd eveneens uitgegeven als Chinees blokboek, met als omslagillustratie door de wind bewogen bamboe-stengels.

De boeken waaraan De Mérode zijn Chinese motieven ontleende zijn bewaard in zijn bibliotheek, die werd ondergebracht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Daaronder bevinden zich de vertalingen van Bethge en Klabund naast de *Chinesisch-Deutsche Jahres- und Tageszeiten* (1922) en *I Ging, das Buch der Wandlungen* (1924) van Richard Wilhelm, *Die chinesische Dichtung* (1908) van Otto Hauser, en *Dichtung und Weisheit (Zhuangzi)*, vertaald door Hans Stange. Verder bezat De Mérode Slauerhoffs *Yoeng poe tsoeng* en de Nederlandse vertaling van Laozi’s *Tau Teh Tsjing* (1910) door J.A. Blok.

Hans Werkman publiceerde in 1979 een uitgave van de twee Chinese verzenbundels, *Chinees gedichten*, waarin hij De Mérodes werkwijze analyseerde, diens bronnen aanwees en de gedichten in het verdere oeuvre plaatste. Hij ziet een

belangrijk verschil tussen beide verzamelingen. In *Chineesche gedichten* (1933) overheerst de melancholie, waarin De Mérode zich sterk verwant kon voelen met de Chinese dichters. ‘Het ene grote thema van de bundel is in één adem: liefde en vergankelijkheid. De melancholie speelt er een grote rol bij.’⁴⁸⁷ Het grondthema spreekt ook uit de twee motto’s naar Laozi die de bundel openen: ‘Wien de hemel beschermen wil, geeft hij de liefde’ en ‘Vanaf hun hoogsten bloei worden de dingen oud’. De voornaamste bronnen waren Bethge, Klabund en Wilhelm. *Ruischende bamboe* (1937) is veel filosofischer van strekking en vertoont vooral de invloed van Laozi en Zhuangzi. De Mérode herkende in hun werk gedachten die verwant zijn met de christelijke mystiek, waarin hij goed thuis was.

In een essay getiteld ‘Willem de Mérode als mysticus’, verschenen in het De Mérode-nummer van *Opwaartsche Wegen* van augustus/september 1939, omschreef P.J. Meertens (1899-1985) het mystieke verlangen als volgt: ‘de innigste vereniging van de grond der ziel met de Godheid, een volkomen op- en ondergaan van de menselijke persoonlijkheid in de Godheid, een algehele overgave van de menselijke wil aan Gods wil, het losmaken van de ziel van de banden van het aardse, het “ledig zijn”, teneinde op te stijgen tot de gemeenschap met God.’⁴⁸⁸ Meertens wees in zijn artikel op de invloed van de oosterse mystiek uit het werk van Omar Khayyam, van wie De Mérode honderd kwatrijnen vertaalde en publiceerde in de bundel *Omar Khayyam* (1931). Werkman wijst daarnaast op de invloed van de Tao: de aanvaarding van het enige onveranderlijke: de wet der veranderlijkheid. Door absolute dadenloosheid komt de mens tot de Tao, waarin aarde en hemel harmonisch zijn verbonden, tegenstellingen zijn opgeheven en alles stil en eeuwig is. De Mérode noemt de toestand waarin de mens dit evenwicht bereikt ‘het stille midden’, maar staat niet onkritisch tegenover dit passieve evenwicht. Deze gemoedstoestand kan leiden tot een lusteloze negatie van het leven; tot onvruchtbaarheid. In een van de gedichten uit *Ruischende bamboe* werkt De Mérode deze kritiek treffend uit door tegenover het stille midden de taoïstische gedachte van de voortgang der geslachten en het belang dat de Chinees hecht aan mannelijk nageslacht te stellen:

Kinderloos

Ik vloek de goden, want ik heb geen zonen.
Mannen verheugen zich in ’t eeuwig leven
van hun geslacht en hopen weer te keren
al is ’t na duizend of tienduizend jaren
in ’t manlijk lichaam eens nakomelings.
De hemelheren in het stille midden

kennen geen lust, en telen zich niet voort
in liefdesspel dat eensklaps dood en leven
wegslingert in 't oerdonker van de chaos
voorbij de stille eeuwige eenuken,
wier stom jaloers-zijn mij geen zonen gunt.⁴⁸⁹

Een ander opmerkelijk verschil tussen de beide bundels is de overdaad aan chinoiserie-attributen in *Chineesche gedichten* tegenover de betrekkelijke soberheid van couleur locale in *Ruischende bamboe*. De eerste sluit in uiterlijkheden dicht aan bij het dromerige Cathay uit de achttiende-eeuwse chinoiserie. De zoon des hemels, mandarijnen, haarvlechten, waaiers, zijden gewaden, kraalgordijnen, rijstpapier, lampions, lettertekens, jade, fluitjes, bruggetjes, bloesemtakken, maneschijn en schalen wijn zorgen voor een Chinese vernislaag, zoals ook Werkman constateert. De basistrek in de verzen is echter melancholie en niet de verheerlijking van een paradijs van geluk, lust, gratie en zalig nietsdoen. Het zachtvaardigst is de melancholie in het openingsgedicht, dat ook het meest een chinoiserie lijkt:

De brug

Ik heb het fluitje aan mijn mond gezet.
Mijn vingers overtrippelen de gaten.
Buiten mijn tuin ligt de rivier gebed
in maanlicht, en er rijst een brug van jade.

Een brug van jade overspant het licht,
mollig van schaduw aan haar eene zijde.
Een smalle schaduw schuifelt in het licht,
en buigt zich over en staart in het wijde.

Zij staart naar 't overhangen van een boom,
en hoort een fluiten uit het lover glijden.
Dromerig fluit ik naar de lichte stroom.
Dromerig staart zij, dromen wij dan beiden?⁴⁹⁰

In veel andere gedichten is de melancholie bitterder en overheerst een bijna cynische levensaanvaarding. Enkele oorlogsverzen ontbreken ook in deze eerste bundel Chinaverzen niet ('Oorlog' en 'De held'). Ouderdom en vergankelijkheid zijn belangrijke thema's in de overige verzen. Een duidelijk voorbeeld vormt het gedicht waarmee de bundel besluit:

De roos

Rijk en luchthartig heeft de roos gebloeid.
Haar zijden prachtgewaad was snel versleten.
Van een berooid hart wil geen mens meer weten.
't Verhaal van armoe heeft nog nooit geboeid.

Wie wandelt door een leeggewaaide hof?
Wie plukt zich een boeket van dode rozen?
Trots dorens wordt een jonge knop gekozen.
Men waagt zijn bloed niet voor dor hout en lof.

IJdel en droef was dit vervoerend blozen,
ons nu ontslapen zorgen nutteloos.
En wie dit als zijn levenslust verkoos,
heeft niets dan wonden en verdriet gekozen.⁴⁹¹

In *Chineesche gedichten* bundelde De Mérode twintig gedichten die hij schreef van 21 tot 26 juli 1932. Hij bood ze Willem Kloos aan voor publicatie in *De Nieuwe Gids* en in de begeleidende brief schreef hij: 'Het zijn geen vertalingen, die toch niets anders zijn, dan vertalingen van vertalingen, maar oorspronkelijke gedichten op Chineesche motieven. Voorzoover ik uit de vertalingen die ik ken, kon navoelen hebben de chineezers een zekere droogheid (misschien bij oppervlakkige beschouwing nuchterheid te noemen?) in hun verzen. En dat heb ik getracht te behouden.'⁴⁹² Die droogheid is inderdaad een wezenlijk kenmerk van De Mérodes Chinese gedichten. Daarnaast valt hun formele eenvoud op. In 'De roos' is elke regel van de eerste twee strofen een aparte zin en hebben de twee zinnen in de laatste strofe een duidelijke cesuur aan het eind van de regel. In 'De brug' vallen de veelvuldige woordherhalingen – letterlijk of licht gevarieerd – op (een brug van jade, het licht, schaduw, staart, fluiten, dromerig) en het overhevelen van een element uit de slotregel van een strofe naar de beginregel van de volgende strofe (een brug van jade; staart in het wijde – Zij staart). In de andere gedichten komen deze verschijnselen met grote regelmaat terug, naast herhaalde regels – soms gevarieerd – die het vers enigszins het karakter van een ballade geven en veel gevallen van rijk rijm (herhaling van hetzelfde rijmwoord). De twee laatste kunstgrepen zijn overvloedig aanwezig in het gedicht 'De keizer' (zie Bijlage 23).

Het lijkt of De Mérode zich voor dit vers sterk liet inspireren door wat Klabund en in diens kielzog Eekhout over de levensloop van Li Tai Po vermeldten in het nawoord bij de aan diens poëzie gewijde bundels. Twaalf van de twintig verzen uit *Chineesche gedichten* zijn rijmloos maar vertonen verder veelvuldig dezelfde

vormgevingsbijzonderheden. In hoeverre De Mérode op de hoogte was van de vormtechnische kanten van de Chinese poëzie is niet bekend. Het opvallende streven naar formele eenvoud en de veelvuldige herhalingen vinden echter behalve in de oude westerse volkspoëzie hun pendanten in de *Shijing*, terwijl de gedachten- of zinseenheid per regel en het veelvuldig gebruik van dezelfde rijmklank belangrijke vormkenmerken uit de latere Chinese poëtische traditie zijn. Werkman ziet de gedichten als een spel ‘met de plastische en ritmische mogelijkheden van de Chinese lyriek’.⁴⁹³ Hij citeert uit een brief van De Mérode aan K. Heeroma van 13 januari 1934: ‘De Chineesche gedichten zijn inderdaad met opzet en bewust als oefening geschreven. Ik telde: hoeveel heb ik er? O zooveel, nu nog een paar, dan is het wel een boekje. Ik wou eens zien, welk resultaat het had als ik de nuchtere chinesesche motieven tot gedichten kon vereenigen, inplaats van zooveelste rangsche vertalingen te geven.’ Na het bovenstaande lijkt aan het spel met de beeldende en ritmische mogelijkheden het experimenteren met eenvoud in vormgeving en taalgebruik te moeten worden toegevoegd. De laatste experimenten werkten door in De Mérodes latere werk, zowel in *Ruischende bamboe* als in *Eenvoudige gedichten* (1935), *Kaleidoscoop* (1938) en *Spiegelbeelden* (voor het eerst postuum gepubliceerd in 1979).

De *Chineesche gedichten* werden door de kritiek over het algemeen gunstig ontvangen. Willem Kloos sprak van ‘prettige want psychisch fijne, vlug-luchtige verzen’ uit een ‘mij natuurlijk wildvreemd-geblevene Oost-Aziatische taal’. De Mérode noemde hij ‘een ongemeen subtiel Dichter van de bovenste plank’. K. Heeroma (1909-1972) vond de verzen prachtig en subliem, maar kon er op het eerste gezicht ‘geen spoortje Kristelijkheid’ in ontdekken. Na nadere beschouwing schreef hij: ‘De Mérode heeft nu in de trant en met de beelden der Chinese dichters een reeks Nederlandse verzen geschreven, waarin heerlijkheid en vergankelijkheid van de gewaarwording vorm krijgen zonder veel metafysise achtergrond. Altans het lijkt mij toe, dat De Mérode hier zuivere gewaarwordingskunst heeft willen geven met in zichzelf een minimum van bespiegeling.’ Maar Heeroma toont met enkele citaten aan dat er toch een levensbesef in de verzen te vinden is, want ‘de zuiverste gewaarwordingskunst verraadt bij nadere beschouwing wel degelijk verband met een achterliggende geestelijke structuur, zelfs al ziet de dichter geheel af van bewuste bespiegeling.’ S. Vestdijk (1898-1971) roemde in de verzen de verzorgde stijl. C.J. Kelk (1901-1981) was minder positief en vond dat De Mérode er niet erg in was geslaagd de verzen een Chinees karakter te geven, ‘omdat [...] het vreemde, bedwelvende of verrukkende aroma zoo pijnlijk gemist wordt, dat deze poëziesoort

eigen is.⁴⁹⁴

De twintig gedichten die samen *Ruischende bamboe* vormen, schreef De Mérode op 3 en 4 april 1937. Behalve de filosofische verdieping en de soberheid van Chinese attributen (tegen twaalf gedichten met Chinese couleur locale in de eerste bundel zijn er hier zes te vinden) vallen ook hier weer vormtechnische bijzonderheden op. Nog slechts twee gedichten rijmen ('Dood' en 'Geboorte') en er zijn maar vijf verzen met een regelmatige strofenverdeling. De overige lopen ononderbroken door, met uitzondering van 'Geboorte', waar de twee laatste regels door interlinie zijn gescheiden van de eerste dertien. De taoïstische gedachten dat niets bestaat buiten zijn tegendeel en dat slechts in het besef van de onveranderlijke wet dat alles voortdurend veranderlijk is het Ene, de Weg, Tao, zich openbaart kregen gestalte in talrijke paradoxen, antitheses en parallellen in gedachte en zinsbouw, die een wezenskenmerk van de filosofische teksten van Laozi en Zhuangzi en van de Chinese poëzie vormen. Veel van de in de *Chineesche gedichten* gesignaleerde vormkenmerken zijn hier minder nadrukkelijk aanwezig. Rijm en rijk rijm ontbreken vrijwel, terwijl de gedachteneenheid per regel en de woordherhalingen minder regelmatig voorkomen. Via een vereenvoudigde vormgeving in de *Chineesche gedichten* lijkt De Mérode gekomen tot een geminimaliseerd gebruik van poëtische vormgevingsmiddelen. De invloed van de teksten van de Chinese filosofen, die in vertaling vaak korte prozagedichten lijken waarin een thema in aforistische zinnen met een zelfde grammaticale opbouw op vele manieren wordt gevarieerd, lijkt onmiskenbaar. De Mérode verwerkte in deze vorm de taoïstische gedachte dat het ene tegelijk het andere is en niet zonder zijn tegendeel bestaat in het volgende vers:

Eenheid

Hoe helderder licht, hoe duisterder.
Hoe duisterder, hoe meer sterren.
Hoe meer sterren, hoe groter heelal.
Hoe groter heelal, hoe leger.
Hoe leger, hoe stiller.
Hoe stiller, hoe nader het midden.
Hoe nader het midden, hoe meer leven.
Hoe meer leven, hoe sterker hart.
Hoe sterker hart, hoe aardser.
Hoe aardser, hoe verder van het midden.
Hoe verder van het midden, hoe duisterder.
Hoe duisterder, hoe dichterbij de zon.
Donker en licht, aarde en hemel is één.⁴⁹⁵

De bundel besluit met een pittoresk gedicht waarin het taoïstische stille midden positief wordt gewaardeerd. Het wordt weliswaar ‘schriklijk’ genoemd – voor hen die aan de vreugden van het aardse leven hechten? – maar het rust ‘als een vreugde’ in de ik-figuur, de dichter die van dood en liefde zong.

Het lied

Verre geliefde, die straks tot mij komt,
de thee damp, eet de verse bamboespruitjes,
geniet de lente met een helder bloed.
Mogen de geuren van de keizersthee
u lentes liefdesduizeling verlenen.
Zie, uit de harde oude bamboestaven
sneed ik mijn fluiten, om van dood en liefde
een melodie te blazen onder 't ijle
gezag dat in uw jeugdig hart begint.
Rondom de afgrond leid 'k uw jonge leven,
tot aan de grens van 't schriklijk stille midden,
dat als een vreugde midden in mij rust.⁴⁹⁶

Ook *Ruischende bamboe* werd positief ontvangen door de critici. Garnt Stuiveling (1907-1985) schreef: ‘Zelden werden in onze taal verzen geschreven, waarin de sfeer der groote Chineesche dichters zoo zuiver werd vastgelegd. Geen verweekte romantiek, zooals zoo vaak ten onrechte wordt gemeend, doch een kristalheldere, zuivere teederheid, die tot innige muzikaliteit wordt in een meestal rijmloos vers. Wanneer men dan bedenkt dat de muzikaliteit van een gedicht in belangrijke mate juist door het rijm wordt bepaald, zal men begrijpen hoe groot de technisch-poëtische vaardigheid van den dichter moet zijn die zonder rijm een zoo tintelend muzikaal gedicht kan schrijven als De Mérode in den bundel *Ruischende Bamboe* deed. Het is een kostbaar boek, het werk van een zeer bijzonder dichter.’ Vestdijk noemde de verzen ‘prachtig van beelding, taalkunst en sfeer’. Evenals Menno ter Braak (1902-1940) herkende Vestdijk De Mérode duidelijk in zijn exotische vermomming. Ter Braak: ‘Deze Chineesche bundel met prachtige voorbeelden van zijn geraffineerd dichterschap, is toch een facet van zijn wezen.’ P.H. Ritter jr. (1882-1962) waardeerde de bundel, maar met het nodige voorbehoud: ‘Men kan deze verzen majesteitelijk noemen, roerloos en vol van ingetogen zwier. Het schijnt echter of de wijsheid hier het hart verdrong. Tevergeefs zal men zoeken naar aandoening en melodie.’

Een interessante kritiek op De Mérodes bundel verscheen in *Opwaartsche Wegen* van april 1938. In zijn ‘Poëziechroniek’ zette G. Kamphuis (1906-1998) een flink aantal factoren die aan de toenmalige interesse voor de Chinese poëzie ten

grondslag lagen op een rij:

Het vertalen van gedichten kan men nog als een louter technische zaak zien. Het dichten in een bepaalden trant van uitheemschen oorsprong veronderstelt echter een behoefte in andere culturen als 't ware onder te duiken, het vreemde met het eigene te meten, te vermengen wellicht, of ook als vermomming te gebruiken [...].

In den bundel *Ruischende bamboe* nu geeft De Mérode een voortreffelijke creatie van zijn Chineesche rol. Hij heeft zich geheel in de poëzie van het Hemelsche Rijk (waar het thans zoo weinig hemelsch toegaat) ingeleefd. De kenmerken van deze dichtkunst, zooals wij die leerden onderscheiden uit allerlei Engelsche, Fransche en Duitsche vertalingen, vinden wij hier terug: een 'statische' levensbeschouwing, de zeer concrete visie op de werkelijkheid, welke in deze wereldbeschouwing een wezenlijk element is, een krachtige aardsheid, kalme pracht en spiegelende diepzinnigheid, die alle dingen in een vroom deterministische wetens- en gevoelsrust opneemt. De middelen om dit tot uitdrukking te brengen, gebruikt de dichter voortreffelijk; zie b.v. reeds dadelijk de rust der eerste drie, niet rijmende (zooals alle verzen in dezen bundel), naast elkaar neergezette regels van het eerste gedicht, zeer reële constateeringen, die geen spanning door tegenstellingen van beeld of rythme oproepen, maar in horizontale, doch sierlijke vastheid den lezer oogeblikkelijk in de bedoelde sfeer plaatsen. [...]

In het creëren van een rol zijn twee factoren werkzaam. Het zal niet verwonderen, dat ondanks het overtuigend Chineesche element (de meeste, vooral Duitsche vertalers vereuropeïseeren deze poëzie te veel door er een Westersche, meer bewogen, soms romantische tragiek in te leggen) toch ook De Mérode zelf duidelijk te herkennen is. [...]

5.9. VOORLOPIGE BALANS

De vertalingen van Bethge betekenden het beginpunt van een vrij snel groeiende aandacht voor Chinese poëzie in Nederland. Ze vormden de bron voor de bundels vertalingen van Schürmann en Swarth en bleven een vast referentiepunt voor vertalers en critici. De vertalingen van Klabund werden later ontdekt en richtten de aandacht op de oorlogspoëzie en op de figuur van Li Tai Po. Ook deze voorbeelden vonden ruime waardering en navolging en bleken meer dan Bethge tot de verbeelding van jonge auteurs te spreken. Het werk van Slauerhoff en Schotman reageert op een eenzijdig geromantiseerd en pittoresk beeld van China, zoals dat was aan te treffen in de vertalingen van Bethge, in mindere mate in die van Klabund en in het werk van Henri Borel en de Nederlandse vertalers. Schotman en Slauerhoff benadrukten de harde realiteit van het contemporaine China, die ze uit eigen waarneming kenden.

Het werk van de Nederlandstalige bewerkers en vertalers van Chinese poëzie en de kritiek daarop zoals die hierboven werden behandeld, vertonen enkele algemene karakters trekken die de betekenis van de Chinese gedichten in de Nederlandse letterkunde tussen 1916 en 1940 weergeven. Aspecten die over het algemeen positief werden gewaardeerd zijn: nuchterheid, helderheid, het directe beeld (zuivere

beschrijvings- of gewaarwordingskunst), de sfeer, de aanvaarding van het (bittere) leven, hetzij in kalme berusting, hetzij in een intense omhelzing. Over de uitdrukkelijk Chinese couleur locale en het ontbreken van direct verwoorde aandoening en emotie zijn de meningen verdeeld. Over het algemeen scheidt het verschil in waardering de ouderen van de jongeren. Die scheiding laat zich in uitersten omschrijven als een voorkeur voor persoonlijke impressie en emotie en een idyllisch chinoiseriebeeld (het plaatje om het aantrekkelijke van het plaatje) tegenover de voorkeur voor een directer, objectiever beeld, waarin de rol van de nadrukkelijk aanwezige lyrische ik sterk is beperkt en de ‘betekenis’ van het beeld impliciet aanwezig is. De vertalingen spelen bij de tweede groep, de jongere dichters, een belangrijke rol: als gedicht zijn ze geen directe zelfexpressie maar een beeld voor een gemoedstoestand of levensbesef, een vermomming of masker geleend van een dichter uit een andere cultuur en gebruikt om de eigen gemoedsbewegingen te objectiveren.

In formeel opzicht blijkt men zich weinig tot niets gelegen te laten liggen aan de kenmerken van de Chinese poëzie – het zou op een enkele gelukkige vondst na ook onmogelijk zijn –, maar in het zoeken naar een adequate vorm valt het veelvuldig experimenteren met niet-klasseke vormen op: rijmloosheid, vrije verzen, vrije strofenbouw. Hierin sloten een aantal vertalers aan bij de poëtische praktijk die was gegroeid uit een reactie op de vormveronachtzaming van de Kloosepigonon en uit de interesse voor moderne, expressionistische poëzie onder jonge dichters. Slauerhoff en De Mérode toonden zich in hun Chinese verzen het principieelst betrokken bij het zoeken naar nieuwe vormen.

Li Tai Po komt naar voren als onbetwist de grootste Chinese dichter. Behalve voor zijn werk bleek er een grote belangstelling voor de Chinese oorlogsverzen te bestaan, voor een deel beïnvloed door het drama van de Eerste Wereldoorlog. Slauerhoff vestigde sterk de aandacht op Po Tsju I en richtte de aandacht in plaats van op de algemeen bekende Duitse vertalers Bethge en Klabund op de Brit Waley. Schotman en De Mérode toonden belangstelling voor de Chinese filosofie. Opmerkelijk is dat de grote productie aan vertaalde en bewerkte Chinese gedichten zich vrijwel uitsluitend beperkte tot auteurs uit de Tangdynastie. De her dichters en bewerkers kenden (vrijwel) geen Chinees en waren aangewezen op de keuzes van eerdere vertalers, terwijl in de vertalingen van sinologen de Tangdichters eveneens veruit het sterkst vertegenwoordigd waren.

Uit de keuze en bewerking van gedichten en motieven blijkt een duidelijk verband met het levensgevoel en de thema's van de Nederlandse vertalers en bewerkers. Dit kenmerk, gecombineerd met de aandacht voor de vorm, de nuchterheid

en het direct beeldende leidt tot de gedachte dat het de dichters niet zozeer om het vertalen van Chinese poëzie op zich ging, maar eerder om de exploratie van nieuwe mogelijkheden op het gebied van vorm, toon en beeldgebruik. Dat drie van de meest vertaalde en bewerkte gedichten – ‘Het lot der mensen’, ‘Het paviljoen van porselein’ en ‘De moede soldaat’ – geen Chinese gedichten zijn laat zien hoe sterk het chinoiserie-element een herkenning was van het China zoals men dat als overgeleverd beeld kende en wenste te zien.

5.10. *DE VERDERE CHINAMODE*

De bundels van Eekhout, Schotman, Slauerhoff en De Mérode verschenen in een periode waarin ook andere schrijvers zich met China, de Chinezen en de Chinese literatuur bezighielden. Velen waagden zich aan een paar vertalingen of oorspronkelijke gedichten. Daarnaast verscheen in allerlei tijdschriften een toenemend aantal artikelen over China: geïllustreerde reisreportages, verhandelingen over kunst, cultuur, geschiedenis, politiek en handel, opstellen over Chinese filosofen en dichters. De lezer raakte zo vertrouwd met figuren als Laozi, Confucius en Li Tai Po en vormde zich een beeld van het Chinese leven: diners, begrafenissen, trouwerijen, pagodes, jonken, vlechten, afgebonden voetjes trokken in woord en beeld aan zijn ogen voorbij. Verder verschenen er in de jaren twintig en dertig in beperkte mate vertalingen van Chinese prozawerken, van Duitse, Franse en Engelse reisboeken en romans over China en enkele kinderboeken over jonge Chineesjes.⁴⁹⁷

De Chinees werd als pindakoekjesverkoper zelfs een regelmatige verschijning in het Nederlandse straatbeeld. Via de krant en het bioscoopjournaal bleef de Nederlander op de hoogte over de slechte maatschappelijke en de chaotische politieke toestand in China. Het venster op het oosten dat in woord, beeld en werkelijkheid in de eerste decennia van deze eeuw voor de Nederlander werd geopend, leidde tot een grote diversiteit van literaire uitingen. Ze zijn in een aantal, soms curieuze categorieën te verdelen. Samen kunnen ze enigszins een beeld geven van de uitgebreidheid van de Chinarage die in de periode van het verschijnen van de eerder behandelde bundels woedde.

De verbrede belangstelling voor China in de eerste veertig jaar van de twintigste eeuw in Nederland, verruimde het blikveld sterk. Ten opzichte van de voorafgaande periodes lijkt er een soort inhaalmanoeuvre te hebben plaatsgevonden. Daarbij moet echter wel worden bedacht dat de belangstelling rijkelijk gekleurd was door het enthousiasme over de eerste kennismaking met iets anders en nieuws. Gedegen kennis en begrip van de Chinese cultuur waren nog zeer schaars en had ondanks de

inspanningen van pioniers als Borel en J.J.L. Duyvendak nog maar een geringe uitstraling buiten de universiteitsmuren. Niettemin legde de golf van belangstelling de basis voor een andere kijk op China: het negatieve beeld uit de negentiende eeuw verschoof naar de achtergrond (verdwijnen deed het niet) ten gunste van een meer realistische kijk op mens en cultuur, die kon leiden tot een gevoel van betrokkenheid bij het Chinese leven, waardering voor de cultuur en hier en daar tot de overwaarderende vertekeningen die we uit de achttiende-eeuwse chinoiserie kennen.

5.10.1. OOGGETUIGEN

Naast Henri Borel en Johan W. Schotman deden andere Nederlandse reizigers direct verslag van hun ervaringen. De sinoloog J.J.L. Duyvendak (1889-1954) was een aantal jaren als leerling-tolk werkzaam bij het Nederlands gezantschap in Peking en publiceerde in *China tegen de westerkim* (1927) ervaringen en inzichten opgedaan tijdens deze periode, waarin er een voortdurende politieke onrust heerste, veroorzaakt door de elkaar bestrijdende warlords. Het boek bevatte een interessante primeur voor die tijd: het hoofdstuk getiteld 'Een letterkundige renaissance', dat de recente breuk met de klassieke poëtische taal door jonge Chinese dichters die in de spreektaal schreven tot onderwerp had. Een dergelijk contact met contemporaine literaire ontwikkelingen in China was uiterst zeldzaam in die tijd en het zou nog ruim zestig jaar duren voor er een geregeld contact onstond met eigentijdse Chinese auteurs.

In 1930 werd Duyvendak de opvolger van J.J.M. de Groot als hoogleraar Sinologie te Leiden, waar hij in hetzelfde jaar het Sinologisch Instituut oprichtte. Hij was medeoprichter van het tijdschrift *China* (1926), 'orgaan van de Nederlandsche Chineesche Vereeniging', dat zowel bijdragen op het gebied van cultuur en wetenschap als op het gebied van politiek en handel bevatte, en zich richtte op een breed publiek. Behalve gerenommeerde sinologen als Duyvendak en R.H. van Gulik, werkten ook schrijvers als Schotman en Slauerhoff aan het blad mee.

In 1935 keerde Duyvendak terug naar China en maakte er een rondreis, waarover hij *De hangende drievoet* (1936) schreef. Hij berichtte over de ontwikkelingen onder het Guomindang-bewind: onderwijsverbetering, vrouwenemancipatie (zoals onderwijs voor meisjes en de afschaffing van de gebonden voetjes – tot zijn vreugde zag hij studentes die in shorts een 'lustige partij tennis' speelden), wegeaanleg, en schreef over een bezoek aan de voor het publiek opengestelde Verboden Stad in Peking, aan de grotten van Datong en Loyang en over het armoedige boerenbestaan in het Chinese binnenland. Naast deze reisverslagen publiceerde Duyvendak tal van wetenschappelijke studies en artikelen over de

Chinese geschiedenis, cultuur en filosofie.

J. Slauerhoff publiceerde in diverse bladen reisbeschrijvingen, waarin het leven in havensteden langs de Chinese kust als Amoy, Shanghai, Dairen en Port Arthur wordt beschreven. Ze werden postuum gebundeld in *Reisbeschrijvingen* (1981). Behalve het al genoemde ‘Het lente-eiland’ is ook het verhaal ‘Such is life in China’ uit de bundel *Schuim en asch* (1930) grotendeels gesitueerd op het eiland Kau Lung Seu (Gulangyu), voor de kust van Amoy. Het laatste verhaal tekent het lege bestaan van de westerse kolonie op het eiland (hier Sjin Nan Foe genoemd) en vormt een scherp contrast met het paradijsverhaal ‘Het lente-eiland’. Een groot deel van de inspiratie voor zijn Chinese romans, *Het verboden rijk* (1932) en *Het leven op aarde* (1934), deed Slauerhoff op tijdens zijn reizen als scheepsarts van de Java-China-Japan Lijn (1925-1927). De eerste roman is hoofdzakelijk gesitueerd in de Portugese kolonie Macao aan de Chinese zuidkust. In de tweede worden onder meer de havensteden Amoy en Shanghai (hier Tai Hai genoemd) en het binnenland langs de Yangzi beschreven. Slauerhoff schreef romans en geen documentaires, maar veel van het tussen 1925 en 1927 actuele leven in China is in zijn boeken terug te vinden.⁴⁹⁸

De dichter Willem Brandt (1905-1981) vertrok in 1927 als journalist naar Nederlands-Indië, waar hij tot zijn repatriëring in 1955 bleef. Hij toonde belangstelling voor het leven en de cultuur van de talrijke Chinese gemeenschap in gedichten uit zijn bundels *Oostwaarts* (1937) en *Tropen* (1938), en publiceerde later een bundel vertalingen van Chinese poëzie, *Hart van jade* (1959). Zijn belangstelling ging aanvankelijk uit naar het China dat Borel in Nederland had geïntroduceerd: godenbeelden, tempel, jonk, bruid, begrafenis. Later brengt de Japanse aanval op Shanghai hem de harde werkelijkheid onder ogen. Brandt combineerde nuchterheid en vergankelijkheid rijkelijk met romantische schilderachtigheid in de afdeling ‘Chineesche tempel’ uit *Oostwaarts*. Het aardigste voorbeeld van deze vermenging is het gedicht ‘Chineesche begrafenis’ (zie Bijlage 24).

Alfred A. Haighton (1886-1943), vriend van Willem Kloos en na diens overlijden in 1938 redacteur van *De Nieuwe Gids*, maakte in 1925 een reis naar China. In een bundel *Verzen* (ca. 1927), opgedragen ‘Aan Willem Kloos, den grooten Dichter, den nobelen Mensch, den vereerden Meester’, bundelde hij een aantal berijmde reisimpressies, waaronder enkele gesitueerd in Shanghai en Tientsin. Aan de Longhuapagode bij Shanghai wijdde hij een gedicht dat een aardige impressie van de gemoedsgesteldheid van de reiziger geeft en waarin het westerse elektrische licht de mysterieuze dreiging van de Chinese nacht lijkt te kunnen bezweren (zie Bijlage 25).

5.10.2. VERTAALDE GEDICHTEN

Voor de dichters die zich incidenteler met China en zijn poëzie bezig hielden, lijkt in grote lijnen hetzelfde te gelden als voor hun eerder behandelde collega's: ze vertaalden omdat ze zich verwant voelden met het levensgevoel in het gedicht of omdat het naar vorm en toon uitdaagde tot herdichting in een zelfgekozen vorm. Ook bij hen blijken Li Tai Po en de oorlogsgedichten favoriet en zijn Bethge en Klabund de meest nagevolgde voorbeelden.

Opmerkelijk is de eensgezindheid bij de keuze van te vertalen gedichten. Zo vertaalden P. van Renssen (1902-1936) en J.A. Rispens (1889-1962) na Schürmann, Swarth en Eekhout elk nogmaals het gedicht 'In den vreemde' van Li Tai Po.⁴⁹⁹ G. Kamphuis zette zich na Schürmann, Swarth en Eekhout nogmaals aan de bewerking van 'De vrouw voor den spiegel' van Tschan-Jo-Su, evenals Bertus Aafjes (1914-1993).⁵⁰⁰ Kamphuis boog zich na Schürmann, Swarth en Eekhout eveneens over 'De geheimzinnige fluit' van Li Tai Po.⁵⁰¹ Het oorlogsvers 'Afscheid' van Li-Oey in de versie van Bethge werd na Schürmann en Swarth nog eens vertaald door Van Renssen en in de versie van Klabund (die het aan een onbekende dichter toeschrijft) door A. Marja (1917-1964).⁵⁰² 'De moede soldaat', al vertaald door Grauls, Burssens, Eekhout en Slauerhoff, werd later nog bewerkt door Gerard den Brabander (1900-1968) en Theun de Vries (1907-2005).⁵⁰³

Tussen de 'incidentele' vertalingen vallen die van Anton van Duinkerken (1903-1968) en Albert Helman (1903-1996) als origineel op. De eerste publiceerde in *Lyrisch labyrinth* (1930) een vertaling naar Li Tai Po, waarvoor geen bron is te vinden:

Afscheid

Verblijf geen half jaar in dezelfde stad;
kent gij haar ligging, vestingwerk en schat,
weet gij hoe er de mannen schreien
en hebt gij daar der vrouwen lach begroet,
zo zult gij welgemoed
van al die dingen scheien.

De stad, waarin gij vrienden of misschien een lief verlaat
wordt tot een onvergankelijk geluk dat met u gaat.

Soms wekt mijn ziel een lied dat lag verholten
van toen het in zo'n stad voor 't eerst gezongen werd
en 'k weet: mijn voeten dolen
onder een hemel, die de steden overstert.

Albert Helman droeg in 1930 zes vertalingen bij aan *De Gemeenschap*. Hij ontleende ze aan *La flûte de jade* van Franz Toussaint.⁵⁰⁴ Aan zijn bewerkingen vallen, behalve de keuze, de soberheid en de eenvoud van vorm op. Een gedicht van Wang Tch'oung Ling, 'Baadsters', valt wat uit de toon met zijn lotusbloemen, badende meisjes en maneschijn. Ter illustratie van de soberheid en eenvoud, die enigszins aan Slauerhoff doen denken, een vers van Tou Fou (Du Fu):

Respijt

Lentegeuren en felle zon
dringen tot in mijn schuilhoek door.
't Is het uur dat de schipper zijn avondrijst kookt.
De musschen schelden, een wagen knarst...
Ik drink, en mijn zorgen zoeken 't gezoem
van insecten in de stoffige tuin.⁵⁰⁵

Een aardige illustratie bij de gedachte dat de vertalers verzen kiezen die dicht bij hun eigen levensgevoel, toon en thematiek liggen, wordt gevormd door de keuze van drie dichters die over het algemeen tot een jongere generatie worden gerekend. Bertus Aafjes vertaalde als 22-jarige in 1937 een flink aantal Chinese verzen.⁵⁰⁶ Hij blijkt zeer aangesproken door de weemoed en het broze, tedere en vrouwelijke van de verzen die het dichtst bij de chinoiserie komen en sluit in zijn keuze aan bij het soort verzen dat bekend was geworden via de bundels van Schürmann en Swarth. Aafjes ontleende zijn gedichten evenals Helman aan Toussaint, die in zijn keuze van verzen dicht bij Bethge staat, maar in Nederland nog weinig was vertaald. De titels van de gekozen gedichten spreken voor zich: 'Vroege amandelbloei', 'Eenzame dronk in het maanlicht', 'Bij de bron der perzikbloeisels', 'De chrysanthemen', 'Herfstavond in de bergen', 'Diep in de nacht', 'Tussen lotusbloemen' (hetzelfde gedicht als 'Baadsters' van Helman), 'In de lente', 'Het oeverloze meer' en 'Vrouw voor de spiegel'.

Aanzienlijk anders, 'bitterder', was de keuze van Gerard den Brabander en A. Marja. De laatste vertaalde vier oorlogsgedichten naar Klabund ([Klacht der garde], 'Het masker', [Epitaaf] en 'Afscheid') en de eerste, eveneens naar Klabund, 'De moede soldaat', 'De jonge soldatenvrouw' en drie verzen naar Li Tai Po: 'Herberg in de lente', 'Afscheid' en 'Si-Schy'.⁵⁰⁷

5.10.3. PINDACHINEZEN

Chinese scheepsarbeiders (waterchinezen), veelal stokers en kolentremmers, hadden zich vanaf het eind van de negentiende eeuw in Engelse havensteden een semi-

permanent onderkomen verworven. Als goedkope arbeidskrachten knapten ze het vuile werk op. Toen in 1911 een internationale zeelieden- en havenarbeidersstaking uitbrak, haalden Nederlandse scheepvaartmaatschappijen Chinezen uit Engeland. Enkele honderden werden er aan het werk gezet en in Amsterdam en Rotterdam vonden ze een onderkomen in logementen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd hun aantal flink uitgebreid met Chinezen die in Duitse dienst hadden gewerkt. Maatregelen van de Engelse immigratiedienst en vakbonden leidden in 1919 tot een flinke beperking van het aantal Chinese zeelui in Britse dienst. De werkelozen beproefden hun geluk in Nederland. Ze leefden in afwachting van werk in zogenaamde boardinghouses in Rotterdam (Katendrecht) en Amsterdam (Binnenbantammerstraat). Aanvankelijk vonden ze snel werk en hun aantal groeide gestaag.⁵⁰⁸

Toen in 1929 de economische crisis uitbrak, zetten veel maatschappijen hun Chinese arbeiders op straat. Om in hun levensonderhoud te voorzien zetten enkele ondernemende Chinezen vanaf 1931 netwerken van pindakoekjesverkopers op. De pindamannetjes verbreedden hun werkterrein van Rotterdam en Amsterdam naar andere steden, waardoor het pindamannetje een breder bekende verschijning werd.

Enkele sociaal bewogen schrijvers vereeuwigden de pindachinees en diens harde bestaan. Dominee E.L. Smelik (1900-1985) schreef in 1932 het gedicht 'Pinda-Chineez', dat werd gebundeld in *Christelijke dichters van dezen tijd. Nieuwe bundel* (1939) en Gerard den Brabander dichtte in de zomer van 1933 'Pindaman', een gedicht dat in mei 1939 verscheen in het tijdschrift *Werk*:

Pindaman

Hij is zo onaanzienlijk en zo geel;
zijn ogen staan zó hulpeloos in zijn lach,
dat ik hem dit stil en bescheiden deel
van onze wereld niet misgunnen mag.
Van waar kwam hij? Uit welke vreemde tijden
behield hij dit pretentieloos gebaar?
Hij laat het leven langs zijn vingers glijden
en grijpt niet éénmaal toe. Hij glimlacht maar

en wacht verlamd en met een blind vertrouwen
de tussenkomst van iets almachtigs – God?
en glimlacht om zijn fatalistisch lot,
dat geen gebaar te vroeg zal openvouwen.⁵⁰⁹

De protestantse schrijver G.J. Peelen legde een diepgaander belangstelling voor de Chinese gemeenschap aan de dag. Hij verkende Katendrecht en documenteerde zich

over het leven van de Chinese bevolking daar om een reportage-achtige roman te schrijven, *Delistraat*, ‘Roman uit de Chineezenvijk van Katendrecht’ (1938). In november 1935 publiceerde hij in *Opwaartsche Wegen* een gedicht dat een eerste introductie van zijn onderwerp biedt (zie Bijlage 26).

In zijn roman beschrijft Peelen de vrijwel tevergeefse pogingen van dominee Pronk om in een tijd van economische crisis onder de Chinezen uit de Katendrechtse Delistraat het Evangelie te brengen. Ze ontvangen hem niet onvriendelijk, nemen zijn bijbeltjes en propagandalectuur beleefd in ontvangst en blijken na verloop van tijd zijn verhalen in enkele trefwoorden te kunnen reproduceren. Echt contact krijgt hij echter niet, laat staan dat hij hen wint voor de Heer. Ze vragen zich af wat er achter zijn belangstelling schuilt: is hij een informant van de politie? Deze vraag klemmt te meer omdat er behalve de wellicht de interesse van de politie wekkende pindakoekjesverkoop, smokkel, Chinese kansspelen en illegale Chinezen ook opium wordt verhandeld.

Het beeld van de Chinezen is een herkenbaar stereotype: het zijn ondoorgrondelijke, voortdurend glimlachende arme stakkers, die een aandoenlijk pidgin-Engels spreken. Ze potten hun schaarse verdiende geld op om naar hun familie te sturen, verliezen het bij het kansspel of geven het uit aan opium. Hun armoede maakt ze het gemakkelijke slachtoffer van uitbuitende boardingmasters, pindakoeken en opiumhandelaren. In de opiumroes en het kansspel kunnen ze hun ellende tijdelijk vergeten en zich weer even in eigen land wanen. Ze leven hun ellendige bestaan in kalme emotieloosheid en behouden daarbij een gracieuze waardigheid.

Voor daadwerkelijke hulp in de vorm van voedselverstrekking blijken ze dankbaar, maar zonder zich verder in de christelijke propaganda te interesseren. Dominee Pronk moet in plaats van met bekeerde Chinezen genoeg nemen met de eenvoudige dankbaarheid van hongerigen en armen. Hij twijfelt aan het nut van zijn werk maar put kracht uit de gedachte dat juist in de havensteden, waar buitenlandse zeelieden kennismaken met alles wat de westerse cultuur biedt, van prostitutie en alcohol tot moderne techniek en communistische propaganda, het Evangelie – dat in hun eigen land door zendelingen op grote schaal wordt gebracht – niet mag ontbreken.

Als tijdsdocument meer dan als roman is *Delistraat* een aardig boek. Het beschrijft de leefomstandigheden van de eerste Chinezen in Nederland en documenteert het contemporaine beeld van de plotseling een realiteit geworden Chinese medemens. Het fictieve maar eveneens documentaire karakter van het boek benadrukte Peelen in een ‘Waarschuwing van den schrijver’: ‘*De personen*, die in mijn roman hun rol spelen, zijn volkomen *fictief*. Wel heb ik getracht de *toestanden* op

Katendrecht zóó getrouw weer te geven, als mij maar mogelijk was, èn door persoonlijke waarneming tijdens herhaald verblijf daar, onder zeer deskundige leiding en voorlichting, èn door bestudeering der daarover bestaande publicaties [...]’.

Dat de pindaman een bekende verschijning was, blijkt uit het in 1932 en daarna buitengewoon populaire lied ‘Pinda pinda lekka lekka’ van Willy Derby (1866-1944). De tekst ervan werd zelfs in gedrukte vorm op straat verkocht met twee extra coupletten die niet op de plaatopname voorkomen (zie Bijlage 27; de extra coupletten staan cursief).⁵¹⁰

Vele decennia later keerde de Chinese pindaverkoper als romanfiguur terug in *De Chinese knoop* (2005) van Cherry Duyns. In 2000 verscheen *Het huis van Han – Honderd jaar Chinese geschiedenis in Nederland*, een boeiende geschiedenis van de Chinese gemeenschap in Nederland, gebaseerd op talloze gesprekken met bewoners van Katendrecht en de Binnenbantammerstraat, geschreven door de schrijfster en cineaste Karina Meeuwse, die over hetzelfde onderwerp de filmdocumentaire *Oostenwind, de geschiedenis van Nederlandse Chinezen* (2000) maakte.

5.10.4. OORLOG

Het feit dat men in Nederland goed geïnformeerd raakte over de barre omstandigheden in China, weerspiegelt zich in de jaren dertig in het werk van enkele schrijvers. Een grootscheepse anti-Japanse boycot en schermutselingen te Shanghai leidden in januari 1932 tot een Japanse aanval op de stad en bloedige oorlogshandelingen. De ter plaatse vertegenwoordigde westerse mogendheden vreesden het ergste en eisten veiligheidsgaranties van Japan voor hun concessies. Nadat er een wapenstilstand werd gesloten bleef het onrustig. De journalist-schrijver W.A. Wagener (1901-1968) publiceerde in 1933 de roman *Sjanghai*, waarin hij deze actuele gespannen situatie in de reportagestijl van de Nieuwe Zakelijkheid beschreef: koel en zakelijk, in een snelle afwisseling van verschillende gezichtspunten, gebruikmakend van concrete informatie (krantenberichten, telegrammen, rapporten, politieke stukken, verslagen van vergaderingen en gesprekken) en een gevarieerde typografische presentatie die aan de opmaak van kranten en reclamedrukwerk doet denken, wordt een beeld gegeven van de koortsachtige activiteit die op hetzelfde moment op verschillende plaatsen in de wereld wordt ontplooid rond het conflict in Shanghai. De aankomst en het verblijf in de stad van enkele Europeanen die nietsvermoedend hun bootreis naar China waren begonnen en daar in de oorlogschaoos terechtkomen zorgt voor een rode draad door de roman. In *Sjanghai* overheerst objectiviteit en een koele waarneming, al is de toon hier en daar scherp cynisch en

wordt Chiang Kai-shek regelmatig in een soort kinderlijk leesplankjesproza ten tonele gevoerd:

tsjang kai-sjek is een sji-nees
tsjang kai-sjek heeft een paard en zit daar op
tsjang kai-sjek zit recht te paard
het tuig van het paard
de teu-gels van het paard
een paard heeft een kop
tsjang kai-sjek draagt een u-ni-form
tsjang kai-sjek is ge-ne-raal
een ge-ne-raal is dap-per
een ge-ne-raal heeft zijn va-der-land lief⁵¹¹

Minder afstandelijk werd gereageerd op het nieuws van de aanval op Shanghai van september 1937. Chiang Kai-shek was kort tevoren door medegeneraals van de Guomindang gedwongen tot samenwerking tegen Japan met de door hem bloedig vervolgde communisten. Japan beantwoordde deze pactvorming vrijwel onmiddellijk met een grootscheeps offensief, waarvan de aanval op Shanghai een van de eerste acties vormde. Willem Brandt publiceerde in zijn bundel *Tropen* (1938) twee verzen naar aanleiding van de Japanse agressie. Voor het eerste zie Bijlage 28.

De Vlaamse dichter Marnix van Gavere (1897-1974) schreef een reeks ‘Elegieën’ naar aanleiding van het geweld in de wereld, waaronder er een aan Shanghai was gewijd. Ze werden gebundeld in *Het eeuwige rijk* (1942).

Elegie VII

[...]
Dat Shanghai laait en brandt,
en uw vrouw sterft, en uw kind sterft,
en een andre bom hun lichaam kerft,
het is niets in de wereld, kleine Chinees...
Maar in 't laaien en branden van Shanghai
brandt en laait het dorp waar ik woon,
en sterft mijn vrouw en sterft mijn kind,
en stort mijn huis te pletter...⁵¹²

De betrokkenheid bij de oorlogs- en leefomstandigheden in China, die ook al bij Schotman en Slauerhoff voorkwam, komt in de jaren dertig ook naar voren bij de communistische schrijvers Jef Last (1898-1972) en Theun de Vries. De eerste publiceerde in het eerste nummer van het tijdschrift *Links richten* (september 1932)

een vertaling van een gedicht geschreven door de Rus Tichon Tsjoerilin naar aanleiding van een bericht in de *Pravda* over de terechtstelling op bevel van Chiang Kai-shek van 25 Chinese communisten te Shanghai. In het eerste nummer van *Politiek en cultuur* (1938) verschenen vier oorlogsgedichten vertaald door Theun de Vries: een anoniem 'strijdlied van de Chinese revolutie', twee verzen uit de *Shijing* ('De soldaat op mars' en 'De vermoeide krijgsman') en 'De rijkwaard ziet het winterdorp' van Po Tsju I. De drie oude verzen laten zich zowel toepassen op de feodale toestanden onder de keizers als op de actuele situatie. In hetzelfde nummer verscheen in vertaling het artikel 'De toekomst van China' van Edgar Snow, de journalist die aan de zijde van Mao een belangrijke westerse spreekbuis voor het communistische kamp was. Deze publicaties lijken de eerste tekenen van een langduriger belangstelling voor de Chinese communistische revolutie en toekomststaat. De burgeroorlog en de politieke situatie in China werden beschreven in een documentaire studie van Kwee Kek Beng, *China in den storm* (1938).

5.10.5. VREEMDE OOSTERLINGEN

Nu Kwee Kek Beng twee maal is genoemd, eerst als schrijver van een boek over Li Tai Po en hierboven als auteur van een studie over het eigentijdse China, dient te worden stilgestaan bij een andere Chinese gemeenschap die in de periode tussen de twee wereldoorlogen ook langzaam in Nederland vertegenwoordigd raakte: de Chinezen uit Nederlands-Indië. Naast de in China geboren immigranten (totoks) die in groten getale naar Nederlands-Indië kwamen, woonde en werkte er al sinds eeuwen een groot aantal Chinezen van gemengd bloed, de peranakans.⁵¹³ Het Nederlandse onderwijs voor Chinezen in Indië was lange tijd beperkt geweest tot zendingsscholen waar men bekeerlingen hoopte op te leiden. In 1854 hadden de Chinezen in Indië de status gekregen van 'vreemde oosterlingen', die hen gelijkstelde met de inlandse bevolking en lager stelde dan de Europeanen.⁵¹⁴ Dat had als reactie een resinificatie van het Chinese bevolkingsdeel tot gevolg gehad, die naar het eind van de negentiende eeuw door de Nederlands overheid als een potentieel gevaar werd gezien. Daarnaast was toen in de koloniale politiek de ethische richting in opkomst, die aanstuurde op de status van Nederlands onderdaan voor de peranakans en Nederlands onderwijs voor hen bepleitte. In 1908 werd de Hollands-Chinese school opgericht met het doel een Nederlands opgeleide Chinese elite te creëren en in 1910 werden de peranakans Nederlands onderdaan. In 1917 werd vervolgens de Hollands-Chinese kweekschool opgericht om de vernederlandsing in het onderwijs verder te ontwikkelen.⁵¹⁵ Kwee Kek Beng (1900-1975) behoorde, samen met Nio Joe Lan (1904-1973) en Tjan Tjoe

Som (1903-1969), tot de vroegste lichting Chinese intellectuelen die publiceerden in het Nederlands.⁵¹⁶

Na de middelbare school konden peranakan-kinderen in Nederland gaan studeren mits daarvoor geld en goede aanbevelingen beschikbaar waren. In de jaren twintig en dertig kwamen er gemiddeld zo'n dertig peranakan-studenten naar Nederland, voornamelijk om exacte vakken te gaan studeren. Een van hen was de sinologiestudent Tjan Tjoe Som, die voorzitter werd van de Chinese Studentenbond Chung Hwa Hui, in 1949 in Leiden cum laude promoveerde en daar in 1950 benoemd werd tot bijzonder hoogleraar in de Chinese wijsbegeerte. Een van de eerste vrouwelijke studenten was Anny Tan (1917-2007), die van 1935 tot 1939 wiskunde studeerde in Utrecht.⁵¹⁷ Deze studenten waren een stuk minder zichtbaar dan de pindachinezen en lieten weinig tot geen sporen na in de literatuur. Niettemin wist de opmerkelijke detectiveschrijver Mr. A. Roothaert (1896-1976) er een te portretteren. In *Chinésche Hand-wassching* (1934) komt de zesentwintigjarige rechtenstudent Ting-Yi-Tsjing voor, die als procureursklerk werkt op een Antwerps advocatenkantoor. 'Met een aanbevelingsbrief van Roelof Tan was hij zich komen aanbieden, het kleine Chineesje van Medan, dat juist geslaagd was voor zijn kandidaats-examen.'⁵¹⁸ Omdat hij Chinees en Nederlands spreekt blijkt hij al spoedig een onmisbare schakel in het onderzoek. Actueler kon het niet.

De komst van de Hollands-Chinese scholen bracht in Nederlands-Indië vanaf de jaren twintig ook langzamerhand een stroom van lesboeken en algemenere boeken op gang waarin Chinese onderwerpen aan bod kwamen. Veel titels verschenen bij de educatieve uitgevers Wolters en Noordhoff uit Groningen. Het voert hier te ver om deze stroom nader in kaart te brengen, maar de vermelding is op haar plaats. Kwee Kek Beng behoorde tot de eerste schrijvers van dergelijke uitgaves, evenals J. Moerman Jz., die 'omdat de H.C.S. wel zéér stiefmoederlijk bedeed is met leesboeken, die rekening houden met den aard der leerlingen' onder meer een verzameling Chinese sprookjes, mythen en sagen publiceerde: *Van goden en menschen.Oude verhalen uit een oud land voor de hoogste klassen der Holl. Chineesche scholen* (2 delen, 1931). S. Franke (1880-1957) werd bekend met het kinderboek *Kantjil het dwergheertje* (1936), waarin de Chinese leefwereld in en om het Chinese kamp van Batavia wordt getekend. Een deel van de publicaties richtte zich eveneens op de Nederlandse lezer, zoals blijkt uit *De Chineezzen in Nederlandsch Oost-Indië* (2 delen, 1933-1934) van Moerman en *Vreemde oosterlingen* [1941] van Gerard Jansen, dat eveneens vrijwel geheel is gewijd aan de Chinese gemeenschap in Indië.

In de Nederlands-Indische literatuur waren Chinezen uit de Indische maatschappij sinds Multatuli's *Max Havelaar* (1860) regelmatige verschijningen. Ze werden over het algemeen niet al te positief getekend en verschenen onder meer als steenrijke handelaars, woekeraars, gokkers, opiumverslaafden, smokkelaars, zeerovers, dieven, bedelaars, outcasts en 'stille plunders'.⁵¹⁹ Boeken waarin ze een prominentere rol spelen gaan vaak over opiumgebruik. Het flagrantste voorbeeld vormt *Baboe Dalima. Een opiumroman* (1886) van M.T.H. Perelaer (1831-1901).⁵²⁰ Het is een Multatuliaanse aanklacht tegen het opiummisbruik in Indië en tegen het falende regeringsbeleid op dat gebied. Het biedt een ontluisterend beeld van menselijke depravatie: opiumkitten en verslaafden worden zeer gedetailleerd beschreven en het systeem van de opiumpacht wordt in al zijn mensonterende consequenties getekend. Het gouvernement en rijke Chinezen die de opiumhandel in pacht hebben en daarnaast een bloeiende illegale opiumhandel drijven profiteren van de situatie waarvan Chinezen als de hoofdfiguren Baboe Dalima en Lim Ho het slachtoffer worden.⁵²¹

Positief getekende Chinezen zijn te vinden in *Het land van herkomst* (1935) van E. du Perron, waarin Du Perrons alter ego Arthur Ducroo in zijn Indische jeugdherinneringen vertelt over zijn Chinese baboe Salima en over de Chinezen met wie zijn vader contact heeft. Uitgesproken positief is het beeld van de titelheldin in de roman *Fa. De roman van een Chinese in het oude Batavia* (1947) van S. Franke. De roman beschrijft het leven van de Chinese Fa, die met haar zoontje tijdens de Chinezenmoord (1740) in het Chinese Kamp van Batavia uit haar brandende huis gered wordt door Jan Willems, koopman uit een oud Batavia's geslacht, schepen van de stad en vriend van haar echtgenoot, de grote zakenman en kapitein-Chinees Hong Tsj, die bij de aanval op het huis wordt vermoord. Willems neemt Fa en haar zoon in huis en na verloop van tijd trouwen de twee en krijgen ze een zoon. Interessant in de roman is de beschrijving van de Chinese leefwereld van Fa, haar devotie aan Kwan-Yin en haar respect voor de keukengod, haar aanpassing aan Willems' omgeving en haar terugkeer naar het Chinese kamp en haar Chinese wortels na diens overlijden. Terug in haar oude omgeving werkt ze zich op tot een belangrijke handelsvrouw.

5.10.6. CHINESE WIJSHEID

Temidden van alle belangstelling voor China, de Chinees en de Chinese poëzie neemt de interesse voor de filosofie een opmerkelijk kleine plaats in. De gedachten van Confucius, Laozi, Zhuangzi en Mengzi lijken zich, gezien de buitenlandse voorbeelden, uitstekend voor vertaling te lenen, maar in Nederland bleek men maar

beperkt geïnteresseerd. Het schrijven van inleidende en populariserende artikelen liet men graag aan wetenschapsmensen als Borel en Duyvendak over. Er verschenen wel enige uitgaven rond Laozi, een vertaling van Confucius en een klassiek werk over kinderliefde.⁵²²

Van invloed van de Chinese filosofen is in de jaren twintig en dertig niet veel te merken. Schotman en De Mérode vormen uitzonderingen op deze regel. Er is wel gewezen op een taoïstische invloed in *Narrenwijsheid* (1925) van J.C. van Schagen (1891-1985). De schrijver zelf wees later op de invloed van de *Daode jing* op zijn pantheïstische wereldbeeld en op het taoïstische begrip ‘Wu Wei’ (niet-handelen), maar wees daarnaast nadrukkelijk op de invloed van Spinoza’s pantheïsme.⁵²³ Met name op grond van zijn roman *Het leven op aarde* is ook Slauerhoff in verband gebracht met de Chinese filosofie.⁵²⁴ Hij vertaalde tevens twee bekende relativerende gedichten over het taoïsme van Po Tsju I (‘Taoïsme’ en ‘Lao Tse’).

Lao Tse

‘Die het weten spreken niet,
Die spreken weten het niet.’
Deze woorden, werd mij verhaald,
Zijn door Lao Tse uit de stilte vertaald.
Hoe weten wij dat hij wist?
Twaalf boeken schreef de wijze.
Heeft hij zich dus vergist,
Die ons het pad zou wijzen?⁵²⁵

De bekende vlinderdroom van Zhuangzi, verwerkt in een al even bekend gedicht van Li Tai Po, lag ten grondslag aan een oorspronkelijk gedicht uit de bundel *Verzen* (1932) van Theun de Vries:

De vlinder

Ik lag en droomde en in mijn uiterst dromen
werd ik een vlinder, dansend op zijn rondvlucht,
trillende in den warmen wind, voluit
naar vlinderluim en lust, niets anders dan
een vlinder is: wat vleugels, licht en stuifmeel.

Maar plots ontwaakte ik tot mijn vorig zelf.

Een mijmering neemt overhand op mij:
ben ik een vlinder die zich mensch verbeeldde?
ben ik een mensch, die zich als vlinder dacht?

Dit echter weet ik: tusschen vorm en vorm
is onderscheid, en tusschen mensch en vlinder
afstand en grens – *Die heb ik overschreden*.⁵²⁶

Albert Helman bewerkte hetzelfde gegeven tot het legende-achtige verhaal ‘Het nieuwe leven’, gebundeld in *Hart zonder land* (1929). Verder zijn dergelijke referenties aan Chinese denkers schaars en lijken de dichters genoegen te hebben genomen met de voorstellingswereld van de dichters.

Parodieën op de Chinese wijsheid werden geschreven door F. Bordewijk (1844-1965), die in 1940 aan *De Gids* een keuze ‘uit de leerspreuken van Hong’ bijdroeg. De verheven verwoording van platvoerse en weinig sympathieke gedachten die voldoen aan een op egoïstische overwegingen gebaseerde logica bevestigen het bekende negatieve clichébeeld van de Chinees: een ondoorgrondelijk wezen, dat achter hoffelijkheid en ceremonieel zijn nietsontziende wreedheid, sluwheid, leedvermaak en egoïsme verbergt. Enkele voorbeelden:

Indien een ongeval op de verkeersweg u het verlies kost van beide benen, prijs u gelukkig zo gij naast u liggende de metgezel van uw tocht ontwaart, – over zijn volle lengte in twee delen gesneden.

Niet zonder grond kan twijfel rijzen aan de juistheid der stelling dat hij die veroordeeld werd tot de dood in de zwaaiende kuip met uitgehongerde ratten een volkomen vertroosting putten kan uit de voorlezing van het vonnis vanaf een rol van smetteloos velijn, – of door een scherprechter met welluidende stembuiging.

Indien gij, aan ’s Keizers gastmaal van onduldbare krampen bevangen, genoodzaakt zijt u over de vloer te kronkelen als een aardworm, – verzuim niet tevens luidkeels te verzekeren dat, gedreven door een ijver van heilige onweerstaanbaarheid, gij den Potentaat hulde betoont volgens een voor deze gelegenheid door u bijzonderlijk uitgedachte rite.⁵²⁷

5.10.7. CURIOSA

Niet iedereen verdiepte zich in Chinese dichters, de actuele politieke situatie in China of het lot van de pindachinezen. De namen van verre havens en daarmee geassocieerde exotica leenden zich uitstekend voor de uitdrukking van een vaag Fernweh in aan Van Ostaijen en Jan Engelman (1900-1972) herinnerende litanische klankgedichten. Chinese (haven-)steden duiken dan ook vaak in dergelijke verzen op, naast Spaanse en Zuid-Amerikaanse havens en onmiskenbare favorieten als Yokohama, Singapore en Zanzibar. Dat dit soort ‘name-dropping’ vaak gepaard ging met bizarre exotismen moge blijken uit de volgende voorbeelden. In de bundel met de

veelbelovende titel *De zoon van het Hemelsche Rijk* (1930) nam Willem ten Berge (1903-1969) een gedicht (zie Bijlage 29) op dat kan dienen als een beknopte topografie van China en dat rijkelijk schatplichtig lijkt aan Van Ostaijens ‘Melopee’.

Ernest Michel (1899-1960) publiceerde in *Aristo* van oktober 1930 het gedicht 'Zeventien', waaruit hier enige fragmenten:

'k Zit te droomen op het eiland van Formosa
bij een geele lampion –
Heet je niet Dolorosa,
of Rosa-mimosa, mijn mooie roos van Rotterdam?
Ik ben naar Peking gegaan met de paardetram van Yokohama.
'k Zocht in de encyclopaedie van Zanzibâr
de roode kleur van je roode haar.
Ik vond je namen in de parelmoeren telefoontabèl van
Tien-tsin...
[...]
Mijn kindje, ik kocht in 't pyramieden paviljoen
een roode papaver van het fijnste popeline-perkament
voor 't morgentoilet van je herfstig haar;
een spiegelkje van Philipopel
en een philipopeline sjaal.

En verder – 'k geef het je te raden –
een héél klein Kindje-Jezus van jade,
naakt en niet groter dan een garnaal.

Ook van de Chinese zeeman die een westerse haven aandeed ging de bekering van de onbekende verte uit. A.W. Grauls – eveneens gevoelig voor exotische namen – gaf in ‘Chinaman’ (zie Bijlage 30) een aanzienlijk zorgelozer beeld van diens bestaan dan Den Brabander en Peelen. De aantrekkelijkheid van wat van ver kwam werd wel zeer hooggestemd verwoord in een gedicht (zie Bijlage 31) uit de bundel *Reven* (1931) van de Vlaamse dichter Jan Vercammen (1906-1984).

5.10.8. DIVERSEN

Een aantal literaire werken laat zich wel in de Chinamode plaatsen maar staat in hun genre alleen. Zo schreef Marianne Philips (1886-1951) *Jacht op de vlinder* (1932), een sprookjesachtige vertelling gebaseerd op Chinese stof. De Chinarage inspireerde de dichter Jan Engelman tot een ‘speelse chinoiserie-bewerking’ van *Turandot* van Carlo Gozzi. Het stuk, getiteld *Prinses Turandot*, werd op 19 en 21 oktober 1934 opgevoerd door het Groningse Studenten Corps Vindicat Atque Polit, onder regie van Johan de Meester jr. en met muziek van Alex de Jong.

Eveneens verbonden aan de Chinamode lijkt de uitgave van plaatjesalbums die over China gaan. In Nederland gaf N.V. Stoomtabaksfabriek Th. Niemeijer uit Groningen in 1929 het 'Niemeijeralbum' *Japan en China* uit, waarvan de plaatjes via de aankoop van pakjes tabak bijelkaar konden worden gespaard. In Batavia verscheen *China, het Rijk van het Midden*, geschreven door A. Zimmerman, met 50 kleurenplaatjes en 16 zwart-wit platen naar oorspronkelijke aquarellen van Julius Wentscher, uitgegeven door N.V. Cultuurmaatschappij Goalpara.

Een aparte categorie vormde het opkomende genre van de misdaadroman dat ook in het Nederlands de Chinese onderwereld als inspiratiebron ontdekte. Jan Campert (1902-1943) schreef samen met Ben van Eijsselsteijn (1898-1973) de detective-roman *Het Chineesche mysterie* (1932). Mr. A. Roothaert (1896-1967), vooral bekend geworden als auteur van *Doctor Vlimmen* (1936), schreef de succesvolle misdaadroman *Chinésche hand-wassching* (1934), waarin moordenaars en handelaars in blanke slavinnen opereren vanuit een Chinese wasserij annex restaurant. Roothaert, die van 1931 tot 1935 advocaat was in Antwerpen, gaf een buitengewoon eigentijds en realistisch beeld van het Antwerpse Schipperskwartier waarin hij zich beroepshalve bewoog. Het leverde hem na de Tweede Wereldoorlog felle beschuldigingen van anti-semitisme op. Ook de Chinezen beschreef hij met een weinig politiek correcte pen, maar dankzij zijn behoefte de lezer nader over het vreemde volk en zijn leefwijze te informeren biedt de roman een mooie staalkaart van de vroege 'receptie' van de Chinees in Nederland en Vlaanderen. Als voorbeeld een restaurantscène, gadeslagen door de Nederlandse advocaat Van Dam (zie Bijlage 32).

5.11. DE TWEDE WERELDOORLOG

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog betekende zowel in Duitsland, Frankrijk en Engeland als in Nederland een einde van de China-hausse. Begrijpelijkwijls had men in de jaren 1940-1945 minder belangstelling voor de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in het Hemelse Rijk. Aan vrije nieuwsgaring was geen denken en de realiteit van het hier en nu was van groter belang. Het eigentijdse China verdween uit het gezicht, maar de Chinese klassieke poëzie en prozaliteratuur behielden althans in Nederland en Vlaanderen enige aantrekkingskracht: als vluchtmogelijkheid en tijdverdrijf. Vertalen bleek een aangename hobby en in Vlaamse legale en Hollandse legale en illegale publicaties verschenen in de loop van de oorlog de nodige Chinese verzen en prozawerken in vertaling.

Het illegale tijdschrift *De schone zakdoek*, dat van april 1941 tot maart 1944

verscheen in een oplage van 1 exemplaar en onder redactie stond van Theo van Baaren (1912-1989) en Gertrude Pape (1907-1988), publiceerde regelmatig vertaalde poëzie en wijdde daar in 1942 een dubbelnummer aan. C. Buddingh' (1918-1985) was een van trouwe medewerkers aan het blad. In maart 1942 (jrg. 1, nr. 12) gaf hij een eerste blijk van belangstelling voor China in een gedicht, getiteld 'Fata morgana', dat sterk aan Slauerhoff, met name aan diens bundel *Eldorado* en de Chinese romans, doet denken.

Fata morgana

Ik zou ergens in China willen wonen,
diep in de binnenlanden, waar geen mens
zich nog gewaagd heeft, bij de ijle grens
waar land en lucht voorgoed zijn saamgekomen.

Waar de natuur nog maagdelijk is gebleven,
maar onherbergzaam als een arendshorst;
daar zou ik tronen: een hooghartig vorst,
maar zonder onderdanen om mij 't leven

lastig te maken; slechts een vrouw zou soms
uit een veraf, omneveld bergkamp komen,
maar na een enkele nacht weer spoorloos heengaan.

Daar zou 'k, van iedre aardse band verlost,
eindelijk gelukkig leven, zonder dromen,
alleen met wind en rotsen nog gemeenzaam.

Aan het vertalingennummer van *De schone zakdoek* (jrg. 2, nr. 17/18, aug./sept. 1942) droeg Buddingh' drie Chinese verzen bij en twee gedichten die vrije bewerkingen van Chinese gedichten van Klabund zijn. Hij vertaalde als eerste na Slauerhoff bewerkingen van Waley en sloot in keuze en werkwijze bij zijn Nederlandse voorganger aan. Niet alleen vertaalde hij een vers van Po Tsju I en een van Tao Tsjen, hij trok de teksten ook sterk naar zichzelf toe en hanteerde de vrije en de gebonden vorm zoals het hem het best uitkwam. Ook Buddingh' kiest voor de bitterheid van het bestaan. In het gewone woord en de weemoedige humor is al iets van zijn latere eigen toon te vinden.

Die vervloekte fles
Wang-Tsji

Als ik niet slaap bedwelm ik m' aan de wijn.

Niets komt er meer van lezen of van schrijven.
Maar ach, als al mijn vrienden dronken zijn.
Kan ik dan in mijn eentje nuchter blijven?

Waley's versie is wat minder specifiek:

On going to a tavern
by Wang Chi

These days, continually fuddled with drink,
I fail to satisfy the appetites of the soul.
But seeing men all behaving like drunkards,
How can I alone remain sober?⁵²⁸

Aan nummer 21/22 (jrg. 2, dec. 1942/jan. 1943) droeg Buddingh' nog een opvallend bijgekleurde vertaling naar Waley bij (zie Bijlage 33).

Twee andere vertalers sloten voor een belangrijk deel aan bij 'het Duitse Reisgezelschap Hans Bethge en Klabund' en de voorkeuren van Schürmann en Swarth. Het sprookjesrijk China herleefde, met perzikbloesems, zijden gewaden, mandarijnen en maneschijn. In 1942 verscheen *Het porseleinen paviljoen* van de Vlaming Albert Rijckmans. De bundel, versierd met vier houtsneden van Luc De Jaegher, bevat negenenzestig gedichten, waaronder achtentwintig vertalingen naar *Die chinesische Flöte* van Bethge en vijfendertig naar Klabund. Drie gedichten zijn compilaties van elementen uit bewerkingen van hetzelfde gedicht door Bethge en Klabund. Opvallend is de totale afwezigheid van oorlogsgedichten. Rijckmans koos uit Klabunds bewerkingen de verzen die nauw aansloten bij de dromerige en pittorekse weemoed van Bethge. Li Tai Po is met eenentwintig verzen veruit de best vertegenwoordigde dichter. Rijckmans' vertalingen voegden hierdoor weinig toe aan wat sinds Schürmann, Swarth, Grauls, Burssens, Eekhout en incidentele vertalers genoegzaam bekend mocht heten. Hij vertaalde vrij getrouw, gebruikte waar mogelijk rijm en had formeel weinig verrassends of nieuws te bieden. De bundel lijkt vooral als troost, vlucht en tijdverdrijf geschreven en uitgegeven.

G.L. Tichelman (1893-1961), van 1916 tot 1937 ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur in Nederlands-Indië, publiceerde in 1944 *Chineesch cahier*, uitgegeven als blokboek en verlucht met chinoiseristische tekeningen van Ch. Jongejans. De bundel heeft als ondertitel 'Gedichten over oorlog en vrede, vrouwen en wijn' en bevat drieëntwintig verzen. Uitgever A.J.G. Strengholt verwachtte kennelijk een goede ontvangst van het boek, want de oplage bedroeg niet minder dan vijftienhonderd exemplaren. In een uitgebreid voorwoord, dat een compilatie van de

nawoorden van Bethge en Klabund, aangevuld met het een en ander uit een Chinese literatuurgeschiedenis lijkt, besteedt Tichelman ruim aandacht aan Li Tai Po, van wie dertien verzen zijn opgenomen.

Tichelman baseerde zich voornamelijk op Bethge en Klabund. Twee gedichten van Po Tsju I ontleende hij aan Waley. Zijn keuze heeft in vergelijking met die van zijn voorgangers weinig verrassends. Hij vertaalde echter wel een aantal oorlogsverzen, die door de tijdsomstandigheden een nieuwe actualiteit kregen. Zo ontbreken het ‘Soldatenlied’ en de ‘Klaagzang der garde’ uit de *Shijing* evenmin als ‘’s Menschen lot’ van Confucius en ‘Vloek van den oorlog’ van Li Tai Po. De gedichten over Wein, Weib und Gesang krijgen tegen dezelfde achtergrond iets van een wensdroom, een vlucht uit de werkelijkheid.

De wensdroom en de oorlogsactualiteit lijken in enkele verzen bewust dicht aan de oppervlakte gebracht. Zo moeten heel wat lezers zich hebben kunnen verplaatsen in de belevingswereld van het volgende vers:

Warm, versch kadetje

De winter kwam met sneeuw, met ijzel en met felle kou,
De ooren en de kin zijn half bevroren, stijf en blauw.
Mijn knieën knikken, tanden klapperen, leeg is de maag.
Toen zag ik bij den koekebakker op den hoek vandaag,
Zoo uit den oven een kadetje, dampend nog en rein.
Zou iets voor mij ter wereld meer verheven kunnen zijn?
Want knaagt en rommelt niet het ingewand meest pernicious?
De geur van brood stijgt in den killen ochtend in mijn neus.
En is niet dit kadetje, warm en gaar,
Als lentewind en bloemenreuke in het vroege jaar?
Het weet van goed noch kwaad; het lekker broodje ligt daar maar
En maagden en bedienden kijken er verstolen naar.
De vuile, uitgeteerde bedelaars staan uur na uur,
Zich lippenlekkend in den Noordenwind aan den stadsmuur.
(naar Chü Hsi)

In de bundels van Bethge, Klabund en Waley (de transcriptie van de naam van de dichter doet een Engelse bron vermoeden: Qu Xi?) is geen voorbeeld voor dit vers te vinden en de dichter komt daarin evenmin voor. Schreef Tichelman een actuele hongerwinterchinoiserie?

Wie de teksten van Tichelman met zijn bronnen vergelijkt, stuit op andere bijzonderheden. Tichelman heeft een grote voorkeur voor de toevoeging van sfeertekende bijvoeglijke naamwoorden en verfraait de verzen af en toe met couleur

locale van eigen vinding. Het openingsgedicht, een bewerking van het overbekende ‘Het paviljoen van porselein’ van Li Tai Po, gaat hierin het verst. Tichelman baseerde zich op Bethge en Klabund maar dikte de paradijssfeer sterk aan. Zijn toevoegingen zijn onderstreept (zie Bijlage 34).

Het gedicht, dat op zichzelf al exotisch genoeg lijkt, wordt nogal nadrukkelijk opgesmukt met chinoiserie-elementen. Tichelman volgt hier wel zeer sterk een neiging die bij veel herdicthters van Chinese poëzie in meerdere of mindere mate te constateren is: het bijkleuren en verfraaien van het gedicht tot een stemmig plaatje dat in de porseleinkast van de chinoiserie niet misstaat. In de andere gedichten zijn dergelijke toevoegingen schaarser maar ze blijven herkenbaar aanwezig.

Een veelzeggende dichterlijke vrijheid veroorloofde Tichelman zich in het slotgedicht van zijn bundel, ‘De jonge vrouw staat op den uitkijktoren’ naar Li Tai Po. Hij bewerkte de versie van Klabund en voegde daaraan zelf de drie voorlaatste regels toe.

De jonge vrouw staat op den uitkijktoren.
Het herfstloof waait in wervelwind van Jentschi's heuvelen,
Als bruine vogelen. De wolken hangen laag aan het zwerk.
De regens en het noodweer van den herfst
Zullen de horden der barbaren uit hun woestijnen jagen.
Het gezantschap van Han trekt door de Roode Poort.
Door duizend schedels kruipt de worm des doods.
De geur der bloemen is vergaan en ook de laatsten
Verliezen hun blaadjes. De hoop op vrede
Is een verre zoete droom...
De jonge vrouw staat op den uitkijktoren.

De onontkoombaarheid van Li Tai Po werd in 1943 nog eens gedemonstreerd in *Levensroes, verzen van Li T'ai Po*, vertaald en uitgeleid door Bert Teunis. Tussen de andere bundels Chinese gedichten valt het boekje op als zeer sober uitgevoerd: geen Chinees omslag, geen blokboekuitvoering, geen illustraties, geen Chinese karakters. De eenvoud lijkt de bedoeling van Teunis te benadrukken. Voor het eerst in Nederland presenteerde hij verzen van Li Tai Po in een directe vertaling uit het Chinees.⁵²⁹

In zijn nawoord wijst hij op de eerdere vertalingen van Chinese poëzie in Nederland, die alle uit de tweede of derde hand werden gemaakt. Weliswaar waren daar voortreffelijke bewerkingen onder, maar daarin werd de oorspronkelijke auteur geen recht gedaan. De eigenschappen van het Chinees die de dichter in staat stellen zich zeer beknopt uit te drukken, hebben geen westers equivalent. Teunis constateert

bijvoorbeeld bij Bethge ‘een romantisch uitbreidende omwerking, die aan de bekoorlijke directheid van het origineel ten zeerste afbreuk doet’.⁵³⁰ Een Nederlandse bewerker als Eekhout breidde in zijn versie de tekst nog verder uit. De aantrekkingskracht van de verzen van Li Tai Po verklaart Teunis als volgt:

Zij geven blijk van een geestesgesteldheid, die ook aan onzen tijd niet vreemd is en die door sommige van onze dichters in Westerschen trant evenzeer is verwoord. Het permanente bewustzijn van de onbelangrijkheid van het individu en de vergankelijkheid van alle leven, dat als een dreigende schaduw zelfs over de hoogste vreugden hangt en dat steeds opnieuw doet zoeken naar verdoovingsmiddelen, die de gedachte daaraan voor een oogenblik moeten verdrijven, het is een gevoelen, dat niet typisch Westersch of typisch Oostersch is te noemen.⁵³¹

Teunis vertaalde slechts negentien gedichten, waarin oorlog en de wijnroes de hoofdrollen spelen. Bijna de helft van deze verzen is ook bij Klabund en vele van diens navolgers terug te vinden. Zijn pogingen om de vertalingen zo beknopt en letterlijk mogelijk te maken, leidden niet altijd tot bevredigende resultaten omdat hij zoveel mogelijk probeerde eindrijm te gebruiken. Ook de woordkeus en -volgorde doen hier en daar geforceerd of ongelukkig aan. Zo luidt het uit eerdere bewerkingen bekende openingsgedicht:⁵³²

Verbannen

Zie, voor mijn bed het maanlicht plekt!
Het is me of rijp den grond bedekt –
Ik hef het hoofd: verweg staan berge’ en maan,
en neig het hoofd: naar mijn oude land m’n gedachten gaan.⁵³³

De vertalingen van Teunis tonen duidelijk het riskante van een letterlijke en beknopte vertaling gecombineerd met dwingende rijmeisen. Later zouden Jef Last en Johan W. Schotman zich met wisselend succes in directe vertalingen aan de beperkingen van het rijm onderwerpen.

Naast de poëzie verschenen er tijdens de oorlog filosofische werken, romans en een bundel verhalen. De interesse voor de filosofie en prozaliteratuur blijken knap toegenomen. J.J.L. Duyvendak publiceerde een overzichtswerk waarin de gedachten van Confucius en andere filosofen werden behandeld, *Uren met Chinese denkers* (1941). Verder verschenen er in vijf jaar bijna evenveel vertalingen van Laozi en Confucius als in de voorgaande decennia bijelkaar.⁵³⁴ Zoals al eerder bleek, zorgde de vertaalactiviteit van de Duitse sinoloog Franz Kuhn (1884-1961) voor een flinke groei

van het aantal Nederlandse vertalingen van Chinese prozaliteratuur.⁵³⁵

De componist Henk Badings (1907-1987) schreef in 1943 een reeks *Chansons orientales* voor zangstem en piano gebaseerd op vier teksten uit *La flûte de jade* van Franz Toussaint (1. 'L'indifférente' van Wan-tsi; 2. 'La jeune fille nue' van Li Chuang-kia; 3. 'Dernière promenade' van Kien Chang-wou; 4. 'Sur les bords du Jo-Yeh' van Li T'ai Po).⁵³⁶

Met de verhalenbundel *Wind in bamboestengels* (1941) keerde Johan W. Schotman terug naar het tegelijk sprookjesachtige en angstaanjagende China. Het boek, geïllustreerd met negen Chinese penseeltekeningen van Schotmans lijfillustrator Moh Tim Pei, bevat negen verhalen. Vier ervan spelen in de bekende wereld van keizers, mandarijnen, dichters en filosofen en hebben onder meer Li Tai Po en Po Tsju I als hoofdrolspelers. Andere verhalen spelen tegen de achtergrond van het roerige China van de jaren twintig dat Schotman uit eigen ervaring kende. Opmerkelijk is het verhaal 'De kameel van den pindaman', waarin een voormalige pindakoejesverkoper uit Rotterdam terugkeert naar zijn geboorteland en tijdens de periode van Japanse agressie in Shanghai en Peking op zoek gaat naar de erfenis van zijn overleden vader: een kameel. Het blijkt een beeldje te zijn waarin een fortuin aan edelstenen is verborgen.

5.12. CONCLUSIE

Vanaf de jaren twintig waren China en de Chinees in Nederland – en in Europa – een realiteit geworden. Het beeld van het land en zijn cultuur was enorm verdiept. De Chinees had een menselijker gezicht gekregen en werd niet langer in de eerste plaats als een wijze, gracieuze mandarijn of een heidense barbaar gezien. Die beelden bleven voortleven in stereotyperingen en werden dankbaar gebruikt in films en amusementslectuur. Voor jongere dichters bleek de vertaalde Chinese poëzie een middel om een eigentijds levensgevoel te uiten en met een moderne vormgeving te experimenteren. In hun werk tekent zich een interessante strijd tussen chinoiserie en anti-chinoiserie en tussen een oude en nieuwe levensvisie en versgevoeligheid af die de vorm van een generatiekloof aanneemt, terwijl ze een fascinatie voor het Rijk van het Midden delen. Het chinoiserie-China en de Chinese filosofie boden een vluchtmogelijkheid uit de westerse werkelijkheid en tegelijkertijd een manier om die werkelijkheid langs een omweg te benaderen – met name door eigen maatschappijkritiek, onvrede, angst en gemis te projecteren en maskeren in diepgaand vertekende bewerkingen van Chinese gedichten of wijsheden, of wat daarvoor moest doorgaan. De productie op chinoiserie- en anti-chinoiseriegebied is in Nederland en

Vlaanderen, ook in vergelijking met de Franse, Duitse en Engelse buurculturen, opmerkelijk en zeer gevarieerd. Het chinoiseristische spelelement bleef zijn aantrekkingskracht behouden, maar geliedelijk raakte men ervan doordrongen dat het in het eigentijdse China anders was gesteld.

De aanwezigheid van Chinezen in Nederland, de opkomst van berichtgeving over China in de media, de verschillende Nederlanders die zelf in China werkten of het land bezochten en de gevarieerde productie van sinologen zoals Duyvendak en de jonge Van Gulik, dragen ertoe bij dat het Nederlandse Chinabeeld minder aangewezen is op buitenlandse voorbeelden en informatie, en zich langzamerhand begint te autonómiseren. Via de Komintern-adviseur Henk Sneevliet en linkse auteurs als Theun de Vries en Jef Last begint zich ook de belangstelling voor het in China opkomende communisme te ontwikkelen.

6. EEN RODE DRAAK MET DRIE KOPPEN (1945-1960)

6.1. NA DE OORLOG

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog bleek China nog altijd een grote aantrekkingskracht op Nederland uit te oefenen. In korte tijd werd de Chinaliteratuur verrijkt, verbreed en verdiept. Duidelijker dan tevoren groeide het onderscheid tussen de klassieke Chinese cultuur (poëzie, proza en filosofie) en het roerige Republikeinse China van na 1911. Daarnaast onderscheidde zich na 1 oktober 1949, toen de burgeroorlog tussen communisten en Guomindang ten einde liep en de Volksrepubliek China werd uitgeroepen, het nieuwe communistische China als een derde categorie. Doordat men zich deze onderscheidingen meer bewust was, werd het oude chinoiseriebeeld veel minder aanleiding tot dweperige verering maar veeleer een statisch, achterhaald paradijsvisioen, dat af en toe koketterend als een literair beeld werd gebruikt.

Na de Tweede Wereldoorlog richtte de sinologie in Frankrijk, Engeland en Amerika de aandacht op de studie van de klassieke en moderne Chinese literatuur. Er verschenen tal van belangrijke overzichtswerken, monografieën en wetenschappelijk ingeleide en verantwoorde bloemlezingen. Van enige invloed hiervan in Nederland buiten het vakgebied van de sinologen was in deze periode echter nog weinig te merken. Evenals voor de oorlog publiceerden Nederlandse sinologen hun werk vaak in het Engels. De Nederlandse sinologie had mede daaraan haar internationale reputatie te danken. Het Sinologisch Instituut in Leiden bezat een van de best uitgeruste bibliotheken ter wereld op dit vakgebied. Tot diens dood in 1954 stond het onder leiding van J.J.L. Duyvendak. In 1956 werd hij opgevolgd door A.F.P. Hulsewé (1910-1993).

Een ontwikkeling die genoemd dient te worden maar waarvan de invloed niet groot lijkt geweest, is de toename van het aantal in Nederland wonende peranakan-Chinezen vanaf ca. 1950. Na de Japanse capitulatie in augustus 1945 had Soekarno (1901-1970) de Republiek Indonesië uitgeroepen. Deze onafhankelijkheidsverklaring kon Nederland ondanks politionele acties niet ongedaan maken en in 1949 droeg het de soevereiniteit over aan Indonesië. Deze politieke verandering leidde tot de massale repatriëring van meer dan tweehonderdduizend Nederlanders en tot emigratie naar Nederland van leden van andere niet-autochtone bevolkingsgroepen, waaronder een

paar duizend merendeels hoog opgeleide Indonesische Chinezen. Hun culturele invloed bleef beperkt en ze vormden een aparte groep binnen de samenleving.

Het meest in het oog lopende gevolg van de repatriëring was de toename van het aantal Chinese (met het oog op de clientèle veelal Chinees-Indische) restaurants. Omdat immigratie uit de jonge Chinese Volksrepubliek moeilijk was, recruteerden de eerste restauranthouders – al langer in Nederland wonende Chinezen – hun personeel uit Hong Kong. Het aantal Hongkongers nam in de loop der jaren sterk toe. Deze Chinezen vormden een vrij gesloten op zelfverzorging gerichte groep, die maar zeer geleidelijk assimileerde en vrijwel losstond van de beter gesitueerde peranakan-Chinezen.⁵³⁷

6.2. HET KLASSIEKE PROZA

In de naoorlogse uitgeverswereld deed het oude China het uitstekend. Schrijvers en lezers verzetten hun zinnen na vijf jaar gedwongen isolement graag met lectuur en literatuur over andere culturen. De inhaalmanoeuvre die tijdens de oorlog met de publicatie van klassieke Chinese romans naar Duitse bewerkingen van Franz Kuhn (1884-1961) was begonnen, werd voortgezet. Binnen enkele jaren was er een uitgebreid aanbod van literatuur uit en over China. De achterstand die voor de oorlog was ontstaan ten opzichte van Duitsland, Engeland en Frankrijk, waar sinologen met veel succes tal van klassieke romans en verhalen in vertaling publiceerden, werd zo in Nederland voorzichtig ingehaald. Zoals voor en tijdens de oorlog bleven Duitse vertalingen – vooral die van Kuhn – het voornaamste oriëntatiepunt voor de hervertalers, die vrijwel zonder uitzondering geen sinologen waren.⁵³⁸

Een min of meer historische gebeurtenis was de publicatie van de eerste Nederlandse titel uit de Rechter-Tiereeks van R.H. van Gulik (1910-1967). In 1957 verscheen *Labyrinth in Lan-Fang*, daarna tot in 1969 met grote regelmaat gevolgd door zestien nieuwe titels, waaronder *Fantoom in Foe-Lai* (1958), *Het Chinese lakscherm* (1962), *Moord in Canton* (1964) en *Het spook in de tempel* (1968). Van Gulik had in Leiden Chinees en Japans gestudeerd en was al sinds voor de oorlog als diplomaat werkzaam in Azië. Zijn vrije tijd besteedde hij aan onderzoek en publicaties op sinologisch gebied. Hij maakte een Engelse vertaling van de achttiende-eeuwse Chinese detectiveroman *Dee Goong An, three murder cases solved by Judge Dee* (1949), die in een privé-uitgave goed werd ontvangen. Rechter Tie was een historische figuur uit de Tangperiode, die als scherpzinnige misdadonderzoeker was uitgegroeid tot een Chinese volksheld. Van Gulik had aardigheid in de figuur en begon nieuwe verhalen rond de rechter/detective te schrijven. Inspiratie vond hij in een dertiende-

eeuws Chinees juridisch handboek, dat hij in 1956 in Engelse vertaling publiceerde als *T'ang-yin-pi-shih "Parallel Cases from under the Pear-tree", A 13th Century Manual of Jurisprudence and Detection*. Van Gulik bewerkte de zaken tot spannende en verrassende detective-plots, met veel gevoel voor de kleurrijke en karakteristieke kanten van het leven tijdens de Mingdynastie. Zijn reconstructies van het antieke leven, waarin hij zeden en gebruiken, confucianisme, taoïsme en boeddhisme, spookverschijningen en geheime vechtkunsten met kennis van zaken verweefde, waren zo overtuigend dat de Universiteit van Chicago ze uitgaf in haar Chinese bibliotheek. De Chinese televisie zond enkele verhalen in een tv-bewerking uit.

Volgens de traditie van de Chinese detectiveroman liet Van Gulik meerdere zaken – meestal drie – door elkaar lopen. Dat was, evenals de historische setting, een novum voor de westerse detectivelezer, die inmiddels wel bekend was met Chinese speurders (Charlie Chan) en criminelen (Fu Manchu), maar doorgaans per boek één (moord)zaak, gesitueerd in heden of nabij verleden, behandeld zag. Bovendien verschilde de Chinese detectiveroman van de westerse *whodunnit* doordat de misdaad en de dader vanaf het begin bekend zijn. De Chinese detective – een rechter, magistraat of rondreizende censor – verzamelt feiten en gegevens die hem in staat stellen de schurk, ook als die een zeer machtig man is, zijn gerechte straf te geven. Een andere aantrekkelijke kant van de boeken was de door Van Gulik zelf getekende naïeve illustraties, qua stijl geïnspireerd op tekeningen uit de Mingperiode, waarop regelmatig halfnaakte vrouwen voorkwamen. De tekeningen illustreerden de erotische verwickelingen waarin Rechter Tie en zijn helpers of tegenspelers verzeild raakten.

De Rechter-Tieverhalen behoren tot de meest vertaalde en verkochte Nederlandse boeken in het buitenland. Ook in Nederland waren en zijn ze populair. Naast de boekuitgaven verschenen er versies in stripvorm, met tekeningen van Frits Kloezeman en, recentelijk, Dick Matena. Vanaf 1970 verschenen er geen nieuwe titels meer en raakte de rechter in het vergeetboek. In 1979 begon Elseviers echter een heruitgave die een groot succes werd. In 1982 verscheen voor het eerst de Nederlandse versie van *Dee Goong An*, het boek waarmee het allemaal was begonnen, getiteld *De vergiftigde bruid*.⁵³⁹

6.3. FILOSOFEN

De klassieke Chinese filosofie mocht zich na de oorlog in een toenemende belangstelling verheugen. Meer dan de rationele denkwereld van Confucius⁵⁴⁰ en zijn volgelingen spraken de mystieke geschriften aan. Naast vertalingen van de *Daode jing* van Laozi verschenen vertalingen en bloemlezingen van andere filosofen uit dezelfde

school.⁵⁴¹ Jef Last verzamelde vertalingen naar Liéh Tze (Liezi) en Yang Tsjoe (Yang Chu), eveneens taoïsten, in *Het ware boek der volkomen leegte* (1958). Interessant is het verband dat Last in zijn commentaar legt tussen het anarchistische denken en de maatschappijkritiek van Yang Tsjoe en het existentialisme. Daarmee gaf hij een vingerwijzing naar een verklaring voor de groeiende belangstelling voor de Chinese filosofen: hun werk sloot aan bij geestesstromingen waarin men na de oorlog een nieuwe ‘zijnswijze’ zocht.

Verder verscheen er een eerste Nederlandse vertaling van de beroemde Duitse editie van de *Yijing* door Richard Wilhelm, met het voorwoord van C.G. Jung, als *I Tjing, het boek der veranderingen* (1953), verzorgd door A. Hochberg-van Wallinga. Dit werk, dat een grote invloed op Jungs psychologische theorieën had, biedt een systeem van acht trigrammen (figuren van drie lijnen), samengesteld uit doorlopende (yang) en onderbroken (yin) lijnen, die kunnen worden gecombineerd tot vierenzestig verschillende hexagrammen (figuren bestaande uit twee bovenelkaar geplaatste trigrammen), waarmee wicelaars een situatie konden analyseren en voorspellingen doen over de ontwikkeling daarvan in het cyclische proces van de veranderingen van de Weg. De Chinese filosofie als basis van de Chinese cultuur van voor de Volksrepubliek was onderwerp van een inleidende studie van de hand van H. van Praag, getiteld *Spiegel der Chinese beschaving* (1959).

Een opmerkelijke literaire verwerking van de taoïstische leer van het midden werd gegeven in de roman *De dokter en het lichte meisje* (1951) van S. Vestdijk. De schrijver had zich eerder beziggehouden met de oosterse filosofie, met name met het boeddhisme, in zijn essay *De toekomst der religie* (1947). De roman zou aanvankelijk ‘De dokter en Laotse’ heten, maar die titel kon bij de uitgever geen genade vinden. De nieuwe titel en het onderwerp – de liefde tussen een dokter en een prostituee – zorgden voor veel verontwaardigde reacties en bevorderden de verkoop zeer.⁵⁴²

De hoofdfiguur, de arts Schiltkamp, leidt een plezierig bestaan als gewaardeerde praktijkwaarnemer, nog veraangenaamd door scharrelaffaires met de huishoudsters van zijn werkgevers. Een conflict met een veronachtzaamde patiënt en een ruzie met de vriend van een van de huishoudsters veroorzaken een soort identiteitscrisis en betekenen het einde van zijn rustige waarnemersbestaan. Schiltkamps keuze het praktijkwaarnemen eraan te geven, stelt hem voor de vraag hoe hij verder moet. Hij zwerft eenzaam door de stad, mijdt bekenden en komt tot het inzicht dat hij als levende dode temidden van levende doden leeft. Interessant is dat Vestdijk in de woorden waarin hij de crisis en het inzicht van Schiltkamp beschrijft nadrukkelijk afstand neemt van het existentialisme en de bijbehorende terminologie:

Neen, niet wat gij denkt, geen interstellare koude, geen nijpende eenzaamheid die wurgt en wurgt, geen gapende afgrond, geen wanhoop om de wanhoop van de wanhoop; alleen maar dit: telde men al het leven bij elkaar op tot iets jubelends, dan bleef er net zoveel dood als er was; en telde men alle dood bij elkaar op, dan zei het leven: een begrafenis met zevenklappers, we gaan kijken en wie dit wist, en nog een heleboel andere dingen wist, die leefde in het midden, het midden tussen leven en dood, tussen a en b en x en y, en goed en slecht, en alle andere weerhuispoppetjes. Hij was aan God gelijk. [...] Dit was de betekenis, dit was het geheim, het absolute dogma; zo en niet anders moest dat gevoel van ergens te staan náást zichzelf en ergens te zijn en niet te zijn worden verklaard.⁵⁴³

Dat midden hadden Confucius, Laozi en de levende Boeddha begrepen. Schiltkamp begreep het ook en trachtte het voor zichzelf te definiëren: ‘Het midden is niet een bepaald gebied, waar men zich bevinden kan of niet bevinden. [...] Het midden is een zeer beweeglijk iets, beweeglijker dan het leven en de verandering en het voorbijtrekken van krijgszuchtige scharen. Het midden is niet lui, het is snel als de bliksem, als het licht.’⁵⁴⁴ Het midden is een wankel evenwicht, waarvan hij beseft dat het bestaat bij de gratie van een spanningsverhouding tussen tegengelden. Zich verzoenend met de polariteiten tracht Schiltkamp het midden te vinden en te bewaren. Hij neemt een huisartsenpraktijk over en zijn eerste patiënt is symbolisch genoeg iemand die een zandkorrel in zijn oog heeft gekregen. Daarna komt er lang niemand meer, tot Schiltkamp zelf iets onderneemt om patiënten te werven.

De vuurproef voor zijn evenwichtstheorie vormt de relatie met een prostituee, op wie hij verliefd raakt wanneer ze hulp voor een abortus komt vragen. Schiltkamp bewaart in hun relatie een evenwicht tussen souteneur, minnaar en geslaagde huisarts; zijn liefde bestaat uit verlangen naar bezit en de bereidheid daarvan radicaal afstand te doen. Na een gelukkige periode krijgt het meisje genoeg van haar dubbelrol als ‘doktersvrouw’ en hoer en trekt ze zich uit ‘het leven’ terug om bij Schiltkamp te gaan inwonen. In deze nieuwe situatie kunnen beiden echter geen evenwicht vinden en het meisje gaat er onverwacht vandoor. Ze blijkt huishoudster bij een gepensioneerd PTT-ambtenaar geworden, van wie ze zwanger is als Schiltkamp haar opzoekt. De dokter ziet in dat hij ondanks zijn wijsheid over het midden enkele belangrijke zaken over het hoofd zag: de ‘hausse’ van hun gelukkige bestaan hield tegelijk een ‘baisse’ in en kon niet blijvend zijn. Er moest een nieuw evenwicht worden gevonden en dat zou in de man-vrouwrelatie alleen bereikt kunnen worden door het midden tussen man en vrouw: het kind. Het belang van het kind had Schiltkamp altijd ontkend en daardoor had hij de vrouw niet begrepen. Met dit inzicht bereikt hij een nieuw midden, samen met vrouw en kind.

In hoeverre Vestdijk zelf iets in de theorie van het midden zag, is op grond van het boek moeilijk vast te stellen. Schiltkamp hanteert een wel zeer geseclariseerde en

pragmatische interpretatie van Laozi's filosofie en de manier waarop hij toch nog in moeilijkheden komt en zich daar weer uit redt, doet vaak ironisch aan. Veel meer dan de ontoereikendheid van een abstracte levensfilosofie tegenover de biologische en psychologische drijfveren van de mens lijkt Vestedijk niet te hebben willen demonstreren.

Op geheel andere wijze verwerkte Maria Dermoût (1888-1962) invloeden van de Chinese filosofie. Ze werd geboren in Nederlands-Indië als kind van Nederlandse ouders en bracht daar – afgezien van korte periodes in Nederland (1901-1905 en 1914-1916) – het grootste deel van haar leven door. Vanaf 1933 woonde ze in Nederland en pas op latere leeftijd begon ze te publiceren. In haar romans en verhalenbundels bracht ze het Indië van rond de eeuwwisseling tot nieuw leven en verwerkte ze veel herinneringen. Daarin nemen de Indische belevingswereld en de inheemse kijk op de werkelijkheid een belangrijke plaats in. Maria Dermoût maakte zich het Indische perspectief eigen en vond in het organisch met boeddhisme en taoïsme vermengde volksgeloof een oplossing voor de westerse scheiding tussen leven en dood. Haar tweede roman, *De tienduizend dingen* (1955), gaf ze een motto van de Chinese taoïstische wijsgeer Ts'ên Shên (Jianzhi Sengcan, ?-606) mee, aan wie ze tevens de titel van haar boek ontleende: 'Wanneer de "tienduizend dingen" gezien zijn in hun eenheid, keren wij terug tot het begin en blijven wij waar we altijd geweest zijn.' Het ontbreken van de tegenstelling tussen leven en dood creëert een situatie van evenwicht, waarin herinneringen en overleden personen als een levende werkelijkheid voortbestaan. Ook in haar andere werk, onder meer de roman *Nog pas gisteren* (1951) en de verhalenbundels *De kist* (1958) en *De sirenen* (postuum, 1963), staat de oosterse ervaringswereld centraal. Dermoût gaf daarin een uniek beeld van de Indische samenleving, gezien van binnenuit. Op 12 september 1959 verscheen in Elseviers weekblad haar antwoord op een enquête over literaire voorkeuren. Ze koos Ezra Pounds naar Rihaku/Li Tai Po gemaakte 'Four Poems of Departure' en vertaalde zelf twee van de bij haar antwoord gepubliceerde vier gedichten, waaronder 'Afscheid'.⁵⁴⁵

Lichte regen op de lichte laag van stof.
De wilgenbomen in de hof van de herberg
worden al groener en groener.
Maar gij, Heer, drinkt nog een glas wijn eer gij heengaat.
Er zullen geen vrienden meer om u zijn
wanneer gij komt bij de poorten der stad.

Veel minder eerbiedig ging Harry Mulisch (1927) met de oosterse spiritualiteit om in

zijn roman *De diamant* (1954), die ‘een voorbeeldige geschiedenis’ tot ondertitel heeft. Het verhaal lijkt een parodie op de geschiedenis van de verspreiding van het boeddhisme en beschrijft de omzwervingen van de heilige, ‘eeuwig-allergrootste diamant’, de Siddharta, die het voorhoofd van de Boeddha siert. Het derde deel van de reis speelt ‘Aan de Yang-tze’, waar de diamant na een droom van keizer Ming-ti in de hoofdstad van de godin Kwan-Yin wordt aangebracht en een nieuwe religie doet ontstaan. Het deel dat in China speelt vermengt allerlei chinoiserie-elementen, waarin weinig verheven dialogen en intriges fel contrasteren met de verhevenheid van keizerlijke hoven en tempels. Raadgevers van de Tangkeizer Wei-tsoeng overreden hem de diamant als afscheidsgeschenk aan zijn dochter mee te geven, die met de koning van Tibet gaat trouwen. Daarmee wordt een eind gemaakt aan de volksvreemde godsdienst, zodat het confucianisme zich weer kan concentreren op haar concurrentiestrijd met het taoïsme.

In de sfeer van belangstelling voor de oosterse wijsgeren paste ook *De tuinen van Zen*, ‘een essay over het Zenboeddhisme’ (1959), waarmee Bert Schierbeek (1918-1996) deze levensfilosofie uit China en Japan in Nederland introduceerde. Ook Schierbeek wees op het verband tussen de Oosterse denkwereld en de existentiële filosofie. Hij baseerde zich voor een belangrijk deel op vrij recente Engelstalige studies over het Japanse Zenboeddhisme van D.T. Suzuki en Alan W. Watts. Vooral in Amerika was Zen na de oorlog onderwerp van studie geworden en kreeg het een belangrijke invloed in de tegencultuur-in-opkomst van de ‘Beatgeneration’, die in de jaren zestig zou overslaan naar Europa.

6.4. DICHTERS

Hoewel de vooroorlogse vertaalrage tot het verleden behoorde, bleef een aantal dichters geboeid door de klassieke Chinese poëzie. Voor een deel zetten hun vertalingen de Bethge/Klabund-traditie voort, maar door het ontbreken van de chinoiseriesfeer van voor de oorlog legde men de nadruk minder op het popperig porseleinen beeld van China dan op de menselijke gevoelens van alle tijden die uit de verzen spraken. Na de kritische geluiden van Schotman en Slauerhoff en de nieuwsitems over de chaos in China, was men er zich enigszins van bewust geworden dat het China van porseleinen paviljoenen en mandarijnen bitter weinig meer met het eigentijdse China had te maken.

Wellicht speelden de grotere belangstelling voor de Chinese prozaliteratuur en filosofie mede een rol bij deze accentverschuiving. In de Chinese romans werd het dagelijks leven in het oude China uitgebreid beschreven en kon de lezer zijn hart

ophalen aan exotische taferelen, terwijl hij flink wat wijzer werd gemaakt over het werkelijke China van toen. De geschriften over de Chinese filosofie boden aanknopingspunten om de poëzie beter te begrijpen en waarderen. De poëzie kon daardoor van een al te romantisch waas ontdaan worden en meer op de inhoud aanspreken. Dat nam niet weg dat de overeenkomsten in voorkeuren met de vooroorlogse nadichters groot waren en dat het verschil voornamelijk bestond in andere keuzes uit nieuwe en oude bronnen.

Bundels als *Herfst-maan, gedichten naar Chineesche teksten van Li T'ai-po* (1950) van G. Knuttel jr., *Ki Fong, een Chinese suite* (1956) van J.L. de Belder (1912-1981) en *Hart van jade* (1959) van Willem Brandt sloten naar titel en verskeuze dicht aan bij de vooroorlogse 'dweepers met het oosten'. Al legde men wat meer de nadruk op de boodschap, het beeld veranderde niet erg en de bundels boden dan ook – geslaagd of minder geslaagd – voornamelijk meer van hetzelfde. Zo breidde Knuttel de hoeveelheid vertaalde verzen van Li Tai Po met verdienstelijke vertalingen uit, waarbij hij zich baseerde op in Nederland zelden eerder gebruikte vertalingen.⁵⁴⁶ J.L. de Belder baseerde zich behalve op vele overbekende verzen van Bethge en Klabund op *La flûte de jade* van Franz Toussaint en verrijkte daardoor het arsenaal Chinese verzen, maar bracht weinig nieuws.⁵⁴⁷ Zijn vormgevoel en rijmtechniek lieten hem af en toe lelijk in de steek, zodat op die gebieden na Slauerhoff en De Mérode eerder stilstand of achteruitgang dan vooruitgang te constateren viel. Een van Toussaints zorgvuldige prozagedichtbewerkingen berijmde De Belder met negentiende-eeuwse dominee-dichter-allure (zie Bijlage 35).

Als gedichten het geslaagdst waren de bewerkingen die Willem Brandt maakte naar Robert Payne (*The White Pony*, een veelgeprezen bloemlezing uit 1947), Waley, Bethge, Klabund en S. Obata (*The Works of Li Po*, 1922). Helaas was de inbreng van Payne en Obata betrekkelijk gering, zodat er weinig nieuws onder de zon was. Van de zestig vertalingen zijn er zestien naar Li Tai Po, zes naar Po Tsju I en drie naar Tu Fu. Evenals bij De Belder ontbreken 'Het menselijk lot' van Confucius en een aantal overbekende oorlogsverzen niet. Onder de niet eerder vertaalde gedichten die Brandt kennelijk om de boodschap aanspraken waren er twee naar Po Tsju I (zie Bijlage 36).

Kort na de bundel van Brandt verscheen *Halflachend met de wijzen* (1959) van Elisabeth de Jong-Keesing (1911-2003), uitgevoerd als blokboek en met illustraties uit de Ming-periode. Het boekje valt op door de thematische ordening van de gedichten. Ze zijn ondergebracht in negen afdelingen: Ballingen, Oorlog, Armoede, Leven en dood, Halflachend met de wijzen, Dichtbij, Ver weg, Liefde, majeur en mineur en De dichter. Deze opzet benadrukt dat de verzen werden gekozen 'om wat ze ons te

zeggen hebben'.⁵⁴⁸ Verder vallen de eenvoud van de verzen en van de taal op en de afwezigheid van dichtelijke kunstgrepen in de doorgaans getrouwe vertaling, waardoor de structuur van de brontekst – veelal vertalingen van Waley – bewaard bleef. Door de gelukkige keuze voor Waley en deze werkwijze staan de gedichten dicht bij de Chinese tekst en vorm dan de meeste andere eerder in het Nederlands vertaalde Chinese verzen. Daarin plaatsten de formele eisen van de eerste vertaler en de herdichter zich doorgaans tussen de Chinese bron en het eindresultaat. De structuur van herhalingen en variaties, parallellen en antithesen is bijvoorbeeld goed bewaard in het volgende vers, een van de beroemde negentien oude gedichten (*Gushi shijiu shou*, eerste en tweede eeuw na Chr.):

Groen, groen
is het gras aan de oever.
Dicht, dicht
staat het loof in de hof.
Droef, droef
is de vrouw in de toren,
bleek, bleek
voor de tralies gezeten.
Blank, blank
haar gepoederd gelaat,
klein, klein
is de hand die ze uitsteekt.

Eens was ze een meisje dat danste in een theehuis,
nu is ze de vrouw van een zwervende man.
De zwerveling ging, maar kwam niet terug.

't Is hard alleen in een leeg bed te slapen'.⁵⁴⁹

In *Halflachend met de wijzen* is slechts een handvol gedichten opgenomen dat eerder werd vertaald. Li Tai Po is met geen enkel vers vertegenwoordigd. De overheersende eenvoud en soberheid zijn voornamelijk toe te schrijven aan de keuze voor gedichten van Po Tsju I (elf in totaal) en voor volksliedjes (waaronder de 'Ballade van Moe Lan'). De keuze voor Po Tsju I en Arthur Waley van De Jong-Keesing en – in mindere mate – Brandt, betekende een voortgang op de weg die Slauerhoff, en in zijn voetspoor Buddingh', had ingeslagen: eenvoud en soberheid zonder chinoiserie-franje. Daarmee kwam tevens een eind aan het Bethge/Klabund-tijdperk.

6.5. DE VIJFTIGERS

Naast de genoemde bundels is wat aan losse vertalingen van Chinese poëzie verscheen te verwaarlozen. Het poëtisch klimaat had zich na 1950 ingrijpend gewijzigd door de opkomst van de Vijftigers, een groep jonge dichters waarvan Lucebert (1924-1994), Jan G. Elburg (1919-1992), Gerrit Kouwenaar (1923), Hans Andreus (1926-1977) en Remco Campert (1929) deel uitmaakten. Ze zetten zich af tegen een nieuwe impasse in de Nederlandse poëzie, die was ontstaan in de jaren dertig en die na de oorlog voortduurde. De vernieuwingen uit de eerste decennia van de eeuw hadden geen vervolg gekregen en opnieuw had de sonnettenbakkerij de kop opgestoken. Het gewone woord, waarvoor een aantal dichters had gestreden, was gemeengoed geworden, maar de vormexperimenten waren doodgebloed. De doorsneedichter schreef weer in sonnetvorm over de kleine vreugden en smarten van het dagelijks leven.

De Vijftigers propageerden een radicale breuk met deze dichtkunst. In plaats van een vormpje waarin men op rijm wat sentiment goot, diende het gedicht een van regels bevrijd domein te worden waarin met woorden en klanken kon worden geëxperimenteerd. In plaats van een mededeling van iemand die zich dichter noemde, werd het gedicht een op zichzelf staand (autonoom) bouwsel van taal en klank, gebaseerd op associaties van woorden, klanken en beelden. De Vijftigers oriënteerden zich hierbij op de modernistische bewegingen van voor de oorlog en op dichters als Ezra Pound, T.S. Eliot, Herman Gorter, Paul van Ostaïen en Franse surrealistes als Antonin Artaud, René Char, Paul Eluard en Henri Michaux. Door deze voorkeuren sloegen ze als het ware het stadium over waarin de Chinese poëzie als voorbeeld kon dienen. Ook hun afkeer van het anekdotisch-huiselijke uit de sonnettenbakkerij stond waardering voor de Chinese poëzie in de weg, terwijl in de recente vertalingen weinig experimenteels was te vinden.

In Nederland had de vormtechnische kant van de Chinese poëzie weinig aandacht gekregen. De vertalingen van Bethge, Klabund en Waley waren normgevend en verder werd niet naar de authentieke vorm gekeken. Dat de klassieke Chinese poëzie stevast rijmde was men zich nauwelijks bewust. Ook in de andere landen was dit het geval. Beschouwingen over de technische kanten van de Chinese poëzie stonden veelal los van de vertaalpraktijk. Ezra Pound en Arthur Waley waren twee van de weinigen die zich met enig succes aan de bestudering van de vorm gewijd hadden en tot grote vertaalprestaties in staat waren gebleken. De invloed die ze daarmee op het modernisme in de Engelstalige poëzie hadden gehad en het verband van hun op de Chinese poëzie gebaseerde opvattingen met modernistische

vorminzichten werd niet onderkend. De Vijftigers sloten aan bij wat er na Pound en Waley was geschreven. Zo valt het voor een deel te verklaren dat er los van hun directe invloed verzen werden geschreven waarin de adagia van Pound en de techniek van Waley getrouw lijken te worden gevolgd. In extreme vorm zijn ze te vinden in de volgende twee – vrijwel perfect ‘Chinese’ – voorbeelden. Het eerste gedicht is van Lucebert, het tweede van Ellen Warmond (1930).

Visser van Ma Yuan

onder wolken vogels varen
onder golven vliegen vissen
maar daartussen rust de visser

golven worden hoge wolken
wolken worden hoge golven
maar intussen rust de visser⁵⁵⁰

Bij wijze van portret

Vlak kleurloos landschap: weiland, water,
geen wind,
ternauwernood wolken.

Vreemd naamloos lichaam: armen, adem,
geen liefde,
ternauwernood rust.⁵⁵¹

De parallellen in zinsbouw, het directe beeld, de afwezigheid van het ‘lyrische ik’, de gedachteneenheid per regel, het ontbreken van grammaticale verbindingen tussen de losse beelden (geen onderschikkingen of oorzaak-gevolgverbanden) wekken een Chinese indruk en roepen sterk de theorie en praktijk van Pound in herinnering. Hetzelfde is het geval met het volgende gedicht van de sinoloog/tibetoloog M. Ondeï (1923):

Chineze avond

Hoog gaan de wolken langs de hemel
en zoeken in de verste verten
naar een rustpunt.

Machtig staan de bergen aan de einder
te wachten op de sluier

die de nacht hun brengen zal.

Wijd liggen de vlakten open
voor het roofdier dat met fluwelen poten
hun aarde zal strelen.

Zacht veegt de wind over het meer
en jaagt de rimpelgolven
onder het riet van de oever.

Rustig volgt de oude zijn weg in de avond
kijkt nog eenmaal om
en sluit de deur van zijn hutje.⁵⁵²

De invloeden die werkzaam waren in de poëzie van de Vijftigers en van andere dichters die zich met nieuwe vormen bezighielden, zijn niet direct tot de Chinese poëzie te herleiden. Niettemin lijkt een indirecte invloed en verwantschap via de latere modernistische voorbeelden onmiskenbaar.

6.6. CHINOISERIE

Deze mogelijke invloed staat echter los van het chinoiserie-beeld waarmee enkele dichters speelden. Zo gebruikte Lucebert Cathay om het isolement zonder realiteitszin van de letterdames en letterheren waartegen de jonge dichters zich verzetten te symboliseren:

Verdediging van de 50-ers

kameraden, in onze conjecturale taal geschreven,
zijn onze verzen vaak te zwaar met ervaring geladen.
waren wij van europa de chinezen,
was holland een rose perzikentuin,
onze poëzie zou dan eenvoudig zijn,
zou zijn een kopje thee met rozenbladen.

maar in Holland staat een huis; daar wonen
vrezers voor luizen, ladelichters en voor sowjetraden;
daar wonen struise dochters, stoere zonen
die met een kale god in 't trapportaal
– terwijl de radio der burens raast –
in swing en sweet te niet, cellen zijn en daarna zaden.
[...]⁵⁵³

Lucebert verwerkte elementen van het oude China in nog een aantal gedichten, waaronder ‘poppen’ en ‘de grote muur’ uit *Amulet* (1957), ‘op de boerderij’ en ‘monk’ uit *Val voor vliegendgod* (1959) en ‘woe wei’, waarin het taoïstische van de wereld afgewende ‘zweven’ als een ‘ijskoude slaap’ wordt voorgesteld. Zijn gedicht over de jazz-musicus Thelonius Monk is het verrassendst:

monk

de duizelingwekkende mandarijn beveelt
afbraak van het porseleinen paleis
wulpse slaven slopen terwijl hij
in zijn jaden grot zich hinnikend inspint⁵⁵⁴

Jan Hanlo (1912-1969) schreef een chinoiserie in sonnetvorm:

sonnet

goeden nacht mandarijn
uw gouden mantel werd vandaag gebracht
en ook de blauwe van uw schoonzoon
en de witte van uw jongste dochter

het papaverveld is voor de helft omgeploegd
de witte hond heeft eindelijk wat gegeten
rijst en pindaboter, maar hij wacht nog
op de naam die hij zal dragen
in kwangsi heeft het zwaar geregend
er was een hevig onweer en daarna heeft
het zwaar en lang geregend

in de wilgebomen zweefde vanmorgen een geest
en de paarden voor de keizer zijn verzonden
de zeven paarden zijn vertrokken in twee wagens⁵⁵⁵

Een bijzondere bundel chinoiserieën werd ter gelegenheid van de jaarwisseling 1958-1959 uitgegeven door drukkerij-uitgeverij D. van Sijn & Zonen te Rotterdam. In een fraai uitgevoerd cahier, geïllustreerd met tekeningen van W. Giesbers en getiteld *Chinese poëmen*, werden zestien gedichten ‘uit verschillende bronnen’ bijeengebracht. Er bevonden zich twee bekende verzen van Li Tai Po onder, een van Wang Wei, een van Du Mu en daarna volgden minder bekende namen. Niet minder dan negen gedichten werden toegeschreven aan Syn-yu-seng. Bij nadere beschouwing van de

verzen van deze onbekende Chinese dichter rijst de zekerheid dat ze grappige pastiches zijn, waarin allerlei chinoiserie-elementen, recente Chinese geschiedenis en het westerse beeld van de Chinees zijn verwerkt. Opmerkelijk zijn bijvoorbeeld het zelfportret ‘Mijn aangezicht’ en een ongewoon up-to-date ‘Lied van de boer’ (zie Bijlage 37).

Behalve maatschappijcriticus toont Syn-yu-seng zich een dichter met oog voor de natuur (‘De goudvis’, ‘De kraanvogel’, ‘Bamboestengels’, ‘Als de maan oprijst’) en voor wijsgerige lessen uit het dagelijks leven (‘De viskoopman’, ‘Schijngestalten’):

Leven en sterven

Budha zegt: wie sterven wil
moet eerst leven,
de Zoon van Juda: wie wil leven,
moet sterven eerst,
maar ik, arme, leef en sterf
duizendvoud – elke dag.⁵⁵⁶

Wie verschool zich achter de naam van de Chinese dichter? Naar alle waarschijnlijkheid een in China liefhebberende of Chinees-Nederlandse firmant of medewerker van drukkerij Van Sijn (Syn-yu-seng). Hoe dan ook, met zijn/haar pastiches heeft hij of zij een weinig bekende maar onderhoudende bijdrage aan de Nederlandse literaire chinoiserie geleverd.

6.7. DE CHINESE REPUBLIEK (1911-1949)

Naast het klassieke China mocht ook de Republiek zich in de nodige belangstelling verheugen. De periode van burgeroorlog en bestuurschaos had in Europa indruk gemaakt en de literatuur uit en over die periode was in Nederland grotendeels nog vrijwel onbekend. Daar kwam snel verandering in door een stroom van vertalingen. Van het werk van Nobelprijswinnares Pearl S. Buck, die lang in China had gewoond en schreef over het leven op het platteland en in de stad tijdens de jaren twintig en dertig, verscheen herdruk op herdruk en tussen 1946 en 1950 werd het aantal vertaalde boeken van haar uitgebreid tot een twintigtal. Ook de boeken van Lin Yutang (1895-1976), een Chinese schrijver die zich voor de oorlog in de Verenigde Staten had gevestigd, waren een succes. Verder verschenen ook ‘vooroorlogse’ Chinese schrijvers voor het eerst in het Nederlands.⁵⁵⁷

De beroemdste Chinese schrijver uit de jaren twintig en dertig, Lu Xun (1881-1936), vormde het onderwerp van een proefschrift waarmee Jef Last te Hamburg

promoveerde in de sinologie. In zijn *Lu Hsün – Dichter und Idol; ein Beitrag zur Geistesgeschichte des neuen China* (1959) analyseerde hij de wijze waarop de onafhankelijke kritische geest na zijn dood door de Chinese Communistische Partij (waarvan hij nooit lid was geweest) werd gecanoniseerd. Eerder was een verhaal van Lu Xun, vertaald door Jozef Goedertier, verschenen: *Wroeging* (1953). Theun de Vries publiceerde een vertaling van Lu Xuns satire *De waarachtige historie van Ah Q* (1959; *A Gui zheng zhuan*, 1922).

Een opmerkelijke verschijning in de boekenproductie over China voor de communistische machtsovername was *Ming, een roman over China* (1954) van Hendrik Kusters. Het boek beschrijft de situatie in China tegen het eind van de burgeroorlog, eind 1948-1949, als de Guomindang snel terrein verliest aan de communisten en buitenlanders en nationalisten een goed heenkomen zoeken voor de rode legers. De hoofdpersoon, Ming, is de zoon van een rijke landeigenaar. Nadat Ming is geconfronteerd met de ellende van de boeren die zijn vader schatting moeten betalen, raakt hij in een soort existentiële crisis. De klassieke filosofen noch de traditionele geneeswijzen kunnen hem helpen. Uiteindelijk komt er een westerse dokter aan te pas. Die vertelt Ming over Jezus Christus en bezorgt hem een bijbel. Ming vindt daarin de antwoorden op zijn levensvragen, doet afstand van zijn luxe leven en kiest voor een zwervend bestaan, nadat taoïstische monniken die zijn vader in hun macht hebben hem als communist hebben aangegeven. Hij redt een man die aan zwaarmoedigheid lijdt sinds zijn vrouw onder onduidelijke omstandigheden overleed. Samen zwerven ze verder, op zoek naar de westerse dokter die zo veel van Jezus Christus wist. Door allerlei werkjes proberen ze in hun levensonderhoud te voorzien. Ze komen in aanraking met communisten, nationalisten, politie, linkse agitators en verzorgen in hun onschuld zelfs een opiumtransport voor de louche eigenaar van een bloemenboot (drijvend bordeel) in Kanton. In deze stad vinden ze de dokter en komen ze terecht in een gezelschap Amerikaanse zendingsartsen dat zich gereed maakt om het land te verlaten. Het is inmiddels zomer 1949 en her en der hoort Ming het populaire lied van de communisten:

De zon komt rood op in het Oosten,
China heeft een Mao-tse-toeng voortgebracht.
Hij zwoegt voor ons geluk.
Aiyayao, hij is de grote redder van ons volk.⁵⁵⁸

Na de gesprekken met de westerse christenen is het Ming duidelijk: niet het communisme is de oplossing voor China's kwalen maar het christendom. Hij trekt

met zijn vriend terug naar het dorp van zijn vader, die hij stervende aantreft. De man overlijdt en kort daarop is de burgeroorlog afgelopen. De communisten hebben de macht in handen. Ming en zijn vriend Koûng overzien het land vanaf een heuvel en kennen hun taak:

‘Daar is ons volk, daar is ons werk’, zei Ming terwijl hij zijn handen uitstrekte; ‘daar wonen zij die gebukt gaan onder zware lasten en Hem niet kennen die deze wil verlichten’.

Koûng knikte en dan daalden ze af.⁵⁵⁹

Deze Chinese zendingsdrang doet vreemd aan in een boek dat verder blijk geeft van een goede kennis van de Chinese situatie anno 1949. De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in het feit dat de roman werd geschreven door een gerepatrieerde Nederlandse zendingsarts, die voor de communistische machtsovername in Kanton werkte. In de roman komt deze figuur als het ware uit de lucht vallen als de assistent van een van de Amerikaanse artsen: ‘Hij heette Frits Bouwma en was van afkomst een Groninger. Bouwma was nog betrekkelijk jong en eigenlijk een beetje een idealist.’⁵⁶⁰ Het is deze Bouwma die de hoop uitspreekt dat de Chinezen ook zonder de westerlingen kennismaken met het christendom. Aan het slot van de roman gaf Kusters dat verlangen vleugels.

6.8. HET ARBEIDERSPARADIJS. DE VOLKSREPUBLIC VANAF 1949

Met de proclamatie van de Volksrepubliek China op 1 oktober 1949 plaatste het land zich binnen het wereldbeeld van de Koude Oorlog aan communistische zijde. Niettemin behoorde Nederland op 27 maart 1950 tot de eerste landen die de nieuwe regering erkende, al zou het tot 1972 duren voordat er diplomatieke betrekkingen op ambassadeursniveau kwamen.⁵⁶¹ Mao liet er geen twijfel over bestaan dat hij Marx, Engels, Lenin en Stalin als grote voorbeelden zag. Het nieuwe China richtte zich dan ook nadrukkelijk op de Sovjet-Unie en haar bondgenoten. Naar Russisch voorbeeld en met Russische hulp werd begonnen aan de opbouw van een socialistische staat. Deze politiek was aanleiding tot sterk verdeelde reacties in het westen. Voor de anti-communisten stond China aan de verkeerde kant en werd het een staat die in het internationale machtsspel in de gaten diende te worden gehouden. Voor links-georiënteerden kreeg het de status van het beloofde land dat was uitverkoren om het communistische paradijs van de toekomst te worden. Voor beide zijden gold dat de blik op het ware China werd vertroebeld door de eigen belangen. De anti-communisten zagen in China een achterlijk land waar het helemaal de verkeerde kant

uitging (ondernemers en investeerders waren gevlucht of werden uitgewezen, bedrijven werden stilgelegd of genationaliseerd). De communisten reageerden euforisch op de initiatieven van de regering om van China een welvarende socialistische staat te maken (landbouw en industrie werden gecollectiviseerd en gemoderniseerd).

Mao en zijn medeleiders bewerkten binnen- en buitenland met strenggeleide propaganda, waarin de realiteit al evenzeer aan de belangen werd opgeofferd. In die propaganda pasten gearrangeerde bezoeken van westerse communisten, Mao-sympathisanten en vrienden van China uitstekend. Vooraanstaande buitenlandse gasten, waaronder Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir, Noam Chomsky, Theodore Dreiser, Lion Feuchtwanger, Mary McCarthy, Pablo Neruda, Susan Sontag en Edmund Wilson, kregen een warme ontvangst.⁵⁶² Ze werden, angstvallig gescheiden van de Chinese massa's, langs modelsteden, modeldorpen, modelboerderijen, modelindustrieën, model-waterwerken, modelwegwerken etc. geleid en ontstaken in groot enthousiasme over wat China in een paar jaar had verwezenlijkt. Opnieuw stak een vorm van chinoiserie de kop op, ditmaal een politieke variant, gebaseerd op het vertekende beeld dat de reizigers tijdens hun bezoek en in met gulle hand verstrekte propagandabrochures aantroffen. Niet iedereen ging echter door de knieën voor de propaganda. Een aantal 'niet gelovige' reizigers bevestigde het schrikbeeld dat onder anti-communisten gekoesterd werd of deed er nog een schepje bovenop.

De reisverslagen van de fellow-travellers waren een merkwaardige mengeling van lofzangen, cijfermateriaal, prognoses, weergaves van gesprekken met modelarbeiders en modelpartijfunctionarissen en schimpscheuten op het rechtse stilzwijgen of scepticisme waarop China werd onthaald. Mao Zedong was in deze literatuur steeds een wijs en charismatisch leider aan wie het Chinese volk onnoemelijk veel te danken had. Het volk zelf was een levenslustige, hardwerkende, idealistische arbeidsmacht met een rotsvast vertrouwen in de grote roerganger en in een lichtende toekomst. Het was uit de hel van armoede en achterlijkheid in de voorhal van het communistische arbeidersparadijs beland. Landbouw en staalindustrie boekten ongekende vooruitgang, onderwijs en emancipatie doorbraken het traditionele analfabetisme en rolpatroon. Wat in de Sovjet-Unie van de jaren twintig en dertig slechts moeizaam op gang was te brengen en te houden, bleek in China van een leien dakje te gaan. Deze zich opdringende vergelijking moest de bezoekers wel enthousiast maken: zie je wel, het kon; de droom van het arbeidersparadijs werd werkelijkheid.

De droom over het Chinese arbeidersparadijs inspireerde Jef Last tot een

‘Chinese toekomstroman’, *De rode en de witte lotus* (1951), waarin de socialistische revolutie een ideale maatschappij realiseert. Dit revolutionair optimisme geeft een aardig beeld van de hoop die Last (en met hem veel links geëngageerden) op China vestigde. Eerder had hij een dergelijk gevoel gekoesterd voor de Russische revolutie, maar daar was hij na een bezoek met André Gide aan de Sovjet-Unie (1936) van genezen. De ontgoocheling deed hem zelfs besluiten de Nederlandse communistische partij te verlaten.

Theun de Vries was de eerste Nederlander die verslag deed van een bezoek aan het nieuwe China. Als communistisch schrijver en vertaler van Chinese literatuur (waaronder verzen van Mao, gepubliceerd in *De Chinese kalender, gedichten en spreuken uit dertig eeuwen*, 1956) was hij van harte welkom. In september en oktober 1958 (opvallend veel westerlingen bezochten China in september en oktober, op 1 oktober werd immers de grootscheepse herdenking van de bevrijding gehouden) reisde hij zeven weken door China. Zijn ervaringen verwerkte hij in *De meesters van de draak* (1959), dat behalve reisindrukken ‘enkele proeven van Chinese literatuur (onder meer Lu Xun), boerenpoëzie, anekdotes en volkshumor’ bevatte en was geïllustreerd met zwart-wit-foto’s en Chinese papierknipsels (volkskunst), houtsneden en tekeningen, gedrukt in blauw, groen en rood. Het was een boek waar de Chinese levensvreugde en het revolutionaire elan van afstraalden. De Vries was zeer opgetogen over wat hij zag in het nieuwe China. De ‘Honderd bloemen’-campagne (1957), waarin de Partij opriep tot openbare kritiek op de regering en haar programma, was achter de rug. Volgens De Vries hadden reactionaire elementen deze vrijheid van meningsuiting aangegrepen om te pogen de macht over te nemen, maar vanwege het onwankelbare vertrouwen van de massa in Mao en de Partij hadden ze geen weerklank gevonden.

De Grote Sprong Voorwaarts (1957-1959) was in volle gang. De volksmassa’s hadden in volkscommunes in korte tijd de landbouwproductie tot duizelingwekkende hoogten opgevoerd en de basis gelegd voor een zich snel ontwikkelende staalindustrie. Hun werklust en vertrouwen in de goede zaak deden een nieuwe volkspoëzie ontstaan en schrijvers trokken uit de stad naar het platteland om deze nieuwe inspiratiebron zelf te ontdekken.⁵⁶³ Een volksvers uit de provincie Hunan luidde:

Lof van de Arbeid

Het gras is nog niet groen,
de akker al in groen festoen.
De vogel zingt niet vrij,
wij zingen ’t voorjaar naderbij.

De haan is steeds nog stom,
 wij slaan al op de arbeidstrom.
 De maan is nog niet rond,
 de fakkels schijnen langs de grond.
 Wij springen vroeg uit bed,–
 een lange werkdag dient verzet!
 Ons leger keert niet eerder binnen,
 Voordat wij een recordoogst winnen!⁵⁶⁴

De Nederlandse schrijver werd zelfs persoonlijk aan Mao voorgesteld door kapitein Pong, bestuurslid van het genootschap voor culturele contacten met het buitenland dat De Vries had uitgenodigd. “Het is een Nederlandse schrijver!” riep hij daarbij tegen Mao, die glimlachend luisterde. “Ik had de eer, uw gedichten in mijn taal over te brengen,” zei ik aanvullend in het Engels. Iemand anders vertaalde het. “Goed, aha... ik dank u,” zei Mao en knikte mij toe.’ De Vries tekende dankbaar het portret van de staatsman-dichter: ‘ik [kon] mij bijna niet voorstellen, dat deze kalme, zachtzinnige man met de hoffelijke handdruk en bescheiden glimlach de taaie, onbuigzame voorvechter van de anti-Japanse oorlog en de nooit versagende gangmaker van de Bevrijdingsoorlog geweest is. Iedereen weet, dat Mao Tse-toeng een dichter van betekenis is: maar ik had toch niet kunnen denken, dat iemands dichterlijke hoedanigheden zich zo onmiskenbaar in zijn voorkomen zouden manifesteren als juist bij deze strijdbare, onverschrokken man.’⁵⁶⁵ In 1960 verscheen een bundeltje met negentien *Gedichten* van Mao Zedong, in Nederlandse vertaling van Theun de Vries, bij het ‘Uitgeversbureau voor vreemde talen’ te Peking, beter bekend als de Foreign Language Press – een Instituut dat vanaf 1954 in vlot tempo in het Engels vertaalde Chinese literatuur (dat wil zeggen zorgvuldig geselecteerd en zo nodig geretoucheerd werk van voor 1949 en aan de partijlijn trouwe moderne werken) op de markt bracht.

Behalve De Vries stelde ook de cineast Joris Ivens (1898-1989) zich onvoorwaardelijk aan Chinese zijde. In 1938 had hij voor Chiang Kai-shek een propagandafilm gemaakt over de heroïsche strijd van de Chinezen (met name de Guomindang) tegen de Japanners, getiteld *400 miljoen*. Twintig jaar later verzorgde Ivens een propagandistische documentaire over de massale Chinese protesten tegen de westerse inmenging bij de bestrijding van een bloedige revolutie in Irak. De korte film heette *De verontwaardiging van 600 miljoen*. Later zou Ivens aanzienlijk langere films aan China wijden.⁵⁶⁶

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Volksrepubliek in 1959 liet de Chinese regering een aantal niet-communisten uitnodigen om het land te bezoeken en de feestelijkheden van de eerste oktober bij te wonen. Een van de Nederlanders die het

land bezochten was de schrijfster Elisabeth de Jong-Keesing. Haar belangstelling voor China en de Chinese cultuur was al gebleken uit haar debuutnovelle *Brief aan Sai Poh* (1951), een literaire brief aan een Chinese vrouw die de schrijfster voor de oorlog in Penang had leren kennen, en uit haar toneelstuk *De jade boddhisatva* (1952). Kort na haar reis verscheen de bundel Chinese gedichten *Halflachend met de wijzen* (1959).

Het journaal van haar reis verscheen in 1960 als *Van Amstel tot Jangtse*. De voorbereidingen noemde De Jong-Keesing treffend ‘starten op de handrem’. Als niet-communiste realiseerde ze zich de anti-China houding van de pers en haar omgeving. Bij haar eerste stappen op Chinese bodem kwamen de eerste irritaties. Ze werd overspoeld met reclame en propaganda en noteerde na korte tijd bij elk gebouw dat werd aangeprezen de afkorting ‘i.t.m.g.’ (in tien maanden gebouwd). Ze hoefde zich geen illusies meer te maken over het waarom van de uitnodiging: ‘We moeten zien wat China gepresteerd heeft in tien jaar en dat thuis vertellen.’⁵⁶⁷ Dus fabrieken bezoeken, thee en cijfers en discussie na. Maar het contact met de mensen en de kennismaking met hun leefwijze bleken prettig en interessant. In communes sliepen mannen en vrouwen niet in aparte slaapzalen en lang niet iedereen was in het blauw gekleed. Langzamerhand maakte wantrouwen plaats voor enthousiasme: inderdaad, hier werd iets groots verricht, om later wat in te zakken door de vermoeidheid bij het aanschouwen van weer een fabriek, weer een commune, weer een landbouwproject. De schrijfster kon zelfs spreken met Chinese vakgenoten en kunstenaars. Maar de leuzen, de verering voor Mao Zedong en de eenzijdige verheerlijking van arbeid en arbeider herinnerden regelmatig aan het doel van de reis. Uiteindelijk bleef gematigd enthousiasme over: ze zou er geen communiste van worden, maar veel westerse vooroordelen bleken ongegrond.

In het jubileumjaar bezocht Geo Staad (pseudoniem van H. Polzer, later bekend als Drs. P.) eveneens China. Hij schreef er een kort maar zeer onderhoudend verslag over, ‘China even ingezien’, gebundeld in *Zeden en onzeden* (1966). Staad maakte zijn reis vanuit Indonesië, waar hij werkte, en ging niet gebukt onder het programma voor ideologische gasten. Hij reisde als toerist buiten de periode van de officiële ontvangsten en kon de bezoeken aan fabrieken en productiebrigades goedgemutst doorstaan door ze af te wisselen met uitstapjes naar aangename toeristische trekpleisters als de tuinen van Suzhou, de Muur en het Zomerpaleis. Hij schreef zijn prettige contact met de bevolking toe aan zijn gebrekkige kennis van de taal. Hij zou zich verdacht hebben gemaakt door bijvoorbeeld als volgt een gesprek te beginnen: ‘Wel heren, ik aanvaard bewogen uw hartverwarmende gastvrijheid, en hoe is de sociale verzekering geregeld? Laat u mij alstublieft een overjas met bontvoering

zien.⁵⁶⁸ Aan zijn ongedwongen rondreis danken we een mooie objectief-realistische blauwdruk van een fabrieksbezoek (zie Bijlage 38).

6.9. *CONCLUSIE*

In de periode na de Tweede Wereldoorlog tot 1960 zet zich de kort voor de oorlog al merkbare maar tijdens de oorlog op de achtergrond geraakte splitsing in het Chinabeeld door: via een flink aantal vertalingen van klassieke filosofische en literaire werken (een tendens die tijdens de oorlog doorliep) ontstaat er een duidelijker beeld van de cultuur van het oude China, dat met name na het uitroepen van de Volksrepubliek in 1949 gescheiden wordt van het beeld van het contemporaine China, dat steeds meer wordt ingevuld door recente berichtgeving uit het 'nieuwe' China. Daarin spelen auteurs van linkse signatuur als Theun de Vries en Jef Last een belangrijke rol, ook als vertalers van door de Chinese propagandamachine aanbevolen eigentijdse literatuur. Het Chinese charme-offensief bij het tienjarig bestaan van de Volksrepubliek in 1959 brengt voor het eerst ook niet-fellow-travellers naar China, waardoor een deels minder gepolitiseerd beeld ontstaat.

Uit werken van Vestdijk, Mulisch en Schierbeek blijkt dat de Chinese/oosterse filosofie binnen het existentialistische klimaat repercussies wekt en om een positiebepaling vraagt. Verder zet zich de tendens van autonomisering van de Nederlandse blik op China voort. Buitenlandse vertalingen of bewerkingen zijn niet langer voorbeelden voor vernieuwing, maar helpen het Chinabeeld te verbreden en uit te diepen. De meeste poëzievertalingen bieden geen vormvernieuwingen of -experimenten maar zoeken andere inhoudelijke accenten die deels loskomen van een stereotyperend Chinabeeld.

7. CHINA IN REVOLUTIE EN REVISIE (1960-1978)

7.1. EEN STAPJE TERUG NA DE GROTE SPRONG

In de vroege jaren zestig werd het betrekkelijk rustig rond China. De Grote Sprong Voorwaarts had in 1960 tot een catastrofe geleid en het land had tijd nodig om zich van die klap te herstellen. Bezuiniging, beperking en matiging waren geboden, zaken die zich moeilijk lieten rijmen met paradijsvisioenen. De contacten met de Sovjet-Unie waren aan het eind van de jaren vijftig flink verslechterd, mede vanwege de afwijzende houding van de Russen tegenover de Grote Sprong en de volkscommunes. In 1960 stopte de Sovjet-Unie alle technische en economische hulp aan China. Geïsoleerd van zijn belangrijkste bondgenoot en diens satellieten trachtte China zich op eigen kracht verder te ontwikkelen. Door zijn stellingname in internationale geschillen (Tibet, India, Cuba, Vietnam) raakte het land meer en meer geïsoleerd.

De breuk met de Sovjet-Unie leidde tot verdeeldheid in de westerse communistische gelederen. Voor een deel had China afgedaan, een ander deel bleef sympathiseren, maar met enige behoedzaamheid. Het uitblijven van stormachtige ontwikkelingen die het socialistische utopia naderbij zouden brengen, deed de aandacht dalen. Bovendien kreeg het linkse revolutionaire elan een nieuw paradijsexperiment gepresenteerd: Cuba. Naast de helden Che Guevara en Fidel Castro kon uiteindelijk alleen de Chinese revolutionaire held, Mao Zedong, zich handhaven. De door hem ontketende massacampagne van de Culturele Revolutie (1965-1971) bracht China weer terug in de schijnwerpers.

Het verslag van een bezoek aan China in 1963 van Jef Last, gepubliceerd in de *Haagse Post* (december 1963), is tekenend voor de linkse teleurstelling over het revolutionaire experiment in China. Het Chinese volk had het onmogelijke geprobeerd, maar het was niet gelukt. De Grote Sprong was een fiasco geworden en de regering koos voor 'een doodgewoon reformisme', dat de revolutionaire experimenten verving door een soort Nieuwe Economische Politiek.

Van de grote beloften is niets terecht gekomen. [...] met de arbeiders der gehele wereld, die zich verenigen moeten, bedoelt men voorlopig alleen nog de arbeiders, die het gegarandeerd met Mau eens zijn. [...] Ik begin verschillende reisverhalen over het nieuwe China beter te begrijpen. Als je met een gezelschap in een snel rijdende autobus zit, zie je weinig. Als een goede kameraad voortdurend praat en uitlegt, zie je wat hij wil dat je zien zult. Als je gastheren bijzonder aardig tegen je zijn, zie je alles roze, en door Mau Tse

Toeng zelf ontvangen te worden, schept verplichtingen. [...] Er is duidelijke vooruitgang, maar veel minder vooruitgang dan in de staten om China heen. Dat weten de Chinezen echter zelf niet en ook niet de delegaties, die in die andere staten geen kijkje gaan nemen. [...] De eenvoudigste luxe der arbeiders en boeren, die men in andere Aziatische landen vindt, is in China nog nergens bespeurbaar. [...] Dit zijn bittere woorden, die ik waarachtig niet voor mijn plezier schrijf. Hopelijk zijn ze ook over enkele jaren niet meer waar.

Een jaar eerder had Last al blijk gegeven van zijn reserves ten aanzien van de dichtkunst van de Volksrepubliek. In de inleiding bij zijn bloemlezing uit de Chinese poëzie vanaf de *Shijing* tot Mao, *Golven der gele rivier* (1962), schreef hij ‘Men zegt zelfs dat de gedichten van Li Tai Po ook thans nog door eenvoudige Chinese boeren gezongen worden, en ik wil dat graag geloven, want daar zijn tenminste nog liefdes- en drinkliederen bij, terwijl de officiële dichtkunst van de Volksrepubliek niet deugt als er geen tractor of mitrailleur in voorkomt.’ De bloemlezing onderscheidt zich van de vele eerdere door een keuze voor thema’s als macht, armoede en uitbuiting, door aandacht voor moderne dichters als Xu Zhimo (1895-1931), Guo Moruo (1892-1978), Lu Xun en Mao Zedong, voor moderne strijdlieden en volkslyriek. Het liedkarakter van de gedichten benadrukte Last door eenvoudige rijmende vertalingen. Een niet-rijmende proeve van kretologische volkslyriek uit 1958, vol verwijzingen naar leuzen en campagnes besluit de bundel:

De volkscommunes zijn het paradijs.
Arbeidskrachten en hulpbronnen zijn daar meer dan in de hemel,
Industrie en landbouw stormen gezamenlijk voorwaarts,
Eén jaar evenaart duizend jaar uit het verleden,
Alle soorten spoetniks stijgen naar de hemel,
De mechanisatie overtreft het plan,
’t Geluk komt in zicht voor miljoenen jaren!

Oostenwind blaast en honderd bloemen bloeien.
Wij hoorden wat ons Mau Tse-Toeng gebood.
De volkscommune wijst de weg naar het geluk.
De boeren, die dat horen, lachen blijde
Want als een bloem is onze volkscommune
Waarvoor een elk naar beste krachten zorgt.⁵⁶⁹

Jef Last is een Nederlandse representant van het type Chinalievende westerse intellectuelen dat na 1949 in verlegenheid werd gebracht. Voor de Bevrijding van China verbonden zij een grote liefde voor de klassieke Chinese cultuur met een grote sympathie voor het verschopte Chinese volk en een idealistische hoop op een betere

toekomst, die werd gepersonifieerd in de communistenleider Mao Zedong. Voor hun was het uitroepen van de Volksrepubliek een mijlpaal in de verbetering van de leefomstandigheden van het Chinese volk, die met enthousiasme werd begroet. Naarmate Mao's versie van het communisme echter haar monolithische en totalitaire aspiraties ontwikkelde, daalde het enthousiasme over het nieuwe China. In massacampagnes werden de banden met de klassieke cultuur doorgesneden: het confucianistische wereldbeeld werd via een indoctrinatiebombardement vervangen door een simplistisch en rechtlijnig geloof in Mao en de Partij. Verschillende acties richtten zich tegen de traditie, tegen intellectuelen en tegen westerse invloeden. De aantasting van de klassieke cultuur en de militaire annexatie van het boeddhistische Tibet van 1959 vervreemde westerse intellectuelen van communistisch China. Die vervreemding, waarin wat aanvankelijk verbonden was – de klassieke cultuur, de liefde voor het volk en het revolutionaire elan – door Mao c.s werd gescheiden, leidde tot pijnlijke abrupte of geleidelijke heroriëntaties. Zo distantieerde Hermann Hesse zich direct van het verbod op de klassieken en de inval in Tibet. Anderen namen later, na andere totalitaire wapenfeiten, afstand van het regime. De Culturele Revolutie zou de zwaarste beproeving voor deze vrienden van China worden.

7.2. MAO EN DE PERMANENTE REVOLUTIE

Terwijl onder intellectuelen die goed van de Chinese cultuur en geschiedenis op de hoogte waren een zeker scepticisme broeide, groeide in de opkomende tegencultuurstroom vanaf de tweede helft van de jaren zestig een dwepende verering voor Mao en het revolutionaire radicalisme van de Culturele Revolutie. De onvrede met de westerse welvaartsmaatschappij, die eind jaren vijftig aan de Amerikaanse westkust merkbaar werd, was overgeslagen naar Europa en groeide in studentenbewegingen. De jongeren zochten revolutionaire alternatieven voor het ge-en beregelde bestaan binnen een onwrikbaar reactionair 'establishment'. Hun interesses gingen uit naar bewustzijnsverruiming (drugs en oosterse mystiek), democratisering (feminisme, inspraak en zeggenschap aan universiteiten), politiek radicalisme (links revolutionair: anarchisme, pacifisme, Cuba, trotskisme, maoïsme) en taboedoorbreking (vrije liefde, openlijker beleefde (homo)seksualiteit).⁵⁷⁰ Tegenover de gevestigde orde werden de paradijsprojecties van popcultuur, hippiedom, Flower Power en provo gesteld. Door de roze bril van het anti-westerse utopisme zag men een paradijselijk China: een rijk waar de massa's – boeren, arbeiders, soldaten en studenten – het voor het zeggen hadden en waar was afgerekend met maatschappelijke ongelijkheid, traditionele rangen en standen en de privileges

van het kapitaal. De werkelijkheid telde niet; men zag – op een comfortabele afstand van de menselijke problemen en niet gehinderd door kennis van de maatschappelijke achtergronden en gevolgen – een droomstaat, waar alles was zoals men het in een paradijsvisioen wenste. Het was een nieuwe variant van het zestiende-eeuwse Portugese utopisme, van de politieke chinoiserie uit de achttiende eeuw en van het veel recentere enthousiasme van de eerste bezoekers aan de Volksrepubliek.

De Mao-rage uitte zich betrekkelijk onschuldig in de mode van Mao-petten, Mao-jasjes en rode sterren. Naar verluidt waren er maoïsten die op de zestiende juli in een rivier doken, uit solidariteit met de jaarlijkse Chinese herdenking van Mao's zwempartij in de Yangzi van 16 juli 1966. Iets minder onschuldig waren de vertalingen van Mao's standaardwerkje *Guerilla-oorlogvoering* (1965; *Yu-chin chan*, 1937) en het *Rode boekje* (1967; *Mao zuxi yulu*, 1964). Beide boekjes sloten aan bij militantere revolutionaire gevoelens, waarin China door sommigen zelfs als een potentiële bevrijder werd gezien (het had een atoombom en een waterstofbom!). Had Mao immers zelf niet gezegd: 'Uit de loop van het geweer komt politieke macht' en 'slechts door oorlog kan oorlog worden afgeschaft, wie het geweer niet wil moet het geweer opnemen.'⁵⁷¹ Het aantal maoïsten in Nederland bleef echter beperkt.⁵⁷² Voor de meeste 'alternatieve jongeren' (en wie was dat niet?) behoorden het rode boekje en de Mao-parafernalia vanaf eind jaren zestig tot ver in de jaren zeventig tot de modesymbolen van de tegencultuur, naast beeltenissen van Lenin, Trotski, Ho Tsih Min en Che Guevara, en een rijk aanbod aan Cuba, USSR, Vietnam en Albanië-speldjes, -badges, -stickers en -posters.

Mao's guerillaboekje verschaftte Harry Mulisch een motto voor zijn tijdsgeschrift *Bericht aan de rattenkoning* (1966), waarin hij enthousiast wees op de overeenkomsten tussen de acties van Provo en de guerillatactie van Mao.⁵⁷³ Het *Rode boekje* genoot een grote populariteit als alternatieve bron van wijsheid.⁵⁷⁴ Weinigen bekommerden zich om het feit dat het de vertaling was van een bloemlezing anti-imperialistische kreten, platitudes en quasi-diepzinnigheden uit de geschriften van de grote roerganger, samengesteld door Lin Biao ter ondersteuning van een campagne in het Volksbevrijdingsleger die de bestudering van het 'Mao Zedong-denken' moest bevorderen. Het boekje werd tijdens de Culturele Revolutie verplichte lectuur voor iedereen en droeg als zodanig bij tot een vergaande politieke indoctrinatie en Maocultus. De bloemlezing revolutionaire gedachten van Mao vond ook in Nederland grote aftrek, evenals *De Mao-strips* (2 delen, 1972), de eerste stripverhalen uit maoïstisch China die het westen bereikten. De flaptekst biedt een prachtig beeld van het revolutionaire pro-Mao klimaat waarin de strips in Nederland verschenen:

De presentatie van *De Mao-strips* door de Italiaanse uitgeverij Laterza was een der grote sensaties van de Frankfurter Buchmesse 1971. Voor het eerst waren hier in boekvorm strips bijeengebracht zoals die in miljoenenoplagen al enkele jaren circuleren in China als de producten van de door de culturele revolutie versnelde ‘Chinese contracultuur’. De strips, die heroïsche daden uit heden en verleden maar ook de dagelijkse strijd en inzet van de burgers voor het nieuwe China verbeelden, vindt men in China bij miljoenen in bazars, bij bushaltes, in kazernes, fabrieken, cafés, rondreizende bibliotheken voor de volkscommunes, op universiteiten, in warenhuizen, in treinen.

Evenals de Opera van Peking en de revolutionaire theaterwerken die in China zijn toegelaten, hebben de strips een toegespitste pedagogisch-politieke strekking en zijn de thema’s steeds revolutionair.

Tot de thema’s die we in *De Mao-strips* terugvinden, behoren de grote opiumoorlog van 1839, de revolutionaire agitatie in 1854, de beruchte Bokseropstand van 1901, de ellende van het opiumschiiven, het anachronisme van de confuciaanse voorschriften in een in evolutie verkerende maatschappij en natuurlijk de grote Chinese revolutie, de strijd tegen reactionaire imperialisten, Japanners, Amerikanen.

Deze uitgave is een curiosum voor alle liefhebbers van strips én voor geïnteresseerden in de tegencultuur die het China van Mao tegen het Westen wil opbouwen, als geharnast teken van een geheel andere wereld, voortgekomen uit de grootste revolutie in de geschiedenis.

De Mao-rage leverde ook de nodige Nederlandse vertalingen uit het dichtwerk van de grote roerganger op.⁵⁷⁵

Niet iedereen was onder de indruk van de dichtelijke talenten van Mao Zedong. Simon Leys sprak van ‘middelmatische en vaak onbeholpen poëtische producten [die] zich nauwelijks onderscheiden [...] van die van die honderdduizend amateurdichters die China in elke generatie telt’ en citeerde Arthur Waley die Mao’s gedichten treffend ‘minder slecht dan de schilderkunst van Hitler, maar niet zo goed als die van Churchill’ noemde.⁵⁷⁶ Mao’s gedachten en gedichten inspireerden de Vlaamse journalist Marc van Cauwelaert tot drie bundels parodieën, *Rood geurt de mandarijn* (1974), *Blauw blaast de lamabok* (1975) en *Bruin zuigt de potajuin* (1976), die hij uitgaf als vertalingen uit het werk van Lin Pi Jama (een variatie op de naam van Mao’s inmiddels ‘verongelukte’ rechterhand Lin Biao), ‘uit het Pidgin-Engels vertaald’ door ‘J. Remy Jade’ en ‘Sally C. Ladd’ en ‘Uitgelezen en gebundeld door Marc Fontenel’. De teksten zaten vol quasi-oosterse levenswijsheid en apodictische uitspraken, waarin nationalisme, despotisme en xenofobie doorklonken. Naast verzen die zich op Mao laten betrekken (zie Bijlage 39) levert de dichter ook verzen in de trant van de traditionele Chinese wijsheid:

zijn aan uw tafel
bij het avondmaal
onverwachts
uithuizige gasten
komen opdagen
zeg dan niet
terwijl gij met de rechterhand
de rijst aanreikt
en met de linkerhand
over de tafel wuift
weg vliegen
er zitten al vreters genoeg
aan tafel.⁵⁷⁷

7.3. OPKOMST EN ONDERGANG VAN MADURO-CHINA

Achteraf gezien aanzienlijk minder onschuldig was de Mao- en Chinapropaganda die het westen bereikte in de vorm van wetenschappelijke studies, maatschappijkritische essays, reisbeschrijvingen en politieke documentatie. Deze stroom nam in het begin van de jaren zeventig gigantische proporties aan en was in binnen- en buitenland aanleiding tot felle polemieken. De van-het-China-front-niets-dan-goeds-literatuur gaf een beeld dat in vertekening kon wedijveren met de politieke en filosofische geschriften uit de achttiende eeuw. Thuisblijvers en reizigers bedwelmde zich aan een ‘Maduro-China’ (de term is van Rudy Kousbroek) dat hét antwoord op de zelfhaat van het welvarende westen bood, maar bitter weinig met de realiteit te maken had. Evenals in de jaren vijftig werden China welgezinde reizigers (fellow-travellers) allergastvrijst langs model-dit, model-dat, model-zus en model-zo gevoerd, volgestopt met propaganda en lekker eten en op allerlei wijzen in de watten gelegd. Van werk- of concentratiekampen, politieke moorden, deportaties, afbraak van cultuur, wetenschap en intelligentsia drong niets door. Integendeel, mensen die als onafhankelijk waarnemer naar China waren gereisd of sinologen met kennis van zaken die twijfelden aan de maoïstische paradijsdogma’s, werden fel onder vuur genomen.

In Nederland manifesteerden zich onder meer prof. W.F. Wertheim (1908-1998) en leerlingen van hem, die onderzoek deden naar de leefomstandigheden van de boerenbevolking op het Chinese platteland, als felle Mao-propagandisten. Een belangrijk platform voor hen vormde het tijdschrift *China nu* van de Vriendschapsvereniging Nederland-China. Ook Nederlandse politieke waarnemers, vakbondsvertegenwoordigers, kunstenaars, juristen, hoogleraren en geestelijken bezochten China, om terug te komen met opgetogen verhalen. Bij zoveel lovende

ooggetuigenverslagen vielen kritiek en scepsis in het niet. Toch waagden enkelen het kleine of grote vraagtekens te zetten bij de jubelverhalen. Tot de fervente tegenstanders van Wertheim c.s. behoorden de columnisten Renate Rubinstein (1929-1990) en Rudy Kousbroek (1929). Polemieken werden uitgevochten in onder meer *De Volkskrant*, *Vrij Nederland*, *De Nieuwe Linie* en de *NRC*.⁵⁷⁸ Het voert te ver hier op de vaak pittige discussies in te gaan. Het onderwerp is een aparte studie waard en onder meer Jaap Kloosterman⁵⁷⁹ en Michel Korzec⁵⁸⁰ hebben al behartenswaardige dingen over de (Nederlandse) fellow-travellers geschreven.

In de Nederlandse boekproductie van Chinagangers weerspiegelde zich de controverse tussen gelovige dweppers en realisten. Als opmaat voor een stroom van reisverslagen verscheen in 1965 *China nu, een reus ontwaakt* van de marxistische journalist en fotograaf Leo Klatser (1914-2000). Hij bracht in 1964, aan de vooravond van de Culturele Revolutie en de westerse politieke Chinaraage, een bezoek aan de Volksrepubliek en schreef een opmerkelijk objectief reisverslag. Als vergelijkingsmateriaal voor de ontwikkelingen in communistisch China diende Klatser's grote kennis van het Sovjetcommunisme. Scherpzinnig analyseerde hij overeenkomsten en verschillen. De balans was positief. Ondanks de holle frasen van de moordende propaganda en de totalitaire methoden, was het land in ontwikkeling en leek het de slag van de Grote Sprong Voorwaarts te boven gekomen. Belangrijke tekenen na de breuk met de Sovjet-Unie waren de industrialisatie, de militarisering en de succesvolle proef met de eerste Chinese atoombom in 1964. China was op weg een grote mogendheid te worden, die een belangrijke rol in de wereldpolitiek en -economie zou gaan spelen. Klatser hield rekening met een terugdringing van de hegemonie van Mao Zedong en de opkomst van een nieuwe garde goed gespecialiseerde jongeren in politiek, handel en industrie. Een heroriëntatie in het internationale krachtenveld was nodig. De toekomst van China leek vol beloften. De Culturele Revolutie haalde echter een dikke streep door Klatser's prognoses.

In dezelfde sfeer van goede toekomstperspectieven schreef Jef Last een inleidend boek over het nieuwe China, *China, land van de eeuwige omwenteling* (1965). Zoals hiervoor al bleek, was Last teleurgesteld in een aantal 'verworvenheden' van de maoïstische vernieuwingen. Desalniettemin constateerde ook hij vooruitgang en een gunstig klimaat voor verdere ontwikkeling en bleef hij de communistische maatschappijvorm in China verdedigen, zoals in een korte aanbeveling bij *Rapport uit een Chinees dorp* (1968), een oorspronkelijk in 1963 verschenen en internationaal opzien barend sociologische documentatie bestaande uit interviews met Chinese plattelandsbewoners die de Zweedse politieke activist Jan Myrdal (1927) met zijn

vrouw maakte tijdens een bezoek van een maand aan het communedorp Liu Lin in het noorden van Shanxi:

Rapport uit een Chinees dorp bevat grondige en gedeeltelijk nog onbekende gegevens over het leven in en de geschiedenis van een klein, communistisch georganiseerd dorp. Men twijfelt geen ogenblik of de hier verzamelde feiten zijn juist, en het is niet de schuld van de auteur dat de toestand die uit deze feiten blijkt, belangrijk gunstiger is dan het beeld dat de anti-communistische propaganda van een communistische gemeenschap gewoonlijk tekent.

Intussen waren de goede diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en China ernstig verstoord geraakt door het 'lassersincident'. In 1966 werd een Chinese ingenieur die deelnam aan een congres over lastechnieken in Den Haag ernstig gewond op straat aangetroffen en in het ziekenhuis opgenomen. Hij zou uit een raam van de legatie waar hij was ondergebracht zijn gevallen of geduwd. Terwijl de politie een onderzoek instelde werd hij door personeel van de Chinese missie uit het ziekenhuis ontvoerd naar de Chinese ambassade, waar hij overleed. Het gebouw werd omsingeld met de bedoeling collega's van de man te ondervragen over het voorval. In reactie daarop werd de Nederlandse zaakgelastigde in Peking tot persona non grata verklaard, zonder toestemming China te verlaten. Pas na ruim vijf maanden mochten de andere Chinese congresgangers Nederland na een symbolische ondervraging verlaten. Uit het onderzoek bleek dat de man zelf 's avonds laat uit het raam was gesprongen om aan de controle van zijn collega's te ontsnappen. De ongelukkige affaire vertroebelde de Nederlands-Chinese betrekkingen gedurende lange tijd.⁵⁸¹

Inside-informatie over de Culturele Revolutie was intussen uiterst schaars en temidden van alle bewondering-op-afstand en kritische kanttekeningen was *Een jaar Peking. Op de fiets door de culturele revolutie* (1969) van Johan Jutten een bijzonder interessant curiosum. Jutten was in oktober 1965 naar Peking vertrokken om daar als docent Nederlands te gaan werken bij de journalistenopleiding van het Omroep Instituut van Radio Peking (Communication University China). Dat ging redelijk goed tot begin juni 1966 de Grote Socialistische Culturele Revolutie uitbrak. Jutten bood een indringende beschrijving van de manier waarop de 'volksbeweging' zijn leven en dat van andere buitenlanders en Chinezen op zijn kop zette en van de verwarring die in de eerste maanden ontstond. Al spoedig werd het onderwijs gestaakt en werd de buitenlanders verzocht het land te verlaten. Jutten vertrok op 6 oktober 1966 naar Nederland.

Een in deze periode opmerkelijk apolitiek overzicht van de ontwikkelingen in

China (en in Korea en Japan) tot kort voor het uitbreken van de Culturele Revolutie gaf W.Z. Mulder (1905) in *Die vreemde Oosterling. Een verkenning van de Oosterse mens en zijn denkwijze* (1967). Het was een publicatie voor een breed publiek van een man die het Verre Oosten uit eigen ervaring en grondige studie kende. Mulder was aan het begin van zijn carrière als koopvaardij-officier werkzaam bij de Java-China-Japan Lijn, studeerde tijdens de oorlog Sinologie in Leiden, Oosterse kunstgeschiedenis in Utrecht, werkte later bij diverse musea en bij het Koninklijk Instituut voor de Tropen en was sinds 1965 lector Oosterse talen aan het Department of Oriental Studies in Sydney. Zijn boek bood een uitstekende inleiding op de mentaliteit en denkwijze in Oost-Azië. Even a-politiek en informatief voor een breed publiek was *Chinese Looking Glass* (1967) van de Engelse journalist Dennis Bloodworth (1919-2005), die vanaf 1956 Verre Oosten correspondent was van *The Observer*. Hij schreef het boek, dat hij afrondde voor de Culturele Revolutie uitbrak, met de bedoeling inzicht te geven in de ontwikkeling van China in de twintigste eeuw. Dat was hard nodig, vond hij, ‘for the western conception of the Chinese seems to be like a disastrous and dog-eared pokerhand of unrelated cards, most of them left over from the last century.’⁵⁸²

Tijdens de eerste en meest radicale fase van de Culturele Revolutie (1966-1969) was China vrijwel volkomen van de buitenwereld geïsoleerd. Slechts enkele westerlingen waren in staat de gebeurtenissen uit deze periode met eigen ogen te aanschouwen. Onder hen bevond zich behalve Simon Leys en Alberto Moravia (1907-1990)⁵⁸³ ook de Nederlandse sinoloog en literatuurwetenschapper D.W. Fokkema (1931). In *Standplaats Peking, verslag van de Culturele Revolutie* (1970) beschreef hij zijn ervaringen tijdens een tweejarig verblijf (1966-1968) als zaakgelastigde van de Nederlandse ambassadeur te Peking.⁵⁸⁴ Het boek kon de maoïstische utopisten nauwelijks boeien en bevestigde de bange vermoedens van een kleine groep sceptische geesten. Maar dat waren rechtse rakkers, bourgeois, CIA-agenten of revisionisten. De scheidslijn was door de maoïstische propaganda haarscherp getrokken: wie niet voor was, was tegen en deugde voor geen cent. Mensen met de ware revolutionaire geest konden instemmen met de analyse van Cubareiziger Harry Mulisch, die in *Het woord bij de daad* (1968) schreef: ‘Omdat de chinezen, evenals de cubanen, het geluk hebben om te worden geleid door de radicaalste onder hen, kwam het tot de ontketening van de kulturele revolutie: misschien de meest fantastische gebeurtenis uit de wereldgeschiedenis. [...] Niets bewijst beter wat Mao voor iemand is, dat dit zonder noemenswaardige ongelukken kan gebeuren.’⁵⁸⁵ Temidden van de Mao-rage werd in 1969 door E. Zürcher aan het

Sinologisch Instituut in Leiden het Documentatiecentrum voor het huidige China opgericht.

Vanaf 1970 gingen tal van vooraanstaande maoïsten een kijkje nemen in het paradijs om zich op de hoogte te stellen van de vorderingen van de Culturele Revolutie. Thuisgekomen schreven ze dikke boekwerken die door gelijkgezinden werden verslonden. Tot de verplichte literatuur behoorden *De la Chine* (1970) van de Italiaanse communiste Maria-Antonietta Macciocchi, *La deuxième révolution chinoise* (1974) van de communistische journalist K.S. Karol en *Histoire de la révolution culturelle prolétarienne en Chine* (1970) van de Franse sinoloog Jean Daubier. De politieke chinoiserie leefde in Frankrijk sterk in de beginjaren zeventig. Het tijdschrift *Tel Quel* en bladen als *Le Monde* en *Le Nouvel Observateur* stonden er bol van.⁵⁸⁶

Onder de spraakmakende maoïsten bevonden zich André Malraux (die Mao in 1965 interviewde), Roland Barthes (artikelen in *Tel Quel*) en R. Étiemble (met naast tal van publicaties over de Chinese cultuur onder meer *Quarante ans de mon maoïsme*, 1976). De cineast Jean-Luc Godard (1930) had gefascineerd door het Chinese revolutionaire elan zijn film *La chinoise* (1967) gemaakt, waarin vijf jonge Fransen in Parijs in een commune het denken van Mao bestuderen en in praktijk brengen.

In het Engels verschenen lovende reisverslagen van onder meer Edgar Snow: *The Long Revolution* (1972), Joan Robinson: *The Cultural Revolution in China* (1969) en Harrison Salisbury: *To Peking – and Beyond* (1973). Het was voor de Chinagangers moeilijk de snelle ontwikkelingen in het land bij te houden en nog moeilijker deze in een juist perspectief te zien. Aan de chaotische eerste periode van de Culturele Revolutie was in 1969 een eind gekomen en met rigoureuze ingrepen werd de desorganisatie ongedaan gemaakt. Leidende figuren uit de voorgaande periode werden op zijsporen gezet of 'heropgevoed', terwijl behoudende of tijdens de Culturele Revolutie afgezette krachten, waaronder Deng Xiaoping (1904-1997), naar de voorgrond werden gehaald. Mao bleef in deze verschuivingen onaantastbaar. Anders was het gesteld met zijn belangrijkste medeleider in de Culturele Revolutie, Lin Biao. In 1971 kwam hij bij een vliegtuigongeluk om het leven. De Partij gaf een waterdichte lezing van het merkwaardige incident: Lin Biao zou een staatsgreep hebben voorbereid, die werd verijdeld. Daarna trachtte hij te vluchten naar de Sovjet-Unie in een vliegtuig, dat echter boven Mongolië neerstortte. In 1974 volgde een campagne tegen Lin Biao en Confucius, die in het kader van Mao's 'permanente revolutie' als reactionaire zondebokken fungeerden. De eerste zou met zijn staatsgreep het kapitalisme hebben willen herstellen, terwijl de oude wijsgeer sociale ongelijkheid had gepredikt.

De westerse Mao-adepten werden door China op de hoogte gehouden over de recente ontwikkelingen in het arbeidersparadijs via Engelstalige tijdschriften als *China Reconstructs* (1952-1989) en *Peking Review*, allebei zorgvuldig gecensureerde maoïstische propagandatijdschriften die via vriendschapsverenigingen – in Nederland de Vriend-schapsvereniging Nederland-China (VNC) – en linkse en extreem linkse politieke netwerken in enorme aantallen in het westen werden verspreid.⁵⁸⁷ Het taalgebruik van deze bladen zou een aparte studie waard zijn. Het houterige Engels en de exotische Newspeak, of liever gezegd Maospeak, boordevol vaste formules en clichés, werken onwillekeurig op de lachspieren maar werden in de jaren zestig en zeventig door fellow-travellers in de westerse wereld met grote instemming geconsumeerd en in een even houterig en clichématig revolutionair jargon nagepraat. Termen als de grote roerganger, Amerikaanse agenten, handlangers van het kapitalisme, vrienden en vijanden van het volk, revisionistische elementen, etc. behoorden tot het maoïstische standaardrepertoire en haakten zich vast in het westerse collectieve geheugen.⁵⁸⁸

Een probleem voor de Chinavrienden vormde echter de Chinese houding tegenover Vietnam. Als eerste land ter wereld had de net drie maanden oude Volksrepubliek in januari 1950 Ho Chi Minhs Democratische Republiek Vietnam erkend en samen met zijn bondgenoot de Sovjet-Unie bood China steun aan het communistische Noord-Vietnam. Na de breuk met de Sovjet-Unie in 1960 bleef China Ho Chi Minh steunen maar raakte het land in een concurrentiestrijd verwickeld met de Sovjet-Unie, die vreesde dat de Chinese invloed in Vietnam te groot zou worden. Behalve militaire adviseurs en technici, leverde China voedsel, munitie en grote hoeveelheden wapens aan Noord-Vietnam. De breuk met de Sovjet-Unie leidde tot verdeeldheid in de communistische wereld en die werd nog vergroot toen de Russische politiek duidelijk streefde naar de positie van communistische supermacht in Oost-Azië. Maar zo lang Mao Zedong zich bleef verzetten tegen het Amerikaanse imperialisme in Vietnam kon hij op steun in het linkse westen rekenen. China voelde zich echter door de Sovjet-Unie in zijn machtsaspiraties bedreigd en zag de Russische manoeuvres in Indochina en Oost-Azië als een poging het land te omsingelen. Tot grote verontwaardiging van veel westerse communisten begon het land vroeg in de jaren zeventig vredesonderhandelingen met Amerika, aanvankelijk tussen Zhou Enlai (1898-1976) en Henry Kissinger (1923) maar al spoedig tussen Mao Zedong en president Richard Nixon (1913-1994). Binnen het machtsspel met de Sovjet-Unie en uit vrees dat een verenigd Vietnam als bondgenoot van de Sovjet-Unie Indochina zou gaan domineren, steunde China tezelfdertijd de Rode Khmer van de radicaal

maoïstische Pol Pot (1925-1998) in Cambodja. De situatie leidde tot de Vietnamees-Cambodjaanse oorlog (1978), die in wezen een krachtmeting tussen de Sovjet-Unie en China was. Noord-Vietnamese hostiliteiten tegen Chinese Vietnamezen, een geschil over aanspraken op de Spratley-eilanden en Noord-Vietnamese beschietingen van Chinese grensdorpen leidden in februari 1979 tot de Chinees-Vietnamese oorlog, inmiddels onder de regering van Deng Xiaoping. De oorlog eindigde onbeslist – beiden landen claimden de overwinning – maar het Chinese machtsvertoon bij de inval in Vietnam, het grote aantal doden en de enorme verwoestingen die het terugtrekkende Chinese Volksbevrijdingsleger met zijn verschroeide-aardetactiek aanrichtte bezorgden het land een slechte pers. In de jaren tachtig deden zich een groot aantal grensincidenten voor en pas in 1999 werd tussen beide landen een verdrag over de nationale grenzen getekend.⁵⁸⁹ De Chinese verhouding tot Vietnam sinds 1960 zorgde voor grote verdeeldheid en gevoelens van ongemak onder westerse communisten en deed het beeld van China in hun kringen geen goed. Na de dood van Mao Zedong en de komst van Deng Xiaoping werd China door hen met nog meer wantrouwen bekeken.

Op internationaal politiek gebied veranderde China's positie na 1970 ook aanzienlijk. In 1971 werd de Volksrepubliek lid van de Verenigde Naties, wat leidde tot een groot aantal diplomatieke erkenningen. Nadat in 1971 een Amerikaans tafeltennisteam op Chinese uitnodiging in Peking speelde, bekrachtigden Mao en president Nixon in 1972 met een partijtje pingpong de hernieuwde contacten tussen China en de Verenigde Staten. China ontsteeg aan zijn isolement en versterkte in de komende jaren de politieke en economische banden met tal van landen. Op 9 september 1976 overleed Mao Zedong en kort daarop werden zijn weduwe Jiang Qing (1914-1991) en drie van haar en Mao's meest radicale medestanders wegens samenzwering gearresteerd. Een felle campagne schilderde hen af als 'de Bende van Vier' die verantwoordelijk waren voor de willekeur en het machtsmisbruik van de Culturele Revolutie. De zondebokken werden tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Via deze manoeuvre redde de Partij Mao's reputatie en kon de nieuwe regering onder leiding van Deng Xiaoping het maoïsme begraven en een radicale koerswijziging in de politiek realiseren. Vanaf 1978 werden belangrijke zuiveringen in de Partij doorgevoerd en begon men aan de formulering van een grondwet. Tevens kreeg op het gebied van de buitenlandse betrekkingen een open-deurpolitiek gestalte en werd het toerisme naar China aangemoedigd. Vanaf 1979 bestonden er mogelijkheden voor Chinese studenten om in het buitenland te gaan studeren.

De snelle veranderingen brachten de westerse maoïsten in een moeilijke positie.

Na de ondoorzichtige Vietnamproblematiek werd nu in korte tijd het radicaal revolutionaire paradijs ontmanteld en de grillige zuiveringen en koerswijzigingen gingen vaak regelrecht in tegen wat voor onwrikbare waarheden werd gehouden. Na een periode waarin maoïsten zich in hun interpretatie van de feiten vaak roomser dan de paus toonden of met elk veranderingsbriesje meezwenkten, zakten het enthousiasme en de belangstelling langzamerhand weg.

Na het zakelijke en feitelijke relaas over de Culturele Revolutie van D.W. Fokkema, verschenen ook in Nederland in snel tempo meer boeken van ooggetuigen. Conform de geest van de tijd waren de auteurs in twee kampen te verdelen, die in polemieken in verontwaardigde strijd raakten: die van de onverbetterlijke enthousiasten, vurige maoïsten of ontevreden met de westerse cultuur en die van kritische toeschouwers en sceptici. Tot de eerste groep behoorden onder meer de vurige Mao-gezinde polemisten W.F. Wertheim, zijn leerling, de sociologe Loes Schenk en haar man, de planoloog Hans Schenk. Een medestander op politiek gebied was Jaap van Ginniken, die in 1974 een studie getiteld *De linkse stroming in China* publiceerde. Een opmerkelijk reisverslag was *Chinees reisboek* (1973) van de bekende conservatieve politieke commentator G.B.J. Hiltermann (1914-2000) en zijn vrouw, de *Haagse Post*-redactrice Sylvia Brandt Buys. Heel anders dan men wellicht zou verwachten kwam het echtpaar laaiend enthousiast thuis: 'Mao Tse-toeng tracht in grote Volkscommunes een pastoraal communisme, met een menselijk gelaat, te doen ontstaan, waarin landarbeiders, fabrieksarbeiders en intellectuelen zij aan zij werken en leven. [...] Mao Tse-toeng wil niet alleen de samenleving maar ook de mensen verbeteren.'⁵⁹⁰ Toen Hiltermann aan het eind van de reis uit Kanton in Hong Kong aankwam noteerde hij:

Wat een vernederende ervaring, dat dit weerzien met dit stukje van mijn vrije wereld mij geen sensatie van opluchting bezorgt – na de Volksrepubliek. Misschien is de vergelijking niet billijk. Ongebreideld communisme kan leiden, leidde bijna altijd, tot onmenselijke tirannie. Ongebreideld kapitalisme kan leiden tot afgrijselijke uitbuiting. Hong Kong is zo'n griezelige vrucht van dat ongebreidelde kapitalisme – een unieke, giftige, veelkleurige en bedwelmende bloem van de vrije wereld. De Volksrepubliek daarentegen is nu juist – maar ook pas net, en God weet voor hoe lang (of voor hoe kort!) – een ingetogen waardige gemeenschap. Daar wordt met aandoenlijke ernst gepoogd het communisme met een menselijk gezicht waar te maken.

Niet dwepend als zovele voorgangers (daaronder nota bene Harrison Salisbury van de New York Times) maar met warme sympathie kijk ik terug naar de silhouetten van de heuvels waar de Volksrepubliek China begint.⁵⁹¹

Niet-maoïstische ontevreden met de westerse cultuur vonden naast de ware

gelovigen een plaats in de verzamelbundel reisindrukken en opinies *Nederlanders over China* (1977). De schrijfster Margaretha Ferguson (1920-1992) schaarde zich met haar reisboek *Een Haagse dame in China* (1975) aan de zijde van de niet-maoïstische cultuurcritici. De feministe en socialiste Anja Meulenbelt (1945) toonde een even groot als onrealistisch enthousiasme over de vrouwenemancipatie in China in haar boek *Feminisme en socialisme* (1976) en zag veel van haar geestdrift bevestigd tijdens een Chinareis, waarvan ze verslag deed in *Kleine voeten, grote voeten* (1982).

Tot de kritische toeschouwers en sceptici behoorde onder meer de schrijfster Renate Rubinstein, die zich al eerder in polemieken met Wertheim en Schenk had gemanifesteerd. In 1975 reisde ze in het gevolg van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep vijf dagen door China. Haar reisindrukken, gelardeerd met polemische uithalen naar binnen- en buitenlandse Mao-adepten, publiceerde ze in *Klein chinees woordenboek* (1975). Tussen de andere reisverslagen valt het op door Rubinsteins neiging zich vragen te stellen over zaken die andere reizigers vrijwel zonder uitzondering vanzelfsprekend of niet vermeldenswaard vonden. Zo constateert ze dat de Chinareizigers zeer luxueus en zeer geïsoleerd leven en met z'n allen voortdurend door dezelfde gebieden reizen. De grootte daarvan kan niet meer dan 5% van heel China uitmaken. De rest van het land mag men niet in. 'Dat moet je er toch tenminste bijzeggen, vind ik.'⁵⁹² Verder verwondert ze zich onder meer zeer over de campagne tegen de 'rechtse revisionist, vermomd als linkse ultra-devisionist' Lin Biao en Confucius. In haar hotelkamer pakte ze de telefoon op en draaide een willekeurig nummer, waarop ze een geluidsband te horen kreeg met de kreet 'Weg met Lin Piao, weg met Confucius'.⁵⁹³ Ze kan zich de verbinding tussen de twee enigszins voorstelbaar maken door westerse analoge voorbeelden als 'Strijd tegen Han Lammers en Jezus' of 'Weg met Socrates en Paul de Groot'.⁵⁹⁴ Als ze na vijf dagen uit Peking vertrekt, zijn vele twijfels en vragen gebleven. De reis leek een bizar toneelstuk, waarvan de ontknoping onduidelijk bleef:

Zodra het vliegtuig met de Nederlanders uit het oog verdwenen was kletsten onze gidsen, tolken en bewakers zich op de dijen, sloegen dubbel van het lachen, trokken lange neuzen, rukten hun petten af en hun jassen uit. Uit hoeken en gaten kwamen reeds hun vrouwen en vriendinnen aangehold met wijn en bier en omhelzingen. Iedereen was blij en ze gingen bij de Chinees eten om het einde van de voorstelling te vieren.

Of: Zodra ons vliegtuig uit het oog verdwenen was, trok Mr. Fang zijn revolver en schoot ze één voor één neer: Yi omdat-ie zo zenuwachtig was geweest. Sjen omdat-ie zich versproken had in de auto en Tjeng omdat die hem altijd al gehinderd had. Opgelucht trok hij vervolgens zijn van glimlach verkrampde kaken recht en spoedde zich rechtstreeks naar het Pekings Bureau Voor Openbare Veiligheid.

In elk geval, het was een groots toneelstuk geweest, maar het is best mogelijk dat

het na ons vertrek gewoon doorging.⁵⁹⁵

De veranderende politieke situatie in China werd verder onder meer gevolgd door Jef Last (*Vuurwerk achter de Chinese muur*, 1970) en Bart Tromp (*China op het breukvlak*, 1974). E. Zürcher en D.W. Fokkema redigeerden een bundel artikelen waarin kritisch werd teruggekeken op de Culturele Revolutie, *China nu, balans van de Culturele Revolutie* (1973).

Op internationaal niveau werd de politieke chinoiserie van de jaren zestig en zeventig met grote kennis van zaken en tal van bewijsplaatsen ontmaskerd in *Ombres chinoises* (1974) van Simon Leys. Achter dit pseudoniem, geïnspireerd op de romanfiguur René Leys van Victor Segalen, verschool zich de Belgische sinoloog en China-watcher Pierre Ryckmans (1935), die eerder een ‘kroniek van de Culturele Revolutie’ had geschreven, gebaseerd op honderden officiële en officieuze Chinese documenten uit de periode 1967-1969. Dit boek was in 1971 verschenen als *Les habits neufs du président Mao*. Beide boeken van Leys werden in het Nederlands vertaald en verschenen respectievelijk als *Chinese schimmen* (1976, met een voorwoord van Rudy Kousbroek) en *De nieuwe kleren van Voorzitter Mao* (1978). Ze waren de inzet van felle discussies en betekenden een gevoelige slag voor en een blijvende onttakeling van de mythen over Mao en de Culturele Revolutie. Leys herleidde de ziende blindheid van de maoïsten tot enkele zeer eenvoudige factoren: ze kenden geen woord Chinees en waren dus overgeleverd aan de Chinese propagandafaçade; de goede ontvangst en de uitstekend georganiseerde uitstapjes vervulden de reizigers met grote dankbaarheid en onwankelbaar vertrouwen in de Chinese kameraden; de thuisblijvers waren door hun gebrek aan kennis van het Chinees eveneens aangewezen op de Chinese propaganda en moesten het verder doen met de juichende verslagen van de in de watten gelegde, nog nagenietende reizigers, die in percentages, feiten en prognoses tot ver achter de komma overeenkwamen met de propaganda uit de *Peking Review* en *China Reconstructs*. Een boosaardig-satirische “inside”-blik op de Culturele Revolutie gaf K. Friedmann in *800.000.000 spijkers op laag water (getuigenissen van de eenvoudige rijstboer Lao-Woe-Se)* (1973).⁵⁹⁶ Het boek zou oorspronkelijk zijn geschreven in het Chinees en zijn vertaald door Karl Friedmann. Aangenomen wordt dat Friedmann zelf het boek schreef. Over de auteur is verder niets bekend, maar hij was uitstekend ingevoerd in het onderwerp en schreef een buitengewoon onderhoudende anti-Mao-chinoiserie, die naar het zich laat aanzien in Duitsland en Nederland weinig sporen naliet. Kennelijk werd het fenomeen nog te serieus genomen om er grappen over te maken.

Enkele jaren later ontzenuwde de Poolse filosoof en ideeëngeschiedenis-

specialist Leszek Kolakowski (1927) in zijn *Geschiedenis van het marxisme* (1981, oorspr. versch. 1976) de marxistische pretenties van het maoïsme. Hij verwonderde zich over het goede onthaal daarvan in het westen.

In de geschiedenis van het marxisme moest de maoïstische ideologie vermeld worden, niet omdat Mao de marxistische erfenis op enigerlei wijze “ontwikkeld” heeft, maar omdat gebleken is hoe ongewoon soepel doctrines zijn, die om welke historische redenen dan ook, een grote invloed verkregen hebben. Naast een marxisme dat het werktuig van het sovjetimperialisme is geworden, hebben we een marxisme dat de bovenbouw of ook het ideologisch bindmiddel is van een groot land dat zich probeert te bevrijden van zijn technische en economische achterstand op een andere wijze dan door middel van de gewone regels van de markt (die voor vele achtergebleven landen in feite niet haalbaar zijn). Het marxisme werd tot de idee van een machtige, sterk gemilitariseerde staat die met geweld en ideologische manipulatie de maatschappij voor moderniseringstaken mobiliseert. Zeer zeker hield het marxisme traditioneel wezenlijke elementen in die [...] de grondvesting van totalitaire vormen van macht konden dienen. Aan één zaak kon echter geen twijfel bestaan: het communisme, zoals Marx dat opvatte, was een toekomstverwachting voor ontwikkelde industriële landen en niet een organisatievorm van een boerenbevolking voor het scheppen van de rudimenten van industrialisatie. Het bleek echter dat ook dat laatstgenoemde doel gerealiseerd kan worden met hulp van een ideologie, waarin restjes marxisme vermengd zijn met een agrarische utopie en met tradities van het Oosterse despotisme, waarbij dit mengsel het marxisme par excellence wordt genoemd en met zeker succes functioneert. De ideologische verblinding met betrekking tot het Chinese communisme komt ons bijna ongelooflijk voor. Intellectuelen die het Amerikaanse militarisme niet verontwaardigd genoeg kunnen veroordelen, kunnen nauwelijks woorden vinden voor hun enthousiasme voor een maatschappij waarin kinderen vanaf hun derde jaar militair worden opgevoed en waarin de algemene militaire dienstplicht vier of vijf jaar duurt. Een staat, waarin de arbeidsdiscipline ongelooflijk streng is, waarin vakantie eenvoudig niet bestaat en de meest puriteinse seksuele moraal heerst (om maar niet te spreken van het gebruik van verdovende middelen), genoot respectievelijk geniet een enorme populariteit onder de hippies. In een deel van de christelijke literatuur wordt er zeer positief over geschreven, hoewel de religie in China meedogenloos vernietigd is.⁵⁹⁷

7.4. FILM EN OPERA

In het post-Culturele Revolutie tijdperk waren de verschijning van een China-film en twee China-opera's opmerkelijk. Filmer Joris Ivens had zich met zijn eerdere filmwerk de reputatie van vriend van het volk verworven, aan wie zelfs een Chinese monografie werd gewijd. In de periode 1971-1975 kreeg hij de gelegenheid een film te maken over het China van ‘de Bende van Vier’ na de desastreuze jaren van de Culturele Revolutie. Het werd een maar liefst twaalf uur durend documentair epos, waarin Ivens de ‘leugens over China’ die door anti-maoïsten in het westen werden

rondgestrooid ‘ontmaskerde’.⁵⁹⁸ De film heette *Hoe Yukong de bergen verzette*, een verwijzing naar de door Mao zeer gekoesterde legende uit de *Liezi* over een oude man die twee bergen wist te verzetten door het geduld van vele generaties werkende handen, en tevens de titel van een van Mao’s beroemdste artikelen, waarin hij de parabel toepaste op de communistische revolutie.

De Nederlandse componist Peter Schat (1935-2003) bewerkte eind jaren zeventig het sinds de zeventiende eeuw populaire Chinese verhaal *Aap verslaat de knekelgeest* tot een ‘strip-opera’ op basis van een in 1964 in Peking uitgegeven geïllustreerde versie.⁵⁹⁹ Voor Schat was het werk ‘naast veel meer, een uitdrukking van mijn politieke visie op de anti-kernwapendemonstraties in die dagen (de ‘Hollanditis’) Ik identificeerde me met Aap in zijn niet aflatende strijd tegen de Grote Illusie: het eenpartij-utopia dat de landen van het oosten in een dodelijke greep hield.’⁶⁰⁰ De opera ging in première op het Holland Festival van 1980, reisde uitgebreid door het buitenland en werd een van Schats bekendste en meest gewaardeerde werken. Ook bij kinderen had het in een stripdecor geplaatste muziekspektakel veel succes. In 1998 werd het opnieuw opgevoerd. In die tijd plaatste de componist het Aap-verhaal in zijn essay *The Awakened* (1998) binnen zijn belangstelling voor het boeddhisme en schreef hij er een geïllustreerde versie van gezien vanuit dat perspectief.⁶⁰¹

Een ander opmerkelijk internationaal operasucces was *Nixon in China. An Opera in Three Acts* (1987) van de Amerikaanse componist John Adams (1947). Het stuk was gebaseerd op Nixons historische ontmoeting met Mao Zedong in 1972 en bracht Richard (bariton) en Pat Nixon (sopraan), Mao (tenor) en Jiang Qing (sopraan), Zhou Enlai (bariton) en Henry Kissinger (bas) zingend en in de slotact foxtrottend op het toneel. *Nixon in China* werd – vanwege Adams *minimal* muziek – door muziekcritici aanvankelijk met reserve ontvangen maar wordt tegenwoordig beschouwd als een van de toppunten van de twintigste eeuw in het genre.⁶⁰² De Nederlandse dirigent Edo de Waart (1941) tekende voor een historische plaatopname (1988). De Nederlandse première onder régie van Peter Sellars (1957) vond plaats op het Holland Festival 1988 in het Muziektheater in Amsterdam. De opera werd vanaf 2000 verschillende malen opnieuw opgevoerd.

7.5. LITERAIR EN FILOSOFISCH CHINA

De toegenomen belangstelling voor China leidde op bescheiden schaal ook tot andere publicaties dan politieke beschouwingen en reisbeschrijvingen. Sinologen begonnen serieus werk te maken van de bestudering en vertaling van de Chinese literatuur. In

1966 had G. vanden Berghe het tweedelige overzichtswerk *De hedendaagse Chinese letterkunde* gepubliceerd en drie jaar later verscheen *De literaire revolutie in China* (1969) van D.R. Jonker (1925-1973), die zich bij het Sinologisch Instituut in Leiden als eerste specialiseerde in de Chinese letterkunde. In hetzelfde jaar publiceerde Jef Last een bundel vertaalde verhalen van ‘nieuw China’s grootste schrijver’, Lu Xun, *Te wapen!* (1969). Johan W. Schotman publiceerde in 1969 een indrukwekkende sobere, metrische en grotendeels berijmde vertaling van de complete *Shijing: Sji Tsjing. Het klassieke Boek der Oden*. D.W. Fokkema bundelde artikelen over de moderne Chinese literatuur en de ideologische kant daarvan in *Het Chinese alternatief in literatuur en ideologie* (1972). Het boek verscheen als deel 2 in de reeks ‘Chinese bibliotheek’ die De Arbeiderspers uitgaf en waarin studies over China en de Chinese cultuur werden opgenomen naast vertalingen door sinologen van klassieke teksten uit de Chinese literatuur. In de serie kregen werken over de Culturele Revolutie een belangrijke plaats.

Een ontwikkeling waarin het klassieke China een rol speelde, was de in de late jaren zestig groeiende belangstelling voor de oosterse wijsbegeerte. In filosofie, religie en wetenschap oefenden de oosterse godsdiensten en denksystemen een belangrijke invloed uit in de westerse heroriëntatie van levensinzichten. Met name het zenboeddhisme en het taoïsme – naast het hindoeïsme belangrijke invloeden in tal van moderne sekten – mochten zich in een brede belangstelling verheugen als filosofieën die een uitweg wezen uit het westerse rationele denken. In Amerika leidde de kennismaking met de oosterse denkwereld tot grensverleggende werken als *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance* (1974) van Robert M. Pirsig, *The Tao of Physics. An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism* (1975) van Fritjof Capra en *The Dancing Wu-Li Masters: An Overview of the New Physics* (1979) van Gary Zukav. Capra en Zukav verkenden de parallellen tussen oosterse mystiek en quantummechanica die eerder waren opgemerkt door de quantummechanica-pioniers en Nobelprijswinnaars Niels Bohr (1885-1962) en zijn leerling Werner Heisenberg (1901-1976). Capra zette zijn exploraties voort in onder meer *The Turning Point: Science, Society, and the Rising Culture* (1982) en werd een belangrijke figuur in de opkomende New Age-beweging en daarmee verwante ecologische denkstromingen als het holisme en de systeemtheorie. Zijn ‘The Tao of...’ titel leidde tot een stroom daarop geïnspireerde (hand)boek- en internetsitetitels die inmiddels in de duizenden loopt.

In Nederland verdiepte men zich eveneens op wetenschappelijk niveau in de oosterse wijsbegeerte. De japanoloog F. Vos publiceerde samen met de sinoloog E.

Zürcher een studie over het zenboeddhisme in Japan en China, *Spel zonder snaren* (1964). Het boek verscheen in 1969 in herdruk bij uitgeverij Ankh-Hermes, die verder een groot aantal klassieken op het gebied van oosterse mystiek en filosofie uitgaf.⁶⁰³ Frits Staal (1930) hield zich bezig met de gebruiksmogelijkheden van oosterse denksystemen voor de westerse wetenschap. Zijn artikel ‘Zinloze en zinvolle filosofie’, verschenen in *De Gids* (jrg. 130, nr. 1/2, jan./febr. 1967), waarin hij op de problemen van de westerse filosofische traditie wees, geldt inmiddels als een klassieke tekst. Hij pleitte voor de bestudering van oosterse filosofie, religie en ritueel en leverde baanbrekend werk op dat gebied, waaronder *Over zin en onzin in filosofie, religie en wetenschap* (1986). Hij verzette zich daarin tegen de dweperige westerse verering van het wijze oosten en propageerde de studie van de betekenis en functie van denken en ritueel binnen de oosterse samenleving. Kristofer Schipper (1934), de eerste westerling die werd ingewijd in de taoïstische rituelen en tao-meester werd, maakte vanuit deze visie een studie van het taoïsme in China: *Le corps taoïste: corps physique, corps social* (1982).⁶⁰⁴ Schipper werd in 1994 hoogleraar Chinese geschiedenis aan de Universiteit Leiden, nadat hij drieëntwintig jaar hoogleraar Godsdienstgeschiedenis was geweest aan de Sorbonne.

7.6. MYSTIEK EN AUTONOME POEZIE

In de Nederlandse poëzie manifesteerden zich in de jaren zestig enkele ontwikkelingen die een aansluiting bij de belangstelling voor het oosten mogelijk maakten. Er was een beweging waarneembaar waarin het gedicht – voortbouwend op inzichten die door enkele Vijftigers waren ontwikkeld – als een autonoom woordbouwsel werd gezien. De objectiviteit en het ‘ding-karakter’ van het gedicht waren onderwerp van deze poëzie, die derhalve niet meer over een werkelijkheid buiten het gedicht maar over zichzelf ging. Bij enkele dichters nam deze thematiek bijna mystieke vormen aan: zijn en tegelijk niet-zijn; communiceren en niet-communiceren; een beeld opbouwen en het tegelijkertijd afbreken; dichten met als ideaal een witte pagina. De pogingen het onbereikbare absolute, tijdloze, eeuwige, onveranderlijke of onaantastbare te benaderen of daar in op te gaan, kregen gestalte in vaak terugkerende beelden als water, ijs, sneeuw, steen, wit, leegte, stilte en stilstand. Onder de autonome dichters, onder meer Gerrit Kouwenaar, H.C. ten Berge (1938), Jacques Hamelink (1939), Cees Nooteboom (1933)⁶⁰⁵ en Hans Faverey (1933-1990), is bij de laatste drie een mystieke neiging merkbaar, die bij de laatste twee naar het oosten wijst en in later werk sterker werd. Zonder expliciete verwijzingen zijn in het volgende gedicht van Faverey parallellen met noties uit het taoïsme en boeddhisme te

herkennen:

Een bal is in rust, of hij is,
bewegend, op zoek naar rust.

De spiegel, tot de rand toe gevuld
met wat zich voordoet, herhaalt
zich ex improviso: schijn en wezen
hervinden elkaars evenwicht.
De god die ik noem en niet noem

schijnt te zwichten en niet
te willen zwichten.

De middag voorspelt niets
dan zichzelf. Het messing doosje
in de vensterbank bevat thans alles,
maar van niets het meest. De toetsen
echter, steeds heviger aanwezig,
zwijgen nu welluidender.⁶⁰⁶

7.7. HET KORTE GEDICHT

Naast het autonome gedicht mocht het korte gedicht zich in een sterk toenemende belangstelling verheugen. Het werd zo'n breed verspreid fenomeen dat het tijdschrift *Maatstaf* er een themanummer aan wijdde, *Het korte gedicht*.⁶⁰⁷ Het korte gedicht voldeed op verschillende manieren aan de behoefte aan nieuwe uitdrukingsvormen in de poëzie. Na de Beweging van Vijftig kreeg het realisme grote invloed in de dichtkunst, met name via tijdschriften als *Gard Sivik* (1955-1965), *Barbarber* (1958-1971) en *De Nieuwe Stijl* (1965-1966). Belangrijke eisen van de realistische dichters waren directheid, helderheid en bondigheid van uitdrukking. Daartoe leende het korte gedicht zich uitstekend. Het manifesteerde zich in verschillende vormen: als kwatrijn, limerick, haiku, epigram, aforisme, woordspelletje, notitie, observatie en ready-made, zoals het volksrijmpje dat C.B. Vaandrager (1935-1992) opnam in *Gedichten* (1967):

Als de Chinezen
niet zo goed konden kiezen,
dan zouden er niet zoveel Chinezen wezen.⁶⁰⁸

Het eindrijm was inmiddels geen bindende versfactor meer. De Vijftigers hadden laten zien dat een gedicht heel goed zonder dergelijke steunpunten kon. Daardoor was de belangstelling voor de rijmende kwatrijnvorm betrekkelijk klein. De Japanse haiku-

vorm (drie regels van respectievelijk vijf, zeven en vijf lettergrepen) bood de dichters echter een aantrekkelijk houvast en voorbeeld. Zonder rijm en met variaties van het aantal lettergrepen en regels werd het zeer populair. J.C. van Schagen, Willem Hussem (1900-1974) en Max Croiset (1912-1993) schreven grote aantallen haiku-achtige verzen.

Van Schagen beschreef in het themanummer van *Maatstaf* de aantrekkelijke kanten van dit korte gedicht. Hij wilde de Japanse benaming niet gebruiken en sprak liever van ‘de reflex’. Hierin neemt suggestie de plaats van explicatie in. Het woord is beeld geworden:

De zuivere reflex is [...] voor mij een reflet dans l’eau in de meest letterlijke, meest reële zin. Een simpele weerkaatsing door dat alle woord ontkomende water, dat grondeloze water dat ons diepste wezen is. Een weerspiegeling van iets dingelijks uit de buitenwereld, door die mysterieuze wel, die we nimmer kennen en alleen maar wézen kunnen. En die soms, via den musisch bewogene, spiegelt. [...] De zuiverste reflex ageert met een minimum aan woord. Want het gaat hier niet – en laat dat hier meteen maar mogen worden gezegd: het gaat nooit ofte nimmer – om de woorden, maar om hetgeen daartussen, daarachter, leeft. Niet om hetgeen gezegd wordt, maar om hetgeen niet gezegd kan worden. Niet om het kristal, maar om het vloeien, dat door de drijvingen en wielingen van het kristal geduid wordt. [...] Een enkel woord, zuiver gekozen en zuiver geplaatst, kan voldoende zijn om dat vloeien te merken. De goede reflex is voornamelijk wit.⁶⁰⁹

Behalve overeenkomsten met de opvattingen van de autonome dichters, zijn er in het citaat van Van Schagen parallellen met Ezra Pounds gedachten over de Japanse en Chinese poëzie te vinden. Het directe beeld, de suggestieve werking, de eenvoud en helderheid en de natuur spelen een prominente rol in de korte gedichten van met name Van Schagen en Hussem. Veel van deze gedachten werkten door in het werk dat beide dichters als beeldend kunstenaars maakten in deze jaren en waarin de Japanse en Chinese calligrafie en penseeltekunst belangrijke invloeden waren. Hun op de calligrafie gebaseerde werk is gezien het bovenstaande in verband te brengen met Pounds theorieën over de beeldende werking van het karakter.

Onder de schrijvers van het korte gedicht had de Chinese poëzie intussen slechts een heel kleine invloed. Veel groter was de aantrekkingskracht van de haiku. Aanvankelijk beperkte die zich tot de vorm en de suggestieve kracht, maar in de jaren zeventig groeide een enorme belangstelling voor een nadere aansluiting bij de vorm- en inhoudsvoor-schriften van de Japanse versvorm, iets waartegen Van Schagen had gewaarschuwd:⁶¹⁰

[...] vóórrop stond en is blijven staan de simpele reflex, zoals wij die van de Japanners toch eigenlijk wel geleerd hebben. Toegegeven onmiddellijk hierbij, dat we hier geen haiku en senryu [andere Japanse versvorm van 5-7-5 lettergrepen, met een komische inhoud] moeten gaan schrijven, dat klakkeloze navolging een domheid zou zijn en dat het hier alleen mag gaan om een eigenstandig westers pendant. Willen we hier iets van dien aard schrijven, dat een eigen recht heeft, dan mogen en moeten we alleen één ding – maar dat is dan ook het essentiële – van hen aanvaarden: de les dat veel weinig is en weinig veel. En dat wie alles zeggen wil, niets zegge! Een blanko blad edel papier is me nog steeds het hoogste.⁶¹¹

7.8. WIJSGERIGE POEZIE

De enige ‘korte gedichten’-dichter die zich – en dan ook zeer intensief – met de Chinese dichtkunst bezighield, was de schilder/dichter Willem Hussem. Hij publiceerde achtereenvolgens de bundels vertalingen *Gisteren voor vandaag* (1971), *Verzen van Wang Wei* (1972) en *Sporten van de ladder* (1974). Het waren vrij omvangrijke verzamelingen verzen, waarvan een groot aantal niet eerder in het Nederlands was vertaald. Hussem introduceerde in Nederland het werk van de belangrijke Tangdichter Wang Wei (701-761), die eerder met slechts een of twee verzen in de bloemlezingen was vertegenwoordigd. Wang Wei onderscheidt zich van zijn generatiegenoten, de romanticus Li Tai Po en de maatschappelijk betrokken Tu Fu, door zijn boeddhistische levensopvatting. In zijn werk nemen een van de mensenwereld afgewende eenzaamheid en de beleving van harmonie tussen mens en natuur een belangrijke plaats in. De bijna mystieke natuurervaring, de verstildheid en het suggestieve karakter van zijn poëzie sloten goed aan bij Hussems eerdere belangstelling voor de Japanse haiku en spelen eveneens een voorname rol in zijn beeldende werk. Een voorbeeld:

geen mens kom ik tegen tussen de heuvels
toch dringen stemmen tot mij door
de bomen weerkaatsen zonlicht op het mos⁶¹²

Opmerkelijk in Hussems vertalingen van Chinese gedichten zijn de grote eenvoud en beknoptheid, waarin de verzen enerzijds verschillen van de eerdere vertalingen en anderzijds aansluiten bij de belangstelling voor het korte gedicht. De beknoptheid en eenvoud dankte Hussem voor een belangrijk deel aan zijn keuze uit de gebruikte bronnen – onder meer Arthur Waley en *Poems of the late T'ang* (1965) van A.C. Graham –, maar tevens aan zijn wijze van bewerken. Hij streefde naar helderheid, bondigheid en suggestieve kracht en ontdeed de gedichten daartoe van elementen die daaraan afbreuk deden: zonder toelichting nietszeggende details en bloemrijke of

onduidelijke taal. Het volgende vers van Meng Jiao (751-814) toont hoe Hussem zijn voorbeeldtekst in suggestieve essentie samenvat:

in de vlakke kom ik zelden
mijn akkers liggen op de heuvels
het kreupelhout en de pijnbomen heb ik gerooid
water haal ik uit de put bij het huis
om geleerdheid geef ik niet
zij verandert niets aan de loop van zon en maan
ben ik oud geworden
een gekromde boom zal mijn lichaam zijn⁶¹³

Song of the Old Man of the Hills

I never go to the plains beneath the hills,
Only on the hillside plant my fields.
The hatchet at my waist chops down the pines in the copse,
The gourd in my hand draws water from the homestead spring.
What do I care for the force of written words?
Let no one heed the shifts of sun and moon.
When the twisted tree at last shall be my body
Then I shall begin to live out my natural span.⁶¹⁴

De gedichten die Hussem vertaalde stammen uit een periode die loopt van ‘3000 v. Chr.’ tot de achttiende eeuw. Ook bij hem is echter de Tang-periode veruit het beste vertegenwoordigd. Naast de talrijke verzen van Wang Wei zijn ook Li Tai Po, Tu Fu en Po Tsju I nadrukkelijk aanwezig.

De Vlaming Luc Delafortrie publiceerde een bundel vertalingen getiteld *Kersebloesems, Chinese gedichten* (ca. 1970, 1975³). In zijn inleiding wees hij op het belang van de Chinese wijsbegeerte, met name het taoïsme, en op de noodzaak van een serieuze poging tot synthese van het oosterse en westerse denken:

Een afgrijselijke ramp zou over ons allen neerstorten indien wij bleven aanvaarden dat China en het overige gedeelte van de wereld twee afzonderlijke niet te versmelten blokken vormen, die vroeg of laat tegen elkaar zullen botsen met de kracht van duizend waterstofbommen. Wij hollen in dat geval niet alleen naar de catastrofe, wij schenden het mensenbeeld zelf dat maar volledig kan zijn als het gehele mensdom er wordt door omvat. Het omzichtig tasten naar de Chinese ziel dat neerslaat in dit boekje van korte gedichten, gelieve men op te vatten als een poging om samen te voelen met de Chinezen, die, de merkelijke verschillen ten spijt, mensen zijn zoals wij, mensen met wie wij één zijn.⁶¹⁵

In de vertaalde gedichten staat een mystiek levensgevoel centraal: de eenheid met natuur, godheid en kosmos. Het sterkst vertegenwoordigd zijn Li Tai Po (12 verzen), Tu Fu (7) en Po Tsju I (8). Twee verzen van Li Tai Po zijn kenmerkend voor de wijsgerige inslag van de vertaalde verzen:

Tchang-Tzoe, in droom, dacht zich een vlinder.
Wat ben ik, vroeg Tchang-Tzoe bij 't dagen:
Tchang-Tzoe die droomt: ik ben een vlinder,
Een vlinder die droomt: ik ben Tchang-Tzoe?

Twee teugen en 'k dring door tot de grote Tau.
Een hele kruik: 'k ben met de Kosmos één.
Al die dingen die ik gewaar word in wijnroes
Blijven verborgen voor hen die nooit zijn beschenken.⁶¹⁶

Naast Hussem, Delafortrie en de Mao-vertalers hield zich maar een gering aantal dichters, en in bescheiden mate, bezig met China en de Chinese poëzie. J.C. van Schagen creëerde een Chinees alter ego, het mannetje Sjoë, dat in de bundel verhaaltjes en gedichten *Al tuimelend* (1975) een prominente rol speelt. Sjoë is een afsplitsing van Van Schagen, die zich een filosoof in de taoïstische traditie toont. Hij denkt na over het leven vanuit een pantheïstische zienswijze, waarin evenwicht tussen mens en natuur centraal staat. Een keuze uit *Al tuimelend* werd onder de titel 'Tuimelen met Sjoë' opgenomen in *Ik doe niet meer mee* (1986), een deel van Van Schagens Verzameld werk.

Riekus Waskowsky (1932-1977) toonde zich enerzijds sterk beïnvloed door Ezra Pound en sloot anderzijds aan bij de realistische stroming. In een nagelaten gedicht dat rond 1960 werd geweigerd door de redactie van *Gard Sivik* is zijn belangstelling voor het oosten al duidelijk aanwezig:

Maar goede raad is duur...
(aan een dichter isn)

Koop dan, mijn vriend,
de complete werken van C.G. Jung
een standaardboek over astrologie
nog wat over Zen en wat over Tibet
nog wat over China, Egypte.

Spaar dan, mijn vriend,
voor I Tjing

en ook voor de Tao teh Tjing

Want ook jij een grote tovenaer
want ook jij magische cirkels
om je bloedarme lichaam
ook jij, mijn vriend, ook jij,
[...]⁶¹⁷

De verbinding tussen intellectuele, wijsgerige, autonome poëzie en ironische, cynische notities gaf zijn latere werk een eigen karakter. In zijn debuutbundel *Tant pis pour le clown* (1966) leek de Chinese aanwezigheid zich nog te beperken tot een luidzingende Chinees die in een rood autootje achter een plechtige begrafenisstoet aanreed ('Uitvaart') en tot de volgende toespeling op het bekende dronkemanseinde van Li Tai Po:

Hommage aan Gerard Diels

Een dronken dichter omarmt de maan in
het water – totdat de dood erop volgt,
de dood van de maan in het water.

De dichter leeft verder en na duizenden
jaren blijkt alleen de smaak veranderd.

Ik bedoel: Li T'ai-pee dronk wijn, Dylan
Thomas whisky, Gerard Diels jenever.⁶¹⁸

De titel van zijn tweede verzenbundel *Slechts de namen der grote drinkers leven voort* (1968) ontleende hij aan een gedicht van Li Tai Po en vormt een van de vele voorbeelden van de wijze waarop Waskowsky zich bediende van citaten uit en toespelingen op het werk van dichters en filosofen. In de 'Aantekeningen' achterin de bundel onthulde Waskowsky dat het gedicht 'Panta rhei' uit zijn debuutbundel geïnspireerd was op de befaamde vlinderdroom van de filosoof Zhuangzi. In de tweede bundel speelt dezelfde droom een rol in '3 dichtoefeningen' naar een gedicht van Li Shang-yin (ca. 813-ca. 858) en verschenen twee verzen van Meng Chiao (Meng Jiao, 751-814) in vertaling, naast een variatie op het gedicht 'Zeer vrij naar het chinees' van C. Buddingh', een anekdote over keizer Houang Ti (Huangdi) en een gedicht getiteld 'Ching Ming', waarin o.m. Ezra Pound, Timothy Leary, C.G. Jung en de *I Ching* (*Yijing*) een rol spelen.⁶¹⁹ De alledaagse eenvoud van zijn humoristische observaties doet bijna bedrieglijk aan naast het complexe web van verwijzingen dat

Waskowsky in de filosofischere gedichten spande.

Verwant aan het allusieve werk van Waskowsky – en H.C. ten Berge en Hans Faverey – zijn de gedichten van Arie Visser (1944-1997). In de gedichten die hij verzamelde in *Voorlopig overzicht* (1980) spelen Chinese dichters en filosofen een rol naast Japanse en Arabische dichters, de Bijbel en oosterse mystiek. Waleys versie van het gedicht van Po Tsju I over Laozi fungeerde als een van de motto's en werd verwerkt in het gedicht 'De slag', terwijl wederom de droom van Zhuangzi inspiratie bood:

Kom nu, Chuang-tzu

een beeld van een droom
de dromer is de vlinder
tot hij wakker wordt

een beeld van een droom
de dromer is de vlinder
als hij wakker wordt⁶²⁰

Visser vertaalde ook enige Chinese gedichten, naar Tu Fu, Meng Chiao, de 'Negentien oude gedichten' en Tu Mu. In zijn vertalingen toont hij dezelfde neiging het vers tot zijn essentie terug te brengen als Hussem:

Het afscheid

Naar Tu Mu

hartstocht te diep: het roerloze gezicht
niets dan de glimlach die niet komen wil

de waskaars weet het afscheid staat op til
en laat een traan het wordt nu spoedig licht⁶²¹

Farewell poem

Passion too deep seems like none.
While we drink, nothing shows but the smile which will not come.
The wax candles feel, suffer at partings:
Their tears drip for us till the sky brightens.⁶²²

Hans Andreus en Jaap Harten (1930) hadden al eerder in oorspronkelijke verzen blijk gegeven van belangstelling voor de taoïstische filosofie en oosterse mystiek. In het werk van Andreus speelde de oosterse filosofie vanaf de jaren vijftig een bescheiden

rol.⁶²³ Het motto voor de bundel *De sonnetten van de kleine waanzin* (1957) ontleende hij aan Zhuangzi. Een gedachte van dezelfde wijsgeer bewerkte hij later tot het gedicht 'Lied van Tsjoeng-Tse'.⁶²⁴ Het taoïstische begrip 'wu-wei' parafraseerde hij in een vers uit *Laatste gedichten* (1977):

Vertaling

Woe-wei:
niet-handelen,
niet-ingrijpen
met rust laten wat
uit zichzelf bestaat,
zoals een dier z'n gang gaat,
mensen soms lachen
of een gek schreeuwt,
een kind de muren
vol tekent van iedere
dag een nieuw huis.⁶²⁵

Jaap Harten publiceerde in 1962 de verzenbundel *Het spoor van de gele keizer*. De titel verwijst naar een cyclus van vijf gedichten over Qin Shi Huangdi (259-212 v. Chr.), de legendarische 'gele keizer' die de Muur liet bouwen, met de geschiedenis afrekende door de klassieke teksten te laten verbranden, het staatssysteem vernieuwde en China tot een eenheid maakte. Voor een gedicht uit de cyclus zie Bijlage 40. De bundel bevat verder gedichten getiteld 'Dodenfeest/China', 'De polariteit van Yang en Yin', 'Po Tsju I in ballingschap' en de cyclus van drie gedichten 'Zen & zien'. De verzen dragen sporen van de invloed van 'de keizer der Vijftigers' Lucebert, in wiens gedichten 'schrifttekens met chinese / zweepstaarten knallen / op de rijstvelden van papier' ('Lucebert'). In het gedicht over Yang en Yin lijkt Luceberts 'Visser van Ma Yuan' na te klinken (zie Bijlage 40).

In de bundel *Hoera, hoera* (1965) van Remco Campert verscheen een cyclus gedichten, getiteld 'Episode, een chinoiserie'. Het is een reeks impressies zonder aanduiding van plaats of datum van de sfeer rond een machtsoverneming door een 'barbaarse generaal' en zijn 'overwinnend leger'. Het chinoiserie-element bestaat uit de details waarmee de situatie gekleurd wordt in regels die soms uit een Chinees gedicht afkomstig lijken (zie Bijlage 42).

Het Nederlandse chinoiserie-China van voor de oorlog leverde de titel voor een bundel verzen van F. Bordewijk, *Jade, jaspis en de jitterbug. Wijsheid en schoonheid uit het leven van baron van Straalen* (1964), gepubliceerd onder het pseudoniem Ton Ven. Behalve de referenties aan de boektitels van Jan H. Eekhout (*Jaspis en jade*) en

Henri Borel (*Wijsheid en schoonheid uit China*) is er in het boekje echter niets Chinees te ontdekken.

7.9. CHINA MET EIGEN OGEN

Een grote zeldzaamheid bleven sinds Schotman en Slauerhoff gedichten waarin China uit eigen waarneming werd beschreven. De dichter Frank Daen (pseudoniem van de internationale handelsreiziger I.F. de Haan, 1918) raakte geboeid door het land dat hij tijdens verschillende werkbezoeken zag. In zijn debuutbundel *Wrakhout en schuim* (1950) had hij al enkele vertalingen van Chinese gedichten gepubliceerd. In de latere bundel *Tussen Balkan en Marokko* (1973) nam hij naast nieuwe vertalingen verzen op waarin hij reisindrukken uit China vastlegde, waaronder een gedicht (zie Bijlage 43) naar aanleiding van een bezoek aan Hangzhou, de stad die door de Venetiaanse koopman Marco Polo zeven eeuwen eerder een van de mooiste steden ter wereld werd genoemd.

Ook verhalend proza waarin eigen indrukken uit China een rol speelden was schaars. Een indrukwekkende uitzondering op deze regel vormen enkele verhalen van F.C. Terborgh. Onder zijn eigen naam, R. Flaes (1902-1981), was hij van 1939 tot 1942 werkzaam als secretaris op de Nederlandse Ambassade te Peking, in die tijd onder Japanse bezetting. In de verhalen 'Diaspora' (1954), 'Het laatste afscheid' (1940), 'De schipbreuk' (1960) en 'Shambala' (1971) spelen Terborghs herinneringen aan China en zijn fascinatie voor het Chinese landschap een belangrijke rol. Onmiskenbaar in deze verhalen is de geestverwantschap met Slauerhoff. In 'Het laatste afscheid' verbeeldde Terborgh een laatste ontmoeting met zijn vriend, gesitueerd in Peking. 'De schipbreuk' lijkt in veel opzichten geïnspireerd door Slauerhoffs Chinese romans. Ook de vergeefse zoektocht door het binnenland van China naar het verborgen rijk Shambala in het Kunlungebergte, in het gelijknamige verhaal, toont de verwantschap tussen de schrijvers. Behalve verhalen wijdde Terborgh ook enige gedichten aan China. In het tweede gedicht uit de cyclus 'Beelden' beschreef hij zijn indrukken bij aankomst in het land en in 1940 inspireerde het landschap hem tot een gedicht (zie Bijlage 44).

Van zijn fascinatie voor het Chinese landschap getuigde Terborgh ook in het essay 'Vormend landschap' (1971):

Het chinese landschap heeft een inspirerende invloed. Reeds een enkele blik op de schilderkunst laat zien hoezeer de kunstenaar verbonden is met de natuur. Geen westerse schilder evenaart de weergave van vage verte, geen één omvat een zo wijd en onbegrensd landschap; mist boven een rivier, bergen achter nevelen verborgen, het alles overheersende silhouet van een enkele knoestige pijnboom. Het landschap is steeds uit

vogelvlucht gezien, vanuit een denkbeeldig standpunt, meer met het innerlijk oog herschappen dan afgebeeld. Verwante concepties vertoont de lyriek: een kort samenzijn en afscheid van vrienden, vertrek en verbanning, eenzame meditatie in de bergen, aan een niet zichtbare beek gezeten, uitzien vanaf een klif over half verborgen bossen en kloven.⁶²⁶

7.10. HET LICHT LIED

Temidden van alle serieuze belangstelling voor het verre China was er in de lichte muziek ruimte voor een vrolijke noot die blij gaf van het feit dat ‘de chinees’ en ‘de afhaalchinees’ inmiddels geheel waren ingeburgerd in de Nederlandse restaurantwereld en snackbarcultuur. In 1965 bracht de Rotterdamse volkszanger Slome Japie, het onnozele alter ego van de veelzijdige musicus en tekstschrijver Jaap Valkhoff (1910-1992), het tot een veertiende plaats op de Top 40 met het lied ‘Ik heb mijn hart op Katendrecht verloren’. Hoewel Valkhoff zelf aanvankelijk als tekstschrijver vermeld stond, werd later bekend dat de tekst was geleverd door Drs. P, die een variant op het Duitse lied ‘Ich hab’ mein Herz in Heidelberg verloren’ schreef.⁶²⁷ Het levenslied over de man die Chinees gaat eten en bij een prostituee verzeild raakt behoort inmiddels tot de Nederlandse klassieken in het genre (zie Bijlage 45).

In 1969 werden De Butlers een begrip met hun opgewekte Nederlandstalige kraker ‘De Chinees doet veel meer met vlees’, ook bekend onder de naam ‘Nassi goreng, bami, saté’.⁶²⁸ Tekst en muziek waren afkomstig van F. Kerkdijk. De tekst spreekt voor zich.

Kom je van het werk heel laat thuis
Staat er niets te borrelen op het fornuis
Neem een goed besluit, ga d'r eens op uit
En haal eens iets lekkers in huis

Refrein:

Nassi Goreng, bami, saté
Neem ook nog een loempia mee
Eet je maar rond
Het is ook zo gezond
Ja, de Chinees doet veel meer met vlees.

Vier je je verjaardag, doe het goed
Vier die leuke feestdag eens zoals het moet
Drink een goed glas bier, maak maar veel plezier
En vergeet ook niet dat je wat eet

In 1972 had Bart Jansen een bescheiden hit met het carnavalsnummer ‘Nassibal’. De tekst werd geleverd door Peter Koelewijn op de wijs van het Italiaanse liedje ‘Una marcia in fa’. Bart Jansen was een ‘lege’ artiestennaam. De zanger van het lied was Polle Eduard.⁶²⁹ De tekst had weinig om het lijf en luidt teruggebracht tot de essentie als volgt:

Munne nassibal, munne nassibal, munne nassibal is heet
Dus pak 'm nog niet beet
Marietje nam de bal ter hand en slaakte deze kreet
Auw auw auw wat voel ik nou
Was die bal maar koud
Ik denk wel dat ik weet
Da'k geen nassibal meer eet
Lala lalala lala. Hoi,

7.11. CONCLUSIE

In de periode vanaf 1960 tot de dood van Mao Zedong en Zhou Enlai en het aantreden van Deng Xiaoping was vooral de politieke chinoiserie prominent aanwezig. De Chinese propagandamachine wist veel van de ‘foreign friends’ die het land bezochten met een positief beeld naar huis te sturen, wat een flink aantal bewonderende publicaties opleverde. Zoals in eerdere perioden voedde de afgeslotenheid van China in het westen paradijsvisioenen, ditmaal over een communistische heilstaat. In de jaren van de Culturele Revolutie (1965-1971) bood het onder linkse jongeren in Europa opbloeiende verzet tegen de gevestigde orde en het westerse kapitalisme een uitstekende voedingsbodem voor een Mao-cultus die tot ver in de jaren zeventig voortduurde. Er ontspon zich een levendig China-debat, waarin felle Mao-propagandisten en sceptici stevige polemieken uitvochten. De publicatie van de studies van Simon Leys waren aanvankelijk olie op het vuur, maar maakten geleidelijk een einde aan de discussie. Ook de groeiende belangstelling voor het oosten en de oosterse filosofie paste in de hang naar geestverruiming en van het westen afgewend exotisme van de jongerenbeweging in deze periode.

Een belangrijke ontwikkeling was de opkomende interesse onder Nederlandse sinologen voor de Chinese letterkunde, die resulteerde in studies en vertalingen. In de Nederlandse literatuur waren vooral in de poëzie interessante veranderingen waar te nemen, zowel op formeel als inhoudelijk gebied. Het korte gedicht en het streven naar realisme waren voor een deel een verwerking van invloeden uit de Chinese poëzie, waarbij soberheid en directe beelding een voornaam rol spelen. Er werden in deze periode aanzienlijk minder chinoiserie-vertalingen gemaakt. De aandacht ging meer

uit naar filosofische gedichten en teksten en de Chinese stof werd meer allusief gebruikt en/of geïncorporeerd in de wereldvisie van de auteurs. Deze fenomenen sloten goed aan bij de ‘autonomisering’ van het gedicht.

8. CHINA MET OPEN DEUREN (1978-1989)

8.1. OFFICIEEL BEZOEK EN TOERISME

Naar het eind van de jaren zeventig is in vrijwel het hele westen een veranderde houding tegenover China merkbaar. Men had vertrouwen in Deng Xiaoping en zijn hervormingen, die afrekenden met veel van wat sinds 1949 het wantrouwen of misprijzen van ‘het vrije westen’ had gewekt. Men juichte de democratiserende maatregelen, waaronder de grondwet, toe en constateerde met tevredenheid dat politieke en handelscontacten werden uitgebreid en vruchtbaar bleken. De ‘open-deurpolitiek’ bezorgde Deng Xiaoping een grote populariteit en het Amerikaanse blad *Time* koos hem in 1978 en 1985 tot politicus van het jaar.

De relatie tussen Nederland en China trok op allerlei gebied aan vanaf 1972, toen diplomatieke betrekkingen op ambassadeursniveau werden aangegeaan. In 1977 werden de sinds 1966 vertroebelde officiële betrekkingen tussen beide landen geheel hersteld door een bezoek van prinses Beatrix en prins Claus aan China. De dooi was echter van korte duur en in 1980 en 1983 zorgden de eerste en de tweede ‘duikbotencrisis’ voor nieuwe problemen. De Nederlandse regering stond in 1980 de scheepswerf Rijn-Schelde-Verolme toe twee duikboten te leveren aan Taiwan, waardoor de diplomatieke betrekkingen met Peking opnieuw verstoord raakten. In 1981 brachten premier Van Agt en minister van Buitenlandse Zaken Van der Klaauw een bezoek aan China om de kwestie te bespreken, maar Nederland handhaafde de uitvoervergunning voor de duikboten naar Taiwan. China riep zijn ambassadeur uit Nederland terug en bevroor de diplomatieke betrekkingen. Slechts een Nederlands zaakgelastigde mocht in Peking de Nederlandse belangen blijven behartigen. Een nieuwe order in 1983 werd uiteindelijk niet goedgekeurd om de goede verstandhouding met China te redden. Het jaar daarop ondertekenden Nederland en China een communiqué waarin Nederland beloofde geen duikboten meer te leveren aan Taiwan en China beloofde de economische banden met Nederland weer te versterken. Het herstel van de diplomatieke banden werd in 1985 bezegeld met een bezoek van de gematigde premier Zhao Ziyang (1919-2007) aan Nederland, het eerste bezoek van een Chinese regeringsleider sinds 1949. Hierna groeide de samenwerking tussen beide landen snel. Premier Lubbers en minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek bezochten China in 1987 met een

zakendelegatie, waarna Philips in Nanjing de grootste joint venture tot dan kon starten.

In 1985 had een delegatie van het Ministerie van WVC een bezoek gebracht aan de Volksrepubliek. De dichter Bert Schierbeek reisde met het gezelschap mee. Hij publiceerde later de bundel *De tuinen van Suzhou* (1986), waarvoor hij zich liet inspireren door de beroemde tuinen van dit ‘Venetië van het oosten’. Schierbeeks belangstelling voor het zenboeddhisme gaven de verzen naar vorm en inhoud eerder een Japanse dan een Chinese sfeer mee:

zand zwaarder maken
dan wind
er een steen op leggen
in de steen een gat
boren voor de wind⁶³⁰

meeuwen
grote witte vlokken
sneeuwen omhoog
in een regen
van duisternis⁶³¹

De verbeterde betrekkingen tussen China en Nederland leidden tot de uitwisseling van wetenschapsmensen en boden aan studenten van het ene land de mogelijkheid enige tijd in het andere land te studeren. Van deze kans om de taalvaardigheid te verhogen werd vanaf ca. 1974 dankbaar gebruik gemaakt door sinologen in opleiding. Hun kennismaking met het ‘levende Chinees’ was mede aanleiding tot een golf vertalingen van moderne Chinese literatuur. De sinoloog-dichter Lloyd Haft (1946) bezocht het land enige malen en in zijn debuutbundel *Ikonen bij daglicht* (1982) nam hij een aantal gedichten over China op.⁶³²

Boerenbaby (Chengtu)

De witharige manvrouw
die je grootouder zal zijn
hééft al tanden.

Bij jou moet het allemaal
nog komen – het ademen, het huilen,
de kennis omtrent Coca-Cola, Sony,

en de Dictatuur van het Proletariaat.
Neem er gerust je leven voor. De tijd
gaat nergens heen:

de manvrouw van ontelbare jaren
(die bukkend voor de drempel
haar tanden staat te poetsen)
schraapt haar keel aan de ochtendzon,
spuugt op haar eigen schaduw.⁶³³

Ook het China-toerisme nam sterk toe en leidde tot een nieuwe stroom reisliteratuur. Margaretha Ferguson bezocht het land opnieuw en publiceerde *China gewoon* (1981). Ook D.W. Fokkema reisde opnieuw door China. Hij deed verslag van zijn belevenissen tijdens een universitaire uitwisseling in *Chinees dagboek* (1981). Journalist en televisiepresentator Herman Wigbold (1925-1998) zag het land voor het eerst en beschreef zijn avonturen in *Chinees voor beginners* (1981).

De genoemde drie reizigers hielden zich nog voornamelijk aan de geijkte toeristenplaatsen en reisden veelal begeleid en/of in groepsverband. De mogelijkheid vrijer en zelfs individueel te reizen, werd onderzocht door Carolijn Visser (1956). Haar reis leverde een boeiende reeks verslagen op die, nadat ze waren verschenen in *NRC Handelsblad*, werden gebundeld in *Grijs China* (1982). Haar ervaringen verschilden sterk van die van de enthousiast thuiskomende groepsreizigers. Ze maakte kennis met het illusieloze en nog altijd weinig luxueuze leven van de gewone Chinees, met saaie en smerige industriesteden, met een door de Chinese regering gevoerd systeem van tewerkstelling, met de treurige herinneringen aan de Culturele Revolutie, met verborgen werkeloosheid, een strenge seksuele moraal, desinteresse en demotivatatie.

Eerder had Fox Butterfield, van 1979 tot 1981 correspondent in Peking voor *The New York Times*, *China – Alive in the Bitter Sea* (1982) gepubliceerd. Het was een baanbrekend boek, waarin Chinezen zelf aan het woord kwamen over hun ervaringen tijdens en na de Culturele Revolutie, over hun huidige situatie en perspectieven. Butterfield plaatste met zijn boek grote vraagtekens bij het westerse enthousiasme over het nieuwe China. Na hem reisden onder meer Colin Thubron en Paul Theroux uitgebreid door het land. Hun ervaringen, gepubliceerd in respectievelijk *Behind the Wall* (1987) en *Riding the Iron Rooster* (1988), lieten er geen twijfel over bestaan dat er in China grote veranderingen plaatsvonden. Maar tegelijk leerden ze uit gesprekken dat welvaart en democratische vrijheden nog verre van gemeengoed waren.

Diepgaander en bepaald niet minder onthullend was de kennismaking met de Chinese realiteit van de jaren tachtig die Michel Korzec (1945) beschreef in *Het voelen van de draak. De opening van het district Yonghe en andere verhalen uit het midden van China* (1986). Als student, journalist en later als veldwerker leerde hij de situatie in China van nabij kennen. Het boek bevatte behalve zijn eigen ervaringen een scherpe kritiek op het positieve Chinabeeld in het westen.

Ondanks deze minder prettige berichten groeide de belangstelling voor China enorm gedurende de jaren tachtig. Nederlandse sinologen publiceerden talrijke vertalingen van zowel klassieke als moderne Chinese verhalen en romans.⁶³⁴ In 1985 verscheen een geschiedenis van de *Chinese letterkunde* van de hand van Wilt Idema (1944) en Lloyd Haft.

De Stichting Teleac presenteerde in 1985 en 1986 de cursus Chinees 'Ni hao', die een recordaantal van ruim 15.000 cursisten trok en waarvan de televisieuitzendingen door zo'n anderhalf miljoen Nederlanders regelmatig werden gevolgd. Ook de Chinadagen in het Tropenmuseum te Amsterdam (april 1986), georganiseerd door Teleac, de Vriendschapsvereniging Nederland-China en het Instituut voor de Tropen, waren met 30.000 bezoekers een groot succes. Hetzelfde gold voor het verslag dat Adriaan van Dis (1946) schreef over een reis door China langs de Zijderoute. Zijn *Een barbaar in China* (1987) stond wekenlang op de eerste plaats van de boekentoptien en beleefde herdruk op herdruk. Individueel reizen door China was in. Yvon Klinkert publiceerde in hetzelfde jaar een verslag van de lange reis die ze in haar eentje maakte in 1984: *China op eigen houtje*. De latere reisgidsauteur en Groen Links-politicus Leo Platvoet (1951) schreef samen met Willem de Bruin *China bestaat niet. Ervaringen van een individuele reiziger* (1987). De evangelist Sipke van der Land reisde en preekte in China en publiceerde *Achter de Chinese muur, Een documentaire over land en volk, communisme en christendom* (1988). Begin 1989 trok een televisiecursus Chinees koken 130.000 kijkers. Na drie uitzendingen was er geen wok of Chinese braadpan meer te koop in Nederland. De acteur Dolf de Vries (1937) reisde met vrouw en zoon door China en stelde zijn belevenissen te boek in *China in een rugzak* (1989).

De internationaal sterk toegenomen belangstelling voor China en zeker niet minder voor Japan had voor een belangrijk deel te maken met de gunstige perspectieven van de handel met beide landen. In managementsopleidingen ging 'het Japanse denken' een belangrijke rol spelen, geïnspireerd door het succes van op Japanse wijze geleide ondernemingen. Vanaf 1980 konden studenten Japans en Chinees aan de Rijksuniversiteit Leiden zich behalve in de taal specialiseren in een

managementvariant. De toeloop op beide studies was groot en overschreed de eerste jaren verre de capaciteit van de opleiding.

8.2. LITERATUUR EN FILM

In het Engelse, Franse, Duitse en Nederlandse taalgebied was na de Mao-rage een terugkeer tot het oude China te constateren, naast een toename van de belangstelling voor de literatuur over de periode tijdens en na de Culturele Revolutie. Grote indruk maakten het levensverhaal *Life and Death in Shanghai* (1986) van Nien Cheng (1915), een vrouw die tijdens de Culturele Revolutie zeseneenhalf jaar gevangen zat omdat ze een Engelse spion zou zijn, en *The Empire of the Sun* (1984, verfilmd in 1987), een autobiografische roman van J.G. Ballard (1930), waarin hij zijn jeugdjaren tijdens de Tweede Wereldoorlog in Shanghai en in een Japans interneringskamp bij die stad beschreef. Een boeiend beeld van de geschiedenis en cultuur van de gemeenschap Chinese emigranten in Amerika gaf Maxine Hong Kingston (1940) in *The Woman Warrior* (1975) en *China Men* (1977). De Chinese gemeenschap in Hong Kong en Londen werden humoristisch geportretteerd in respectievelijk *The Monkey King* (1978) en *Sour Sweet* (1982) van Timothy Mo (1950). Chinese geschiedenis, wijsheid en misdaad werden succesvol gecombineerd in talrijke boeken en films, waaronder *Tai-Pan* (1966, verfilmd in 1986) en *Noble House* (1981, verfilmd in 1988) van James Clavell (1924-1994) en *Jian* (1985) en *Shan* (1987) van Eric von Lustbader (1946) en in een stroom postume rereleases van kongfufilms met Bruce Lee (1940-1973) en tientallen nieuwe films met Jackie Chan (1954) in de hoofdrol. De films met als dansende derwisjen rondspringende en wild om zich heen slaande kongfumeesters en ninja's, gelardeerd met soft sex en oosterse quasi-diepzinnigheden, zijn inmiddels een industrie op zich en vullen een aparte sectie in videotheken. De Chinese onderwereld beleefde hoogtijdagen in *The Man with the Golden Gun* (1974), *The Year of the Dragon* (1985) en *The Shanghai Surprise* (1986). In de verdere filmproductie over China onderscheidden zich *The Last Emperor* (1987, negen Oscars!) van Bertolucci en *Une histoire de vent* (1988) van Joris Ivens en Marceline Lorian.

In Duitsland verschenen er op literair gebied enkele opmerkelijke boeken waarin China een rol speelde.⁶³⁵ Günter Grass (1927) reisde in 1979 door het land en beschreef zijn reis in *Kopfgeburten oder die Deutschen sterben aus* (1980). Twee andere schrijvers bezochten het land en verwerkten hun ervaringen tot romans, waarin het China onder Deng en de wonden die de Culturele Revolutie sloeg aanleiding zijn tot een confrontatie met de westerse Mao-verering: Adolf Muschg (1934) in *Baiyun oder die Freundschafts-gesellschaft* (1980) en Michael Krüger (1943) in *Warum*

Peking, eine chinesische Geschichte (1986). De roman *Kontinent* (1985) van Gertrud Leutenegger (1948) was een psychologische confrontatie met de grootheid en ondoordringbaarheid van China. Een merkwaardige fantasieroman is *Verlegung eines mittleren Reiches* (1984), waarin Fritz Rudolf Fries (1935) de angst voor de Chinese atoombom gestalte gaf in een Chinese atoomaanval, waarna een Duits dorp door Chinese soldaten wordt bezet. Het enthousiasme voor de Culturele Revolutie en voor de Chinese filosofie maakt van een aantal elkaar bestrijdende dorpsbewoners collaborateurs. De maoïsten weten zich gesteund door de leiding van de Chinese soldaten en hun revolutionaire programma veroorzaakt hongersnood en daarmee de ondergang van het dorp. Naast deze vijf boeken verschenen twee romans waarin het chinoiserie-China uit de achttiende eeuw herleefde: *Die Wandzeitung, Ein- und Ausfalle des alten Wang* (1982) van Josef Eberle (1901-1986) en *Briefe an die chinesische Vergangenheit* (1983) van Herbert Rosendorfer (1934). Een boek met Borges-achtige, postmoderne trekken, tenslotte, was *Leben und Sterben in China. 111 Fabeln nach Lius Wörterbuch* (1983) van Herbert Schuldt (1941). De verteller kiest een Chinees karakter uit een woordenboek als uitgangspunt om alle betekenissen van het teken en zijn bestanddelen met elkaar te verbinden zonder zich om de duiding van de aldus ontstane tekst te bekommeren.

In Frankrijk beleefde de literatuur over China aan het einde van de jaren tachtig een grote opbloei. Lucien Bodard (1914-1998) publiceerde onder meer *Les grandes murailles* (1987), een documentaire roman met autobiografische trekken die de Chinese geschiedenis van Sun Yatsen tot Deng Xiaoping beslaat. Ysabelle Lacamp (1954) schreef een rabeleske roman over mandarijnen en courtisaneën, gesitueerd in Zuid-China tijdens de tiende eeuw, *Le baiser du dragon* (1987). Jean Lévi (1945) publiceerde na het succes van de historische roman *Le grand empereur et ses automates* (1985) de even goed gedocumenteerde roman *Le rêve de Confucius* (1989).⁶³⁶ De Culturele Revolutie was prominent aanwezig in de autobiografische roman *Le sorgho rouge* (1987) van de in Frankrijk werkzame Chinese vertaler Ya Ding (1956) en in *Pas de larmes pour Mao* (1989) van Niu-niu.

8.3. CHINA IN NEDERLAND

In Nederland bleef het in vergelijking met de voorgenoemde landen op literair gebied betrekkelijk rustig. Naast vertalingen van Engels, Frans en Duits werk over China, de al genoemde reisverslagen, veel economische publicaties over het land en talrijke vertalingen door sinologen, verscheen er enig prozawerk waarin China een rol speelde. Ook bij dichters was er enige belangstelling voor China en de Chinese

poëzie.

Op prozagebied manifesteerde zich de belangstelling voor het oosterse denken. Het werd door een aantal schrijvers niet langer als een curiosum gezien maar als een potentiële verrijking. In het werk van Andreas Burnier (1931-2002) en Oek de Jong (1952) spelen boeddhisme en taoïsme een rol binnen een bredere belangstelling voor mystieke filosofie, waarin belangrijke mogelijkheden tot een heroriëntatie van het westerse denken worden gezien. In het verhaal ‘De onbeweeglijke Tze’ uit *De hemelvaart van Massimo* (1977) beschrijft De Jong een taoïstische wijsgeer die roerloos wenst te leven. ‘Ik haat beweging, het veranderen van de dingen. Mijn hand vindt geen houvast, mijn voet vindt geen steun. Daarom verlang ik naar onbeweeglijkheid en houd ik me met niets meer bezig.’⁶³⁷ Zijn houding intrigeert een jongeman die hem regelmatig bezoekt en hem lange tijd tevergeefs probeert uit zijn dadenloosheid te wekken. De jongeman leeft teruggetrokken van de mensen en onderzoekt ‘zichzelf en al het andere’. Aan de hand van een verhaal dat de kern van zijn levensinzicht bevat concludeert Tze dat de jongen het leven aantrekkelijk en angstaanjagend tegelijk vindt. Tze vertegenwoordigt de oplossing voor het ene uiterste van deze tweespalt en de jongeman stelt er de oplossing voor het andere uiterste tegenover: gedachteloos erop los leven. Uiteindelijk stemt Tze erin toe een korte wandeling te maken. De jongeman daagt de wijsgeer uit tot meer daden maar als het bijna tot een ruzie komt, onttrekt Tze zich aan het twistgesprek. De jongeman durft Tze hierna dagenlang niet te bezoeken en als hij uiteindelijk bij hem komt, blijkt hij dood. ‘Toen verliet ik de kamer, het gebouw, en mengde me wat al te roekeloos onder de mensen.’⁶³⁸

Het verhaal is te beschouwen als een synopsis van De Jongs latere zeer succesvolle roman *Opwaaiende zomerjurken* (1979). Daarin probeert de hoofdpersoon moeizaam tot levensinzicht en levensaanvaarding te komen. Uiteindelijk wil hij alle te hulp geroepen denksystemen, ethiek en waarden overboord gooien en als Boedha (en Tze) willoos worden. Dat besef brengt hem in een ernstige crisis, die lijkt uit te lopen op een complete zelfdestructie als hij zich tijdens een zeiltocht bij stormachtig weer willoos laat voortdobberen op de golven. Hij valt in het water en nadat hij zichzelf bijna heeft laten verdrinken, doet zich een reddingsmogelijkheid voor: hij kan de boot bereiken. Door op dat moment handelend op te treden geeft hij het antwoord op zijn levensvragen: ‘ik wil’.

In de roman *De reis naar Kithira* (1976) van Andreas Burnier werd op drie manieren geprobeerd het failliet van het westerse, door Darwin, Marx en Freud gedomineerde wereldbeeld te tekenen, waartegenover een culturele wedergeboorte

van de mens in het vooruitzicht werd gesteld. Een van de schrikbeelden van het failliet wordt gevormd door het maoïstische China. De Griekse wijsgeer Trophonius reist van Korea naar het westen om 'een metamorfose van de staat' voor te bereiden. Op zijn reis door Azië ontmoet hij bij de Chinese Muur een jongeman, genaamd Frans K. (in wie een verbeelding van Franz Kafka te herkennen is), die zijn leven heeft besteed aan de bestudering van de Chinese Muur. Deze vertelt hem twee verhalen, waarin een ironisch-grimmig beeld van het China onder Mao wordt getekend. Mao wordt geportretteerd als de keizer Kat Kalender, 'een wijs, verschrikkelijk wreed, en soms onverwacht goedmoedig man' 'Hij houdt zijn volk voor, dat als het in alles zijn wil doet, als het zich ik-loos, gedachteloos, gevoelloos en willoos schaart achter zijn Wil, voegt naar zijn Gevoelens en denkt volgens zijn Gedachten, dat hij hun dan allen, hier en nu, tot aan de voor ieder onvermijdelijke dood, het volmaakte aardse geluk kan verschaffen.'⁶³⁹ In de campagne 'Galop naar het Geluk' is de Grote Sprong Voorwaarts te herkennen en het Rode Boekje verschijnt als een scheurkalender waarvan elke Chinees elke dag de dagspreuk uit zijn hoofd moet leren en opzeggen. Allerlei maatregelen en feiten laten zich herkennen als onderdelen van de Culturele Revolutie. Met het lijk van de na zijn verhalen overleden Frans K. weet Trophonius China binnen te komen. Hij heeft zelfs een onderhoud met Kat Kalender. Merkwaardig genoeg wordt hem door een onzichtbare dwang telkens belet een kritische vraag te formuleren. Nog voor het onderhoud is afgelopen worden Kat Kalender en Trophonius gevangengenomen door Russische soldaten die het renegate buurland zijn binnengevallen. Trophonius wordt gehouden voor Mao's adviseur Wilfred Kiss (het alter ego van Edgar Snow) en geboeid naar Rusland gevoerd.

Beschreef Burnier zo in allegorische vorm de onmenselijkheid van de elkaar bestrijdende arbeidersparadijzen, in haar latere werk besteedde ze uitgebreide aandacht aan de wijze waarop het westen van de verstarde heerschappij van Darwin, Marx en Freud kon worden bevrijd. Daarin speelde de oosterse filosofie, met name het boeddhisme en taoïsme, een grote rol. De roman *De litteraire salon* (1983) heeft in deze ontwikkeling de functie van een eerste verkenning in het gebied van mystieke levenswaarden. Ze lijken filosofisch en psychologisch een belangrijke aanvulling op de starre westerse denksystemen. In het essay in brieven *De rondgang der gevangenen* (1987) werden de oosterse wijsbegeerte en mystiek verder geïncorporeerd in een ander, holistisch levensbewustzijn, waarin oosterse en westerse denkpatronen elkaar aanvullen en verdiepen. Het is na het bovenstaande niet toevallig dat een van de brieven uit het boek waarin Burnier haar visie op het taoïsme geeft, is gericht aan 'de taoïstische schrijver' (Oek de Jong).

Het Japanse zenboeddhisme bleek van een ingrijpende invloed op het bewustzijn van de misdaadromanschrijver Jan Willem van de Wetering. Over zijn verblijf in een Japans zenklooster publiceerde hij onder meer *De lege spiegel* (1973) en *Het dagende niets* (1975). Ook in zijn in het Nederlands en het Engels succesvolle misdaadromans spelen Japan en de Japanse denkwereld een voorname rol, onder meer in *Een dode uit het Oosten* (1977). Door zijn kennismaking met het Japanse zenboeddhisme kreeg hij eveneens belangstelling voor het taoïsme en de verdere Chinese filosofie. Een gevoel van verwantschap met R.H. van Gulik kon derhalve moeilijk uitblijven. Van de Wetering publiceerde een studie over zijn voorbeeld, diens leven, werkwijze en levensbeschouwing: *Robert van Gulik, zijn leven, zijn werk* (1989). Verder hervertelde hij de Chinese legende van Koning Aap: *Aap* (1987).

8.4. HER- EN VERTAALDE POEZIE

In de golf vertalingen door sinologen dreef een niet onaanzienlijke hoeveelheid klassieke poëzie mee. De Tangdichtkunst stond centraal in vier verzamelingen die werden vertaald door W.L. Idema, die als hoogleraar Chinese taal- en letterkunde in Leiden jonge sinologen blijvend enthousiasmeerde voor het vertalen van Chinese literatuur en zelf een indrukwekkende hoeveelheid klassieke teksten ontsloot voor een groot publiek.⁶⁴⁰ Daan Bronkhorst vertaalde een verzameling van *Honderd Chinese gedichten van achttien dichters uit 400 tot 1400* (1985), waarin eveneens de Tangpoëzie het best is vertegenwoordigd. Beide vertalers gingen in toelichting, voor- of nawoord in op de karakteristieke inhoudelijke en technische kanten van de klassieke poëzie en op hun vertaalwijze. Beiden streefden naar formele overeenkomst in het aantal regels, de inhoud per regel en een relatieve gelijkenis in het aantal lettergrepen, waarbij de inhoud zo nauwkeurig mogelijk werd gevolgd en een strofeverdeling werd aangebracht (die in het Chinees ontbreekt). Daarmee sloten ze zich aan bij de vertaalaanpak van Arthur Waley die onder sinologen school had gemaakt. De vertalingen zijn over het algemeen metrisch, rijm is afwezig, op enkele satirische of ironische verzen in de vertaling van Bronkhorst na. Behalve de klassieke verzen, verscheen ook werk van dichters uit de eerste helft van deze eeuw in Nederlandse vertaling.⁶⁴¹

Ondanks het grote aantal wetenschappelijk verantwoorde rechtstreekse vertalingen van Chinese poëzie, bleef de Chinese dichtkunst haar aantrekkingskracht bewaren voor na- en herdichters. Een opmerkelijke verschijning op dit gebied was de bundel *Verzen van een Dordtse Chinees* (1980) van C. Buddingh'. De dichter gaf al eerder blijk van zijn bewondering voor de Chinese poëzie en demonstreerde in de

nieuwe gedichten dat hij zich veel van de verzen door en door had eigen gemaakt. Hij vertaalde noch bewerkte maar schreef oorspronkelijke poëzie, die zeer dicht tegen de Chinese aanleunde, maar door de autobiografische achtergrond en eigen toon veel minder dreef op de kleurbepalende thema's en motieven die de creaties van Willem de Mérode zo herkenbaar maakten. Buddingh' richtte zich sterk op de nuchterheid en eenvoud van observatie van Po Tsju I, aan wiens nagedachtenis de bundel werd opgedragen. Evenals in de verzen van Po – en in de vertalingen die Slauerhoff maakte – spelen melancholie, jeugd, verleden, vrienden en de natuur belangrijke rollen. Op een subtiele manier – verwant aan wat Waskowsky en anderen in het voetspoor van Pound nastreefden – bracht Buddingh' verwijzingen naar bekende Chinese verzen aan. Zo zijn in de volgende verzen eerder geciteerde gedichten te herkennen:

Als jongen

Als jongen sneed ik rietstengels
en maakte er fluitjes van.

Veel geluid heb ik er nooit uitgekregen.

Maar dat gaf ook niet, daar ging het niet om.

Je had een mes en in het water
zag je kleine zilveren visjes bewegen.⁶⁴²

Kringloop

Eigenlijk moet je nooit vragen
wanneer het voorjaar is:
'Zal 'k ook de zomer nog halen?'
Je hebt al aeonen gemist.

Klap je stoel gewoon uit in je tuintje.
Steek heel je nek uit in de zon.
Straks zit je een beetje te kwijlen.
Dan ben je weer waar je begon.⁶⁴³

In deze en andere gedichten zorgen parallellen en antithesen voor een Chinees accent. Een wel zeer duidelijk voorbeeld vormt het volgende vers:

Bij twee fotootjes

Ik zit met mijn moeder aan het strand.
Ik ben twee, zij is eenenveertig.

Ik loop met mijn jongste zoon over 't strand.
Ik ben eenenveertig, hij is twee.⁶⁴⁴

Een andere bijzondere bundel was *Chinese sonnetten* (1984) van Jan Kal (1946). De dichter legt zich erop toe uitsluitend sonnetten te schrijven en slaagt er met evenveel gemak in een song van Elvis Presley of het sprookje van Assepoester in veertien regels te vangen. Kal maakte op grond van een uitgebreide keuze aan vertalingen uit Engelse, Duitse, Franse en Nederlandse bronnen bewerkingen in sonnetvorm van zesendertig zeer tot minder bekende Chinese gedichten. Zo vertaalde hij het bekende apocriefe vers van Confucius en voorzag hij het van een titel die knipoogt naar een romantitel van Slauerhoff (zie Bijlage 46).

Door zich te binden aan de sonnetvorm stelde Kal zich hoge eisen. Dankzij een soepele woordkeus slaagde hij er echter in van de curieuze krachttoeren leesbare verzen te maken. Behalve bekende verzen van Wang Wei (2), Li Tai Po (8), Toe Foe (2) en Po Tsju I (8), vertaalde Kal onder meer drie erotische gedichten van de dichteres Hwang O (1498-1569). Daarmee introduceerde hij een in Nederland nog betrekkelijk onbekend genre uit de Chinese poëzie. Hieronder een voorbeeld van chinoiserie in erotische beeldspraak:

Mijn heilige geheime lotusvijver

Je zocht mijn lotusbloem met je lippen
om dan te spelen met de stamperknop.
O neushoornpoeder, niets kan aan je tippen
voor een langdurig felle harteklop.

De hanekam stond heel de nacht rechtop,
en geen moment liet ik hem mij ontglippen.
De honingbij bleef met zijn dikke kop
tussen de meeldraden naar binnen wippen.

Mijn eigen zoet bedwelmende juweel!
Mijn heilige geheime lotusvijver,
o heer en meester, valt slechts jou ten deel.

Iedere nacht mag jij op ieder uur
de lotus doen ontbloeien door je ijver,
en elke bloesem wordt een bloem van vuur.⁶⁴⁵

Ook enige andere dichters hielden zich in de jaren tachtig weer met de bewerking van Chinese poëzie bezig. Willem Wilmink (1936-2003) bracht een aantal vertalingen

bijeen in de afdeling ‘Chinese burens’ van *Verzamelde liedjes en gedichten* (1986). Hij vertaalde onder meer verzen naar Waley (3 van Po Tsju I, 1 van Lu Yu en 1 van Tso Ssu), Bethge (‘De drinker in de lente’ van Li Tai Po) en Cooper (*Li Po and Tu Fu*, 1973: 1 van Tu Fu en 1 van Wu-ti). Hij lijkt vooral aangetrokken door de eenvoud, het lied-karakter en de menselijke toon en inhoud van de gedichten. Een van de gedichten valt op door de nadrukkelijk Nederlandse ‘setting’, die bij vergelijking met de bron een op Rinus Michels’ adagium ‘Voetbal is oorlog’ geïnspireerde oplossing blijkt voor de vele cultuurgebonden aanduidingen in het vers (zie Bijlage 47).

Het gedicht is niet representatief voor Wilminks werkwijze. In de andere bewerkingen bleef hij aanzienlijk dicht bij zijn bron. Dat de Chinese brontekst tot verschillende interpretaties aanleiding kan geven, werd gedemonstreerd door de Amerikaanse dichter Kenneth Rexroth, die enkele beroemde bundels vertalingen van Chinese poëzie maakte.⁶⁴⁶ Twee vertalingen van hetzelfde gedicht van Su Tung P’o (Su Dongpo, 1036-1101) uit Rexroths *One Hundred Poems from the Chinese* inspireerden Hugo Claus (1929-2008) tot de volgende Nederlandse vertalingen:

Begonias

De Oostenwind blaast zacht.
De rijzende stralen vlotten
Op de dikke geurende mist.
De maan verschijnt, precies daar,
In de hoek van het balkon.
Ik ben alleen bang dat in de nacht
De bloemen in slaap zullen vallen.
Ik houd een vergulde kandelaar
Bij hun scharlaken schoonheid.

Geverfde bloem

In de zachte Oostenwind
Vlotten rijzende manestralen
Op mist gemengd met wierook.
De maan beloert ons
Over de rand van het balkon.
Het meisje dat ik gehuurd heb
Valt in slaap. Peinzend
Houd ik een vergulde kandelaar op
En staar ik naar haar geverfde schoonheid.⁶⁴⁷

Een spel met Chinese motieven als in de verzen van de Dordtse Chinees Buddingh’ en

met een vaste vorm als in de sonnetbewerkingen van Kal is te vinden in *De zonnebloem werd zwart* (1987), twintig ‘Chinese kwatrijnen’ van Anton Korteweg (1944). In een voorwoord bij de bundel wijst W.L. Idema op de identificatie van dichter-ambtenaar Korteweg met dichter-ambtenaar Bai Juyi. Als de Chinese dichter hanteert hij het vierregelige vers om persoonlijke gevoelens naar aanleiding van gebeurtenissen uit het dagelijks leven vorm te geven. Belangrijke thema’s zijn bij beide dichters het ouder worden en het ambtenarenbestaan. De identificatie met Bai Juyi blijkt sprekend uit de volgende variatie op een van zijn verzen:

Bezwaard volg ik de wegen naar mijn werk.
Mijn fiets kraakt hoorbaar onder het gewicht.
Hoe moeizaam ik het huis, genaamd de Berg
der Taken, haal, weten slechts hij en ik.⁶⁴⁸

Alleen op weg naar het Slijkberg-klooster

Alleen volg ik de paden door het veld,
Een monnikscel verwacht me voor de nacht.
Hoe vaak ik naar de Slijkberg op en neer ging –
Dat weten slechts de hoeven van mijn paard.⁶⁴⁹

Lezen en drinken, geliefde vrijetijdsbestedingen van Bai Juyi, en de huiselijke kring, een veel voorkomend onderwerp in zijn poëzie, combineerde Korteweg tot:

Biesheuvel lezen. Binnen handbereik
port en sigaren. Naast me het getik
van breinaalden. Zwartje en Borre spinnen.
Wie er ook ongelukkig is – niet ik.⁶⁵⁰

Kenmerkend voor de belangstelling voor Chinese poëzie van Nederlandse dichters bleven hun zoeken naar verwante ideeën en de keuze voor een eigen vormgeving. Meer dan voor de oorlog bood de Chinese dichtkunst een aanleiding tot allusies, herscheppingen en bewerkingen in een andere vorm (sonnet, kwatrijn). De belangstelling bleef daarmee aansluiten bij de poëzieopvattingen en thematiek van de dichters, die zich inmiddels in dezelfde richting hadden ontwikkeld. De invloed van de Chinese wijsbegeerte loopt parallel met de toegenomen belangstelling voor de oosterse filosofie. Ze uitte zich vooral in verwerkingen van de droom van Zhuangzi (Delafortrie, Waskowsky, Visser, Kal) en in vele referenties aan taoïsme en boeddhisme.

8.5. MODERNE CHINESE LITERATUUR

Naar het eind van de jaren tachtig groeide de belangstelling voor werk van contemporaine Chinese auteurs, mede gestimuleerd door de kwaliteit van vernieuwend werk dat na 1978 werd gepubliceerd. Sinologen die enige tijd in China studeerden maakten kennis met dat werk en begonnen te vertalen. Vertaalde schrijvers als Bei Dao, Zhang Jie en Wang Anyi brachten een bezoek aan Nederland.

De eerste vertaling van eigentijdse Chinese literatuur verscheen in 1978: *De executie van districtshoofd Yin en andere verhalen uit de tijd van de Culturele Revolutie*. De bundel bevatte verhalen van Chen Ruoxi (1936), vertaald door T.I. Ong-Oey. Het tijdschrift *Literair Paspoort* wijdde in 1981 een themanummer aan de nieuwe Chinese literatuur (jrg. 32, nr. 293, nov./dec. 1981). In 1983 volgde een bloemlezing *Nieuwe Chinese verhalen*, vertaald door Koos Kuiper en Ad Blankestijn, uit de na 1978 opgekomen zogenaamde ‘littekenliteratuur’, waarin de negatieve kanten en de nawerking van de grote massacampagnes – van de Grote Sprong Voorwaarts tot de Culturele Revolutie – voor het eerst werden beschreven. Koos Kuiper publiceerde een jaar later *Een allereenvoudigst verhaal* (1984), verhalen van Gao Xiaosheng (1928). Vanaf 1986 was de stroom modern Chinees proza vrijwel niet meer bij te houden.⁶⁵¹ Voor het eerst werden meerdere werken van dezelfde auteur vertaald en begon een samenwerkingsproject tussen een Chinese dichteres en haar vertalers: Qiongliu (1956) trad op tijdens Poetry International in 1988 en bleef een half jaar in Nederland om te werken aan de vertaling van haar verzen met de dichtervertaler Rein Bloem (1932) en de sinoloog-vertaler Maghiel van Crevel. Als vruchten van de samenwerking werden gedichten van Qiongliu gepubliceerd in *Raster* 45 (1989) en *De Revisor* (jrg. 16, nr. 1, febr. 1989) en verscheen in een bibliofiele uitgave de cyclus *Een verzonnen karakter* (1989).

8.6 TIANANMEN, 4 JUNI 1989 – EEN MISLUKTE HOFREIS

Alles wees op een stijgende lijn in de internationale betrekkingen met China. Er was sprake van een groeiende uitwisseling op het gebied van handel, cultuur en wetenschap. Om de goede banden tussen Nederland en China sinds 1984 te bekrachtigen zouden koningin Beatrix en prins Claus in mei 1989 een staatsbezoek aan de Volksrepubliek brengen. De verwachtingen rond deze hofreis waren – ook op economisch gebied – hoog gespannen. De sinoloog/historicus Leonard Blussé schreef een boek dat ter gelegenheid van het staatsbezoek zou verschijnen, *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen* (1989). Internationaal werd inmiddels met grote belangstelling de groeiende beweging voor meer democratie in China

gevolgd. In april en mei 1989 concentreerde deze zich in studentendemonstraties voor de vrijlating van politieke gevangenen, meer democratie in universiteitsbestuur en regering, tegen corruptie, censuur en beperkingen van de vrijheid van meningsuiting.

Van gedogend werd de houding van de Chinese regering in de loop van mei dreigend en grimmig. Het Nederlandse staatsbezoek werd afgelast. Op 4 juni maakten Chinese soldaten een eind aan de betogingen. Ze richtten een bloedbad aan op het Plein van de Hemelse Vrede, waar de studenten tot dan vreedzaam hadden betoogd. De wereldpers was erbij aanwezig en de schokkende televisiebeelden wekten internationaal grote verontwaardiging. De man die met een gestreepte nylon tas in de hand een aanrollende tank tot stilstand bracht groeide uit tot een wereldberoemd icoon. Het symbool van de Chinese politieke dooi, Deng Xiaoping, bracht met het inzetten van het leger en wat erop volgde het schrikbeeld van de staatsterreur weer terug, compleet met de van voor 1978 bekende propaganda, showprocessen, openbare schuldbekentenissen, executies en vervolging van verantwoordelijken voor de ‘volksvreemde opstand’. Hoeveel doden vielen er, hoeveel mensen werden er opgepakt? De Chinese regering hulde zich als vanouds in een rookgordijn van propaganda en zwijgen.⁶⁵² De buitenlandse pers was al lang het werken onmogelijk gemaakt. Gevluchte studentenleiders werden afgeschilderd als misdadigers en op buitenlandse kritiek werd met dreigende taal geantwoord.

De ontsteltenis in het westen was groot en de regeringen antwoordden met het bevriezen van de politieke betrekkingen met de Volksrepubliek, het stopzetten van financiële hulp en het beëindigen van ‘systeembevestigende’ ontwikkelingsprojecten. Ook het Chinatoerisme kreeg een flinke klap te verwerken. De cesuur die het Tiananmen-incident veroorzaakte werd mooi gedocumenteerd in het vele malen herdrukte *Buigend bamboe. Reizen in China* (1990, 23ste druk 2007) van Carolijn Visser. De schrijfster was in mei 1988 begonnen aan een reconstructie van de bootreis van het Nederlandse gezantschap van 1655 waarvan Johan Nieuhof een geïllustreerd journaal bijhield. Het traject van Kanton tot Nanchang werd in 1988 afgelegd. In mei 1989 keerde ze terug naar China om de reis te vervolgen en belandde ze midden in de consternatie rond de bloedige gebeurtenissen in Peking, waardoor haar verhaal een indringend verslag werd van de onrust die de berichten over de Tiananmen-tragedie op het platteland veroorzaakten.

In Nederland leidden de gebeurtenissen behalve tot uitgebreide analyses van de situatie en politieke maatregelen tot de publicatie van gedichten naar aanleiding van de vierde juni door onder meer Lloyd Haft, Leo Vroman (1915), H.H. ter Balkt (1938) en Jana Beranová (1932). Ze werden met vertalingen van Chinese gedichten en andere

gedichten over China, verzameld in *Gedichten voor China* (1989), een publicatie waarvan de opbrengst bestemd was voor Amnesty International en de Democratieorganisatie Minzhu in Hong Kong (zie twee gedichten in Bijlage 48). Een publicatie van de Nederlandse afdeling van Amnesty International over de gebeurtenissen in China verscheen als *Een zwarte zon* (1989). Verslagen van ooggetuigen van het incident – de fotografen Vincent Mentzel en Irene Slegt, de journalist Frénk van der Linden en Leidse sinologen – werden gebundeld in *Hemelse vrede. De lente van Peking* (1989).

8.7. CONCLUSIE

Het Tiananmendrama sloeg in het westen in als een bom en lijkt in dat opzicht alleen enigszins vergelijkbaar met de Bokseropstand van 1900. De voorgaande periode werd gekenmerkt door een sterke toename van de internationale contacten met China op allerlei gebied: politiek, handel, cultuur, toerisme., etc. De enorme aanwas van vertalingen uit het Chinees was opmerkelijk, zowel van klassieke als moderne literatuur en zowel op het gebied van proza als van poëzie. De sterke toename van de rol van sinologen in de vervaardiging van vertalingen uit het Chinees in de jaren zeventig en tachtig maakte in Nederland voor het eerst een directere kennismaking met de Chinese literatuur mogelijk. Daarmee lijkt een eind gekomen aan de grote afhankelijkheid van buitenlandse vertalingen. Van een met vooral Duitsland en Frankrijk vergelijkbare hausse van literatuur over China was in Nederland echter geen sprake. In proza was de bezinning op boeddhisme en taoïsme een interessant tijdsverschijnsel. In de poëzie viel een terugkeer naar de chinoiserie op waarin overeenkomstig de dichterlijke praktijk een spel met allusies en een voorkeur voor sobere taal voorname ingrediënten waren.

9. DE DRAAK ONTWAAKT (1989-2007)

9.1. NA TIANANMEN

Het Tiananmen-incident sloeg een diepe bres in de Chinese betrekkingen met het westen en betekende een vette streep door de rekening van het succesvolle Nederlandse handelsbezoek dat premier Lubbers en minister Van den Broek kort daarvoor aan het land hadden gebracht. Het Nederlandse bedrijfsleven trok zich massaal terug uit China en pas halverwege de jaren negentig werden de diplomatieke contacten weer enigszins werkbaar. Hetzelfde gold voor veel andere westerse landen. China kreeg zware kritiek op het mensenrechtenbeleid te verduren, werd door de democratische wereld geïsoleerd en antwoordde met de vanouds bekende middelen op de internationale verontwaardiging. Het duldde geen inmenging in de binnenlandse politiek, wees pers en diplomaten uit, vervolgde de leiders van de ‘opstand’ en weet de roep om meer democratie aan verderfelijke westerse invloeden. Veel dissidenten weken uit naar Hong Kong en het Westen, zetten vandaar hun strijd voort en verspreidden vanuit hun ballingschap hun lezing van de gebeurtenissen. Ze konden op grote belangstelling rekenen en een aantal van hen verwierf internationale bekendheid. Door de opkomst van Internet zijn ze beter dan ooit in staat met elkaar en de Chinese en westerse wereld te communiceren.⁶⁵³

Hoewel het incident een zware impact had op het gebied van politiek, handel, toerisme en publieke opinie, bleef de belangstelling voor China opmerkelijk levendig. Dissidente studenten, wetenschappers en kunstenaars werden met open armen ontvangen en kregen volop gelegenheid zich te ontplooien. Naast de ‘littekenliteratuur’ in engere zin ontstond er een snel groeiend aanbod aan herinneringsliteratuur over de Culturele Revolutie, de jaren daarna en de studentenopstand. Contacten met westerse sinologen en Chinastudiecentra zorgden voor regelmatige berichtgeving uit Peking en hechtere banden met het westen, met name onder jongere kunstenaars, schrijvers en filmers.

De negatieve berichtgeving over China leidde dit keer niet tot een radicale omslag of extreme verdeeldheid in de publieke opinie. China was minder vreemd en minder ver weg dan eerder het geval was en een vlucht in negatieve stereotyperingen bleef uit of beperkte zich tot spottende columns en karikaturen.

Niettemin waren de meest spraakmakende berichten in de pers weinig positief.

We doen een greep: de arrestaties en uitwijzingen van westerse journalisten, de vervolging en uitwijzing van westerse zendelingen en missionarissen, de vervolging van dissidenten en, sinds juli 1999, van de Falun Gong-sekte; de anti-Amerikaanse stellingname van China in de eerste Golfoorlog tegen Irak (het in brand steken van olieopslagplaatsen van Irakese zijde zou een door China geadviseerde guerillatactiek zijn); de processen tegen ‘slangenkoppen’ in het kader van de grootschalige Chinese mensensmokkel die aan het licht kwam toen op 18 juni 2000 in Dover 58 illegale Chinese emigranten dood in een naar Engeland overgevoeren Nederlandse vrachtwagen met tomaten werden aangetroffen; en tot slot de ‘coming out’ van de Chinese gemeenschap in Nederland, die geconfronteerd met een toenemende vergrijzing, afbraak van het onderwijs in de eigen taal, grote achteruitgang in het rendement van Chinese restaurants en een steeds openlijker gewelddadigheid van de Chinese onderwereld op zoek ging naar sociale zekerheid en politiebescherming. Vanaf januari 2004 kregen de Chinezen – de oudste immigrantengroep in Nederland – een officiële minderheidsstatus en werd het Inspraak Orgaan Chinezen (IOC) de belangenbehartiger van de bevolkingsgroep in het Landelijk Overleg Minderheden (LOM).⁶⁵⁴

Intussen had China zelf aan een positieve pers op middellange termijn gewerkt. In oktober 1990, na berichten over een succesvolle vliegenmepcampagne (in Peking werd nog maar één vlieg per vierkante meter gedood) tijdens de voorbereidingen voor de Aziatische Spelen, maakte het land als gastheer en organisator van die Spelen een voortreffelijke indruk. Peking was brandschoon en feestelijk versierd, orde en rust heersten, en de organisatie, presentatie en accommodatie waren onberispelijk. Waarin een groot land groot kan zijn. Een paar weken Madurochina voor atleten en een prachtige generale repetitie voor de Olympische Spelen van 2008.

Een aantal westerse regeringen was al spoedig van mening dat de diplomatieke contacten met Peking weer konden worden opgenomen. Communistisch China's aloude bondgenoot Roemenië beet al in 1990 met een staatsbezoek de spits af. Het Hollandse handelsbloed kroop waar het niet gaan kon en de Chinezen van Europa wisten hun vakbroeders al snel weer te vinden. Intussen werd druk vergaderd om de overdracht aan China van Hong Kong (1 juli 1997) en Macau (31 december 1999) te regelen. China onderhandelde met het oog op een optimaal economisch rendement in de regio rond de Speciale Economische Zone Shenzhen, in de omliggende provincie Guangdong en in wat ooit ‘China, Hong Kong, Taiwan, Inc.’ moet worden, uitgebreid over de regeringsoverdracht die volgens de Engelse en Portugese eisen zorgvuldig afgebakende democratische minimumvoorwaarden moest garanderen.⁶⁵⁵ Ondanks de

nodige strubbelingen werden de overdrachten van Hong Kong en Macau een succes, vooral in economisch opzicht. De hele regio werd binnen korte tijd zeer voorspoedig in de Chinese economische groeipolitiek geïncorporeerd.

Na de dooiperiode van enkele jaren was vanaf 1994 weer een positieve omslag in de westerse betrekkingen met China waar te nemen die daarna in een groot tempo zijn verstevigd en uitgebreid. Voor Nederland droeg vooral het bezoek van premier Kok in 1995 bij aan de versteviging van de bilaterale banden, mede door middel van een overeenkomst over ontwikkelingssamenwerking tussen beide landen. De goede betrekkingen kregen in 1997 echter alweer een knauw toen EU-voorzitter en minister van Buitenlandse Zaken Hans van Mierlo felle kritiek uitte op het mensenrechtenbeleid in China en Nederland tijdens de jaarlijkse vergadering van de mensenrechtencommissie in Genève een kritische resolutie over China steunde. De relatie werd spoedig hersteld en in februari 1998 bracht de Chinese premier Li Peng een bezoek aan Nederland. In april 1999 vond eindelijk het lang uitgestelde staatsbezoek van koningin Beatrix en prins Claus aan China plaats.

Op 11 december 2001 trad China toe tot de Wereldhandelsorganisatie (WTO), waarna in een duizelingwekkend tempo aan de opheffing van handelsbarrières werd gewerkt en de import en export explosief toenamen. In 2004 brachten premier Balkenende en minister van Buitenlandse Zaken Bot een bezoek aan China in het kader van het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie. Het jaar daarop leidde staatssecretaris van Economische Zaken Karien van Gennip een handelsmissie van 58 Nederlandse bedrijven die een enorm succes werd. Na Duitsland is Nederland van de EU-landen momenteel de belangrijkste handelspartner van China, zowel als investeerder als als import- en exportland.⁶⁵⁶

9.2. *LISTEN VOOR MANAGERS*

Zakendoen op de Chinese markt is een topprioriteit, dat bleek ook vóór Tiananmen uit het aanbod aan boeken, adviesbureaus en managementcursussen met tips en aanbevelingen over hoe men zaken moet doen in China en Azië. In het voor bedrijfsfilosofen inmiddels voorbijge 'The Tao of'-tijdperk gold Laozi als inspiratiebron voor bedrijfs- en zakenmanagers, nadat eerder naarstig de Japanse bedrijfsfilosofie was bestudeerd. De westerse ondernemer komt niet meer onbeslagen ten ijs en verdiept zich nu bij voorkeur eerst in de naar handel en bedrijfsmanagement vertaalde raadgevingen van Sun Tzu, een generaal uit de vijfde eeuw voor Christus en schrijver van het eerste traktaat over krijgskunst ter wereld, in het Nederlands vertaald als *De kunst van het oorlogvoeren* (Sunzi

bingfa, eerste Nederlandse uitgave, naar het Engels, 1994, 2005⁸), een classic die verplichte lectuur voor Chinese sportlieden en zakenlui is en ook tot de lijflectuur van Mao behoorde.⁶⁵⁷ Dat wie in China iets wil verkopen zich naar de klant zal moeten richten is na eeuwen van westers onbenul, misplaatst superioriteitsgevoel en kolossale misverstanden eindelijk goed doorgedrongen. Na een crash-course Sun Tzu begrijpt de westerling de Chinese zakenman en kan hij die met zijn eigen wapens bestrijden.⁶⁵⁸

Dat de Chinees een sluwe vos is werd krachtig aangetoond door de Zwitserse jurist en sinoloog Harro von Senger, hoogleraar aan de universiteit van Freiburg im Breisgau. Hij publiceerde een standaardwerk over de '36 strategemen', een klassieke Chinese verhandeling over krijgslisten, *Strategeme. Lebens- und Überlebenslisten aus drei Jahrtausenden – Die berühmten 36 Strategeme der Chinesen* (1988), dat in het Nederlands verscheen als *Strategemen. Listen om te overleven* (1990). Het was het eerste deel van een tweedelige uitgave en behandelde de eerste achttien strategemen. Hoewel het een veel vertaald internationaal succes werd, verscheen het vervolgdeel pas in 2000. Intussen was de Chinakoorts in het westen flink gestegen en in 2004 publiceerde Senger een op het gretige managerspubliek afgestemde bewerking van de Chinese classic, getiteld *36 Strategeme für Manager*, in het Nederlands *36 Strategemen voor managers* (2005). Het boek werd een bestseller. De flaptekst is te mooi om niet in zijn geheel te citeren (zie Bijlage 49). In het boek worden eeuwenoude Chinese geheimen ontsluitend die de westerse zakenman kunnen behoeden voor de doortrapte Chinese handelspartners. Hoe exotischer hoe mooier, getuige de inhoudsopgave, waarin de 36 strategemen met hun oorspronkelijke naam en nummering speciaal voor managers overzichtelijk in categorieën zijn verdeeld (zie Bijlage 50). Je ziet de Nederlandse onderhandelaars met deze Chinese encyclopedie in de hand al overleggen welk strategieem ze zullen gebruiken: Schijnbaar ongeïnteresseerd naar de grote brand op de tegenovergelegen oever kijken of liever Tekeergaan tegen de acacia maar tegelijkertijd naar de moerbeiboom wijzen?

De handel lijkt China en het westen uiteindelijk nader tot elkaar te brengen. En naarmate de wederzijdse handelsbelangen groter worden, wordt ook de kans groter om op andere gebieden tot een vruchtbare dialoog, samenwerking en overeenstemming te komen. Money talks.

9.3. *DE RECALL HYPE: ECONOMISCHE CHINOISERIE*

De Chinese export naar westerse landen nam de laatste tien jaar gigantisch toe en veel westerse multinationals verplaatsten hun productie naar de Volksrepubliek. De Chinese concurrentie op de arbeidsmarkt werd zo groot dat westerse bedrijven en regeringen inmiddels alles uit de kast halen om de toevloed van in China vervaardigde producten te temperen. Na een aanloopperiode werd op 1 januari 2005 de textielimport naar de EU uit China vrijgegeven, maar in juni 2005 werd alweer tot 1 januari 2008 een quotum ingesteld. In de volgende maanden werd op hevige aandrang van Europese textielproducenten de import van het ene na het andere product (t-shirts, broeken, pullovers, polo's, bh's, etc.) verboden omdat de jaarquota waren overschreden. Ook met een overvloed aan nieuwe regelgeving, verscherpt toezicht op kinderarbeid en arbeidsomstandigheden, en aangescherpte kwaliteitseisen proberen de VS en de EU de Chinese export onder controle te houden. Door de lat steeds hoger te leggen hoopt men het 'gele gevaar' de baas te blijven. Deze verkapt vorm van protectionisme en handelsbeperking lijkt een bij voorbaat verloren strijd, want de westerse importeurs hebben zelf alle belang bij scherpe productieprijzen om elkaar te beconcurreren en hun winsten veilig te stellen.

De situatie leidde tot een fenomeen dat we 'economische chinoiserie' zouden kunnen noemen: een breed palet van vertekende berichtgeving over China die als schaamlap lijkt te moeten dienen voor westerse geldzucht. Zo lezen we schrijnende reportages over in tentjes wonende Chinese arbeiders die in onveilige arbeidsomstandigheden twaalf of meer uren per dag spijkerbroeken te lijf gaan met bijtende zuren, naald en draad, messen en scharen in tochtige bouwvallen die als fabriek dienen. Spijkerbroeken van westerse topmerken welteverstaan, die zelf hun producenten behoren te controleren. En we lezen begin augustus 2007 over 'gifmatrassen' (die uiteindelijk niet giftig blijken) en Barbie-accessoires, Polly Pocket-poppen, Fisher Price speelgoed en hippe schoolartikelen met een te hoog loodgehalte of loslatende magneetjes.⁶⁵⁹ Levensgevaarlijke producten die met het oog op de volksgezondheid van de westerse markt moeten worden geweerd of verwijderd en die allemaal worden gemaakt in China. Alsof 's werelds grootste speelgoedfabrikant Mattel geen kwaliteitscontroleprogramma heeft en in de zomer van 2007 totaal verrast is door de aanvoer van 18 miljoen onveilige stukken speelgoed uit China, waar 65% van zijn producten worden vervaardigd. Alsof westerse importeurs niet in de rij staan om het levensbedreigende schoolmateriaal met een gigamarge aan onschuldige kinderen te verkopen. Alsof ze die producten niet zelf met productbeschrijving, kwaliteitseisen en al in China hebben besteld.

Het idee dat Chinezen ('slangenkoppen') ons proberen te vergiften heeft een lange traditie en woekt op deze manier lustig voort in het westerse onderbewustzijn. Is het niet met vé-tsin (msg), apenhersenen, slangenvlees, kippenpest, honden, katten of ratten in het eten of met tijgerpenissen en berengal in de medicijnen, dan is het wel met andere giftige producten. Brussel waarschuwde op 19 juli 2007 voor giftige Chinese namaak-Sensodyne tandpasta. Eerder werden giftig dierenvoer en cosmetica en medicijnen met gevaarlijke bestanddelen aangetroffen. China doet er ondertussen alles aan om het marktimago dat slag op slag te verduren krijgt op te vijzelen. Honderden fabrieken van dubieuze producten worden gesloten of krijgen een exportverbod en het toezicht op de kwaliteit van exportproducten wordt verscherpt. De Chinese fabrikant van het teruggeroepen Fisher Price speelgoed pleegde in augustus 2007 zelfmoord nadat zijn bedrijf een exportverbod opgelegd had gekregen.⁶⁶⁰ De loodhoudende verf zou hem door een bevriende verfgroothandelaar zijn verkocht. Nadat de kwestie had geleid tot een politieke ruzie tussen de VS en China bood Mattel op 22 september de Chinese autoriteiten en het Chinese volk excuses aan wegens het beschadigen van China's reputatie. Het erkende dat de loslatende magneetjes het gevolg waren van ontwerpfouten van het bedrijf zelf en dat die verantwoordelijk waren voor 87% van het teruggeroepen speelgoed.

Dat neemt niet weg dat de economische anti-'Made in China' acties nog wel enige tijd zullen voortduren. Het ene na het andere 'schandaal' wordt in de pers geworpen. Op de dag dat Mattel haar excuses aanbood werd in de VS alweer een recall afgekondigd, ditmaal voor een miljoen in China geproduceerde babybedden van het merk Simplicity. Vanwege een constructiefout zou de baby beklemd kunnen raken en kunnen stikken. Twee Amerikaanse zuigelingen waren zo om het leven gekomen en nijvere warenonderzoekers hadden al zestig andere dubieuze gevallen aangetroffen. In werkelijkheid ging het om een gevaar dat zich kon voordoen bij onoordeelkundige montage van het bed en het spectaculaire aantal van een miljoen exemplaren bleek te zijn verkocht in de periode januari 1998 en mei 2007. In bijna tien jaar waren dus één miljoen bedden verkocht en waren twee kinderen gestikt vanwege een montagefout. Maar zo onspectaculair werd het bericht zelfs niet in westerse kwaliteitskranten gebracht. Persbureau Reuters gaf de grotendeels ontkrachtende informatie in de laatste regeltjes van het vrijwel alom overgenomen sensatiebericht, volgens het recente persadagium 'eerst hypen, dan nuanceren'.

Maar een gewaarschuwde consument telt voor twee en inmiddels kan zij/hij zich het boek *A Year without 'Made in China'* (2007) van Sara Bongiorni aanschaffen om daaruit te leren dat het voor een gezin nog mogelijk is om een jaar lang te overleven

zonder producten uit China. Maar: ‘After a year without China, I can tell you this: You can still live without it, but it's getting trickier and costlier by the day. And a decade from now I may not be brave enough to try it again.’

Intussen is de helft van alle consumentenproducten (uitgezonderd voedsel) die in de EU worden geweerd of van de markt gehaald, afkomstig uit China en hebben VS en EU het toezicht verder verscherpt.⁶⁶¹ De import van Chinese goederen in Nederland steeg tussen 1996 en 2006 van 2,6 miljard naar bijna 23 miljard euro. En jaarlijks worden er twintig miljoen Chineesjes geboren, zodat een afzetmarkt voor westerse producten voorlopig gegarandeerd blijft.

9.4. TOPSPORTER IN CHINA

In de zomer van 1980 ging de achttienjarige tafeltennisster Bettine Vriesekoop als een van de eerste westerlingen na de Culturele Revolutie voor twee maanden naar China om daar een trainingsstage te volgen. Het was een eenzame, barre maar leerzame ervaring, waarover ze pas schreef nadat ze in 1991 voor de tweede maal een trainingsperiode in China doorbracht. Tijdens haar verblijf in 1991 hield ze een dagboek bij voor *Vrij Nederland*. Het werd met een verslag van haar eerdere bezoek in 1994 gepubliceerd als *Heimwee naar Peking*. Het is een bijzonder boekje dat een mooi beeld geeft van haar eigen ontwikkeling, de ontwikkelingen in China en de parallellen daartussen. Om zichzelf en de Chinese wereld beter te begrijpen verdiepte ze zich in de Chinese cultuur en na haar roemrijke tafeltennis carrière studeerde ze sinologie in Leiden. Eigen sportervaringen en gesprekken met Nederlandse zakenmensen in China verwerkte ze in *Bij de Chinees. Gewoonten en gebruiken in China* (2006), een voor een breed publiek toegankelijk boek dat onder meer de belangrijke rol van Sun Tzu in de Chinese cultuur, met name in de sport- en zakenwereld, belicht.⁶⁶² Vanaf 1 juni 2006 is ze correspondent voor *NRC Handelsblad* in Peking.

Een andere Nederlandse sporter die in China werkte was ex-voetballer Arie Haan, die in 2004 en 2005 als bondscoach het Chinese nationale elftal voorbereidde op het wereldkampioenschap van 2006. De ploeg wist zich in de voorronden echter niet te plaatsen en Haan werd in 2005 ontslagen.

9.5. GEZONKEN CULTUURGOED

Dankzij de sinds de jaren tachtig op wereldschaal voortwoekerende New Age-beweging is een enorme hoeveelheid Chinese en oosterse cultuur op een voor westerlingen prettig consumeerbare manier breed verspreid geraakt. Chinese

vechtsporten, wokcursussen, tai-chi, oosterse meditatie, acupunctuur en acupressuur, feng-shui, ginseng en vele andere zaken behoren inmiddels tot de dagelijkse realiteit van wie belang hecht aan een gezond leven en geestelijk evenwicht. Daarmee is de gewone Chinees nog niet tot een westers rolmodel geworden en is evenmin een wijdverbreid begrip van confucianisme, taoïsme en boeddhisme ontstaan. Confucius heeft zoekers naar geestelijke verdieping en oriëntatie tegenwoordig überhaupt een stuk minder te zeggen dan taoïstische en boeddhistische teksten of de *Yijing*. Het aantal de Tao-van-dit en de Tao-van-dat-boeken (een revival van de Tao-mode uit de jaren tachtig, maar ditmaal voor de welzijnsmarkt), Laozi- en Zhuangzi-vertalingen, *Yijing*-vertalingen, -bewerkingen, -inleidingen, -explicaties en -werkboeken is indrukwekkend. Ze vullen vele planken in boekwinkels en liggen met stapels in kiosken, al dan niet onder de noemer 'esoterie', 'oosterse religies' of 'zelfhulp'. Ze worden geschreven door specialisten op de meest uiteenlopende medische en zielszorgende gebieden, maar hoogst zelden door sinologen of geschoolde oriëntalist. De vele vertalingen en bewerkingen worden doorgaans niet naar de originele teksten maar naar vertalingen gemaakt. Het doet er dan ook weinig toe wat de toaïstische en boeddhistische teksten betekenen. Het gaat om hun praktisch nut 'naar de lezer toe' en om de praktische vraag op hij/zij erdoor kan 'groeien'. Het heeft iets tragikomisch, die grote belangstelling voor oosterse filosofieën van de volkomen leegte en de onthechting van de kant van westerse mensen die de leegte in hun leven willen bestrijden en naar houvast zoeken.

Intussen lijkt er mede daardoor wel een grotere ontvankelijkheid voor de Chinese wereld en leefwijze te groeien die langzamerhand een einde maakt aan de kwaadaardige mythes over de 'rare Chinees' en het achterlijke Rijk van het Midden. Het dwepen met de 'oosterse wijsheid' is er in de loop der eeuwen nauwelijks minder om geworden, maar daartegenover staat een aanzienlijk beter zicht op de bruikbaarheid en het belang van oosterse ideeën voor de westerse samenleving. In de New Age-beweging wordt die kennis op een eclectische manier vermengd met wijsheid over lichamelijke en geestelijke gezondheid uit andere culturen, zodat specifiek Chinese achtergronden minder zichtbaar worden. Niettemin is de Chinese invloed op dit gebied enorm.

9.6. DE WAARHEID OVER MAO

De verkilde verhouding tussen China en het westen bleek een goed klimaat te scheppen voor boeken waarin de gruwelen van de Mao-periode werden beschreven

door auteurs die inmiddels in het vrije westen woonden en schreven in de taal van hun nieuwe vaderland. Jung Chang (1952) verliet China in 1978 om in Engeland te gaan studeren, waar ze in 1982 de eerste student uit de Volksrepubliek was die een Britse doctorstitel behaalde. Ze werd wereldberoemd met *Wild Swans. Three Daughters of China* (1991),⁶⁶³ een kroniek over de periode 1900-1978 zoals die werd beleefd door haar grootmoeder, haar moeder en haarzelf. Van de wereldwijde bestseller werd er meer dan tien miljoen exemplaren verkocht. In Nederland beleefde het boek in 1994 zijn zesendertigste druk. De uiterst kritische Mao-biografie *Mao: The Unknown Story* (2005) die ze schreef met haar echtgenoot, de Britse historicus Jon Halliday, was eveneens een verkoopsucces maar kreeg een gemengd onthaal. Naast groot enthousiasme was er kritiek op het eenzijdige demonische beeld dat de auteurs van de Grote Roerganger gaven. De Boekerij, de Nederlandse uitgever van de biografie (*Mao, het onbekende verhaal*, 2005), lanceerde ter ondersteuning van de biografie een luxe heruitgave van *Het rode boekje* (2005).

Harry Wu (1937) schokte de wereld met een uitgebreide beschrijving van de Chinese straf- en heropvoedingskampen, *Laogai: the Chinese Gulag* (1991). Vanaf 1960 had hij zelf negentien jaar in verschillende werkkampen doorgebracht en zijn persoonlijke ervaringen verwerkte hij in *Bitter Winds, a Memoir of my Years in China's Gulag* (1994).⁶⁶⁴ Wu emigreerde in 1985 naar de Verenigde Staten, waar hij sinds 1992 een bekende mensenrechtenactivist is. Hij reisde verschillende malen clandestien naar China om onderzoek te doen en werd bij aankomst in 1995 gearresteerd en veroordeeld tot vijftien jaar gevangenisstraf. Onder internationale druk werd hij echter kort na de uitspraak het land uitgezet. Over zijn geheime reizen en de arrestatie schreef hij in *Troublemaker* (1996).

Dai Sijie (1954) reisde in 1984 met een studiebeurs naar Frankrijk en werkt daar inmiddels als schrijver en cineast. Hij werd bekend door zijn grotendeels autobiografische debuutroman *Balzac et la petite tailleuse chinoise* (2000)⁶⁶⁵ en door de film *Les filles du botaniste* (2006). Met zijn tweede roman *Le complexe de Di* (2003) won hij de Prix Fémina 2003.⁶⁶⁶ Shan Sa (1972) verhuisde in 1990 naar Parijs en debuteerde in het Frans met de roman *Porte de la Paix céleste* (1998). Haar tweede roman, *La joueuse de go* (2001), werd een internationaal succes, evenals haar volgende roman *Impératrice* (2003).⁶⁶⁷

Ten tijde van het Tiananmenincident studeerde Jin Zuefei (1956) in Amerika en hij besloot er te blijven. Onder het pseudoniem Ha Jin werd hij in het westen bekend met de in het Engels geschreven romans *In the Pond* (1998) en *Waiting*

(1999). De tweede titel werd in de VS bekroond met de National Book Award en de PEN/Faulkner Award.⁶⁶⁸

Gao Xingjian (1940), in 2000 winnaar van de Nobelprijs voor literatuur, was voordien vrijwel onbekend in het westen. Als dramaturg beïnvloed door het absurdisme van onder meer Artaud en Beckett, die hij in het Chinees vertaalde, werd hij in zijn geboorteland vervolgd. Toen hij in 1987 China mocht verlaten met een beurs voor Duitsland bleef hij in Europa. Hij vestigde zich een jaar later als politieke vluchteling in Frankrijk. Na het Tiananmenincident zegde hij zijn lidmaatschap van de Chinese communistische partij op. Zijn toneelstuk *Exile/Fugitives* (1993) dat speelt tegen de achtergrond van de slachting op het Plein van de Hemelse Vrede, maakte hem persona non grata in China, waar zijn boeken werden verboden. Sindsdien schrijft hij zowel in het Chinees als in het Frans. In 1998 verwierf hij de Franse nationaliteit. De toekenning van de Nobelprijs werd door China als een politieke manoeuvre gezien en door Chinese collega-schrijvers kritisch ontvangen.⁶⁶⁹

De Nederlandse diplomaat in ruste Carl Barkman publiceerde in 1996 de historische roman *Drakendans. Een Chinese familie onder het juk van Mao*. Barkman studeerde onder meer sinologie in Leiden en was als diplomaat werkzaam in Peking in de periodes 1946-1948 en 1961-1965 en in Hong Kong in de periode 1951-1955. Mede op grond van zijn eigen ervaringen schreef hij een roman die loopt vanaf het uitroepen van de Volksrepubliek in 1949 tot het bloedbad op het Plein van de Hemelse Vrede in 1989. Het boek beschrijft de wederwaardigheden van een modern intellectueel gezin in Peking dat de gevolgen van de desastreuze politiek van Mao aan de lijve ondervindt. De roman geeft een ontluisterend beeld van de figuur en de regering van Mao Zedong, die regelmatig wordt vergeleken met de hardvochtige en legendarische ‘gele keizer’ Huangdi.

Andere kanten van het China tijdens en na Mao Zedong werden belicht door Hans Werner (1932-200) in *De Chinese familie* (1995) en *Het domein van Confucius* (1996). Het eerste boek beschrijft een Chinese emigrantenfamilie in Thailand tegen de achtergrond van de geschiedenis van de Chinese emigratie sinds de negentiende eeuw. Het boek geeft een indringend beeld van de manier waarop overzeese Chinezen vasthouden aan de oude confucianistische tradities. Op zoek naar de wortels van die tradities bracht Werner in 1995 samen met zijn in het eerste boek geportretteerde Chinese vrouw een bezoek aan China, kort nadat Confucius in oktober 1994 officieel was gerehabiliteerd door middel van een enorm congres in Peking, georganiseerd door de in 1984 met staatssteun opgerichte Chinese

Confucius Federatie. Het congres vierde de 2545ste geboortedag van de Wijze en pleitte voor hernieuwde belangstelling voor zijn gedachten: ‘Ontdaan van historische uitwassen kunnen de ethiek en de moraal van Confucius ons opnieuw bezielen. Confucianisme legt de nadruk op de gevaren van hebzucht en corruptie, maar staat niet afwijzend tegenover de goede dingen van het leven, die verdiend kunnen worden door hard werken en zelfdiscipline.’⁶⁷⁰

9.7. CHINEES PROZA IN NEDERLAND

Naast Jung Changs *Wilde zwanen* had in Nederland *Het lelietheater. Een jeugd in China* (1997) van Lulu Wang een opmerkelijk succes. De schrijfster, in 1960 geboren in Peking, woont sinds 1985 in Nederland en beschreef in de roman haar eigen jeugd in China. Ze won in 1998 het Gouden Ezelsoor voor het bestverkochte literaire debuut (ruim 135.000 exemplaren) en het jaar daarop de internationale Nonino Prijs. Alleen in Nederland werden meer dan 800.000 exemplaren van het boek verkocht. Lulu Wang schreef rechtstreeks in het Nederlands en valt binnen de groep van ten tijde van haar debuut enthousiast ontvangen ‘migranten-auteurs’ te plaatsen. Als enige allochtone schrijfster van Chinese afkomst in Nederland groeide ze, mede door veelvuldige publieke optredens en het door haar gezochte contact met haar lezerspubliek, uit tot een fenomeen: de nationale knuffelchinese. Mooi opgemaakt en steevast gekleed in kokette Shanghai-jurkjes werd ze een marktikoon dat door haar uitgeverij Vassalucci behendig werd gemerchandised – onmiddellijk na haar debuut met foto’s en ontboezemingen in het boekje *Brief aan mijn lezers* (1998), daarna met een webpagina met bloesemtak, veel ossenbloedrood en Chinese karakters, en op het westerse chinoiseriebeeld geïnspireerde boekomslagen. Ook haar onnederlandse schrijfstijl lijkt een soort chinoiseriecharme uit te oefenen op de lezer. Het taalgebruik vol curieuze wendingen, eigenzinnige woordkeuzes, vertaald Chinees en ‘oosterse’ beeldspraak legt een exotisch waas over de bladzijden dat het ‘anderszijn’ benadrukt (zie Bijlage 51).

In 2001 debuteerde een tweede in Nederland wonende Chinese schrijfster, Yuhong Gong (1968), met de roman *Vliegers boven lentestad*. Yuhong Gong kwam begin jaren negentig naar Europa en studeerde japanologie in Londen en Leiden. Ze werkt tevens als vertaalster en publiceerde vertalingen van romans van de controversiële jonge Chinese schrijfsters Chun Sue (1983) en Yin Lichuan (1973).⁶⁷¹ Haar tweede roman *Tijdloos, over een verre rivier* verscheen in 2006.

Lulu Wang en Yuhong Gong vullen kennelijk een gat in de markt en het is opmerkelijk dat er verder geen Nederlandse schrijvers van Chinese afkomst zijn, ondanks de talrijke Chinese gemeenschap in de laatste halve eeuw en het uitstekende opleidingsniveau van een substantieel deel daarvan. Misschien verklaart die lacune deels de populariteit van de Amerikaanse schrijfster van Chinese afkomst Amy Tan (1952) op de Nederlandse markt. Haar internationaal succesvolle romans over verschillende generaties in Amerika wonende Chinese vrouwen verschenen allemaal vrijwel gelijktijdig in Nederlandse vertaling.⁶⁷²

9.8. RECHTSTREEKS UIT HET CHINEES

De verspreiding en bekendheid van de Chinese literatuur in het Nederlands kreeg een belangrijke impuls door de oprichting van het tijdschrift *Het trage vuur* dat sinds oktober 1996 vier maal per jaar vertalingen, essays en besprekingen van en over Chinese literatuur brengt. De kring van redactie en medewerkers wordt gevormd door Nederlandse en Vlaamse sinologen van verschillende generaties en staat garant voor kwalitatief hoogstaande vertalingen van proza en poëzie van hedendaagse en klassieke auteurs. Een belangrijke troef van het blad is de aandacht voor contemporaine schrijvers die het tot een actuele gids voor de huidige Chinese literatuur maakt, een luxe die vrijwel voor geen andere taal is weggelegd.

De aan het blad meewerkende sinologen verzorgen ook een belangrijk deel van de vertaalproductie die in boekvorm verschijnt en die in de afgelopen tien jaar enorm is toegenomen.⁶⁷³ Lang niet alles wordt echter nog uit het Chinees vertaald. Met name actuele boeken – zoals romans die model stonden voor succesvolle Chinese films – worden nog regelmatig uit andere talen vertaald.⁶⁷⁴

Een nieuwe generatie Chinese prozaschrijvers diende zich in 2001 aan in Nederland. Ze keerde zich nadrukkelijk af van het profiel van de dissidente en filosofische auteurs van de voorgaande generatie en beschouwde literatuur niet langer als iets ‘heiligs’. Ze kozen voor ‘seks, drugs en de metropool,’ zoals Michel Hockx het uitdrukte.⁶⁷⁵ Daarmee kozen ze eveneens voor de moderne westerse ‘grootstadsroman’ en dat werd ze in China niet in dank afgenomen. *Shanghai baby* van de uit Shanghai afkomstige Wei Hui (1973) vloog de winkel uit, maar werd kort daarop verboden, om op de welig tierende zwarte-boekenmarkt een bestseller te worden. Haar internetsite werd in latere jaren verschillende keren platgelegd. Haar roman kreeg een hoofdstedelijke pendant in *Beijing doll* van Chun Sue. Ook de titel *Fucker* van Lin Yichuan loog er niet om. Westerse uitgevers vlogen erop af

en het ene na het andere boek werd snel vertaald. De schrijfsters werden in de publiciteit als een soort nieuwe dissidenten opgevoerd. Een ander opmerkelijk feit was het verschijnen van het *Verzameld werk* (2000) van Lu Xun, vertaald door Klaas Ruitenbeek. Het was de eerste keer dat een Chinese auteur volledig werd uitgegeven in Nederland.

In het voorjaar van 2006 bracht het tijdschrift *De tweede ronde* een ‘Chinees nummer’ uit dat gewijd was aan de moderne Chinese literatuur. Naast essays en vertalingen van sinologen bevatte het ook proza over China en een aan China gewijde sectie light verse, waarin de cyclus ‘De Chinese filosofie in elf gedichten’ van Jaap van den Born opviel. Hier volgt het gedicht over Laozi.

De weg was recht, de weg was krom

De weg is recht en krom en draagt geen naam
Al wordt hij toch wel vaak *De weg* genaamd
Daartegen zal ik mij ook niet verzetten

Complotten worden door mij niet beraamd
Mijn grote kracht ligt in het niet beletten
Ik roei wel, maar uitsluitend mét de stroom

Ik leef wel hier en nu naar aardse wetten
Maar met een uiterst zwevend idioom
Mijn raadelsachtigheid heeft grote faam:

‘Het niet-zijn is het zijn om niet te wezen’
Is het niet heerlijk diep zo’n zin te lezen?

Op het gebied van de klassieke poëzie en prozaliteratuur zette W.L. Idema – inmiddels werkzaam in Harvard – zijn indrukwekkende stroom vertalingen voort, onder meer met de monumentale bloemlezing *Spiegel van de klassieke Chinese poëzie van het Boek der Oden tot de Qing-dynastie* (1991), waarvan in 2000 de zesde druk verscheen. In 1991 ontving hij de Martinus Nijhoff-prijs voor zijn vertalingen uit het Chinees. Daan Bronkhorst publiceerde een bundel vertalingen en essays over klassieke en moderne Chinese poëzie onder de titel *Drieduizend jaar Chinese poëzie* (1994). In de essays gaat hij ook uitgebreid in op het vertalen van Chinese poëzie en de vertaalpraktijk in Nederland.

Een belangrijke gebeurtenis in 1997 was de verschijning van de vertaling door tao-specialist Kristofer Schipper van *De innerlijke geschriften* van Zhuangzi.⁶⁷⁶ Het was de eerste Nederlandse vertaling rechtstreeks uit het Chinees

van de eerste zeven hoofdstukken van de *Zhuangzi*. Tien jaar later verscheen de volledige vertaling van de hand van Schipper.⁶⁷⁷

Maghiel van Crevel, Idema's opvolger als hoogleraar Sinologie in Leiden, publiceert vooral vertalingen en essays van en over moderne Chinese dichters, met name de dichters die behoren tot de groep van zich tegen het politieke en literaire klimaat verzettende 'duistere dichters' (Menglong shiren) rond het in 1978 opgerichte en twee jaar later verboden tijdschrift *Jintian* (Vandaag). Drie van de vier hoofdvertegenwoordigers van de groep zagen zich vanwege hun pro-democratische activiteiten na Tiananmen gedwongen in het westen te blijven: Bei Dao (1949), Duo Duo (1951) en Yang Lian (1955). Bei Dao trad in 1985 en 1994 op op Poetry International in Rotterdam. In juni 1989 was hij op een schrijversconferentie in Berlijn en werd hem de terugkeer naar China verboden. Pas in 2006 werd hij voor het eerst weer in de Volksrepubliek toegelaten. Duo Duo was in juni 1989 op Poetry International in Rotterdam en besloot in Europa te blijven. Hij keerde in 2004 terug naar China. Yang Lian was tijdens het Tiananmen-incident op toernee in Australië en Nieuw-Zeeland en mocht evenmin naar China terugkeren. Hij kreeg in Nieuw-Zeeland de status van politieke vluchteling. De vierde kopman, Gu Cheng (1956-1993), woonde sinds 1987 in Nieuw-Zeeland en nam na de gebeurtenissen in Peking de Nieuw-Zeelandse nationaliteit aan. Hij pleegde in 1993 in onopgehelderde omstandigheden zelfmoord.

Bei Dao en Duo Duo werden bekend in Nederland doordat kort na Tiananmen regelmatig columns, gedichten en verhalen van hen werden gepubliceerd in Nederlandse kranten en tijdschriften.⁶⁷⁸ Beiden verbleven enige tijd in ons land. Yang Lian woont sinds 1993 in Londen, waar hij verschillende poëzieprojecten lanceerde, zoals *Sailor's Home* (oktober 2005), waaraan de Nederlandse dichter Arjen Duinker deelnam, die eerder samen met hem een aantal gedichten en essays schreef in reactie op elkaars werk (gepubliceerd in *Het trage vuur*, nr. 20, december 2002). In januari 2003 ontmoetten ze elkaar in Gent voor twee lees- en gesprekssessies onder de titel 'Ghost Meetings'. Het tijdschrift *Jintian* werd in 1990 in Stockholm heropgericht als platform voor Chinese schrijvers in ballingschap en bestaat sinds 2002 op internet (www.jintian.net). Zowel Bei Dao – inmiddels de bekendste moderne Chinese dichter – als Yang Lian werden verschillende malen als Nobelprijskandidaat genoemd.

9.9. TOERISME IN CHINA

Na de verbetering van de internationale verhoudingen halverwege de jaren negentig is het toerisme naar China met sprongen toegenomen. In de eerste jaren was er sprake van een stijging van 50% en de laatste jaren ligt die op ruim 10 %. In 2007 verwacht men bijna vijftig miljoen buitenlandse toeristen. Ook het Chinese toerisme naar het buitenland nam in diezelfde periode explosief toe en moet in 2007 de tweeënveertig miljoen naderen. De Chinese overheid spant zich enorm in om de toeristische infrastructuur te verbeteren, mede met het oog op de Olympische Spelen van 2008.

Om het de westerse toerist naar de zin te maken en de toeristische aantrekkelijkheid van het land te vergroten, doet men er alles aan om de schade die werd aangericht door de Culturele Revolutie en de architectonische wildgroei van de periode daarna op strategische punten te beperken of te camoufleren. In het tegenwoordig minder tot de verbeelding sprekende modeldorp Dazhai in Shanxi, dat in de Mao-tijd vanaf 1964 hét voorbeeld voor de agrarische revolutie was ('Leren van landbouw in Dazhai') is een grote boeddhistische tempel gebouwd. Li Xiangping, hoogleraar aan het Center for Research for Religion and Peace van de Universiteit van Shanghai, bezocht het dorp en schreef er een uitgebreid verslag over. De professor merkt op dat Dazhai inmiddels een gemengd dorp is. Er wonen nog altijd mensen die Mao Zedong vereren en niemand anders, maar er zijn ook mensen die de God van de rijkdom aanbidden, er wonen Christenen, en dus ook: boeddhisten. Een monnik in de tempel vertelde hem: "Er is geen fundamenteel conflict tussen het aanbidden van Mao en het geloof in Sakyamuni. Voorzitter Mao is Boeddha, en Boeddha is voorzitter Mao. Mao was een leider, Sakyamuni is de omhelzing van het universum, de eeuwigdurende geest".⁶⁷⁹

Deze kersverse Chinese wijsheid is exemplarisch voor de nieuwe toerisme-industrie: geef wat de mensen willen. Behalve westerlingen vergapen ook gigantische aantallen overzeese Chinezen zich aan dergelijke monumenten, terwijl ze voor Chinese toeristen een aantrekkelijk 'Volendam-appeal' hebben, compleet met fotosessies en verkleedpartijen. Het maakt iedereen blij en levert nog geld op ook. Dazhai is een betrekkelijk onschuldig voorbeeld van wat de laatste decennia op grote schaal gebeurt: tijdens de Culturele Revolutie vernielde en daarna verwaarloosde cultuurmonumenten worden opgekalefaterd. Een mooi voorbeeld is de Confuciusstempel in Qufu. Tijdens de Culturele Revolutie verjaagden rode gardisten de monniken en in november 1966 richtten tweehonderd docenten en studenten van de Universiteit van Peking enorme vernielingen aan. Ze ontwijdden

graven en vernietigden ruim zesduizend kunstvoorwerpen, waaronder vele eeuwenoude schilderijen, aardewerk en duizenden boeken. De tempel werd in 1979 heropend. Sindsdien werden herstelwerkzaamheden verricht en in 1985 begon een grootscheepse restauratie van het enorme gebouwencomplex. Sinds 1994 staat het op de werelderfgoedlijst van de UNESCO. Het is een veel bezochte toeristenattractie waar Chinese studenten voor monniken spelen en dagelijks op gezette tijden de eeuwenoude rituelen uitvoeren.⁶⁸⁰ Vele duizenden andere tempels en kloosters werden tijdens de Culturele Revolutie verwoest of veranderd in varkensstallen, opslagplaatsen of scholen.

Wat met Qufu 'in het klein' gebeurde, gebeurde in het groot in Tibet. Sinds de Chinese invasie in 1950 werden monniken en boeddhisten vervolgd, gemarteld en gedood. Meer dan een miljoen Tibetanen kwamen om. Tijdens de Culturele Revolutie werden ruim zesduizend tempels en de daar aanwezige kunstschaten en bibliotheken ontijd en verwoest. In 1984, tijdens de regering van Deng Xiaoping, werd emigratie naar Tibet gestimuleerd en sindsdien vestigden zevenenhalf miljoen Han-Chinezen zich in het land, waardoor de zes miljoen Tibetanen een achtergestelde minderheid werden. Het land werd in 1986 opengesteld voor toerisme en vanaf 1988 werd de voormalige residentie van de Dalai Lama, het Potalapaleis in Lhasa, volledig gerestaureerd en omgevormd tot een museum. In 1994 werd het eveneens door de UNESCO erkend als werelderfgoed. Zo werden Potala en Qufu, de heiligste plaatsen van China en Tibet, ontdaan van hun oorspronkelijke functie en waardigheid, toplokaties voor het China-toerisme.

Hetzelfde gebeurt natuurlijk ook met religieuze en andere cultuurmonumenten in het westen en elders. Bijzonder aan dit fenomeen in China is dat voor toeristen wordt opgeknapt wat men van overheidswege officieel verguist. China houdt het westen zo in zekere zin zijn eigen chinoiseriespiegel voor: jullie willen tempels, dan krijg je tempels. Zo kunnen toeristen zich in de Verboden Stad ook laten fotograferen in klassieke Chinese mandarijnengewaden tussen 'keizerlijke' parafernalia: Jansen en Janssen in China. Het is een schertsvertoning, maar als er voor betaald wordt...

Dat idee maakt een recente ontwikkeling op toeristisch gebied betrekkelijk dubbelzinnig. Op www.geledraak.nl verscheen op 31 maart 2005 het volgende bericht:

Rood toerisme in China

Om met name Chinese jongeren te interesseren voor het 'revolutionaire verleden' van het land, is het Chinees toerisme bureau een 'Rood toerisme in China' programma gestart. In vele delen van het land kan men plaatsen bezoeken die herinneren aan daden van Chinese revolutionairen in de 20ste eeuw.

Het gaat om ook voor buitenlanders bekende namen als Yan'an, het eindpunt van de legendarische Lange Mars in de jaren dertig, waar Mao Zedong zich ontwikkelde als dé leider van de communisten. En natuurlijk de plaats in Shanghai waar de eerste bijeenkomst werd gehouden van de communistische partij. Maar ook tal van onbekende plaatsen komen aan de orde.

De speciale website over de Red Tours somt alle plaatsen uit de tours op en geeft al met al een prachtig overzicht van de recentere Chinese geschiedenis. Misdaden van de toenmalige tegenstanders worden uitgebreid belicht. Zo kan men het 'concentratiekamp Xifeng', waar de nationalisten communisten uit de weg ruimden bezoeken en het monument in Nanjing ter nagedachtenis aan de Japanse massaslachting in Nanjing. Het Stalinpark in Hunan staat ook op het lijstje, een park dat in 1953 werd geopend als 'bewijs van de vriendschap, die af en toe gespannen was', zo staat op de website.

Het 'Red Tour Around China' programma wordt op dezelfde website door de ondervoorzitter van het Chinese Nationaal Bureau voor Toerisme aldus aanbevolen: 'Developing Red Tourism is a national policy. It has significant importance in educating the younger generation about the country's revolutionary past. It is an economic project, a cultural project and at the same time, a political project.' Deze drie, maar in de eerste plaats een economisch project. Voor de jongere generatie? In de loop van de jaren negentig begon een nostalgische Mao-revival in China en nog altijd gaan Mao-poppetjes, bustes, speldjes, rode boekjes en andere Mao-paraferalia grif van de hand op rommelmarkten. Nieuwe miniatuurversies van Mao in allerlei vormen – tot Mao als dashboard-beschermheilige – zijn buitengewoon in trek, ook onder toeristen.⁶⁸¹ Het project lijkt dus ook te kunnen appelleren aan westerse Mao-nostalgie.

Op de toeristenbeurs in Utrecht in januari 2006 was het China-aanbod fors maar weinig vernieuwend. Wat sprong eruit? Jawel: 'Toch is specialist VNC Asia Travel er in geslaagd nieuwe routes samen te stellen. Opvallendste is "Mao's Lange Mars", een reis langs enkele plaatsen waarlangs de jonge communist Mao Zedong is betrokken, op de vlucht voor de Nationalisten. In China zelf wordt deze vorm van "rood toerisme" al sinds vorig jaar onder de aandacht gebracht van Chinese toeristen.'⁶⁸²

Sinds het westerse toerisme vanaf halverwege de jaren negentig weer goed op gang kwam, lieten Nederlandse reizigers zich niet onbetuigd. Velen zetten hun reisavonturen in een travellog op internet en een aanzienlijk aantal publiceerde zijn/haar belevenissen in boekvorm. Opmerkelijk veel Nederlandse vrouwen schreven reisboeken over China. Na Anja Meulenbelt, Renate Rubinstein, Yvon Klinkert, Carolijn Visser en Bettine Vriesekoop publiceerde Jesse Goossens (1969) twee boeken over haar treinreizen door het land: *Met de trein door China* (1994) en *Azië op goed geluk* (1997). Nicolette Hoogeveen reisde in 2000 van het Rode Plein in Moskou naar het Tiananmenplein en beschreef haar avontuurlijke belevenissen in *Tussen twee pleinen* (2004).

Naast trein en bus is de laatste twintig jaar de fiets een veelgebruikt vervoermiddel voor de avontuurlijk aangelegde Chinareiziger. Het Antwerpse fietsduo Nicoline Dierckx en Ingrid de Wilde fietste langs de Zijderoute naar China en vereeuwigde de onderneming in *14.809 km met de fiets naar China* (1991). Trees van Rijsewijk (1952) deed in *Kumari, mijn dochter uit Nepal* (1999) verslag van de fietsreizen die ze sinds 1988 maakte door Nepal, Tibet, India en China en van haar gevecht met de bureaucratie om het Nepalese weesmeisje Kumari naar Nederland te krijgen. Nederlands bekendste wereldfietser Frank van Rijn maakte op zijn Gazelle van augustus tot november 1996 een tocht van 13.300 km. door China, Pakistan, India en Nepal, waarover hij schreef in *De twee scherven. Een ontdekkingsreis door China* (1998).⁶⁸³ In april 2004 vertrok hij op de fiets uit Nederland en trok hij door Oost-Europa, Rusland, Kazachstan, Oezbekistan en Kirgizstan opnieuw naar China, Tibet, Nepal en India, waar hij na 19.700 km. in februari 2005 afstapte. Over het tweede deel van de reis publiceerde hij *De gouden capuchon. Een reis door Kirgizstan, West-China en Tibet* (2007).

De Vlaamse reisjournalist Marc Helsen reisde in 2002 in het spoor van Marco Polo langs de Zijderoute (*De Grote Zijderoute. Een actueel reisverslag over de legendarische handelsroute*, 2003) en volgde het jaar daarop Marco Polo's traject van Venetië naar China (*In het spoor van Marco Polo. Mijn reis langs de Zijderoute*, 2003). In de eerste drie seizoenen van de populaire Vlaams-Nederlandse reality tv-serie Peking Express (in Nederland uitgezonden op Net5, in België op VT4), trokken telkens acht paren liftend van Moskou naar Peking (2004), van Peking naar Bombay (2005) en van Vietnam door Cambodja, Laos en China naar Tibet (2006). Marc Helsen maakte in zijn eentje de reis van 2005 door China, India en Nepal en beschreef zijn ervaringen in *In het spoor van Peking Express* (2005).

De journalist Frénk van der Linden bezocht China tijdens ‘De crash’ van 1988 en was er opnieuw tijdens ‘De opstand’ van 1989. Daarna bereisde hij het land verschillende malen tijdens ‘De stilstand’ (1989-1992) en ‘De “boom”’ (1993-1997). Zijn reportages werden verzameld in *Klappen met één hand. Leven en lijden van jong China* (1997). Een interessante serie reportages die Floris-Jan van Luyn maakte voor *NRC Handelsblad* over de sinds de jaren negentig massale migratie die meer dan 120 miljoen Chinese plattelanders uit overlevingsnoodzaak en/of ambitie naar de grote steden dreef verscheen in boekvorm als *Een stad van boeren – de grote trek in China* (2005).

9.10. LITERAIR CHINA

Temidden van de luidruchtige directe aanwezigheid van het hedendaagse China in winkels en media blijft er poëzie en proza worden geschreven waarin de Chinese werkelijkheid, literatuur en cultuur uit heden en verleden een voornaam rol spelen. Hoewel het aantal van dergelijke literaire werken klein blijft is de variatie groot.

De Vlaamse auteur Leo Pleysier (1945) schreef een roman waarin de hoofdpersoon herinneringen ophaalt aan de fascinatie die in zijn jeugd uitging van de brieven en de latere mysterieuze aanwezigheid van een tante die van eind 1946 tot in 1953 missiezuster in China was. De titel van de roman, *De Gele Rivier is bevrozen* (1993), drukt zowel de fascinatie van het voor de jongen ‘exotische’ ouderwetse taalgebruik als van het verre land uit. Cherry Duyns beschreef in de roman *De Chinese knoop* (2005) de vriendschap van een Hollandse familie met de pindaverkoper Lin Ying, die vanaf 1936 een geregelde bezoeker van hun huis in Haarlem was. Aan de hand van foto’s, notities en voorwerpen uit het bezit van zijn overleden moeder reconstrueert de hoofdpersoon zijn relatie met ‘oom’ Ying die altijd ‘tengteng’ voor hem bij zich had. Hij herinnert zich een liedje dat blijk gaf van de verachting voor de pindachinezen: ‘Chinezen, Chinezen, overal Chinezen en half- en kwart-Chinezen. In Delft en in Dordrecht, in Leiden en Utrecht en in Amersfoort; ze planten zich voort met elke andere soort. Hollanders! Germanen! Europeanen! Beperk ze en vang ze als konijnen en hang ze op, die gele Chinezen van Peiping en Yang-tze!’⁶⁸⁴

Jacques Hamelink publiceerde de intrigerende dichtbundel *Kinksteen van Ch’in* (2003), waarin – volgens de omslagtekst – de lezer het Hemelse Rijk ziet ‘door de ogen van een in ongenade gevallen geschiedschrijver: diens pijnlijke wederwaardigheden, ervaringen uit het leven en (zeer persoonlijke) capita selecta uit China’s overrijke geschiedenis vormen de stof’. Deze tekst biedt de lezer een

zeer summier houvast in Hamelinks Chinese labyrint, waarin onmiskenbaar veel Chinese geschiedenis en cultuur te vinden is. Maar het wordt de lezer niet makkelijk gemaakt. Verleden, heden en toekomst lopen doorelkaar, er klinken vele ongeïdentificeerde stemmen en het gaat over van alles en nog wat.

Dat Hamelink zich voor ‘things Chinese’ interesseerde was al op te maken uit de bundel aantekeningen over poëzie *In een lege kamer een garendraadje* (1980), waarin hij noteerde: ‘Niet het Taoïsme. De Tao. En meteen zijn we uitgepraat.’ en ‘De oude Chinese dichters. Hun concreetheid, hun aandacht voor het detail, de doordachte onmiddellijkheid van hun stenografie. Hun viefheid, hun behoedzame humor. Ogen die kijken tijdens het ondergaan en te voet doortrekken van een landschap. Zelfs verwarring (misschien ontredde) om een afscheid opgevangen in een paar regels als deze, van Tu Mu: *Passion too deep seems like none. While we drink, nothing shows but the smile which will not come.*’⁶⁸⁵

De notities lijken programmatisch voor *Kinksteen van Ch’in*: er valt geen stratagids te gebruiken, de lezer moet zijn eigen weg ontdekken. Wie vertrouwd is met Hamelinks werkwijze weet dat die weg voert door een dicht woud van allusies, die naar het zich in dit geval laat aanzien veelal gebaseerd zijn op Engelstalige vertalingen uit het Chinees.⁶⁸⁶ Wie daarmee de bundel te lijf gaat, komt terecht in een wereld die gebouwd lijkt volgens de eigenzinnige demiurgische principes van de *Cantos* van Ezra Pound. Herkenbaar zijn ‘Paardebloemen van Li Shang-yin’ naar een motief uit Li Shang-yins ‘Peonies’, de reeks ‘Elegieën om Ch’u’ naar motieven uit ‘The Songs of Ch’u’, een sectie ‘Vliegemepper van de geschiedschrijver’ met negen gedichten gebaseerd op de brief van rijkshistoriograaf Ssu-ma Ch’ien (Sima Qian, 145-86 v. Chr.).⁶⁸⁷ De reeks ‘Het beeldenleger’ is geïnspireerd op keizer Qins terracottaleger. Maar het blijft niet bij Chinese allusies: er is een visser van Ma Yuan die verwijst naar Lucebert en een ‘Overgezongen steen’ die een remake is van ‘Midden op de weg’ van de Braziliaanse dichter Carlos Drummond de Andrade.⁶⁸⁸ Het is een begin...⁶⁸⁹

Nachoom Wijnberg (1961) heeft ook iets met China-allusies. Hij publiceerde een poëziebundel getiteld *De expeditie naar Cathay* (1991) en in zijn gedichten zijn soms verwijzingen naar Wang Wei en Su Dongpo (ook Su Shi, 1036-1101) te herkennen. In het tijdschrift voor Chinese literatuur *Het trage vuur* verscheen in maart 2004 een reeks van dertien gedichten gecentreerd rond Su Dongpo, waarin Wijnberg ‘gestolen’ regels uit verschillende vertalingen van klassieke Chinese poëzie verwerkte.⁶⁹⁰ Het is een soort citeerkunst die in de Chinese klassieke poëzie een belangrijk element was en tegelijkertijd een postmoderne sample-methode die

in Wijnbergs versies merkwaardige resultaten oplevert. Zo laat hij de elfde-eeuwer Su Dongpo communiceren met de vijfde-eeuwer Tao Qian (ook Tao Yuanming, 365-427). Ze lijken elkaar zelfs te ontmoeten:

Su Dongpo, Tao Qian

Tao Qian wordt dronken
en weet niet wat hij daarna moet doen.
Su Dongpo zegt over Tao Qian:
als hij gedronken had kwamen de woorden vanzelf.
Daar staan ze en daar staat hij,
zijn kleren in haast binnenstebuiten aangetrokken.
's Nachts iets laten liggen
zonder bang te zijn dat het er de volgende ochtend niet meer is.⁶⁹¹

De gestolen dichtregels herkennen lijkt een moeilijke opgave (het zijn geen soundbites), maar het spel op zich heeft een leuk effect: in deze citatenkunst wordt tijdloos gecommuniceerd.

Traditioneler werk leverde Hans Dütting (1947), die in eigen beheer maar liefst vijf bibliofiele uitgaafjes liet verschijnen die blijk geven van zijn fascinatie voor Chinese dichters en filosofen. Het eerste, *De droom van een vlinder* (1997), bevat oorspronkelijke gedichten en vertalingen en is verdeeld in vijf afdelingen, waarvan er drie verwerkingen van Chinese levenswijsheid bevatten. In de eerste afdeling, 'Zes gedichten', staat een nuchter beleden taoïstische leefwijze centraal. De tweede biedt een 'Proeve van oosterse wijsheid' in spreuken als 'Een mens moet niet worden beoordeeld naar zijn uiterlijk; zoals de oceaan niet kan worden gemeten met een lineaal.' en 'Iemand moet een vorentje verliezen om een zalm te vangen.' De vijfde afdeling, getiteld 'De droom van een vlinder', bevat gedachten van Zhuangzi, bewerkt naar diverse Franse en Engelse edities. De droom:

Op een keer droomde ik, Chuang Tsu,
Dat ik een vlinder was, vliegend van hier naar daar,
Verzameland, tevreden over mijn noodlot en kende
Mijn menselijke staat niet.
Plotseling ontwaakte ik en besepte,
Verward, mezelf te zijn.
Tot nog toe weet ik niet of ik een mens ben
Die droomde een vlinder te zijn
Of een vlinder die droomde een mens te zijn.
Tussen de vlinder en mij bestaat een verschil:
Dat is wat men noemt voortdurende mutatie.⁶⁹²

Twee volgende bundels bevatten vertalingen van werk van Po Tsju I: twee lange gedichten in *Lied van het eeuwigdurend leed* (1999) en een bloemlezing van dertig gedichten, getiteld *Goudklokje en andere gedichten* (2000).⁶⁹³ In de inleiding in het eerste deeltje vertelt Dütting dat Slauerhoffs *Yoeng poe tsjoeng* hem zeer heeft geïnspireerd en zijn interesse voor Po Tsju I heeft gewekt. Het boekje bevat behalve het titelgedicht ook het 'Lied van de Tartarse luit'. Volgens de vertaler zijn het de mooiste gedichten van Po Tsju I 'en vermoedelijk uit de hele historie van de T'ang poëzie'. Hij maakte de vertalingen naar verschillende Franse en Engelse vertalingen. Voor het tweede deeltje vormde *The Life and Times of Po Chü-i* (1949) van Arthur Waley de bron. Dütting maakte een eigen selectie, waaruit alleen het gedicht 'Ik herinner mij mijn dochter Goudklokje' eerder door Slauerhoff werd vertaald.⁶⁹⁴ In de evenals in de eerste bundel rijmloze vertalingen wordt de eenvoud en soberheid van de Engelse voorbeelden goed benaderd. Düttings formuleringen zijn soms korter en directer dan Waley, maar de verzen missen een strakke, regelmatige vorm, waardoor ze vaak aan kracht verliezen.

Düttings vierde boekje, *Landschappen in woorden* (2000)⁶⁹⁵, bevat een vertaling van 'De cyclus van de rivier Wang' van Pei Di (716-?), een goede vriend van Wang Wei en evenals hij een boeddhistisch contemplatieve landschapsdichter. Bij de vierregelige verzen schreef Dütting steeds een vierregelig poëtisch commentaar. De combinatie is curieus omdat de oorspronkelijke kwatrijnen van Pei Di werden vergezeld door kwatrijnen over dezelfde plaatsen van Wang Wei. De 'Wangriviersequentie' behoort tot Wang Wei's bekendste en meest bewonderde werk. De cyclus telt twee maal twintig gedichten en Düttings verzameling twee maal vijftien. De verzameling lijkt daardoor een particuliere chinoiserie waarmee de dichter/vertaler zijn gevoelens van vriendschap voor of (geest)verwantschap met Pei Di wilde uitdrukken.

Behalve de vier genoemde bundels publiceerde Dütting ook nog een 'essay' over de geschiedenis van de Tang-poëzie, *De poëtische schatkamers van de T'ang Dynastie* (2000).⁶⁹⁶

9.11. CHINESE FILM

Als er iets is waarmee China het westen in de laatste decennia op cultureel gebied heeft geïmponeerd en veroverd dan is het de film. De verfilming van de roman *Het rode korenveld* van Mo Yan onder de titel *Red Sorghum* (1987, winnaar van de Gouden Beer 1988 in Berlijn) was het regisseursdebuut van Zhang Yimou (1951), het filmdebuut van de actrice Gong Li (1965) en werd via filmhuisvertoningen de

doorbraak van de Chinese film in het westen. Dankzij het succes kon Zhang Yimou zijn volgende films *Yu Dou* (1990) en *Raise the Red Lantern* (1991) met buitenlands geld financieren en werden hij en Gong Li veelvuldig bekroonde topsterren in de internationale filmwereld.

De film *Gele aarde* (1984), waarvoor Zhang samenwerkte met regisseur Chen Kaige (1952), was het startpunt van de zogenaamde vijfde generatie van Chinese filmregisseurs.⁶⁹⁷ Zij bezorgden de Chinese film een wereldreputatie. Zhang Yimou maakte later veelgeprezen films als *The Story of Qiu Ju* (1992, winnaar van de Gouden Leeuw in Venetië), *Not One Less* (1999, opnieuw een Gouden Leeuw in Venetië), *House of Flying Daggers* (2004, Oscarnominatie) en *Curse of the Golden Flower* (2006). Onder Chen Kaige's succesvolste films bevonden zich *Farewell my Concubine* (1993, winnaar van de Palme d'Or in Cannes) en *The Emperor and the Assassin* (1999). Het grootste en verrassendste internationale succes had echter de Taiwanese regisseur Ang Lee (1954), die met *Crouching Tiger, Hidden Dragon* (2000) tien Oscarnominaties kreeg en vier Oscars won, en als eerste 'Chinese' regisseur een 'westerse' film produceerde: *Brokeback Mountain* (2005), genomineerd voor acht Oscars, waarvan hij er drie won.

De regisseurs van de vijfde generatie braken met het sociaal-realisme van hun voorlopers en kwamen daardoor regelmatig in aanvaring met de Chinese filmcensuur die hun films in China verbood. Hun opmerkelijke succes in het westen is voor een groot deel te verklaren uit de selectie die uit hun werk werd gemaakt voor een westers publiek en uit de producties die ze later voor de westerse markt maakten. Die selectie en productie toont een duidelijke voorkeur voor wat men in het westen wil zien: het China van de keizers, de Verboden Stad, een duizelingwekkende kostumering, indrukwekkende landschappen en, vooral in de latere producties, spectaculaire Chinese vechtkunst. In de films herleven de aloude stereotyperingen uit het westerse chinoiserie-China in volle glorie. Anderssoortige films van dezelfde regisseurs – zwarte komedies, esoterische en maatschappijkritische films – waren in het westen alleen op filmfestivals en in filmhuizen te zien. *Het rode korenveld*, een sociaal drama gesitueerd in de jaren dertig tegen de achtergrond van de Japanse invasie, is in dat opzicht a-typisch.

9.12. CHINESE MODERNE KUNST

Een met de Chinese film vergelijkbaar fenomeen is de enorme belangstelling voor contemporaine Chinese kunst.⁶⁹⁸ In Nederland waren al verschillende grote

tentoonstellingen te zien, recentelijk tijdens het breed opgezette China Festival (oktober 2005), Beelden aan Zee (juni-december 2005), met als thema *Xianfeng! Chinese avant-garde sculpture*, en ‘China Now’ (29 september 2007-27 januari 2008 in het Cobra Museum in Amsterdam). De westerse receptie van moderne Chinese kunst is vooralsnog een problematisch geval. Ook hier lijkt de westerse smaak een doorslaggevende rol te spelen en is de vertekening naar wat het westen wil zien prominent aanwezig.

Investeren in moderne Chinese kunst is in de mode. De Zwitserse verzamelaar Uli Sigg – voormalig ambassadeur in China – stelde in 1997 de Chinese Contemporary Art Awards in en geldt als de ambassadeur van Chinese moderne kunst in het westen. Hij volgde de sinds 1979 met allerlei nieuwe vormen experimenterende kunstenaars op de voet en legde een verzameling van 1200 stukken van 180 verschillende kunstenaars aan. Selecties eruit worden over de hele wereld geëxposeerd – de grote tentoonstelling ‘Mahjong’ was van september 2006 tot februari 2007 te zien in de Kunsthalle in Hamburg en eerder in Zwitserland en daarna in Brazilië.

Galerie Urs Meile in Luzern – inmiddels ook in Peking – promoot sinds 1996 met veel succes Chinese moderne kunstenaars. En in november 2007 werd in Peking het Ullens Center for Contemporary Art geopend. Initiatiefnemer was de Belgische baron Guy Ullens, gepensioneerd zakenman en eveneens een grote verzamelaar van moderne Chinese kunst. Hij woont in Genève, zodat het lijkt of de impuls voor de ‘boom’ uit Zwitserland komt en, gezien de drie bemiddelde pioniers Sigg, Meile en Ullens, verbonden is met flinke investeringen.

Hun initiatieven hebben Chinese moderne kunstenaars een prestigieus marktproduct gemaakt. Individuele werken van Cai Guo-Qiang (1957), Zhang Xiaogang (1958) en Yue Minjun (1962) brachten in 2007 op veilingen bij Christie’s en Sotheby’s tussen de 2,5 en 9,2 miljoen dollar op. Een werk van de oudere kunstenaar Xu Beihong (1895-1953) spande de kroon: het ging voor 9,5 miljoen dollar van de hand.⁶⁹⁹

De Chinese nieuwe kunst werd voor het eerst in een overzicht gepresenteerd op de enorme *China Avant Garde Art Exhibition* in februari 1989 in het Museum voor Moderne Kunst in Peking. De expositie was een openbaring en trok de aandacht in het westen. De Tiananmen-tragedie van vier maanden later lijkt ervoor te hebben gezorgd dat met name de Chinese pop art een geprononceerd politieke interpretatie kreeg in het westen. De collageschilderijen waarin beelden van propagandaposters uit het Mao-tijdperk worden gecombineerd met bekende

westerse merknamen en reclamelogo's – zoals in het werk van Wang Guangyi (1956) – waren al spoedig op allerlei westerse exposities te zien en werden als een politiek statement beschouwd. De Chinese kunstenaars voelen zich regelmatig ongemakkelijk bij de westerse interpretaties van hun werk. Ze willen hun kunst uitdrukkelijk (ook) in een Chinese artistieke en sociale context zien en bespeuren een communicatiekloof. Veel van hun werk gaat over de snel veranderende sociale werkelijkheid en de oprukkende verwestering in China. Het heeft minder te maken met de huidige Mao-nostalgie in China en nog veel minder met de campkant van de westerse pendant daarvan.⁷⁰⁰

Doordat ze na Tiananmen een tijd lang niet in China konden exposeren, was de westerse belangstelling hoogst welkom en oriënteerde een aantal kunstenaars zich ook meer op westerse kunst. Ook dat werk werd in het westen laaiend enthousiast ontvangen. Yue Minjuns 'The Pope' (1997) – geïnspireerd op het bekende doek 'Study after Velasquez's Portrait of Pope Innocent X' (1953) van Francis Bacon – leverde bij Sotheby's in Londen op 21 juni 2007 bijna vier en een half miljoen dollar op en zijn naar Goya verwijzende 'Execution' ging daar op 12 oktober 2007 voor bijna zes miljoen dollar van de hand.

Moderne Chinese kunst is hot en wordt schreeuwerig op de markt gezet. Alles is 'Avant garde!' en 'China now!', in een sinds 1989 gestaag rijzende golf die alleen in grote getallen uit te drukken valt.

9.13. DE CHINOISERIE VAN DE GROTE GETALLEN

In 2002 verscheen een boek dat volgens de auteur de wereldgeschiedenis, althans die van de periode van de ontdekkingsreizen, voorgoed zal veranderen: *1421. The Year China Discovered the World* van de gepensioneerde Engelse duikbootcommandant Gavin Menzies (1937). Volgens hem heeft een Chinese vloot zeventig jaar eerder dan Columbus Amerika ontdekt, honderd jaar voor Magalhães de wereld rondgevaren en drie en een halve eeuw voor Thomas Cook voet aan wal gezet in Australië. Het gaat om de vloot van de eunuch-admiraal Zheng He (1371-1433), die deze grote reis van 1421 tot 1423 zou hebben gemaakt in dienst van Ming-keizer Yongle (Zhudi, r. 1402-1424). Het boek werd een internationale bestseller en de publiciteit ervoor is ongekend: sinds de verschijning van de Engelse editie in november 2002 bestaat er een website (www.1421.tv) over het boek en het onderzoek dat eraan voorafging. Dat onderzoek wordt sindsdien voortgezet door een eigen onderzoeksteam, gesteund door driehonderd specialisten. De site trekt zo'n duizend bezoekers per dag en bestaat inmiddels ook

in een Chinese versie. Meer dan dertienduizend geïnteresseerden worden op de hoogte gehouden over de vorderingen van het onderzoek. Er wordt voortdurend gehamerd op de bewezen historische betrouwbaarheid van Menzies' theorieën. Menzies zelf reist de wereld rond om lezingen te geven en in debat te gaan met zijn publiek. Het is waar!

Het is niet waar en het verhaal van Menzies is het mooiste chinoiserie-verhaal van de grote getallen sinds Marco Polo. Een enorm land als China, met een bevolking van honderden miljoenen 'blauwe mieren' die de Muur bouwden en een kanaal groeven van Nanjing naar Peking, die lang voor de Europeanen het buskruit, de boekdrukkunst en het kompas uitvonden, die, tijdens de Grote Sprong Voorwaarts, door in de handen te klappen een landelijke spreuwenplaag konden keren en hun hoofdstad voor de Aziatische Spelen van 1990 met een vliegenmepcampagne vliegenvrij kunnen maken, moet tot zo'n ongelofelijk grote onderneming in staat zijn geweest. Onzin. Maar het zal nog wel even duren voor Menzies' stellingen door vakgeleerden afdoende zijn weerlegd (Eén gek...). En hun publicaties zullen nooit de belangstelling krijgen van zijn boek. Ook hier heerst het moderne adagium 'eerst hypen, dan nuanceren'.

Dat Zheng He zeven ontdekkingsreizen ondernam en tot Malindi (Oost-Afrika), Djeddah (Rode Zee) en Ormuz (Perzische Golf) doordrong, is uit Chinese bronnen bekend. Meer niet. Dat hij de grootste vloot die de wereld ooit gezien had bijeenbracht, dat die deels bestond uit schepen van meer dan honderdvijftig meter lang (de lengte van een bescheiden vliegdekschip), dat die de verste zeereis maakten die ooit werd gemaakt – het zijn allemaal voorbeelden van de chinoiserie van de grote getallen.

9.14. CONCLUSIE

Het moge duidelijk zijn: na de betrekkelijke stilte na Tiananmen is China sinds circa 1997 een zo veelzijdige en frequente aanwezigheid geworden dat het materiaal niet meer is te overzien, mede omdat het allemaal nog te dicht bij ons staat om een schifting aan te brengen. Dankzij het bestaan van internet blijft er echter veel informatie op een toegankelijke manier beschikbaar voor een latere evaluatie.

De indrukwekkende economische groei van het land in de laatste tien jaar heeft ervoor gezorgd dat China in het middelpunt van de westerse belangstelling staat. 'Wanneer China ontwaakt zal de wereld beven' zei Napoleon. Hij lijkt een kleine tweehonderd jaar later gelijk te hebben gekregen. Naast de massale belangstelling voor talrijke facetten van China en de Chinese cultuur, springen twee dingen in het

oog: enerzijds de bewondering en het ontzag en anderzijds de angst en de sinofobie van het westen. Beide fenomenen hebben wederom te maken met de wet van de grote getallen. Hoopt men aan de ene kant op miljardenorders uit China, aan de andere kant vreest men economisch onder de voet te worden gelopen. Westerse handelaars moeten eerst een cursus 'ken de vijand' doen voor ze zich in het Hemelse Rijk wagen. Terwijl de kennis over China exponentieel groeit, groeit tegelijk het besef dat de westerling de oosterling slecht kent.

In cultureel opzicht zijn de 'booms' op de gebieden van Chinese film en moderne kunst opmerkelijk. Beide verschenen op een gunstig moment en lijken profijt te hebben gehad van de gepolitiseerde westerse belangstelling voor China na Tiananmen. Die werkte een gunstige eerste receptie in de hand en dankzij een voor het westerse publiek interessante ontwikkeling op beide gebieden konden film en kunst op een naar het zich laat aanzien geconsolideerde belangstelling rekenen. Minder opvallend gebeurde in wezen hetzelfde met de Chinese poëzie en romanliteratuur. Ook daar werd wat een breekpunt leek door de gepolitiseerde westerse belangstelling en de goed daarop aansluitende oriëntatie in het werk van dichters en prozaïsten juist een ontmoetingspunt waaruit een stabiele belangstelling voortkwam.

De veelzijdige interesse die in de afgelopen decennia ontstond vond zijn weerslag in de veelzijdige verwerking van Chinese stof door Nederlandse romanciers en dichters. Hoewel het aantal 'chinoiserieën' beperkt bleef, laten ze een verrassende verscheidenheid zien in vergelijking met voorgaande perioden.

10. NABESCHOUWING

31 december 2007 hanteerde ik als sluitdatum voor het te analyseren materiaal voor mijn onderzoek. Wat de laatste jaren over China verscheen laat zich niet meer overzien. Terugkijkend op zeven en een halve eeuw westerse beeldvorming over China lijkt de laatste tijd een beeld ontstaan dat in een bijna oneindig aantal facetten uiteenvalt. Het is geatomiseerd: onoverzienbaar veelzijdig en niet meer bij te houden. De huidige middelen tot beeldvorming lijken niet wezenlijk meer te verschillen van die over andere landen. Ook China dringt via satellietverbindingen, real time contacten, 24uurs nieuwstelevisie, mobiele telefoon, sms, internet en e-mail vrijwel rechtstreeks tot ons door. Het zijn krachtige middelen om de barrières van plaats en tijd terug te dringen en op te heffen. Maar de tijd gaat door en de directe verbinding kan worden verbroken, zoals niet alleen bleek tijdens de onlusten in Myanmar maar ook bij de recente problemen in Tibet. Sites worden uit de lucht gehaald, e-mailadressen platgelegd en mobiele telefoons ontvangen ongevroegde berichten van verontruste autoriteiten. En als vanouds worden journalisten en toeristen het land uitgezet en worden de grenzen gesloten.

Toch blijft het huidige Chinabeeld anders dan dat van andere landen en culturen. De factor van de grote getallen lijkt de laatste decennia een grotere rol te spelen dan ooit tevoren en vertekent de westerse perceptie op tal van gebieden. De economische chinoiserie met haar overdrijving van het positieve en het negatieve is onmiskenbaar. De populariteit van Chinese films is voor een groot deel te danken aan hun 'chinoiserie-appeal'. De gekte rond Chinese avant-garde kunst is een door de speculaties van investeerders geïnflationeerde windhandel. Zouden Nicaraguaanse of Mexicaanse schilders die hetzelfde deden verder komen dan de Wereldwinkel? Misschien een eenling van het formaat van Frida Kahlo, maar tientallen?! Een boek als dat van Gavin Menzies lijkt me alleen denkbaar over China. Als het over de Inca's, de Egyptenaren of de Grieken ging zou het dadelijk zijn weggehoond.

Maar desalniettemin is er grote vooruitgang geboekt. China trad toe tot de Verenigde Naties en de Wereldhandelsorganisatie en organiseert internationale evenementen als de Olympische Spelen (Peking 2008) en de Wereldtentoonstelling (Shanghai 2010). In 2007 werd zelfs voor het eerst in de geschiedenis een Miss China, Zi Lin Zhang, verkozen tot Miss World, terwijl voordien Gong Li als de mooiste vrouw van China en een van de mooiste actrices ter wereld gold. De tijden

veranderen en het land lijkt zich op een onomkeerbare manier te hebben geëngageerd met de internationale gemeenschap. Het zal steeds meer moeten spelen volgens de internationale regels, die het zelf mee kan bepalen en waarop het door de grote getallen een niet te verwaarlozen invloed kan uitoefenen.

Dat betekent een radicale breuk met het verleden. Vanaf de eerste westerse contacten tot aan de open-deurpolitiek van Deng Xiaoping had het Chinese bestuursapparaat geen wezenlijke belangstelling voor handelscontacten met het westen. De westerlingen moesten zich tevreden stellen met de handelsmogelijkheden in Kanton en Fujian en de latere verdragshavens. Die situatie lijkt voorgoed veranderd. Sterker nog: de zeventiende-eeuwse ‘chine de commande’-hausse lijkt in de laatste decennia op megaschaal te zijn herleefd. Opnieuw produceert China in massa wat het westen wenst en richt het zich naar de vraag van de westerse markt. Die markt blijkt zelfs een belangrijke bepalende factor voor de culturele productie: de Chinese film, literatuur en moderne kunst vertonen in de periode na Tiananmen een duidelijke afstemming op de westerse smaak en een aansluiting bij overgeleverde westerse chinoiseriebeelden op allerlei gebied – of het nu gaat om het keizerlijke China uit de film of om de repressie van dissidente auteurs en kunstenaars. Het westen biedt een economisch interessante vrijplaats voor Chinese filmers, schrijvers en kunstenaars, mits ze produceren wat de westerling wil.

Naast het tegenwoordige haast caleidoscopische Chinabeeld blijven de oude beelden dan ook voortbestaan in het westerse onderbewustzijn. De regering van de Volksrepubliek kan volgens dat oude beeld nog altijd even despotisch zijn als de legendarische keizers; het regime kan bij tijd en wijle nog even onwrikbaar en monolithisch lijken, en vooral: twintig miljoen Chinezen meer per jaar is een beangstigende gedachte. Hoewel ze allemaal potentiële consumenten van westerse producten zijn, heeft de wet van de grote getallen ook haar keerzijde. De sinofilie en sinofobie lijken sinds de achttiende eeuw niet meer zo sterk geweest als in de afgelopen jaren, en wat erger is: ze doen zich tegelijk voor – in dezelfde persoon. Het is niet zozeer een kwestie van yin en yang zoals de New-Age-adept zal zeggen, maar het laat zien dat China anders dan in die achttiende eeuw een realiteit is geworden voor de westerling. Hij/zij wordt er dagelijks op allerlei manieren mee geconfronteerd. Op straat, in winkels, op het werk, thuis, op televisie, in de krant. China is onontkoombaar. Niet zo acuut en bedreigend als het internationale terrorisme, maar sterker en indringender dan de aanwezigheid van de VS en – ooit – Japan of enige andere cultuur in heden of verleden.

Uit het voorgaande bleek hoe de ontwikkeling van het westerse Chinabeeld zich

in een aantal min of meer duidelijk begrensde fases laat opdelen die elk hun eigen door de historische verhoudingen met het Rijk van het Midden bepaalde kenmerken hebben. In die ontwikkeling valt de voortschrijdende ‘nationalisering’ van het China-beeld op. Na de periode van de als gezanten van het christelijke Europa opererende franciscanen volgden de katholieke Portugezen en Spanjaarden, die beide als natie het katholieke Europa vertegenwoordigden. Daarna volgden de weliswaar protestantse maar onder eigen handelsvlag optredende Hollanders en Engelsen, in de achttiende-eeuw voegden zich daar de Fransen en Duitsers bij en ontstond er een breder Europees beeld. Tijdens het negentiende-eeuwse kolonialisme werden die beelden gaandeweg nationaler bepaald en aangevuld met een Amerikaanse component. Na de Bokseropstand en de collectieve westerse confrontatie met ‘het gele gevaar’ ontstond een deels collectief en deels nationaal beeld, dat na de Tweede Wereldoorlog en het uitroepen van de Volksrepubliek weer tot een collectieve stellingname leidde. Na de Culturele Revolutie ontstonden er echter wederom nationaler bepaalde beelden. Na Tiananmen kwam er opnieuw een bovennationaal westers, Europees-Amerikaans beeld naar voren dat voorlopig beeldbepalend lijkt te blijven. Het gewicht van de omwentelingen in China in deze ontwikkeling is opvallend. Telkens wanneer er zich een ‘breuk’ met het westen voordeed, werd het nationale beeld gecollectiviseerd en stond niet een individueel land maar ‘het westen’ tegenover China.

Maar anders dan in het verleden, toen in het Chinabeeld en in de chinoiserie de vertekeningen ten goede en ten kwade elkaar afwisselden maar los bleven van de werkelijkheid, lijken – na de in de loop van de twintigste eeuw steeds duidelijker aanwezige scheiding tussen het oude en het eigentijdse China – in de laatste decennia gunstige mogelijkheden geschapen om het land in zijn ‘ware gedaante’ te gaan zien en begrijpen – voorzover dat aan een westerling gegeven is. Sinologen richten een belangrijk deel van hun werk meer dan ooit op het lezend publiek en besteden steeds meer aandacht aan het contemporaine China. De mogelijkheden voor een verdere ontwikkeling van reisliteratuur en culturele, antropologische, historische en exact-wetenschappelijke studie lijken breed, mede dankzij een klimaat van uitwisseling van inzichten en experts. China is niet langer een ‘verkeerde wereld’, een tegenpool van onze maatschappij waarin alles op een onbegrijpelijke manier in zijn tegendeel verkeert. Het is een land en een cultuur naast vele andere geworden, al blijft het zijn aparte op de grote getallen berustende status tot nader order behouden.

De literaire chinoiserie is door de eeuwen heen een moeilijk grijpbaar fenomeen gebleken. Het deed zich in zeer uiteenlopende vormen en zeer wisselende intensiteit voor. Hoewel er perioden zijn aan te wijzen waarin een bepaalde vorm zich onder

bepaalde historische omstandigheden breder ontwikkelde – het Cathay van de franciscanen tot Marco Polo, het Chinese utopia van de Portugezen, de val van de Ming-dynastie, de chinoiserie van de Verlichting, de poëtische chinoiserie en de fellow-travellersliteratuur – is er behalve het element ‘westerse vertekening’ en het verbindende element ‘China’ nauwelijks een grote lijn in te herkennen. De lijn die wel zichtbaar wordt is juist die van de ontwikkeling van de historische verhouding tot China en die van het daarbij behorende Chinabeeld, dat vanaf de vroegste tot de meest recente contacten telkens opnieuw meer zegt over het westen zelf dan over het Hemelse Rijk. De parallelle behandeling van beide lijnen bleek vruchtbaar en is wellicht ook bruikbaar voor de bestudering van de beeldvorming in literaire teksten over andere culturen. Een belangrijke constatering lijkt eveneens dat die teksten alleen goed te bestuderen zijn vanuit een zo volledig mogelijk diachroon perspectief en dat de bestudering van een bepaalde afgegrensde periode het gevaar loopt een onvoldoende onderbouwd beeld op te leveren omdat de voorgeschiedenis wordt gemist.

Zoals we zagen legde zowel de bestudering van de historische lijn als van de literaire lijn verbanden bloot die in de tijd ver van elkaar verwijderd lagen, maar die belangrijk waren om overeenkomsten of verschillen aan het licht te brengen. Als voorbeeld op de historische lijn kan het onbegrepen tribuutstelsel worden genoemd, dat vanaf de franciscanenmissies tot de Opiumoorlogen voor misverstanden en mislukte gezantschapsmissies zorgde. Op de literaire lijn is als voorbeeld te signaleren de invloed van het Portugese utopische Chinabeeld op de jezuïeten en via hen op de Verlichtingsfilosofen, en de reactie op het beeld van de laatsten in ‘sinofobe’ teksten uit de achttiende en negentiende eeuw. Voor Nederland lijken me de autonomisering van het literaire beeld – eerst door de anti-chinoiserie van Schotman en Slauerhoff, later door het teruglopende belang van buitenlandse vertalingen en voorbeelden – en de invloed van Chinese poëzie op Ezra Pound en de invloed van Pound en Waley op Nederlandse nadichters, ‘autonome’ dichters en poëzievertalende sinologen twee interessante gegevens. Toekomstige literaire chinoiserieën behoren waarschijnlijk tot het domein van het literaire experiment, de onschadelijke en onrealistische nostalgie of het zweverige Fernweh, elk met hun eigen bestaansrecht en bekoring.

Een oude gebogen man met lange witte haren loopt, zichzelf ondersteunend met een stok, tot aan de afgrond van een hoge berg. Hij kijkt op en ziet heuveltoppen in de mist en een magere, kromgegroeide naaldboom. Een Chinese wijsgeer op een oud schilderij? Een oude filmer in zijn laatste film: Joris Ivens in *Une histoire de vent*

(1988). De film vat de voorgaande geschiedenis van de chinoiserie in beelden samen: van de onrealiseerbare utopie (het filmen van de wind), de exotische bekoring van het Chinese landschap, de kunst en de cultuur tot de zelfherkenning in klassieke legenden en poëzie, het enthousiasme voor de communistische revolutie, het maoïsme, het werkelijke China van nu en de blijvende fascinatie voor de oude beschaving.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

1. Studies

Bakker, Nina Simone

1998 *'China Avant-Garde' en de westerse perceptie. Een onderzoek onder Chinese kunstenaars, tentoonstellingsmakers/curatoren, galeriehouders, kunstcritici, journalisten en documentairemakers in Nederland naar hun opvattingen over Chinese avant-garde kunst.* Doctoraalscriptie UvA.

Barkman, C.D. & H. de Vries-van der Hoeven

1993 *Een man van drie levens. Biografie van diplomaat-schrijver-geleerde Robert van Gulik.* Amsterdam: Forum.

Barr, Pat

1977 *Vreemde duivels. De Westerling in China en Japan sinds de zestiende eeuw.* Leiden: Sijthoff.

Beekers, Wouter P.

2005 *Mao in de polder. Een historisch-sociologische benadering van het Nederlandse maoïsme 1964-1978* (Doctoraalscriptie VU 2005, online raadpleegbaar op <http://www.hdc.vu.nl>)

Bejczy, István

1994 *Pape Jansland en Utopia. De verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance.* Nijmegen: Universitair Publicatiebureau.

Benton, Gregor & Hans Vermeulen (red.)

1987 *De Chinezen.* Muiderberg: Coutinho. Migranten in de Nederlandse samenleving 4.

Bergh, Herman van den

1979 *Schip achter het boegbeeld, Over het werk van J. Slauerhoff (1898-1936).* [Tweede druk]. Utrecht: Reflex.

Blok, W. & K. Lekkerkerker (red.)

1985 *Het China van Slauerhoff. Aantekeningen en ontwerpen voor de Cameron-romans.* 's-Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum. Achter het Boek 21, 1-3.

Blussé, Leonard

1988 'Brief Encounter at Macao', in *Modern Asian Studies* 22-3, pp. 647-664.

1989 *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen.* Amsterdam: Otto Cramwinckel.

1989a 'A.E. van Braam Houckgeest'. In Edward R. Barnsley *The First VBH, a biography about the remarkable life of an eighteenth century Dutch citizen and naturalized American named Andreas Everardus van Braam Houckgeest.* Beach Haven, N.J., 2 Vols.

2000 *Retour Amoy. Anny Tan. Een vrouwenleven in Indonesië, Nederland en China.* Amsterdam: Balans.

2008 *Visible Cities. Canton, Nagasaki, and Batavia and the Coming of the Americans.* Cambridge/London: Harvard University Press.

Blussé, Leonard & G. Winius

1985 'The Origin and Rhythm of Dutch Agression against the Estado da India (1601-1661)', in T.R. de Sousa (red.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions.* New Delhi, pp. 73-83.

Blussé, L. & R. Falkenburg

1987 *Johan Nieuwohfs beelden van een Chinareis 1655-1657.* Middelburg: Stichting VOC publicaties.

Boogaart, Ernst van den

2000 *Het verheven en verdorven Azië. Woord en beeld in het Itinerario en de Icones van Jan Huygen van Linschoten.* Amsterdam: Het Spinhuis/KITLV Uitgeverij.

- Bruggeman, Jan
 1998 'Littéraire chinoiserie in het werk van Jacob Campo Weyerman'. In *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 21, nr. 1, pp. 25-30
- Buddingh', C.
 1968 *Lexicon der poëzie*. Amsterdam: Van Ditmar.
- Buruma, Ian
 2001 *Bad Elements, Chinese Rebels from Los Angeles to Beijing*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Cameron, Nigel
 1970 *Barbarians and Mandarins. Thirteen Centuries of Western Travelers in China*. New York/Tokyo: John Weatherhill Inc.
- Catz, Rebecca (red.)
 1983 *Cartas de Fernão Mendes Pinto e outros documentos*. Lisboa: Editorial Presença/Biblioteca Nacional.
- Caute, David
 1988 *The Fellow-travellers. Intellectual Friends of Communism*. Revised edition. New Haven and London: Yale University Press.
- Cortese, Armando
 1978 *A Suma Oriental de Tomé Pires e o Livro de Francisco Rodrigues*. Coimbra: Universidade de Coimbra.
- Cramer, N.A.
 1908 *De reis van Jan van Mandeville, naar de middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. [...] Uitgegeven door Dr. N. A. Cramer. Leiden: Brill.
- Dawson, Christopher
 1980 *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. New York: AMS Press.
- Dawson, Raymond
 1967 *The Chinese Chameleon. An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilization*. Oxford: Oxford University Press.
- Dawson, Raymond (red.)
 1973 *De Chinese traditie*. Vertaling C.E. van Amerongen-van Straten. Amsterdam: De Arbeiderspers. Chinese Bibliotheek 3.
- Dharmawijono, Widjajanti
 2001 'Stille plunders: Chinezen in de verhalen van Bep Vuyk'. In Gerard Elshout [et al.] (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor de Neerlandistiek, pp. 217-224
- 2001a 'Lim Ho en Baboe Dalima, de Chinezen in de Opiumroman van M.T.H. Perelaer'. In Yati Suhardi, Munif Yusuf en Kees Groeneboer (red.), *Tiga Puluh Tahun Studi Belanda di Indonesia, Dertig Jaar Studie Nederlands in Indonesië*. Depok: Fakultas Sastra Universitas Indonesia.
- D'Intino, Rafaella
 1989 *Enformação das Cousas da China. Textos do Século XVI*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda.
- Dohmen, Christien
 2000 *In de schaduw van Scheherazade. Oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland*. Nijmegen: Van Tilt.
- Duyvendak, J.J.L.
 1933 *China tegen de westerkim*. Tweede, herziene druk. Haarlem: Erven F. Bohn.
- 1937 *De hangende driehoek. Indrukken bij een weerzien van China*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- 1938 'China in de Nederlandsche letterkunde', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1937-1938*. Leiden: Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, pp. 3-14.

- 1948 *Wegen en gestalten der Chinesische geschiedenis*. Tweede, herziene druk. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Evers, Karin
- 1986 'De opiumroman *Baboe Dalima* (1886) van M.T.H. Perelaer'. In *Indische Letteren* 1, nr. 2 (juni): pp. 53-65.
- Floor, Harry
- 1985 *China*. Zutphen: Terra.
- Fokkema, D.W.
- 1970 *Standplaats Peking. Verslag van de Culturele Revolutie*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- 1981 *Chinees dagboek. Theorie en praktijk van de culturele uitwisseling*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- 1982 *Het Chinese alternatief in literatuur en ideologie*. Amsterdam: De Arbeiderspers. Chinese Bibliotheek 2.
- Fontijn, Jan
- 1996 *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*. Amsterdam: Querido.
- Freriks, Kester
- 1990 'Afscheid en herinnering, stem en tegenstem. Maria Dermoût (1888-1962)', in Joop van de Berg e.a. (red.) *In Indië geweest. Maria Dermoût, H.J. Friedericy, Beb Vuyk*. 's-Gravenhage/Amsterdam: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum/Querido, pp. 8-49. Schrijversprentenboek 30.
- 2001 *Geheim Indië, het leven van Maria Dermoût 1888-1962*. Amsterdam: Querido.
- Gaastra, Femme S.
- 2003 *The Dutch East India Company. Expansion and Decline*. Zutphen: Walburg Pers.
- Gerritsen, Roeland
- 1986 'Der Kreidekreis en het exotisme' en 'Over Klabund', in Alexander von Zemlinsky: *Der Kreidekreis*. Amsterdam: Nederlandse Operastichting, pp. 27-39.
- Goedegebuure, Jaap
- 1981 *Op zoek naar een bezielde verband*. Amsterdam: G.A. van Oorschot. Twee delen.
- Goslinga, A.
- 1941 *Dr. Karl Gützlaff en het Nederlandsche Protestantisme in het midden van de vorige eeuw*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Goud, M. & A. Seyed-Gohrab (red.)
- 2006 *De Perzische muze in de polder. De receptie van Perzische poëzie in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Govaars-Tija, M.T.N.
- 1999 *Hollands onderwijs in een koloniale samenleving. De Chinese ervaring in Indonesië 1900-1942*. Diss. Leiden.
- Groeneveldt, W.P.
- 1898 *De Nederlanders in China. De eerste bemoeiingen om den handel in China en de vestiging in de Pescadores, 1601-1624*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Haw, Stephen G.
- 1995 *A Traveller's History of China*. Gloucestershire: Windrush Press.
- Hellemans, Karel
- 1980 *Tanka, haiku, senryu, Inleiding tot de Japanse poëzie*. Assen: Van Gorcum. Puntkomma-reeks [6].
- Hermans, Theo
- 1979 'Breekpunt, breuklijn, breukvlak', in A. Lefevere en R. Vanderauwera (red.): *Vertaalwetenschap. Literatuur, wetenschap, vertaling en vertalen*. Leuven: Acco, pp. 107-126.
- Hond, Jan de
- 2008 *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920*. Leiden: Primavera Pers.

- Honour, Hugh
1973 *Chinoiserie. The Vision of Cathay*. London: John Murray. (1st ed. 1961)
- Hopkirk, Peter
1987 *Barbaren langs de Zijderoute. Op zoek naar de verloren steden en schatten van Chinees Centraal-Azië*. Inleiding door Peter van Zonneveld. Baarn: Hollandia.
- Horst, D. van der
1981 *Geschiedenis van China*. Derde druk. Utrecht/Antwerpen: Spectrum. Aula-boeken 593.
- Hsia, Adrian
1990 'Chinesien. Zur Typologie des anderen China in der deutschen Literatur mit besonderer Berücksichtigung des 20. Jahrhunderts', in *Arcadia, Zeitschrift für vergleichende Literaturwissenschaft*, Band 25, Heft 1, pp. 44-65.
- Idema, Wilt & Lloyd Haft
1985 *Chinese letterkunde, Inleiding, historisch overzicht en bibliografieën*. Utrecht/Antwerpen: Spectrum. Prisma Pocket 2559.
- 1996 *Chinese letterkunde. Een inleiding*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Idema, W.L.
1974 'Het mysterie van de gehalveerde Rechter Tie roman', in *Hollands Maandblad* 16, nr. 318/319 (mei/juni), pp. 58-66.
- 1985 'De wees van China. Aspecten van een literaire adoptie', in *Hollands Maandblad* 27, nr. 457 (december), pp. 23-31.
- [1987] 'In the Shadow of Peach Blossom Fan: Peking in 1644 on Stage in East and West'. Ongepubliceerde tekst van een lezing, in 1987 gehouden te Peking.
- 1991 *Spiegel van de klassieke Chinese poëzie van het Boek der Oden tot de Qing-dynastie*. Amsterdam: Meulenhoff.
- 1999 'Confucius Batavus: het eerste Nederlandse dichtstuk naar het Chinees', in *Literatuur* 16, nr. 2, pp. 85-89.
- 2003 'Dutch Translations of Classical Chinese Literature: Against a Tradition of Retranslation,' in Leo Tak-chung Chan (ed.), *One into Many: Translation and the Dissemination of Classical Chinese Literature*. Amsterdam/New York: Rodopi.
- Impey, Oliver
1977 *Chinoiserie, The Impact of Oriental Styles on Western Art and Decoration*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Jacobson, Dawn
1993 *Chinoiserie*, London: Phaidon.
- Jarry, Madeleine
1981 *Chinoiseries. Le rayonnement du goût chinois sur les arts décoratifs des XVIIe et XVIIIe siècles*, Fribourg: Office du Livre.
- Kaulla, Guido von
1971 *Brennendes Herz Klabund. Legende und Wirklichkeit*. Zürich/Stuttgart: Werner Classen.
- Kemenade, Willem van
1997 *China, Hong Kong, Taiwan, Inc.* New York: Alfred A. Knopf.
- Knipschild, Harry
2008 *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische missionarissen op missie in China in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Kolakowski, Leszek
1981 *Geschiedenis van het marxisme*. Deel III. Vertaald door Karol Lesman en Gerard Rasch. Utrecht/Antwerpen: Spectrum.
- Korzec, Michel
1986 *Het voelen van de draak. De opening van het district Yonghe en andere verhalen uit het midden van China*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Kroon, Dirk (red.)
 1982 *Er bleef toch geen bewijs. Opstellen over de poëzie van J. Slauerhoff*. 's-Gravenhage: Bzztôh.
 Lach, Donald F.
 1965 *Asia in the Making of Europe. Volume I: The Century of Discovery*. Chicago and Londen: University of Chicago Press.
 1977 *Asia in the Making of Europe. Volume II: A Century of Wonder*. Chicago and Londen: University of Chicago Press.
 Lach, Donald F. & Edwin J. van Kley,
 1993 *Asia in the Making of Europe. Volume III: A Century of Advance*. Chicago and Londen: University of Chicago Press 1993.
 Laurence, Patricia
 1995 *Virginia Woolf and the East*. The Bloomsbury Heritage Series 10. London: Cecil Woolf Publishers.
 Ledderose, Lothar
 2000 *Ten Thousand Things. Module and Mass Production in Chinese Art*. Princeton NJ: Princeton University Press.
 Leenhouts, Mark
 2003 'Staten van verwarring. Nederlandse vertalingen van Chinese literatuur. In *Filter* 10, nr. 1 (maart), pp. 44-48.
 Leys, Simon
 1978a *Chinese schimmen*. Vertaald door Greetje van den Bergh. Met een inleiding van Rudy Kousbroek en een nawoord van E. Zürcher en D.W. Fokkema. Tweede druk. Asmterdam: De Arbeiderspers. Chinese Bibliotheek 6.
 1978b *De nieuwe kleren van Voorzitter Mau. Kroniek van de Culturele Revolutie*. Vertaald door M.W. Blok. Inleiding van Jaap Kloosterman. Baarn: Wereldvenster.
 1988 *The Burning Forest. Essays on Chinese Culture and Politics*. London et al.: Paladin. (1st. ed. 1983)
 Libbrecht, Ulrich
 2004 *De geelzucht van Europa. China en het Westen*. Leuven: Davidsfonds.
 Loureiro, Rui Manuel
 2000 *Fidalgos, Missionários e Mandarins. Portugal e a China no Século XVI*. Lisboa: Fundação Oriente.
 Mackerras, Colin
 1989 *Western Images of China*, Hong Kong, Oxford, New York: Oxford University Press.
 Marx/Engels
 1973 *La Chine*. Traduction et préface par Roger Dangeville. Paris: Union Générale d'Éditions 10/18.
 Meeuwse, Karina
 2000 *Het huis van Han. Honderd jaar Chinese geschiedenis in Nederland*. Utrecht: Bruna.
 Morris, Ivan (red.):
 1970 *Madly Singing in the Mountains. An Appreciation and Anthology of Arthur Waley*. Edited with a Preface by Ivan Morris. London: Allen & Unwin.
 Muller, H.C.A.
 1944 *Voorlopers en navolgers van Marco Polo: Johannes de Plano Carpini, Willem van Rubroek, Ibn Battuta, Odoric van Pordenone*. Leiden: Sijthoff.
 Ollé, Manel
 2002 *La empresa de China. De la Armada Invencible al Galeón de Manila*. Barcelona: Acantilado.
 Oltheten, Fons:
 1983 *Op zoek naar evenwicht. De filosofische ontwikkeling van J.C. van Schagen in de twintiger jaren*. Leiden: Dimensie.

- Pacheco Pereira, Duarte
 1905 *Esmeraldo de situ orbis*. Edição crítica anotada por Augusto Epiphany da Silva Dias. Lisboa: Typographia Universal.
- Parmentier, J, K. Davids, J. Everaert (red.)
 2003 *Peper, Plancius en Porselein. De reis van het schip Swarte Leeuw naar Atjeh en Bantam, 1601-1603*. Zutphen: Walburg Pers.
- Peyrefitte, Alain:
 1989 *L'empire immobile ou Le choc des mondes. Récit historique*. Paris: Fayard.
- Poel, I.M. van der
 1992 *Une révolution de la pensée: maoïsme et féminisme à travers* Tel Quel, Les Temps modernes et Esprit. Diss. UvA.
- Polo, Marco:
 1987 *The travels*. Translated and with an Introduction by Ronald Latham. [14th. ed.]. Harmondsworth: Penguin.
- Porteman, Karel en Mieke B. Smits-Veldt
 2008 *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pos, Arie
 1987 *Van verre havens. Het werk van Slauerhoff en de Chinese werkelijkheid*. Amsterdam: Nijgh & van Ditmar.
 1997 'Jan Huygen van Linschoten als taalpionier'. In *Onze Taal* 66, nr. 9 (september), pp. 219-221.
 1998 "So weetmen wat te vertellen als men oudt is". Over het ontstaan en de inhoud van het *Itinerario*. In R. van Gelder, J. Parmentier & Vibeke Roeper (red.): *Souffrir pour parvenir. De wereld van Jan Huygen van Linschoten*. Haarlem: Arcadia.
 2000 'De macht van het historisch noodlot in *Het verboden rijk*'. In Anne van Raemdonck e.a. (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde*. Bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije, 6-7 april 1998. Barcelona: Universitat de Barcelona.
 2005 'A Stranger's Testimony: Some of Jan Huygen van Linschoten's Views on and from Goa Compared with Portuguese Sources'. In Ernst van Veen & Leonard Blussé (eds.), *Rivalry and Conflict. European Traders and Asian Trading Networks in the 16th and 17th Centuries*. Leiden: CNWS Publications.
- Pos, Arie, Cheng Shaogang & Nanneke Scheltens-Boerma
 1993 *Dronken in de lente. De Chinese gedichten van J. Slauerhoff*. Leiden: Barabinsk.
- Praag, H. van:
 1959 *Spiegel der Chinese beschaving*. Zeist: W. de Haan. Phoenix Pocket 26.
- Praz, Mario:
 1951 *The Romantic Agony*. Translated from the Italian by Angus Davidson. Second Edition. London [etc.]: Oxford University Press.
- Rietbergen, Peter
 2007 *Europa's India. Fascinatie en cultureel imperialisme, circa 1750-circa 2000*. Nijmegen: Vantilt.
- Ruitenbeek, Klaas
 1985 'Slauerhoffs "Yoeng poe tsjoeng" in de Europese letterkunde', in *Literatuur* 2, nr. 1 (jan./febr.), pp. 2-10.
 1989 'Een grenskozak in China. F.C. Terborgh als verzamelaar van Chinese kunst en schrijver over China', in *Aziatische kunst* 19, nr. 1 (april), pp. 3-16.
- Said, Edward W.
 1991 *Orientalism*. Harmondsworth: Penguin.
- Shaogang, Cheng
 2000 *De VOC en Formosa 1624-1662. Een vergeten geschiedenis*. Deel II: Bijlage. Proefschrift Leiden.

Skovbjerg, Jette

2001 'Over interpretatie van Lucebert. Tussen woord en beeld: "Visser van Ma Yuan" als ekfrasis'. In Gerard Elshout [et al.] (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor de Neerlandistiek, pp. 225-232.

Smit, W.A.P.

1962 *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotiefen structuur. Deel III: Koning David-spelen – Noah*. Zwolle: Tjeenk Willink.

Spence, Jonathan D.

1998 *The Chan's Great Continent. China in Western Minds*. New York/London: W.W. Norton & Company.

Störig, Hans Joachim

1977 *Geschiedenis van de filosofie*. Vertaald door P. Brommer en J.K. van den Brink. Vijftiende druk. Utrecht/Antwerpen: Spectrum. Twee delen. Prisma-boeken 409 en 410.

Tatlow, Antony

1973 *Brechts chineesische Gedichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Visser, Hans

1987 *Simon Vestdijk, een schrijversleven*. Utrecht: Kwadraat.

Werkman, Hans

1975 'De invloed van J.J. Slauerhoff op de Chinese gedichten van Willem de Mérode', in *De nieuwe taalgids* 68, nr. 2, pp. 112-119.

Wetering, Jan Willem van de

1989 *Robert van Gulik, zijn leven, zijn werk*. Amsterdam: Loeb.

Witemeyer, Hugh:

The Poetry of Ezra Pound. Forms and renewal, 1908-1920. Berkeley and Los Angeles 1969.

Wubben, H.J.J.:

'Chinezen en ander Aziatisch ongedierte', *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. De Walburg Pers, Zutphen 1986.

Yip, Wai-lim

1969 *Ezra Pound's Cathay*. Princeton: Princeton University Press.

Yu, Pauline

2007 "'Your Alabaster in This Porcelain": Judith Gautier's *Le livre de jade*' in *PMLA* 122, nr 2 (March): 464-482.

Zwager, H.H.

1980 *Nederland en de Verlichting*. Tweede druk. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.

2. Primaire teksten

N.B. Deze lijst beperkt zich tot de werken waaruit werd geciteerd of waarop nader werd ingegaan. Ze heeft derhalve niet de pretentie een bibliografie van de chinoiserie- en Chinaliteratuur in Nederland te zijn. Tijdschriftbijdragen werden niet opgenomen. Ze zijn zo volledig mogelijk in de tekst verantwoord.

Alberdingk Thijm, J.A.

[1883] *Bundel gedichten, schetsen en novellen*. Rotterdam: Nijgh & van Ditmar.

Andreus, Hans

1985 *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker.

Antonides van der Goes, J.

1685 *Trazil, of overrompelt Sina, treurspel*. Amsterdam: Jan Rieuwerts e.a.

- Bai Juyi
 1986 *Gans, papegaai en kraanvogel. Gedichten uit het oude China*. Uit het Chinees vertaald en toegelicht door W.L. Idema. Amsterdam: Meulenhoff.
- Baudelaire, Charles
 1972 *Le spleen de Paris. Petits poèmes en prose*. Edition établie, présentée et commentée par Yves Florenne. Paris: Le livre de poche.
- Beets, N.
 1876 *Dichtwerken III*. Amsterdam: Kirberger.
- Belder, J.L. de
 [1975] *Ki Fong, een Chinese suite*. In *Verzamelde gedichten (1938-1974)*. Brugge: Orion. De gulden veder [7]. [1ste dr. 1956]
- Berge, Willem ten
 1930 *De zoon van het hemelsche rijk*. Maastricht & Brussel: A.A.M. Stols.
- Bethge, Hans
 [1907] *Die chinesische Flöte*. Nachdichtungen chinesischer Lyrik von Hans Bethge. Leipzig: Insel-Verlag. Insel-Bücherei nr. 465. [1ste dr. 1907]
- Birch, Cyril & Donald Keene
 1967 *Anthology of Chinese Literature*. Harmondsworth: Penguin.
- Bordewijk, F.
 1985 *Verzameld werk 7*. 's-Gravenhage: Nijgh & van Ditmar.
- Borel, Henri
 [1895] *Wijsheid en schoonheid uit China*. Amsterdam: Van Kampen.
 [1905] *De laatste incarnatie*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Braam Houckgeest, A.E. van
 1804-06 *Reize van het Gezantschap der Hollandsche Oostindische Compagnie, naar den Keizer van China, in den Jaare 1794 en 1795*. [...]. Twee delen. Haarlem: François Bohn.
- Brabander, Gerard den
 1984 *Verzamelde verzen*. Samengesteld en van een verantwoording voorzien door C. Bittremieux. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Brandt, Willem
 1937 *Oostwaarts*. Bilthoven: De Gemeenschap.
 1938 *Tropen*. Bilthoven: De Gemeenschap.
- 1978 *Hart van jade, Chinese lyriek*. Derde druk. Baam: Hollandia. [1ste dr. 1959]
- Buddingh', C.
 1980 *Verzen van een Dordtse Chinees*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Burnier, Andreas
 1976 *De reis naar Kithira*. Amsterdam: Querido.
- Burssens, Gaston
 1970 *De yadefluit*. Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1919. Fotografische herdruk in: *Verzamelde dichtbundels*. Deel 1. Verzorgd en ingeleid door Gerrit Borgers en Karel Jonckheere. Den Haag: Bert Bakker.
- Campert, Remco
 1979 *Alle bundels gedichten*. Tweede druk. Amsterdam: De Bezige Bij.
Chinese poëmen. Rotterdam: D. van Sijn & Zonen, Rotterdam [1958].
- Coleridge, Samuel Taylor
 1982 *Poems*. Selected and edited [...] by John Beer. Reprint. London: Everyman's Library.
- Cooper, Arthur
 1981 *Li Po and Tu Fu*. Poems selected and translated with an introduction and notes by Arthur Cooper. 4th. ed. Harmondsworth: Penguin.

- Couperus, Louis
 1971 *Nippon*. Den Haag: Leopold. (Eerste druk 1925).
 1992 *Oostwaarts*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen. (Eerste druk 1924).
- Cramer, Matthijs
 1670 *Borts Voyagie naer de Kuste van China en Formosa*.
 D.V.B.
- 1735 *De gewaande Chinaas-vaarder, Of 't onteerde Weeutje Ge-eerd. Klugtig Blijspel*. Amsterdam: Pieter Aldewerelt.
- Daen, Frank
 1986 *Veraf is alles mooi*. Kampen: J.H. Kok.
- Delafortrie, Luc.
 [z.j.] *Kersebloesems. Chinese gedichten*. Derde druk. Keerbergen: Drukkerij Pieter Daens [z.j.]. [1ste dr. Mechelen, 1969]
- Devolder, U., R. Ostyn en P. Vandepitte
 1984 *Het reisverhaal van Willem van Rubroek, de Vlaamse Marco Polo: 1253-1255*. Tielt: De Roede van Tielt.
- Dütting, Hans
 1997 *De droom van een vlinder*. Parijs: Uitgeverij B.A.C..
 1999 Po Tsju I, *Lied van het eeuwigdurend leed*. Vertaling en bewerking Hans Dütting. Parijs: Uitgeverij B.A.C..
 2000 Po Tsju I, *Goudklokje en andere gedichten*. Vertaling en bewerking Hans Dütting. Parijs: Uitgeverij B.A.C..
 2000a Pei Di & Hans Dütting, *Landschappen in woorden*. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 2000.
 2000b *De poëtische schatkamers van de T'ang Dynastie. Essay*. Parijs: Uitgeverij B.A.C.
- Eeden, Frederik van
 1923 *Deutsch-Chinesische Liebes-Mosaik*. Amsterdam: W. Versluys.
- Eekhout, Jan H.
 1929a *Doodendansen. Kwatrijnen*. Oostburg: A.J. Bronswijk.
 1929b *Jaspis en jade. Verzen naar Chineesche motieven*. Oostburg: A.J. Bronswijk.
 1930 *Wijn. Verzen naar Li-Tai-Po*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse.
- Faveray, Hans
 1983 *Zijden kettingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Fitzgerald, Edward
 1948 *Rubáiyát of Omar Khayyám*. Translated by Edward Fitzgerald. Introduction by Louis Untermeyer. 4th. printing. New York: Pocket Books.
- Gautier, Judith
 1928 *Le livre de jade*. Paris: Tallandier. [1ste dr. 1867]
- Gautier, Théophile
 1981 *Emaux et Camées, avec, en appendice: Albertus*. Edition présentée, établie et annotée par Claudine Gothot-Mersch. Paris: Gallimard.
- Gavere, Mamix van
 1971 *Voorbij de tijd*. Hasselt: Heideland. Poëtisch erfdeel der Nederlanden.
Gedichten voor China. [Bloemlezing samengesteld door Daan Bronkhorst, Maghiel van Crevel, Lloyd Haft en Michel Hockx]. Breda: De Geus [1989].
- Geel, Jacob
 1895 *Onderzoek en phantasie. Gesprek op den Drachenfels. Het proza*. 6de druk. Leiden: Gebroeders Van der Hoek.
- Gijsen, Mamix
 1962 *Peripatetisch onderricht. Kroniek der poëzie*. Eerste bundel. Hasselt: Heideland. Vlaamse pockets 53.

- Goethe, Johann Wolfgang
1981 *Gedichte. West-östlicher Divan*. Leipzig: Insel-Verlag. Werke, Erster Band.
- Graham, A.C.
1981 *Poems of the late T'ang*. Translated with an Introduction by A.C. Graham. 5th. ed. Harmondsworth: Penguin.
- Grauls, A.W.
1919 *Oostersche lyriek*. Nagedicht door A.W. Grauls. Antwerpen: De Sikkell.
- 1964 *Cantabile*. Hasselt: Heideveld. Poëtisch erfdeel der Nederlanden.
- Haft, Lloyd
1982 *Ikonen bij daglicht*. Amsterdam: Querido.
- Haighton, Alfred A.:
ca. 1927 *Verzen*. [uitgave in eigen beheer].
- Hakluyt, Richard
1972 *Voyages and Discoveries. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*. Edited, abridged and introduced by Jack Beeching. Harmondsworth: Penguin.
- Hamelink, Jacques
1980 *In een lege kamer een garendraadje*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 2003 *Kinksteen van Ch'in. Gedichten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Hanlo, Jan
1982 *Verzamelde gedichten*. Vijfde druk. Amsterdam: G.A. van Oorschoot.
- Harten, Jaap
1962 *Het spoor van de gele keizer*. 's-Gravenhage/Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Heine, Heinrich
[z.j.] *Werke. Erster Band. Gedichte*. Herausgegeben von Paul Stapf. Dreieich: Abi Melzer Verlag. Die Tempel-Klassiker.
- Hoon, Pieter van
1675 *Enige voornamen eygenschappen van de waren Deugd, Voorsichticheydt, Wysheydt en Volmaecktheydt, getrocken uyt den Chineschen Confucius, en op rijm gebracht*. Batavia: Joannes van Eeden, Batavische Mercurius.
- Huc, R.-E.
1962 *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie et le Thibet pendant les années 1844, 1845 et 1846*. Avant-propos et notes de J.-M. Planchet. Paris: Le Livre de Poche. Le livre de poche chrétien A 17/A 18.
- Hussem, W.
1971 *Gisteren voor vandaag*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 1972 *Verzen van Wang Wei*. Zaandijk: Klaas Woudt.
- 1974 *Sporten van de ladder*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Jong, Oek de
1980 *De hemelvaart van Massimo en Lui oog. Verhalen*. Vijfde druk. Amsterdam: Meulenhoff.
- Jong-Keesing, Elisabeth de
1959 *Halflachend met de wijzen*. Amsterdam: De Driehoek.
- 1960 *Van Amstel tot Jangtse. Journaal*. Amsterdam: Querido.
- Kal, Jan
1984 *Chinese sonnetten*. Amsterdam: C.J. Aarts.
- Kate, J.J.L. ten
[z.j.] *Mengel-poëzy*. Leiden: A.W. Sijthoff.
- Keuls, H.W.J.M.
1948 *Wegen en wolken*. 's-Gravenhage: A.A.M. Stols. Verzamelde gedichten IV.
- Klabund
[1915] *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong. Chinesische Kriegslyrik*. Nachdichtungen von Klabund. Leipzig: Insel-Verlag.

- [1916] *Li-tai-pe*. Nachdichtungen von Klabund. Leipzig: Insel-Verlag.
- 1954 *Chinesische Gedichte. Nachdichtungen*. Zürich: Phaidon Verlag. Dichtungen aus dem Osten. Klatser, Leo
- 1965 *China nu. Een reus ontwaakt*. Amsterdam: De Bezige Bij. Kwadraatpocket 7. Knuttel jr., G.
- [1950] *Herfst-maan. Gedichten naar Chinese teksten van Li T'ai-po*. 's-Gravenhage: Servire. Komrij, Gerrit
- 1986 *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Tweede druk. Amsterdam: Bert Bakker.
- Korteweg, Anton
- 1987 *De zonnebloem werd zwart. Chinese kwatrijnen*. [Bedum]: Exponent.
- Kosters, Hendrik
- [1954] *Ming, Een roman over China*. Wageningen: Zomer en Keuning.
- Lamb, Charles
- 1836 *Proeven van een humorist*. Naar het Engelsch van Ch. Lamb door E.J. Potgieter. Amsterdam: Frijlink.
- Last, Jef
- 1962 *Golgen der gele rivier. Chinese poëzie*. Vertaald en ingeleid door Jef Last. ['s-Gravenhage]: L.J.C. Boucher.
- Lin Pi Jama
- 1973 *Rood geurt de mandarijn*. 's-Gravenhage: Nijgh & van Ditmar.
- 1974 *Blauw blaaf de lamabok*. 's-Gravenhage: Nijgh & van Ditmar.
- 1976 *Bruin zuigt de potajuin*. 's-Gravenhage: Nijgh & van Ditmar.
- Linschoten, Jan Huygen van
- 1955 *Itinerario, voyage ofte schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592*. Ed. H. Kern. 2de dr., herzien door H. Terpstra. Eerste stuk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- [Lodewijksz, Willem]
- 1970 *De eerste Schipvaert der Hollandsche Natie naer Oost-Indien*. Amsterdam: Facsimile Uitgaven Nederland N.V. [Facsimile-versie van Lodewijksz' journaal uit Isaac Commelin, *Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie*. Amsterdam 1646].
- Lucebert
- 2002 *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- [Mau Tse-toeng]
- 1967 *Het rode boekje. Citaten uit het werk van Mau Tse-toeng*. Vertaling C. Schepel. Utrecht/Antwerpen: Bruna.
- Mendes Pinto, Fernão
- 1992 *Pelgrimsreis*. Vertaald door Arie Pos. Baarn: De Prom.
- Menzies, Gavin
- 2002 *1421. The Year China Discovered the World*. London: Bantam.
- Mérode, Willem de
- 1979 *Chinese gedichten*. Ingeleid en toegelicht door Hans Werkman. Kampen: J.H. Kok.
- Mulisch, Harry
- 1968 *Het woord bij de daad*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 1973 *Bericht aan de rattenkoning*. Zevende druk. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 1975 *De diamant*. Amsterdam: De Bezige Bij. (1ste dr. 1954)
- Ostaijen, Paul van
- 1979 *Verzamelde werk. Proza. Besprekingen en beschouwingen*. Derde druk. Amsterdam: Bert Bakker.

- Peelen, G.J.
 [1938] *Delistraat. Roman uit de Chineezenvijk van Katendrecht*. Kampen: J.H. Kok.
Penguin Book of American Verse, The, Edited with an Introduction by Geoffrey Moore. 2nd. ed. Penguin, Harmondsworth 1979.
- Pound, Ezra
 1975 *Selected Poems 1908-1959*. London: Faber & Faber.
- Quincey, Thomas de
 1926 *Confessions of an English Opium-eater*. 6th. ed. London etc.: Oxford University Press/Humphrey Milford.
- Ramusio, G.B.
 [1554] *Delle navigazione et viaggi*. Downloadbaar op <http://www.liberliber.it/biblioteca/t/ramusio/>
- Rexroth, Kenneth
 1971 *One Hundred Poems from the Chinese*. Sixteenth printing. New York: New Directions.
- Rijckmans, Albert
 1942 *Het porseleinen paviljoen*. Oude God-Antwerpen: Die Poorte.
- Rubinstein, Renate
 1975 *Klein chinees woordenboek*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Samain, Albert
 1924 *Au jardin de l'infante*. Cent vingt-septième édition. Paris: Mercure de France.
- Schierbeek, Bert
 1986 *De tuinen van Suzhou. Gedichten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schotman, Johan W.
 1927 *Het eiland der zwevende arenden*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon. Het vermolmd Boeddhabeeld 1.
 1929 *Het pulverend land der eeuwen*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon. Het vermolmd Boeddhabeeld 2.
 1930 *De dans der demonen*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon. Het vermolmd Boeddhabeeld 3.
 1931 *Cloisonné, Een cyclus China-verzen*. Bussum: C.A.J. van Dishoeck.
 1941 *Wind in bamboestengels*. Amsterdam: Querido.
 1976 *Sji Tsjing. Het klassieke boek der Oden*. Vertaald naar de oorspronkelijke tekst door Johan W. Schotman. Tweede druk. Deventer: Ankh-Hermes. [1ste dr. 1969]
- Schürmann, Jules
 1916 *Chineesche verzen*. Bewerkt door Jules Schürmann. Bussum: C.A.J. van Dishoeck.
- Slauerhoff, J.
 1958 *Critisch proza*. Amsterdam: K. Lekkerkerker. Verzamelde werken VIII, Proza V.
 1979 *Verzamelde gedichten*. Elfde druk. 's-Gravenhage/Rotterdam: Nijgh & van Ditmar.
- Spectator, The*
 1970 Addison & Steele and others: *The Spectator, in four volumes – volume two*. Edited by Gregory Smith. Introduction by Peter Smithers. Reprint. London: Everyman's Library.
- Staad, Geo
 1966 *Zeden en onzeden*. Utrecht: A.W. Bruna & Zoon. Zwarte Beertjes 858.
- [Swarth, Hélène]
 1921 *De Chineesche fluit. Lyrische Chineesche gedichten*. Metrisch naar de bewerking van H. Bethge vertaald door Hélène Swarth. Amsterdam: Meulenhoff. Bibliotheek der dichters.
- Terborgh, F.C.
 1977 *Verzameld werk IV. Gedichten en proza*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Teunis, Bert
 1943 *Levensroes. Verzen van Li t'ai po*. Vertaald en uitgeleid door Bert Teunis. Amsterdam: Holland.
- Tichelman, G.L.
 1944 *Chineesch cahier. Gedichten over oorlog en vrede, vrouwen en wijn*. Amsterdam: A.J.G. Strenght.

- Toussaint, Franz
 1947 *La flûte de jade*. Paris: Piazza. [1ère éd. 1922]
- Velde, C.F. van der
 1825 *De gezantschapsreis naar China. Een verhaal uit de laatste helft der achttiende eeuw*. Amsterdam: Gebroeders Diederichs.
- Vercammen, Jan
 1931 *Reven*. Kortrijk.
- Verne, Jules
 1983 *Een Chinees drama*. Vertaald door Ingrid Hölscher. Amsterdam: Loeb.
- Vestdijk, S.
 1978 *De dokter en het lichte meisje. Roman*. Vijfentwintigste druk. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Visser, Arie
 1980 *Voorlopig overzicht. Gedichten 1965-1980*. Amsterdam: Loeb & van der Velden.
- Visser, Carolijn
 1982 *Grijs China, Een reisverslag*. Amsterdam: Meulenhoff.
- 1990 *Buigend bamboe. Reizen in China*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Vondel, Joost van den
 1937 *Zungchin of Ondergang der Sineesche Heerschappye. Treurspel*. Opgenomen in *De werken van Vondel*. Deel 10 (1663-1674). Amsterdam: Mij. voor goede en goedkoope literatuur, pp. 323-390.
- Vries, Theun de
 1932 *Verzen*. Maastricht: A.A.M. Stols.
- 1959 *De meesters van de draak. Verkenningen in het nieuwe China alsmede enkele proeven van Chinese literatuur, boerenpoëzie, anecdotes en volkshumor*. Amsterdam: Pegasus.
- Vriesekoop, Bettine
 1994 *Heimwee naar Peking*. Amsterdam: Thomas Rap.
- 2006 *Bij de Chinees. Gewoonten en gebruiken in China*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Wagener, W.A.
 1933 *Sjanghai*. Rotterdam: Brusse.
- Waley, Arthur
 1971 *Translations from the Chinese*. New York: Random House. Vintage Books 156.
- Walrecht, Aldert
 1972 *De schalmei, Een inleiding tot het waarden van moderne gedichten*. Zevende druk. 's-Hertogenbosch: Malmberg.
- Warmond, Ellen
 1961 *Warmte, een woonplaats. Gedichten*. Amsterdam: Querido.
- Waskowsky, Riekus
 1985 *Verzamelde gedichten*. Samengesteld door Rien Vroegindewey en Erik van Muiswinkel. Amsterdam: Bert Bakker.
- Werner, Hans
 1995 *De Chinese familie*. Baarn: Fontein.
- 1996 *Het domein van Confucius*. Baarn: Fontein.
- Wilmink, Willem
 1986 'Chinese burens', in *Verzamelde liedjes en gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker, pp. 467-481.
- Zeggelen, W.J. van
 [z.j.] *De dichtwerken*. Volledige uitgave. Achtste druk. Amsterdam: Elsevier.

BIJLAGEN

Bijlage 1 – Willem van Haren, 1742

*Gedicht op den moord gepleegd aan de Chineesen te
Batavia den IX Octob: Anno 1740*

Wat treur-toneel is dit? Wat Volk wordt dus mishandeld?
Wiens Vuur is 't dat deez Veste op't ysselykst doorwandeld?
Is 't Tyrus? Is 't de Stad van Dido? Is 't de Troon
Van David? Woed op nieuw de trotze Macedoon?
Of 't heyr van Scipio, den grootsten aller helden?
Of brand Jerusalem in Juda's ryke velden?
Maar mooglyk is't Parys: de schim van Juliaan
Zet tegen Christus erf des Satans dienaars aan!
Zo't dit ook niet mag zyn, zo zal 't een bloedbad wezen
In 't Wester-waereld-deel by Wilden opgerezen;
En daar men heden nog, voor's Duivels schrik-gebied,
Zo veele Volkeren en Vorsten bukken ziet.

Neen, Leezer, neen het zyn geen woeste Macedonen,
Die Jeugd, nog Ouderdom, nog Man, nog Vrouw verschonon.
Het is geen Galliër, Romein, of Indiaan,
Die aan de Onnozelheid zyn wreede hand durft slaan.
't Zijn Christenen! Het zyn, o Hemel! Batavieren,
Veel doller dan ten strijd en wraak gehitste Stieren:
Verschrikk'lyker dan in het woest Numidisch woud
't Geslacht der Draken is; het hoofd gekroond met goud:
Of Tygers brullende van vreugde in het verscheuren
Der Reizigers, wier ramp hen dezen weg deed keuren.
En die hier valt, die hier onmenschyk wordt geslagt,
Is een ramspoedig Volk, te onregt ter dood gebragt.
Den Lammeren gelyk, die, weidende in de Dalen
Waar uit zich de Apennyn verheft tot 's Heemels Zalen,
Een hongerige troep van Wolven naad'ren zien;
Zo min helpt hier de vlugt of wederstand te biën.
Zie hier hoe de Chinees, omringd van Vrouw en Kind'ren,
Deemoediglyk geknield, zyn' ramp niet kan verhind'ren.
Zie hier hoe hy bezwykt, geregen door het hert,
Terwyl hem zyne schuld niet eens verkondigd wert:

*„O (roept hy) Gy, die u nog Christenen durft noemen,
 „En op een reedlyker begrip en Godsdiens roemen;
 „Toont slechts in deeze tyd een menschelyk gemoed,
 „En strafte wie schuldig is, maar plengt geen zuiver bloed!
 „Of, zo myn waarde Vrouw my moet ter dood zien voeren,
 „Laat dit onnoozel Kind, dit Kind u toch ontroeren!
 „O Mannen! 't zy gespaard; het zy, zo lang het leeft,
 „Getuige dat men hier nog medelyden heeft!*
 Tot antwoord voeld hy 't Staal zyn hart en nieren kerven,
 En ziet nog stervende zyn dierste Panden sterven.
 Men vat het arme Kind by 't teëre en 't poezel heen,
 En singerd het driewerf door rook en vlammen heen;
 En durft het op den muur, nog kermend, dus verpletten,
 Dat brein en bloed den Beul in zyn gelaat besmetten.
 't Is of de dolle God des Oorlogs, met zyn zwaard
 Aan 't hollen, wyd en zyd een' rey van Lyken schaad;
 En, vreess'lyker hoe meer hy tranen neêr ziet vloeyen,
 Om een' verbrooken Eed de volken uit kooft roeyen.
 De Tweedragt, met hem losgelaten van haar' band,
 Steekt met haar Toorts allom de Vesten in den brand;
 Terwyl men in de Lugt Bellona's Zweep hoord klappen,
 En bloed ziet reegenen, en in het bloed moet trappen.
 [...]

Bijlage 2 – Een zeer vermaakelyk doolhofje, 1747

Die zyn dorstig hert wil koelen,
 'k Weet een aangename drank,
 Die gy tot in 't lyf zal voelen
 En geen hoeft zal maken krank.
 't Is de Thee vol nuttigheeden,
 Die ons 't ryke Sina schenkt,
 Die verfrist des Mensche leden,
 En geen swakke Herssens krenkt,
 Thee doet burens t'zame komen,
 Daar men dan wat nieuws vertelt,
 En is 't Theetje weggenomen
 wort'er weer wat soets ge-stelt,
 Met een Glaasje tot versterking
 van het geen de Thee maakt flau,
 Thee verschaft een raare werking,
 Hoe? wat raak ik hier in 't naauw!

Dubbel waart met alle reden,
Dat men daar met lof aandenkt.
Zo men wil haare deugd ophalen,
deze iszo veel en groot:
dat men schier daar in zou dwaalen,
Thee verjaagt de onty-di-ge Dood.

'k Zal mee een Theetje houwe,
't Geeft banket op 't laast van 't maal,
't Is gestage feest te houwe
zagt! myn beurs zeit dat ik dwaal.

Thee kan pyn in 't hoofd verjage.
als m'een glaasje heeft gestort,
Dus zoo kan men alle dagen,
Drinken dat men vrolyk wort.
Zou men dan de Thee niet prysen,
Die het zware hoofd maakt fris,
En de nugterheyd doet ryzen,
Hoe? ben ik het spoor hier mis?

Thee ver-dunt het dikke bloed,
Thee maakt rad de loom en trage,
thee is voor den dorst ook goet:
The in matigheid ge-dronken,
Dryft de daagse slaap-lust uyt,
Daar een Theetje wort geschonken,
Word het bloed niet ligt gestuyt.
Waassem van de Thee ge-houde
Onder d'Neus en ingeaamt,

Zo die raat niet helpe woude,
stond ik des gelyk beschaamt.

Maakt herstelt die is vekouden,
thee den apoteek beschaamt:
want die dus de Thee gebruyken
Als het Lighaam koortzigh is,
De ongestalten doetie duyken,
en zy maakt de Mensche Fris.
Vive la Thee

Aan *Innocentius den dertienden*, gezégent boven alle de voorgaande Pausen, en Groot-Keizer van alle Overpriesters en Pastooren der Kr***, Uitdeelder van den H. Oli voor de Koningen van Europa.

QUIONALLA¹ de zevende Gunsteling en Vriend van den aldermachtigsten van de Moogendhédén der Aarde, die alle grootheden overtreft die onder de Zon zyn en onder de Maan, die gezeeten is op den Smâragden Troon van het Keizerryk China; verheven boven hondert goude trappen, om het woord van G** te verklaren aan alle de Kinders van Abraham, die over 't leeven en sterven van hondert en vyftien Koningryken, en van hondert en zéventien Eilanden recht heeft, schryft deezen Brief met de Vogelstruische Maagdepen, heil, en een lang leeven.

Wy hebben verstaan uit den mond van uwe Missionarissen, de Kinderen van Ignatius, dat uw gezegende Voorzaat dit Leeven heeft verwisselt in een beter Leeven, en dat gy de hooge trappen zyt opgeklommen in zyn plaats; wy wenschen u daar méde geluk, benevens den vernoege den Geest van Aglaus, en een lange Regeering met een verstandigen Ouderdom.

De tyd gekomen zynde, dat de bloem van onze Vorstelyke Jeugd, en de Vrucht van onzen Ouderdom is ryp geworden, en om 't effens te voldoen aan de begeertens van onze getrouwe onderdaanen, om hen een opvolger te geeven uit een echt Bed, die hen bescherme, zo hebben wy beslooten den jongen Vorst te verëenigen met een schoone en doorluchte Dochter; hier om is het, dat, dewyl uw Roomsche volk altoos is aangezien geweest, als een Vader der sterke, kuische, en onvermoeide Vrouwen, wy onze machtige hand wel willen uitsteeken, om Eene der zelve te neemen tot onze Bruid. Wy begeeren, dat het zy een van uwe Nichten, ofte de Nicht van eenig ander Latyns Priester die beschouwd worde met G**s rechter Ooge, en die het gezag van Sara, de getrouwheid van Hester, en de wysheid bezit van Rachab.

Wy willen dat ze duiven oogen hebbe, om den Hemel en de Aarde te aanschouwen, en de Lippen van dien Vogel die zig voed met den verzilverden Morgen-dauw. Haar Ouderdom moet geen twee hondert Maanen te boven gaan, haar gestalte moet de hoogte hebben van een groene Tarwhalm, en haar Dikte moet zyn als de dikte van een drooge Schoof.

Wy zullen aan die schoone een van onze Mandaryns toezenden, om ze te zien, en alhier te brengen, op ons bevel. Wy zullen haar te gemoet koomen tot aan den Oever der groote Rivier, wy zullen haar plaatssen op onzen Zegenwagen, en zy zal, benevens vier en twintig Dochters haaren G** moogen aanbidden, by ons, van welke Dochters wy haar de keus zullen geeven, gelyk als de Tortelduiven in de Lente.

Wy wenschen een Verbond, en een eeuwigduurende Vriendschap op te rechten, met ons heerschend Keizerryk, in Asia, en met uw *gemyterde* Koningryken, in Europa. Wy zullen ons zo vast verëenigen, als de klimop aan de boomen, *over welke verëeniging wy reeds hebben geschreeven aan uw Voorzaaten*, en wy zullen als dan onze Keizerlyke Spruiten in veele Landschappen verspreiden, met de bedden van uw Vorsten te verwarmen, door het Vuur van eenige onzer schoone Amazoonen, van dewelke de Mandaryns onze gezanten de Afbeeldzels zullen medebrengen.

Wy verzoeken u van de Vrede te doen bloeijen, tusschen de twee goede geestelyke Families, de Zwarte Missionarissen, die die kinderen zyn van den H.

Ignatius, en de Witte en de Zwarte Zendelingen, die men navolgers noemt van den H. Dominicus.² Wy bedienen ons in ons Keizerryk van beider Raadgevingen, en van kunne verlichtheid in de uitlegging der schriften, op gelyke wyze, gelyk als men in de Zee Olie werpt om tot ligt te dienen.

Wy staan middelerwyl op van onzen Smaragden Troon, om u te omhelzen. Wy verklaaren u dat deeze Brief verzegelt is met het Zegel van ons Keizerryk, uit de Hoofstad des weerelds. *Den twaalfden dag van de zevende Maand, en de zeventiende van onze Regeering.*³

Noten

¹ Deze passage luidt in het Italiaans 'Il favorito amico di Dio Gionata' en in het Engels 'The Favourite Friend of God Gionata'. Gionata (It. voor Jonathan) is dus de naam van een god en niet de naam van de keizer.

² Verwijzing naar de Ritenstrijd tussen jezuïeten en dominicanen waarin Innocentius XIII de zijde van de dominicanen koos.

³ De datering van de originele brief luidt: 'the 8th Day of the third Lunation , and the 4th Year of our Reign.' (*The Spectator*, p. 220) Weyerman dateert de brief dus ruim dertien jaar later. In *The Spectator* werd de brief gevolgd door een kort nawoord: 'Letters from *Rome* say, the whole Conversation both among Gentlemen and Ladies has turned upon the Subject of this Epistle, ever since it arrived. The Jesuit who translated it says, it loses much of the Majesty of the Original in the *Italian*. It seems there was an Offer of the same nature made by a Predecessor of the present Emperor to *Lewis* the XIIIth of France, but no Lady of that Court would take the Voyage, that Sex not being at that time so much used in politick Negotiations. The manner of treating the Pope is, according to the *Chinese* Ceremonial, very respectful: For the Emperor writes to him with the Quill of a Virgin *Ostrich*, which was never used before but in Writing Prayers. Instructions are preparing for the Lady who shall have so much Zeal as to undertake this Pilgrimage, and be an Empress for the sake of her Religion. The Principal of the *Indian* Missionaries has given in a List of the reigning Sins in *China*, in order to prepay the Indulgences necessary to this Lady and her Retinue, in advancing the Interests of the *Roman Catholic Religion* in those Kingdoms.'

Bijlage 4 – Jacob Campo Weyerman, 1724

Antwoord, dat de Paus met een beevende hand, reeds twaalf jaar geleeden opstelde op den Lessenaar van een Kardinaals rug, welken krommen rug die prelaat had geobtineert in, zonder tusschenpoozing, te zien naar de geborduurde Muilen van zyn H., met een vast vertrouwen, van uit die Pantoffels de *St. Niklaas* gift van een Bisschops myter te zullen erlangen. Kom kom Confrater ik zal dat kameels pak op myn schouders neemen, doch om 't gemak, en tot meerder klaarheid, zal ik eerst den Brief van den Keizer, als Aanlegger, en dan het Antwoord van den Paus, als verweerder u laten toekomen.

Aan u *Quionalla* zevende Zoon van de Keizers Theé, en Kraak-porcelyn Gooden, *Sur intendant* van den God der *Zonneveezeltjes*, *Joosjes*, en speksteene *Lares*, en *Kastelyn* van den porcelyn Toren naarby de vermaarde stad *Nanking*.

Innocentius de dertiende, een Vorst *a deux mains*, gewapent met *Sleutel* en *Zwaerd*,* presideerende over een krygsraad van zeventig Kardinaalen, en Opperbevel

voerende over Millioenen moedwillige Nederige, Schatryke Arme, Hoereerende Kuische, en bloedgierige barmhertige Krygsknegten der H. Kerke, een *Gerions* Keizer, wiens kruin is gewapent met de driedubbelde piramidaale Helm van *St. Peter*, die schrylings zit op den *Bul* van de diamante *Constitutie*, om dies wil dat hy overtuigt is, dat 'er grooter geweld latiteert onder de Hoorns van een *Constitutie*-Stier, dan onder de Hoeven van een *Napelsche Telle*. Die Vorst schryft aan u deezen Brief met de geestelyke Ivoore pen, die gedraait is uit een Deibout van *Olimpia Maldachini*, en hy verspilt op u zyn *Katolieke Benedictie*.

Wy wenschen U, (want ons vermoogen bestaat alleenlyk uit Wenschen) het Verstand van *Fo-hi*, den grondlegger van uw Keizerryk, zo vruchtbaar in Draaken, als bar in baarden; wy wenschen u de Zachtmoedigheid van *Hoam-ti*, die aan de *Ignatiaanen* het Middel verschafte om benevens den Tempel des *Vreedes*, een Kerk van *Tweedragt* te stichten; wy wenschen u de Starrekundige kennisse van *Chuen-hio* die een Chineeschen Almanak opstelde, waar in al de Priesters; voor roode heiligen, en al de leeken, voor zwarte Tovenars, te boek staan. Wy wenschen u de Dapperheid van *Fi-con* die op eenen dag, vier Vrouwen, trouwde, die ze, op eenen nacht, alle vier bezwangerde, en die, daags daar aan, een varsch gespan van vieren voor den Speelwagen des huuwelyks voorspande, om dat de eerste zoude uitrusten; en wy wenschen u een voorspoedige Overkomst van *Xaveriaansche* Arbeiders en *Dominikaaner* Koornmaaiers, verzekert, dat 'er niet één éénig graantje zal te loor gaan, zo lang als die onvermoeide *Vouragiers* hun Zikkels moogen zetten in den Oogst van *China*.

Wy scheppen een byzondere genade uit uw Keizerlyk Voorstel, om den Erfprins van uw machtige ryken te *Soudeeren* en te *Conglutineeren* met Eene van onze *Nichten*, wy bezitten een overvloedig getal adelyke *Nichten* van allerlei verdiepingen, wy worden *Geinondeert* door de *Nichten* die 't gezag van de Sultane *Kiosem*, die de getrouwheid van *Messalina*, en die de kuisheid van *Kleopatra* vlak in hun schilden voeren, en wy bewaaken derzelve Maagdebloemen zo vuuriglyk, dat zy zelden onze geestelyke Oogen, en veel minder onze slaapvertrekken ontwyken.

Wat de Duiven-oogen betreft, die zyn zeer schaars onder onze *Nichten*, die meestendeels de Nestveders der Duiven Onnozelheid verwiszelen op de twaalfde Zomermaand, om op haare, met zwart fluweele behangene Ledikanten, te leggen flodderen met *Leda's* Zwaanewieken. Maar wy zullen u de Keus geeven uit vier duizend *spiritueele Nichten*, dewelke op een verrukkende wyze lispē, met vier duizent Duiven-tongen. De lippen van dien Vogel die zig voed met den Morgendauw, zullen zy, tot een Bruidschat, nederleggen voor de kniën van den jongen Vorst; hunne Gestaltens zullen zyn gelyk als de groene Uitspruitzels der vars uitpuilende Steeksalade, en haar Buiten-rondtens zal een driejaarig Wicht, gemakkelyk, kunnen overspannen. Wy zullen die Schoone, die u, by het Lot, of by de Tast, ten deel valt, zo ongeschonden aan uw *Mandaryn* overgeeven, gelyk als een dubbelde geele Roos ongeschonden blyft, die nog niet gevlymt is, om door en door te rypen, door de Zonnestraalen. Wy zullen die Schoone zetten in een gouden Draagstoel, en zy zal tot aan de laatste Zee-haven van myn Ryken, op de Schouders van die zinnelooze Romeinen worden gedraagen, die ik, door een Besprenging van Wywater, heb hervormt in lastdraagende Dieren; wy zullen ons niet bekreunen, wie dat onze *Nicht* zal aanbidden, want een Gebede-boek is onverslytelyk tusschen de Vingers van een

Roomsche Princesse, en wy *imbueeren* de Dames meêr met *Extemporeele* Schietgebedekens, als met de zeven Boet-psalmen.

In voldoening van Uwe en van Onze Begeerte, zullen wy een eeuwigduurende gedesinteresseerde Vriendschap oprechten, tusschen uwe Koningryken, bemachtigt door een wettige Successie, en tusschen onze Heerschappyen, verkracht op Pylaarbytende Vorsten, door onwettige Giften. Wy zullen u aankleeven zo lang als 'er een Aas Goud, een Loot *Thee*, of een Stuk *Kraak-porcelyn* overig is in uw Keizerryk, en van dat Attachement hebben wy reeds blyken gegeven aan uw Voorzaaten, uit welkers Koffers de *Astrologische Ignatiaanen*, onwaardeerlyke Schatten hebben uitgeput, door de Zuigers van hun lange Verrekykers. De aanbieding van uw *Amazoonen*, die de Bedden van onze Geestelyke Vorsten zullen verwarmen, word by ons aangenomen, met een Kerkelyke Ootmoedigheid, want hoe meêr dat de Dames de *Amazoonen* gelyken, hoe meêr dat wy ons verbeelden de Naneeven te zien van *Ganimesdes*, en het Hof van *Romen* maakt zo wel 't Hof by een Haan, als by een Henne.

De Vriendschap, tusschen de pikzwarte *Ravens* van *St. Ignatius*, en tusschen de bonte *Exters* van *St. Dominicus*, is zo vast geklonken als een Diãmante Keten, en zy reizen veeltyds, in een Snoer,** naar den Olymp, tot een Proef van Broederschap. O hoe onvertzaagd zyn die twee Zuilen van myn Troon, wanneer het Noodlot hun vuurige Voorneemens voorkomt! Een *Ignatiaan* zal nimmermeer een Misdaad bekennen, op zyn Uiterste, want, dewyl hy op geen toekomenden *Staat* staat maakt, lagcht hy eens met de Rekenschap; en een *Dominikaaner* sustineert, dat alles, het geen hy onderneemt, tot Voortzetting van de H. Kerk, geoorlooft is, en daarenboven heeft hy nog altoos een Bankbrief op *St. Klemens*, de Slagter van *Hendrik de Valois*.***

Ja doorluchte Vorst, die twee Orders zyn de twee *Tenanten*, die het Wapenschild souteneeren van de onbevleete Moederkerk, en zy weeten beide zeer wel, dat een Ketter noit een getuigenis der Waarheid geeven zal, wanneer het hoofd en den Romp, van tafel en van Bed, zyn gesepareert. Hoe stram dat onze Rug ook is, echter zullen Wy van onzen Zetel opreizen, om u te omarmen, wy zullen u onze *Nicht* eerstdaags laten toekomen, gebruidschat met onze Vaderlyke *Benedictie*, en gevirtualieert met een Juweel-Koffer, boordevol van *H. Reliquien*, en geapprobeerde Doodsbeenderen.

Doch zo het mogt komen te gebeuren, dat die matriemonieele Ringkraag, den jongen Vorst kwam te incommodeeren, als dan zullen wy hem dispenseeren, van dat Contract, voor een Scheepslaading stofgoud, en dat Wonderwerk zullen wy verrichten, door één éénige *Absolutie*.

Wy verzeekeren U, dat deeze Brief is opgesteld, in onze Hoofdstad, alwaar de Dolk, zomtyds, feilt; doch alwaar de valsche getuigen, altoos, boven dryven. Vorders hebben wy die gecachteert, cum *Amulo piscatoris*, met den Ring des Vischers.

*Een oud Zinnebeeld van Rykdom en Macht. **Ik vertrouw dat de Paus hier door de Hennepe Ridder-order verstaat van *St. Tyburn*. ***Jaques Klement, die Hendrik den Derden vermoorde, was een Dominikaaner.

Bijlage 5 – E.J. Potgieter naar Charles Lamb, 1836

Ik gevoelde toen geen weêrzin (waarom zoude ik dien thans gevoelen?) voor die kleine, onregelmatige, azuurkleurige grotesken, die, onder den aangenomen naam van mannen en vrouwen, door geene hoofdstof bepaald, in die wereld rondzweven, welke nog van geene doorzigtkunde weet, een Japansch¹ porseleinen theekopje.

Ik houde er van, die oude vrienden weder te zien, – wie geen afstand verkleinen kan, – die in de lucht eene gestalte aannemen (immers beweren onze *optici*, dat zij zich in de lucht bevinden), en echter op *terra firma* staan; want beleefdheid gebiedt ons, dat plekje donkerder blaauw, hetwelk de bedachtzame schilder onder hunne sandalen doet oprijzen, voor vasten grond te houden; het zoude anders bespottelijk dwaas zijn.

Ik heb die mannen met vrouwen-aangezigten lief, en die vrouwen, wier gelaat, zoo mogelijk, nog iets meer vrouwelijks heeft.

Hier biedt een jonge Mandarijn eener jonkvrouw een kop thee aan, op een schenklad, dat ten minste twee mijlen van haar verwijderd is. Zie, hoe de eerbied door den afstand aangroeit! En ginder schijnt dezelfde jonkvrouw, of eene andere, – want gelijkenis is identiteit op een Japansch¹ theeservies – den allerliefsten, bijna onzigtbaren voet, in eene kleine feeënboot, aan deze zijde der rivier vastgemaakt, te willen nederzetten; doch zoo ge naauwkeurig acht geeft op den hoek, door haar fraai been gevormd, zal het u blijken, dat, wanneer hoeken in hare wereld niet geheel het tegenovergestelde van die der onze zijn, zij ongetwijfeld in het midden van gindsche bloemrijke weide zal te land komen, die, eenige stadiën verder, aan de overzijde van denzelfden vreemden stroom ligt.

Nog dieper in het verschiet (zoo er voor- en achtergrond in hunne wereld bestaat) ontdekt gij paarden, boomen en pagoden, dartel in het rond dansende.

Hier sluimeren, naast elkander, eene koe en een konijntje, beide even groot; zoo zonderling vertoonen zich de voorwerpen door den lichten dampkring van keurig Cathay gezien.

¹ Ongelukkige vertaling van ‘japanned’, dat niet op de herkomst maar op de techniek wijst en zowel voor Chinese als Japanse kunst werd gebruikt.

Bijlage 6 – Heinrich Heine, 1844

Der Kaiser von China

Mein Vater war ein trockner Taps,
Ein nüchterner Duckmäuser,
Ich aber trinke meinen Schnaps
Und bin ein grosser Kaiser.

Das ist ein Zaubertrank! Ich habs
Entdeckt in meinem Gemüte:
Sobald ich getrunken meinen Schnaps,

Steht China ganz in Blüte.

Das Reich der Mitte verwandelt sich dann
In einen Blumenanger,
Ich selber werde fast ein Mann
Und meine Frau wird schwanger.

Allüberall ist Überfluss,
Und es gesunden die Kranken;
Mein Hofweltmeister Confusius
Bekömmt die klarsten Gedanken.

Der Pumpernickel des Soldats
Wird Mandelkuchen – O Freude!
Und alle Lumpen meines Staats
Spazieren in Samt und Seide.

Die Mandarinенritterschaft,
Die invaliden Köpfe,
Gewinnen wieder Jugendkraft
Und schütteln ihre Zöpfe.

Die grosse Pagode, Symbol und Hort¹
Des Glaubens, ist fertig geworden;
Die letzten Juden taufen sich dort
Und kriegen den Drachenorden.

Es schwindet der Geist der Revolution
Und es rufen die edelsten Mantschu:
Wir wollen keine Konstitution,
Wir wollen den Stock, den Kantschu!

Wohl haben die Schüler Äskulaps
Das trinken mir widerraten,
Ich aber trinke meinen Schnaps
Zum besten meiner Staaten.

Und noch einen Schnaps, und noch einen Schnaps!
Das schmeckt wie lauter Manna!
Mein Volk ist glücklich, hats auch den Raps,
Und jubelt: Hosianna!

¹ De 'Pagode' is de Dom van Keulen, die al jaren in aanbouw was maar pas vele jaren later zou worden voltooid.

Bijlage 7 – Ho-Fi van den geelen gordel, 1841

Pekin, de zesde maand, de veertiende dag, het 58ste jaar van de regering van Ho-Ho.

De wet moet de familie des Keizers zelve treffen, omdat ze is geschonden.

Wanneer de moerbeizenboom in een doornstruik verandert, is dat een bewijs dat hij moet worden uitgeroeid.

De misdaad kan aan 't doordringend oog van Ho-Ho niet ontgaan! Ho-Ho heeft lange ooren en nog veel langer armen!

Ho-Ho tracht zijn' vader Ha-Ha in deugd en voortreffelijkheid te evenaren, en wenscht kostbare voorbeelden aan zijnen zoon He-He na te laten.

't Is ter kennis van Ho-Ho gekomen, dat er een zekere *geele gordel*, Ho-Fi genaamd, in weerwil van 't keizerlijk verlangen, zoo dikwijls en zoo ernstig te kennen gegeven, van al de onderdanen des Hemelschen Rijks in vrede te zien leven, verraderlijk zes vrouwen heeft gedood, en de gelden van den staat daardoor aanzienlijk heeft te kort gedaan. Langen tijd heeft hij de vruchten zijner misdaden geplukt; maar eindelijk is de waarheid gebleken: het kieken heeft de schaal van het ei gebroken. De kat kan hare jongen niet meer verbergen. De papegaai heeft geruid: schame hij zich over zijn staart!

De voorschriften des regts verlangen, dat de straf aan de misdaad evenredig zij. Daar genoemde Ho-Fi, om een moord te begaan vergif, een dolle hond en een adder gebruikt heeft, moet hij ook door de adders verscheurd, moet zijn hart met vergif opgevuld, en aan de honden voorgeworpen worden. Daarom zal het ligchaam van genoemden Ho-Fi in kleine stukken worden gesneden; tien zijner naaste bloedverwanten zullen ter dood worden gebracht: en, daar het pligt is, genade zoo wel als regt uitte oefenen, zullen ze slechts gewurgd worden. Al hunne goederen zijn verbeurd verklaard, ten voordeele van de keizerlijke schatkist. Poo-Poo zal honderd rotting-slagen hebben, en de houten halskraag twaalf maanden lang dragen, tot straf voor zijne kettersche leerstellingen, en voornamelijk om zijne zotte en verderfelijke theorie. Drie jaren zullen de *geele gordels* rijst, noch geld ontvangen, om aldus de hierboven omschreven schade te herstellen; – en eindelijk zal de mandarijn Hung, die deze misdaden niet heeft geweten noch is voorgekomen, opgehangen worden.

Bijlage 8 – W.J. van Zeggelen (1843)

*Galante Brief van den keizer van China
aan Koningin Victoria van Engeland,*

(in antwoord op de benoeming van de Oxfordsche universiteit, welke aan Zijne Hemelsche Majesteit den doctoralen titel *honoris causa* verleend had, en zulks nadat China van Engeland den vrede voor eenige miljoenen ponden sterling had afgekocht.)

(Zie *Handelsblad* van 22 Januari 1843)

Ik zelf! – geen stervling mij gelijk,
Ik, heer en baas van 't hemelsch rijk,

Wiens oppermacht heel de aard moet vreezen,
Ik, schaduw Gods en 's werelds licht,
Die over dood en leven richt
Van Water- en van Land-Chineezen.

Ik zag, beseft gij wel die eer?
Op 't ezelsvel genadig neer,
Mij door uw schrijvers toegezonden;
'k Zie dat ge thans van schaamte bloost,
En gij met uw roodharig kroost
Tot beterschap u hebt verbonden.

't Is goed, 'k neem die beloften aan,
'k Verlang het ook, dat gij voortaan
Met eerbied voor den Keizer buige,
En, schoon 'k geen andre macht erken,
Weet, dat ik goedertieren ben,
Dat de aardbol thans zich overtuige!

'k Zend mijn Minister Fi-Fo-Fu
Met mijn genadebrief tot U;
Ik wil aan U den vrede geven;
Gij wordt daarom niet uitgeroeid,
En kunt dus, vrij en ongemoeid,
Op 't vunzig neevlen-eiland leven.

Maar 'k zeg U: neem je wel in acht;
Wanneer je voorts je plicht betracht
En niet meer trotsch bent of verwaten,
Dan geef ik u mijn heilig woord,
Dat nooit je rust meer wordt verstoord;
Dan zal ik U met vrede laten.
Voorwaar, ik gaf van goedheid blijk,
Ik heb bevolen in mijn rijk,
Dat, trots hun steile varkensharen,
Aan uw armzalig kindrental
Geen mensch den naam meer geven zal
Van roode honden of barbaren.

Zij blijven vrij van angst en schrik
En zullen, van dit oogenblik,
Den vrijen handel mogen drijven;
Ze vullen zich den buik met thee,
Ze rekken daar hun aanzijn mee,
Voor mijn part, laat ze in 't leven blijven.

Maar, houden zij zich verder goed,
En schieten niet vol euvelmoed
Met groote kogels naar mijn steden,
Dan wil ik meer doen tot je troost:
Dan geef ik oorlof aan je kroost,
Om binnen 't Hemelsch rijk te treden.

Ja, 'k geef hun vrijheid eens te zien,
Mits 't onder opzicht zal geschiên
En ze ook niet komen om te plondren,
Wat eeuwig groot mirakel en
Wat machtig potentaat ik ben,
Wiens wijsheid 't aardrijk moet bewondren!

Voorwaar, het is nog niet te laat,
Wanneer zij voorts dien lust tot kwaad
Boetvaardig en met ernst betoomen,
Dan mogen zij hun dom verstand
Beschaven in mijn machtig land,
En nutte lessen hier bekomen.

'k Gaf Fi-Fo-Fu mijn hoog bevel,
En waarlijk, 't is geen kinderspel!
Ontzag vervul – en dank beziel je!
Wijl 'k U tot broër Saturnus geef,
Straks wordt De Groote Beer je neef!
Wat zeg je nu van zoo'n famielje?

Mijn afgezant heeft bovendien
Drie giften U nog aan te biên,
Ze strekken U tot roemverbreiding:
't Is een tabakszak, wonderschoon,
Een haarkam, 't schittrendst eerbetoon,
En 't is de knoop der onderscheiding.

Het ga je wel, hoor! leef in vreê,
Drink heel je leven niets dan thee,
Al kleiner worden steeds je voeten;
Houd dit grootmoedig schrift in acht,
Had je ooit van mij die eer verwacht?
Ik schreef het zelf – en wil je groeten.

Bijlage 9 – Jacob Geel, 1838 (bekort)

–‘Kent gij Chineesch?’

–‘Neen. Maar er zijn meer anderen in het zelfde geval, en ik vermoed zelfs, dat men bezwaarlijk hier te lande iemand vinden kan, die het verstaat.’ [...]

–‘Maar kent gij dan de theorie van het Chinesche schrift?’

–‘Die is ook zoo moeielijk niet: de Chinesen schrijven geen klanken, maar zaken, of, met andere woorden, zij schilderen hunne gedachten.’

–‘Weet gij ook, hoe zij dat doen?’ [...]

–‘Gij schertst, want wie onzer heeft geen Chineesch schrift gezien? Het heeft iets bevalligs voor het oog, door symmetrie en kracht van trekken.’ [...]

–‘Gij bedoelt toch zeker iets meer, dan die symmetrie en kracht van trekken, en gelooft toch niet, dat hierin de theorie van het Chinesche schrift bestaat?’

–‘Ik heb het u reeds gezegd; zij schilderen hunne taal, en dat is zulk eene eenvoudige manier, zóó door de natuur aangewezen, en zóó onafhankelijk van buiging en voeging en van klank van woorden, dat zij verdient algemeen te worden.’

–‘Maar het bevreemdt mij, dat de Chinesche boeken zoo onverstaanbaar voor ons zijn, en, hoewel zij de zaken schilderen, zoo als gij zegt, ik echter geene enkele figuur herken. Welligt komt dat hier van daan, dat in China alle dingen er geheel anders uitzien dan bij ons.’

–‘De Chinesen teekenen de dingen niet, zoo als zij zijn.’

–‘Zij teekenen ze dus, zoo als zij niet zijn?’

–‘Laat mij uitspreken. Wanneer zij het woord *boom* willen schrijven, dan teekenen zij geen stam en takken en bladeren, want dit zou te lang ophouden; maar b.v. een loodlijinig streepje. Nu stel ik, dat zij een *treurwilg* schrijven: dan komt er een dakje op dat streepje, van neêrhangende streepjes aan weêrzijde; willen zij van een *populier* spreken, dan zullen die zijstreepjes, weêrzijds, in eene omgekeerde rigting, naar boven gaan, en zoo voorts; doch het verstaat zich van zelf, dat zulk een gelijkenis niet altijd kan bewaard worden: want hoe zouden de Chinesen anders zich redden, wanneer zij afgetrokken denkbeelden, wilden uitdrukken? [...] Wanneer men, b.v. deugd denkt, is niets eenvoudiger, dan een cirkeltje te schrijven (ik heb wel in het Chineesch niet veel cirkels ontdekt; maar ik spreek nu van de theorie en de toepassing op de westersche talen): volmaakte deugd zou men kunnen voorstellen door een cirkeltje met een stip er in, voor middelpunt.

Bijlage 10 – Nicolaas Beets, 1850

Aan Dr. Karel Gutzlaff

Zending in China, bij zijn bezoek aan Nederland

Door zevendubblen muur en hemelhooge bergen
En wetten eeuwenoud beveiligd en bepaald,
Meent China voor altijd al 's Werelds macht te tergen,
Maar weert het zonlicht niet, dat van Gods Hemel straalt.
Haast doet een hooger zon de Bloeiende Aarde bloeien,

En 't Rijk des Middens prijkt met oogsten dicht en vol;
 Haast zal het eeuwig ijs in beken nedervloeien,
 En drijven d'ouden Draak druipstaartende uit zijn hol.
 Haast dreunt de grijze muur, bij 't klinken der bazuinen
 Van 't vorstlijk priestervolk, dat vrede brengt door 't kruis,
 En stort bij 't blij gejuich tot onherstelbre puinen...
 Neen, levert bouwstof uit voor Gods gezegend Huis!
 Verspieder, op bevel van Jezus doorgebroken!
 Wat tijding brengt gij uit dit Jericho ons weer,
 Van Rachabs-harten, reeds voor 't heilgeloof ontloken,
 Van lippen tot den lof zich oopnend van den Heer?
 Ja, China's tijd genaakt; langs alle waatren ruischend,
 Wordt de adem van Gods Geest vernomen, en het geldt
 Zijn zestigduizendmaal zesduizend,
 Wier eerstlingen door u aanschouwd zijn en geteld!
 O Gutzlaff, keer tot hen; breng hun eens broeders groeten,
 Van d'oever der Noordzee, aan de uiterste oosterkust;
 Betuig hun hoe zijn geest hen eenmaal hoopt te ontmoeten,
 Tot duizenden vermeer, in 't Hemelsch Rijk der rust.

Bijlage 11 – Francis Bret Harte, 1870

Plain Language from Truthful James

Table Mountain, 1870

Which I wish to remark,
 And my language is plain,
 That for ways that are dark
 And for tricks that are vain,
 The heathen Chinees is peculiar,
 Which the same I would rise to explain.

Ah Sin was his name;
 And I shall not deny,
 In regard to the same,
 What that name might imply;
 But his smile it was pensive and childlike,
 As I frequent remarked to Bill Nye.

It was August the third,
 And quite soft was the skies:
 Which it might be inferred
 That Ah Sin was likewise;
 Yet he played it that day upon William
 and me in a way I despise.

Which we had a small game,
And Ah Sin took a hand:
It was Euchre. The same
He did not understand;
But he smiled as he sat by the table,
With the smile that was childlike and bland.

Yet the cards they were stocked
In a way that I grieve,
And my feelings were shocked
At the state of Nye's sleeve,
Which was stuffed full of aces and bowers,
And the same with intent to deceive.

But the hands that were played
By that heathen Chinese,
And the points that he made,
Were quite frightful to see,—
Till at last he put down a right bower,
Which the same Nye had dealt unto me.

Then I looked up at Nye,
And he gazed upon me;
And he rose with a sigh,
And said, 'Can this be?
We are ruined by Chinese cheap labor,' —
And he went for that heathen Chinese.

In the scene that ensued
I did not take a hand,
But the floor it was strewed
Like the leaves on the strand
With the cards that Ah Sin had been hiding,
In the game 'he did not understand.'

In his sleeves, which were long,
He had twenty-four packs, —
Which was coming it strong,
Yet I state but the facts;
And we found on his nails, which were taper,
What is frequent in tapers, — that's wax.

Which is why I remark,
And my language is plain,
That for ways that are dark
And for tricks that are vain,

The heathen Chinees is peculiar, –
Which the same I am free to maintain.
(*The Penguin Book of American Verse*: 216-218)

Bijlage 12 – Eduard Jacobs, 1912

Het gele gevaar

Hij was een doodgewone klontong
Die dag en nacht was in de weer
Doch 't liep hem mee, want hij had ontong
Hij werd zo zoetjes aan meneer
Een eigen villa liet hij bouwen
Bijwijken had hij minstens tien
Toch bleef uit al zijn doen en laten
Zijn onbeschaafdheid goed te zien...

refrein:

Typen van Chinezen
Als die Lie Hang Tjien
Zijn in Insulinde
Bij honderden te zien

Toen kwam de grote revolutie
In 't nog zo donk're Hemelrijk
Hij gaf door klinkende bedragen
Van zijn gevoelens gaarne blijk
En toen de strijd was afgelopen
De Republiek een dag bestond
Gaf hij het voorbeeld aan de and'ren
En liep hij zonder staart hier rond...

refrein

Hij wist in Europese kringen
Zich te bewegen, dank zijn geld
Hij droeg de fijnste modedingen
Gevoelde zich gelijkgesteld
Hij was beleefd, deed erg voorkomend
Wanneer hij onder blanda's zat...
Maar in het laatste gele oproer
Heeft stiekem hij de hand gehad!

refrein

Niemand beseft zijn boze listen
Niemand doorziet zijn politiek
Maar in z'n hersens is 't aan 't gisten
Hij voelt zich zoon der Republiek
Zelfstandig zijn, dat is zijn leuze
Gelijkheid, uitbreiding van macht
Voor 't oog voorlopig onderdanig
Zo wordt het tijdstip afgewacht...

refrein

Nog is het niet te laat, o groten
Van 't Indisch Gouvernement
Zet wagenwijd uw ogen open
Nog kan het onheil afgewend!
Laat nu eens alle laksheid varen
Streelt niet, maar ranselt zonder vrees
Het zijn en blijven nog barbaren
Al kleden zij zich Europees!...

Typen van Chinezen
Als die Lie Hang Tjien
Hebben wij in Indië
Nu lang genoeg gezien!

Bijlage 13 – Judith Gautier, 1867

*Strophes improvisées
devant le tombeau en ruines
d'un guerrier célèbre*

Que fait l'été brûlant, sinon, devancer l'automne?
Le gracieux printemps, n'est-il pas le héraut du
mélancolique hiver?
Quand le soleil se lève à l'orient, c'est pour marcher,
en hâte, vers son coucher.
Et les eaux, de tous les fleuves, ne coulent, que pour
s'engloutir dans la mer.

Cependant les saisons reviennent, chaque année; le soleil,
de jour en jour, reprend sa course vers la nuit; les eaux
se renouvellent, pour couler sans cesse.

Mais l'homme, lui, ne passe qu'une seule fois.

Et quelles traces laisse-t-il, de sa forme et de
ses exploits?

Hélas! un monticule bossué, que les plantes sauvages
recouvrent!...

Bijlage 14 – Gautier volgens Bethge (1907) en Klabund (1915)

Bethge: *Das Los des Menschen*

Der Glut des Sommers folgt des Herbstes Kühle,
Dem Schneefeld folgt des Lenzes Blumenbeet;
Die Sonne hebt sich rosig in der Frühe,
Und rosig ist ihr Bildnis, wenn sie geht.

Die Bäche drängen in das Meer. Die Zeiten
Erneuen sich. Mit jedem Tagbeginn
Glänzt neu das Sonnenlicht, und unaufhörlich
Treibt neues Wasser durch die Ströme hin.

Der Mensch lebt einmal, – nimmer kehrt er wieder,
Sein Dasein ist ein Lufthauch, der zerfließt;
Die Summe seines Lebens ist ein armer,
Verfallener Hügel, darauf Unkraut spriesst.
(Bethge 1907: 9)

Klabund: *Epitaph auf einen Krieger*

Es blühen aus dem Schnee die Anemonen.
Mit seinem Herzen spielt das Kind. Und es verweint's.
Uns, die am Brunnenrand der Erde wohnen,
Ist Sonnenauf- und -niedergang nur eins.

Doch immer wieder quillt der Fluss vom Felsen,
Und immer wieder Mond um Frauen wirbt;
Der Herbst wird ewig seinen goldnen Kürbis wälzen,
Und ewig Grillenruf im Grase zirpt.

Es führten viele fest ihr Pferd am Zügel.
Der Ruhm der tausend Schlachten ist verweht.
Was bleibt vom Heldentum? Ein morscher Hügel,
Auf dem das Unkraut rot wie Feuer steht.
(Klabund 1915: 9)

Bijlage 15 – Bethge (1907) en Klabund (1916)

Bethge: *Die rote Rose*

Am Fenster sass ich trauernd, stumm geneigt
Über ein seidenes Kissen, das ich stickte.
Da stach ich mich, – und rotes Blut rann auf
Die weisse, weisse Rose, die ich stickte,
Und eine rote Rose ward daraus.

Wie dacht ich da an dich, der ferne ist
Im Kriege! Und ich dachte, wie auch du
Dein Blut vergiesst, – und heisse Tränen stürzten
Mir aus den Augen, und ich weinte lange.

Hei, jetzt vernahm ich Hufschlag eines Pferdes!
Ich sprang empor! Er ists! Da fühlt ich, weh,
Dass es mein Herz war, das so heftig schlug.

Und wieder sass ich, stickte trauernd weiter
Und stickte Tränen in das seidenen Kissen,
Die schimmerten wie wundervolle Perlen
Rings um die rote, rote Rose her.
(Bethge 1907: 28)

Klabund: *Die weisse und die rote Rose*

Während ich mich über meine Stickerei am Fenster bückte,
Stach mich meine Nadel in den Daumen. Weisse Rose,
Die ich stickte,
Wurde rote Rose.

In der kriegerischen Weite bei des Vaterlandes Söhnen
Weilt mein Freund, vergiesst vielleicht sein Blut.
Rossehufe hör ich dröhnen.
Ists sein Pferd? Es ist mein Herz, das wie ein Fohlen tut.

Tränen fallen mir aus meinen Blicken
Übern Rahmen in die Stickerein.
Und ich will die Tränen in die Seide sticken,
Und sie sollen weisse Perlen sein.
(Klabund 1916: 30)

Bijlage 16 – Louis Couperus, 1924

De Chineesche Zee. Ik probeer dezer dagen en nachten iets anders te zien dan water en lucht en ver ijle eilanden omdat het toch zee en hemel en rotsen zijn, die mij onbekend zijn, Chineesche wateren, hemelen en steenen. Maar het is niet anders... tot ik eensklaps: mijn Chineesche jonk ontwaar. En op éénmaal is alles anders. Hebben de golven een andere krul, de wolken een andere streek, de rotsen een andere ommelijn. En de jonk, daarginds, de twee witte jonken – want zij zeilen steeds samen om veiliger voor de roovers te zijn – steken als drakevlerken uit, geribd als met het beenderstelsel van een fabelachtig dier. [...] Dien volgenden morgen de smalle zee-arm tusschen Kawloon en Hongkong. [...] De Chineesche jonken, de Chineesche vlaggen en wimpels, wit en rood, met de letterteekens, als bloedende spinnen, klapperend op de bries, die opsteekt. Chineesche reclameborden, Chineesche stemmen, Chineesche monosyllben. Sampans, geroeid door vrouwen die haar kind tegelijkertijd zich op den telkens doorzwikkenden rug gebonden houden. [...] Op de prauwen, in de sampans, zetten de vrouwen hun thee, koken zij, ongeacht brandgevaar, op vuurtjes hare groene soepjes. [...] Artificieel maar bewonderenswaardig, zoo is dit Engelsche stukje China. Het is niet meer dan de voorbereiding en een prelude tot eigenlijk China. Daar loopen reeds enkele vrouwen op arme stompen voetjes; hoewel de Republiek die adat te niet deed, zien wij toch enkele van die gemartyrizeerde vrouwtjes loopen. Daar gaat in een draagstoel een prachtig waardige Chinees voorbij, met lange grijze snorren, baard en groote bril voor laatdunkenden blik. Precies zooals je je een Chineeschen geletterde voorstelt! Ik ben in Hongkong, maar – er is niet aan te twifelen – ik ben ook in China! Ik voel iets anders in en om mij, dan ik voelde op Java, op Sumatra, in Parijs en in Londen. Ik vind het doodjammer dat ik geen staarten zie: ze stonden den Chineezee zoo decoratief. (Couperus 1992: 274-277)

Bijlage 17 – Jules Schürmann, 1916

Lied op den stroom
(Li-Tai-Po. 702-743)

Van ebbenhout is mijn bootje
En mijne fluit van jaspis is,
En hare gaten zijn beslagen
Met randen van het puurste goud.

En wijn! – Zooals het sap der planten
De vlekken trekt uit zijden kleed,
Zoo doet de wijn de donk're droefheid
Verdwijnen uit mijn treurend hart.

Goudgele wijn in gouden beker,
Licht varend vaartuig op den stroom,

En vrouwenliefde: 't is me als ware ik,
In het gezelschap van de goôn.
(Schürmann 1916: 16)

Bijlage 18 – Burssens (1919) en Klabund (1915)

Burssens: *En geen soldaat meer zijn*

Zovele schrale meisjes. Ontloofd
als jonge boompjes. – Allen ga ik ze voorbij,
Want allen staan ze rij aan rij
en hoofd aan hoofd.

Wat kunnen me tans nog de goden schelen,
en in m'n dorpje 't avendrood?
Ik heb honderd wonden en niets meer kan ze helen.
Ik heb de dood gezien, zo menigmaal en zo groot.

Kinderogen zijn als gouden regen.
Voorzichtig dragen ze de bekers wijn.
Ik wil me te slapen leggen op publieke wegen,
en geen soldaat meer zijn.
(Burssens 1919: 46)

Klabund: *Der müde Soldat*

Ein kahles Mädchen. Heckenblässentlaubt.
Sie steht am Weg. Ich gehe weit vorbei.
So stehen alle: Reih an Reih,
Und Haupt an Haupt.
Was weiss ich noch von heiligen Gewässern
Und von des Dorfes Abendrot?
Ich bin gespickt mit tausend Messern
Und müde von dem vielen Tod.

Der Kinder Augen sind wie goldner Regen,
In ihren Händen glüht die Schale Wein.
Ich will mich unter Bäumen schlafen legen
Und kein Soldat mehr sein.
(Klabund 1915: 8)

Chineesche junk

In 't mistige sfumato, rose en zilvergrijze
bewasemdheid van parelmoeren morgen, rijzen,
als gesculpteerd uit rose kwarts, de rotsen.
Zilveren schampen schichten over het woelend water,
dat weem'lend hen omspoelt in een rooskleurig klotsen.
Uit hun neev'lig pastel plots opgedoemd, gaat er
een junk voorbij en scheert met wijd-gespreide zeilen
langs: een vlinder, neergezegen in een licht verwijlen
op het water, windgedreven. En zij glijdt,
deinend, de zon tegemoet op d'ijlenden stroom,
die glans is, en wordt tot een loutere doorzichtigheid,
in mist vervagend tot een verwaaid fantoom.

Bijlage 20 – W.A. van Ravestijn, 1930

Aan Li-tai-pe

In avond is een zilverreiger neergestreken
Met wonderlijke, kalme, breede vlucht,
Reeds is de stroom in donk're rust gezonken
Onder het zachtbleekgroen der stilgeworden lucht.

Het is alleen de groote, grijze vogel,
Die nog den zilverklaren avondspiegel breekt.
Het is alleen de wind, die voor den dag verloren
Met duizend, donk're stemmen in het bamboe spreekt.

De hemel heeft zoo wonderzachte tinten,
In parelmoeren schaduw ligt de stroom
En ergens stijgt een zilv'ren vogelroepen
Als een fontein van held'ren, teeren toon.

Als nu de jonken komen met den avond,
Zal weer de reiger stijgen in het zachte groen der lucht
En weer zal ik mij zeldzaam rustig voelen
Bij 't kalme van zijn donk're, breede vlucht.

Maannacht

De Maan raakt met haar glanzend spiegelbeeld
mijn donkere gitaar, als was ze bang,
dat zijn cadanzen zich in 't diep der nacht
verliezen zouden. Stil! 'k word aangeraakt
door een lang-aangehouden, zachten toon,
der Koude Zwevende Paleize' ontvallen,
waar bleke spelers door den maanmist turen,
en tot een zang gedaagd...

Van wateren

die zeewaarts stromen zing ik: helder nu,
dan weer omfloersd, door vochte neveling
gesmoord, verklinken mijn accoorde' in 't woud...

En al mijn zorg vertrilt in 't spel... 'k vergeet
dat dag en nacht ter grijze kim zich mengden...
(Schotman 1931: 54)

Bijlage 22 – Slauerhoff vertaalt Samain, ca. 1920

Het leven is een bloem welks geur ik nauw geniet,
Want ieder aardsch aroom doet diep de zinnen pijn.
Op 't Eiland van Émail, Verbeeldings rijksg gebied,
Ontken ik 't ijdel uur, waarin de mensen zijn.

Mijn teedre vreugden zijn gevormd in porselein,
Anders dan zeer bezorgd raak ik hun randen niet;
De azuren geurwolk die mijn blonde thee ontvliedt,
Ontvoert vervluchtend 't leed en houdt mijn zielsrust rein.

Ik woon in een kiosk roze in het woud van 't wonder,
Ik zie den ganschen dag de gouden vloten onder
Mijn venster langs en ver door blauwe velden stroomen;

En, keizerlijk poëet in lichtroode japon,
Volg 'k in de vlucht mijn droom, een vlinder, spelende om
De waaiër bloemenrijk, waaruit zij is ontkomen.
(Slauerhoff 1979: 14)

Bijlage 23 – Willem de Mérode, 1933

De Keizer

De grote Keizer heeft met mij gesproken.
Ontzaglijk zat hij op zijn gouden troon.
Als een gevouwen doek lag ik gedoken:
een zwarte voetmat voor de gouden troon.

Boven mij sprak de Lieveeling des Hemels
en dwong mijn blikken schuchter naar omhoog.
Met vreugd kastijdde mij de Zoon des Hemels.
Zijn woord sloeg, en zijn blik hield mij omhoog.

Hij wilde, dat ik mij een roes zou drinken.
Hij dronk met mij een keizerlijke roes,
en zong *mijn* lied, maar liet de woorden zinken.
Ik zong, en nooit zo schoon als in mijn roes.

Hij schonk mij goud, geelzijden pronkgewaden,
de zachte muilen van een mandarijn.
'k Werde dichter van Zijn Hemelse Genade,
en zanger bij de gratie van de wijn.

De grote Keizer heeft met mij gesproken.
'k Ontwaakte in de schaduw van een boom,
diep in mijn vuile bedelpak gedoken,
een cedel in mijn zak, een goudstuk in de zoom,
omdat ik met de Keizer heb gesproken.
(De Mérode 1979: 45)

Bijlage 24 – Willem Brandt, 1937

Chineesche begrafenis

Daar gaat Tjong Ho; hij heeft veel rijst gegeten
En zijn geheele leven geldt verdiend.
Hij was een goed en een betrouwbaar vriend,
Die liegen kon zonder het zelf te weten.

Zijn kist stond al tien jaren lang gereed.
Hij sliep er vele droomeloze nachten.
Maar daar zijn omvang toenam bij het wachten
Op terugkeer, moest dit schip worden verbreed.

Nu gaat hij terug. Bekkens en klarinetten
Geleiden hem naar 's werelds Moederschoot
Tot nieuw ontkiemen, na een korten dood,
Aan 's hemels luisterrijke feestbanketten.

Daar zal Tjong Ho zijn broeders niet vergeten.
Wij branden wierook voor zijn huis-altaar,
Opdat hij, bij den hoogen Disch gezeten,
Voor ons een korrel en een dronk bewaar'.

Hoog wuiven duizend vanen in de lucht.
Nu mogen fluit en klarinetten zingen:
Tjong Ho is dood. Hij is ons slim ontvlucht
Stil naar de Droomen toe uit 't Vleesch der dingen.
(Brandt 1937: 47)

Bijlage 25 – Alfred A. Haighton, ca. 1927

Over de groene velden sterft het licht,
in de pagoda zijn lampen ontstoken.
Alom wordt nog slechts fluisterend gesproken,
en van de hutten gaan de deuren dicht.

Het is de nacht, die komt. En mèt haar spoken:
het duivelsch heir, tegen den mensch gericht;
in elke schaduw dreigt een schrikgezicht
en worden vampyrramen uitgestoken.

De sterfling wijkt in huis voor 't prangend duister,
hij schuwet de geesten van de barre nacht;
huisaltaars macht slechts doet den Booze zwichten...

Maar ginds trotseert, ontloken in haar luister,
de stad der blanken, wuft en ònbedacht,
Azië's nacht met electricke lichten...

Bijlage 26 – G.J. Peelen, 1935

Katendrecht

In 't boardinghouse van Mr. Chong
Zitten ze in het vaal vertrek. –
Hun trommels hangen kleurig aan het rek:
De pindamannen spelen nu Ma-Yong.

Zij stonden uren levenloos in een portiek
met oogen, droomrig ver en mat.
Maar in hun ooren klonk al de muziek
van wit ivoren steenen op het kale tafelblad.

Van 't pover dagloon dat ze bijna slapend wonnen
gaf Mr. Chong hen visch en rijst. –
Nu spelen ze gespannen 't spel
dat al hun aandacht eischt. –
Het geel gelaat blijft onbewogen bij verlies of winst,
wanneer de stapels fiches slinken, groeien;
zij zwijgen, maar hun oogen gloeien, branden fel als vuren,
in de stug doorspeelde avonduren. –

Een bont gekleurde plaat licht vredig van den wand:
de kleine dochter van hun verre vaderland. –
Eerst morgen leuren zij hun pinda's weer in winkelwijk;
Nù zijn ze èven terug in 't Hemelsch Rijk. –

Bijlage 27 – Willy Derby, 1932

Pinda! Pinda! Lekka! Lekka!

Ik kom van het and're eind der aard,
M'n boot haalden ze uit de vaart;
Toen hingen ze me doodbedaard
Die trommel voor m'n buik;
Ze zeiden mij: Ga nou maar door
En roep alleen maar "Pinda" hoor,
En vraag er dan vijf centen voor.
Toen zat ik in de fuik:
'k Verkocht m'n eerste pakje dra,
Dien stuiver had ik vlug
Maar 'k gaf toen in m'n zenuwen
Een dubbeltje terug.

Refrein:

Pinda, Pinda, Lekka! Lekka!
Als je maar vijf centen biedt;
Pinda, Pinda, Lekka! Lekka!
Of je kauwen kan of niet.
Ik sta en dommel bij m'n trommel,
Tot ik uit m'n jasje waai;
Van je Teng, Teng, Teng,¹
Van je Tang, Tang, Tang,
Sjiede, Wiede, Wied, Sjanghai!

*Ik hou heel Holland, kort en goed,
Nou met m'n Pindapakjes zoet,
Waarvan ik zelf niks hebben moet;
De zaak is: "ik verdien".
'k Vertel het U nu zoo gerust,
Ik ben mezelf maar niet bewust
Hoe U die zoete rommel lust;
Ik kan ze zelf niet zien.
Op apennootjes zijn z' hier dol,
Wanneer ik dat bekijk,
Kom ik tot de conclusie:
Darwin had toch gelijk.*

'n Pindaman werd heel wat mans,
De held van dezen tijd althans;
'k Heb bij de mooiste meisjes sjans,
Dat is echt naar m'n zin.
De jas, die voor me overschoot,
Hangt om m'n lijf als een blok lood
En is m'een maat of tien te groot;
Daar voel 'k me eenzaam in.
En ga 'k naar China weer terug,
Waar 'k elken dag naar snak,
Hebt u de Pindaziekte
En ik de centen in mijn zak.

*Ik kwam hier zonder geld of brood,
Ik zag alleen den hongerdood.
Maar Holland hielp me uit de nood.
'k Vond menschen, meer dan ooit.
Want met diezelfde Pindabus
Verdien ik aan een broer of zus
M'n onderhoud; ik zweer U dus
Holland, ik vergeet je nooit.
'k Spreek namens elken Pindaman:*

*Wij danken U in koor;
Wat Holland deed voor den Chinees
Daar zijn geen woorden voor.*

¹. ‘Tengteng’: Chinees-Indische naam voor het pindakoekje.

Bijlage 28 – Willem Brandt, 1938

China, september 1937

Hij heeft zichzelf
vereenzaamd teruggevonden
wijd-open oogen, en
bloedende wonden:
de mensch, temidden van
luide geluiden:
het vuur, weenende bruiden;
zij beduiden
niets dan een oude zonde
voor een nieuwen waan...

Soldaat! Treedt aan! Treedt aan!

Waarom?

De raven krassen in de naakte boomen
en gieren azen op het rottend lijk,
het dwaze leven ongewild ontkomen,
glimlachend in het roodverkleurde slijk.

Waarom?

In Sjanghai gelooven wij niet aan illusies.
De Banken zijn weer open, en men trekt
zijn winst met lichter hart dan zijn conclusies...

Handel in Steels en Nickels: opgewekt.
(Brandt 1938: 51)

Bijlage 29 – Willem ten Berge, 1930

*De biwaspeler aan de Hoang-ho*¹

Lan-tsjeu is een stad in China
Lan-tsjeu is een stad aan de Hoang-ho

de Hoang-ho stroomt naar de Gele Zee
 de Hoang-ho stroomt langs Lan-tsjeou
 doch Lan-tsjeou stroomt niet met de Hoang-ho mee –
 op de berg Tai-sjan woont Houang-niang
 en langs de Tai-sjan stroomt de Hoang-ho naar zee
 ik speel op mijn biwa in Lan-tsjeou
 ik speel op mijn biwa van Houang-niang
 en Lan-tsjeou stroomt met de donkere Hoang-ho mee –
 Houang-niang speelt op de Tai-sjan met haar waaier
 Choei-yun speelt in Lan-tsjeou op zijn luit
 maar Houang-niang mijn gelaat van Jade
 al speelt Choei-yun in Lan-tsjeou op zijn luit
 Lan-tsjeou zal de Tai-sjan niet bereiken
 en de Hoang-ho stroomt langs de Tai-sjan
 stroomt langs de Tai-sjan China uit.
 (Ten Berge 1930: 30)

¹ Ter verduidelijking(?): een ‘biwa’ is een soort viersnarige luit van Japanse oorsprong.

Bijlage 30 – A.W. Grauls, 1930

Chinaman

Wang-tchang zit in de zon te dromen
 vóór zijn lodging house Oe Dchia-Hoo.
 Hij ziet de mensen gaan en komen
 voorbij het huis van Tung Wo-Woo.

Zijn oude moeder woont in Nanking,
 daar woont en wacht Lo-foo, zijn vrouw,
 zijn kinderen spelen met kersenbloesem
 en groeien uit hun lange mouw.

Zijn schip ligt thans in deze haven,
 dat is zijn enig, vast gedacht,
 voor 't overige is 't hem onverschillig
 waar hij zijn leven heeft doorgebracht.

Wang-tchang zit in de zon te dromen,
 met zijn jade-hard en glad gezicht.
 Het luie noenlicht drukt zijn ogen,
 eer dan hij 't weet, gezellig dicht.
 (Grauls 1964: 49)

Bijlage 31 – Jan Vercammen, 1931

Als we vingen de woorden van de Sjinese dichter
werd de avond heel groen en almaar lichter.
Ge zegde: laten we hier even blijven dromen,
want we zagen wondere gestalten uit het verre Hong-Kong komen.
En wat we verlangden is dan gebeurd:
met hun gebaren hebben ze de avond nog groener gekleurd.

Want oneindig was de zee die hen droeg
en wiegde ons hart dat maar vaarde en maar vroeg:
aan de grens van het dal rijst de berg waarop we te staren staan
om te horen het lied der kim dat niet dood kan gaan.

In dagen die droef zijn als een dode den op de sneeuw,
– och ja, iedere dag is 't begin van een eew! –
spreekt de dichter en leert:
hij heeft nooit de grens van een blad voor zijn verzen begeerd.

Wijs is zijn woord en zacht zijn gebaar
want groot is zijn ziel en zijn ogen klaar.
Op de vlakte deinen de mensen voorbij,
maar wij naast hem en ineens heel blij:
ons leven gebouwd door de kracht van zijn woord
en we kunnen niet weggaan: we hebben God gehoord.
(Vercammen 1931: 11)

Bijlage 32 – Mr. A. Roothaert: *Chinésche Hand-wassching* (1934)

Van Dam wachtte. Het gesprek der vier gasten, die nu de bleek-groene thee slurpten, kabbelde met slaperige regelmaat verder. Dan sloeg de gele kellner een grooten dienbak binnen, beladen met talrijke schoteltjes, waarvan de inhoud niet te bepalen was, en vier kommen droge rijst.

De eerste maal is een Chineesche maaltijd een zeer vreemd gezicht en de Hollander keek zoo bescheiden mogelijk toe. Opeens hield een der gasten de twee zwarte stokjes tusschen de vingers en een kom rijst dicht onder de kin. De tafel stond vol schoteltjes, doch alleen de stokjes, de rijst en een schoteltje soya waren voor particulier gebruik. De rest werd broederlijk gedeeld. De jonge chimpansee wrikte met wonderlijke snelheid de rijst naar binnen en zette een hoogen rug op, als maakte hij een gaatje om hals over kop in de rijst te verdwijnen. Dan schoten de stokjes kruislings over de tafel, klemden een klein stukje vast uit de vreemde schaaltes, doopten het in de soya en wipten de vangst boven de beschermende rijstkom naar binnen. Er werd niets gemorst, er bleef geen rijstkorrel aan de lippen hangen, alle goocheltoeren liepen met een verbazende zindelijkheid af.

Op het eerste gezicht deed het den blanken West-Europeeër erg wild aan, tot het

hem inviel, hoeveel eeuwen beschaving er nodig zijn, voordat een volk zoo kunstig leert eten, want beschaving heeft de verraderlijke eigenschap zich te uiten in subtiele kleinigheidjes. Hij vroeg zich af, wat deze simpele hofmeesters en matrozen wel zouden denken van een Europeesch diner, van de blinkende messen, die den bloederigen biefstuk kerven, van de priemende vorken, die met een ruk in de keel worden gestoken, van het lekkende geslurp uit lepels.

Van Dam besloot, dat de Chineezzen met hun gemoedelijke zwarte stokjes en kleine poppenhandjes het in alle opzichten wonnen, en dat hij zelf wild was...
(Roothaert 1934: 115-116)

Bijlage 33 – C. Buddingh', 1942

Een aanstaand vader...

Su Tung Po

(vrij naar Arthur Waley)

Een aanstaand vader droomt graag
een zoon als geleerde of dichter.
Maar ik ben zelf dichter, het heeft
mijn leven aan flarden gescheurd.
Eén wens heb ik slechts: dat het kind
dom en vadsig zal zijn als een varken.
Dan leidt hij een zorgloos bestaan
en wordt zonder moeite prefekt.
Minister misschien, als 't hem meeloopt.

On the birth of his son

by Su Tung-p'o

Families, when a child is born
Want it to be intelligent.
I, through intelligence,
Having wrecked my whole life,
Only hope the baby will prove
Ingnorant or stupid.
Then he will crown a tranquil life
By becoming a Cabinet Minister.
(Waley 1971: 324)

Het porceleinen paviljoen

Een paviljoen van porcelein
In teeder-groen en sneeuwig-wit en fijn
als kinderdroomerij zoo ijl van lijn,
Wolkt uit het blauwe eiland op,
dat in een lotusvijver drijft,
Achter den bloemenhof van het paleis.
De welving van de brooze brug
Is als een witte tijgerrug;
Een glanzende, gebogen baan
Naar het paviljoen van porcelein.
Daar zitten vrienden bij elkaar,
In koele, lichtgekleurde, zijden pronkgewaden.
Zij converseeren en zij schertsen
En drinken chrysanthemenwijn
Uit de doorschijnend, melkig-witte mokken,
Die als gestolde nevel zijn.
Een van de vrienden schrijft bedachtzaam een gedicht
En kijkt nadenkend op.
Een lauwe bloemengeur waait uit de gaarde
Naar het paviljoen van porcelein.
In het even rimpelende water
Spiegelt zich
De zachtgekleurde waan van deze aarde
En op den kop ziet men
Een huiverende welving van de brug,
Een lichte siddering der zijden pronkgewaden,
De wit- en groene glanzing
Van een bevend paviljoen van porcelein.

Aan een vriend

Omdat gij mij hebt leren kennen dit gedicht van Li Tai Pé
zend ik u heden deze enkele blaadjes tee.

Zij komen van het klooster dat zich op de Ou I-berg bevindt
waar zij gewiegd werden door lauwe zuiderwind.

Dit is de meest beroemde tee van 't keizerrijk
waarvan gij, vriend, de meest beroemde dichter zijt.

Verschaf u eerst een blauwe vaas van Ki Mi Ling
en vul haar met de sneeuw die gij in het begin

Laat op dit vuurtje dan de blauwe vaas maar staan
tot 't water stilletjes zal aan het lachen gaan.

Vervolgens giet gij 't water in een tasje van Hu Tché
waarin gij hebt gelegd die enkele blaadjes tee.

Bedek de tas dan met een zijden doek, geweven te Hou Chang.
Laat alles nu met rust. Wacht even. Speurt gij dan

een geur die maar alleen te vergelijken is
met deze die bestendig in de tuinen van Fu en Lo is,

breng dan de tas aan uwe lippen. Sluit de ogen, wijs.
Gij zult u voelen in het paradijs.
(De Belder 1956: 58-59)

Bijlage 36 – Willem Brandt, 1957

Slapend te paard

De rit was lang, de herberg uren ver,
mijn ogen brandden; ik sliep even in,
de rijzweep bungelend onder mijn arm,
een ogenblik vierde ik de teugels losser.
Plotsling ontwakend hoorde ik mijn knecht:
Sedert u sliep zijn we honderd schreden verder.

De korte poze dat mijn paard mij leidde
was in mijn droom een eeuwigheid van tijd;
lichaam en geest hadden van plaats gewisseld,
mijn trage tred scheen sneller dan de dag.
Hoe waar is wat ons wijze mannen leerden:
Wat is een eeuw? Niets dan een wimperslag.
(Brandt 1957: 68)

Na een bergtocht

Hoog op de berg, als 'k in de verten tuur,
ontwaar ik pas hoe smal ons uitzicht is.
Ik wend mij om en keer weer naar het dal,
paleis en marktplaats; en ik weet mijzelf
een korrel rijst, gevallen in de schuur.
(Brandt 1957: 69)

Bijlage 37 – Syn-yu-seng, 1958

Mijn aangezicht

Ik kan haten
en toch glimlachen
want het past mij niet,
chinees,
te tonen de grond van mijn hart
of de diepten van vreugde of smart.
[...]
Voor het nieuwe jaar,
want zo past het ons ras,
zal ik betalen al mijn schulden
en glimlachen
ofschoon het al was dat ik bezat.
[...]
Ik toon u mijn aangezicht
maar het is mijn aangezicht niet
het is een masker
dat ik spande voor mijn geest.
(*Chinese poëmen* 1958: 10-11)

Lied van de boer

Arm ben ik en chinees
en boer ben ik gebleven.
Want als de rijst te velde staat
komen er mandarijnen gereden.
Zij zijn eens Japanners afgezant.
Hun kleren van zijde, een zwaard in de hand
Ze zeggen hoe hoog de schatting zal zijn
de helft, een kwart of een derde.
Zo ging het ten tijde van Sun Yat Sen,
die 't chinese volk kwam 'bevrijden'

en Tsiang, die voor 't zelfde streed,
naar hij zeide.

Doch ik bleef boer en chinees en arm
en arm zal ik altijd blijven.
Want als de rijst op de velden rijpt
en 'k op de 'kolchose' mag werken
komt aangereden een mandarijn
(al mag 't dan nu die naam niet meer zijn)
Hij is niet gekleed in zij en satijn,
maar grauw is zijn kleed en koel is zijn stem
als hij zegt hoe hoog de schatting zal zijn:
de helft of een kwart of een derde.
In naam van Mao Tse, Sun Yat Sen of Tsiang,
Godaigo, Wei, Han, Chou of Tang,
Zij allen maakten ons boeren arm.
(idem, 15)

Bijlage 38 – Geo Staad, 1966

De gids en ik werden verwelkomd door de manager of zijn plaatsvervanger. We kwamen in een kamer te zitten; een echte salon die onbewoond rook. Thee en sigaretten kwamen op tafel. Dan ging de man uiteenzetten en de gids vertaalde zijn alinea's een voor een.

'Voor de Bevrijding' etc. etc., een relaas van uitbuiting en economisch wanbegrip.

'Thans, onder de correcte leiding' etc. etc., met veel getallen en tevredenheidsbetuigingen.

'Het productieproces is als volgt: eerst nemen we' etc. etc., waarna we door het bedrijf werden geleid.

Dreun-dreun, dreun-dreun. De mannen en meisjes (van wie enkele me niet ouder leken dan vijftien of zestien) zaten over hun werk gebogen of stonden of liepen te doen wat er te doen was, en keken nauwelijks op. De luidsprekers spoten muziek of stimulerende taal naar binnen. Grote sprong voorwaarts dreun-dreun socialistische constructie dreun-dreun, dreun-dreun. Het kon gebeuren dat een groepje feestelijk door het gebouw marcheerde; die hadden dan iets overtroffen. Overal, ook in de gangen en op de binnenplaatsen, hingen propagandaprenten, aansporende leuzen en gedichten, bekendmakingen, pijlen, getallen, steile curven, allemaal rood, groen, geel, blauw en nogeens rood, productie vermeerderd met zoveel procent, hoera, leve onze modelarbeiders, bravo bravo, wij metalenringetjesaanbrengers rekketekboem! van afdeling 5 hebben onze norm overschreden *rinkel! blinkel!* en zijn op weg naar de directeur *kladéng, KLOI!!* om het hem te vertellen, komaan de pet omhoog gezwierd, en de luidspreker maar te keer gaan en de rondleider schreeuwen hoe bepaalde chemicaliën werden toegevoegd dreun-dreun, en alweer een record gebroken van diredomdijne en IN DEZE RUIMTE KUNT U ZIEN HOE en eindelijk terug naar de ontvangstkamer.

Naar de rust en de stoelen met de witte overtrekken. Weer thee en sigaretten. Wat is uw mening? Heeft u nog suggesties? (Staad 1966: 166-167)

Bijlage 39 – Lin Pi Jama, 1976

Vergeet-mij-nietjes in mijn haar

er is
in deze volksrepubliek
niet het minste
onderscheid
tussen de ene chinees
en de andere
tenzij
dat ik niet verplicht ben
uit het hoofd te leren
wat ik geschreven heb
(Lin Pi Jama 1976: nr. 38)

Beginselvaste verklaring

waar het op aankomt
is niet
iets te schrijven
wat iedereen al weet
maar het te schrijven
alsof gij alleen
het weet
(Lin Pi Jama 1976: nr. 41)

Bijlage 40 – Jaap Harten, 1962

Sje Hwang-ti, broos als een gorilla
steekt na de grote oorlog
met Tsj'i, Tsj'oe en Tsjou
het chinese rijk in zijn zak
en wordt de gele keizer.
Hij schept de rijstebrijberg
wetten en tradities van zijn bord,
leest iedere dag 120 pond
houten documenten
en geeft het volk een paraplu
alvorens zijn regen van goedheid
over hen uit te storten.

Hij bouwt tenten voor Tao
om gewichtloos helder te denken,

hij zaagt rekestafels
om zijn volk het skelet
van de logika te doen zien,
hij danst op duistere snaren.

Ook 6 ministers stelt hij aan
om zon en maan op te graven
om het krekelloor van sterren
onder te brengen
in zijn paleis.

Hij weet tenminste
dat de ruimte het lichaam
van een worstelaar heeft
en vuur spuwt
uit zijn holle kies.
(Harten 1962: 8)

Bijlage 41 – Jaap Harten, 1962

De polariteit van Yang en Yin

In de hoogte vliegen dieren
in de laagte ademt water
daartussen moet ik orde scheppen
met de kracht van Yang
en de koelte van Yin.

Want dicht op de aarde
met een lichaam van aarde
zaai ik de zon en trek
met mijn ploeg
denkvoren in het hoofd
van de aarde.
Deze bezigheden zijn
te rangschikken onder Yang.

Maar in het blauw van de lucht
waar vrouwelijke vogels
als blitzlicht schieten
of golvende bewegingen maken
wanneer ze voornaam zijn, met
blauw bloed,
herken ik mijn liefste die woont

in natte vogelveren.

Zij ligt overdag op wolken
schichtig als een spreuwejong
te wachten tot ik haar de sporen geef.

Zo met het rode bloed van Yang
draaf ik snachts op het hemeldier Yin.
(Harten 1962: 12)

Bijlage 42 – Remco Campert, 1965

De middag gaat snel voorbij.
Een zilveren schemer
omwikkelt de fietsers
die opgelucht naar huis rijden.

Door de zuidpoort
gadegeslagen door een oude man
nadert in zijn auto
de generaal van acht legers
op weg naar het juwelen paleis
waar de schemer van tin is.

Door de noordpoort
vluchten op paarden
de witte geleerden.
Het riet langs de sloten
buigt naar het noorden,
de wind vaart naar het noorden.

Wind is in alle steden.
Vrienden blijven achter
schrijven sierlijke woorden
drinken wijn
en zien de dansmeisjes
steeds wilder rondgaan.
[...]

Alles is voorbij.
Ik ben nog slechts een leeg lichaam.
Ik zie de stofwolken op de weg.
Ik sta aan de noordpoort en huiver.
Wijn en oude manuscripten

zwijgende vrienden en nachten zonder slaap
daarmee schijnen de dagen gevuld
nu vreemde heersers over ons kwamen.
(Campert 1979: 319 en 326)

Bijlage 43 – Frank Daen, 1973

Hangchow

De pagode van Pao Shoe Ta
heeft de omgeving religieus geladen,
ik denk eerbiedig lopend langs haar paden:
zij volgt haar schepper vingerwijzend na.

Het Kalme-zee-en-herfstmaan-paviljoen,
dat niet gebouwd is om over te schrijven,
bant ieder om er zwijgende te blijven
tot de nacht aan het wonder zal voldoen.

De Negen-stromen-en-de-achtien-beken,
een dal tweeduizend jaar ontroerd bekeken:
de mandarijn in zijn gebloemde taal
is van de werkelijkheid niet afgeweken.

Gedachte, die de mandarijn ontsproot
bij Shih Yoeèh, toen in de grot ontbloot
waren de riten van voor duizend jaren:
mijn tekens blijven, al ben ik straks dood.

Bevrijdende eerbied voor het tempelplein
in rood en goud vol lelies en jasmijn.
Wiens geest zou niet verenigd met zijn vaderen
en nageslacht hier eeuwig willen zijn?

Uit zijden handen glijdt de slanke boot
ter steiger, waar twee leeuwen levensgroot
uit naam der doden gastvrijheid bewijzen
met een lantaarn geheven in hun poot.

Wie kan nog op dit eilandpaviljoen
bij thee en zijden snaren anders doen
dan naar de avondlijke bergen staren
zo purper als de grot van Tse Lai Toeng?

De eerlijkheid van het chinees gedicht
de vele kleuren in het avondlicht
contrasterend met goudgetande daken:
jeugdige schoonheid en u bent gezwicht.

Tweeduizend jaren heeft Hangchow bestaan,
bijeengedicht rond Kalme-zee-en-maan.
Hoe zal ik afscheid nemend van haar rust
weer tot de dagelijkse orde overgaan?
(Daen 1986: 48-49)

Bijlage 44 – F.C. Terborgh, 1940

Chineesch landschap

Met rode zijde
rondom behangen,
glijdt langs de glooi
in rossige avondzon
een draagstoel, waarin
de voorbereidster van 't huwelijk
gebracht wordt naar de bruid.

Twee dragers vóór, twee achter,
in zwiependen looppas
haastig verdwijnend
in den nacht'lijken kloof.
Op aardse dingen gericht allen;
beneden het wachtende dorp.

Maar vóór mij, in koele verten,
staan de bergen al zwart,
en kantig zijn de kimmen.
Nog, in een duister heelal,
een laatste, gloeiende wolk.

Bevrijd je, hart!
Vermijd Bezit,
veracht
het gemak'lijke;
laat achter je elk pad,
zie bij de wolken ginds
slechts de lichtende kleur,
de hemelse, nu stervend,

maar eeuwig herrijzend;

en laat de deur tot den hof
open des nachts.

Zoek eenzaamheid;
kracht ligt in de kilten
van elk vergezicht;
en welke hergeboorte
is mogelijk zonder angsten,
zonder donkere huivering.
(Terborgh 1977: 47)

Bijlage 45 – Slome Japie/Drs. P, 1965

Ik heb m'n hart op Katendrecht verloren
't Was in een woning in de Delistraat
Daar liet ik mij door vleierij bekoren
Nu weet ik beter, maar het is helaas te laat
Had ik maar nooit die dame aangekeken
Was ik maar nooit die woning ingegaan
Helaas, helaas, ik ben voor haar bezweken
Ik heb er reuze fout gedaan

Ik wou zo graag een keer Chinees gaan eten
Dat was zo lekker, had men mij verteld
Maar als ik alles van te voren had geweten
Dan had ik boerenkool met worst besteld
Ik kreeg een bordje soep met haaievinnen
En een potje waar iets roods in zat
Toen kreeg ik zo'n raar gevoel van binnen
Alsof ik vuur gegeten had

Ik greep mijn hoed en waggelde naar buiten
Ik liep van koorts bevangen langs de straat
En toen zat daar die dame voor de ruiten
Ze keek me aan met een vriendelijk gelaat
Ik riep: 'Juffrouw, wat moet ik nou beginnen?
Ik ben zo heet, dat hou ik niet meer uit'
Toen sprak ze: 'Ach komt u maar even binnen
Dat brandje blus ik wel even uit'

Ik zei 'Heel graag' en stapte in haar woning
Maar er is iets wat ik maar niet begreep
Want ik een wip stond ik in m'n verschoning

Terwijl ze mij flink in m'n armen kneep
Ze greep me vast, nou nou, het leek wel judo
O God, wat ging die dame toen te keer
Ik zei: 'Juffrouw hou op met die vertoning'
Maar ze zei: 'Dat wordt een knaak, meneer'

Ik heb betaald maar zonder het te snappen
Maar ach, die knaak betreur ik niet het meest
Hetgeen waar ik niet overheen kan stappen
Is dat ik toen zo'n lummel ben geweest
Ik wil die dame liefst maar gauw vergeten
Want m'n rug doet nog een beetje zeer
Als ik ooit weer hier of daar ga eten
Geen nasi of geen bami meer

Bijlage 46 – Jan Kal, 1984

Het leven op aarde

Het aardse zomerkleed wordt herfstgewaad;
het sneeuwtapijt maakt plaats voor lentetooi.
De zon gloeit bij zijn opkomst net zo mooi
als hij weer doet wanneer hij ondergaat.

De hardste ijsvlakte zal na de dooi
de Gele Zee in stromen, vroeg of laat.
Alles gebeurt in vaste regelmaat;
iedere vrouw valt aan de maan ten prooi.

Heel het bestaan is slechts een ademtocht.
De mensen doen elkander sneuvelen.
De roem verwaait, waar men zo hard om vocht.

Wat rest de mens, geminacht of gevierd?
Een naamloos graf, op een der heuvelen,
waar onuitroeibaar onkruid welig tiert.
(Kal 1984: 7)

Dagdromen

naar Tso Ssu

Eén sport slechts waar ik goed in was op school:
opstellen schrijven. Verder las ik veel.
Ik schreef in proza een 'Geschiedenis der Wereld'
en in dichtvorm 'De zoon van Prikkebeen'.

Maar toen las ik een boek van Abe Lenstra:
'Voetballen doe je zo', vanaf die tijd
stond vast dat ik een groot voetballer werd.
Ik tekende wat cirkels op de schutting
en mikte zachtjes juichend met de bal.
Ajax was al verpletterend verslagen,
het Duitse elftal kreeg zijn beurt nog wel:
dagdromend kun je alles toch volbrengen?

Drie keer Europa Cup, twee wereldbekers,
door mijn tactiek en mijn onhoudbaar schot.
Ik bleef bescheiden. Eenmaal uitgevoetbald,
kocht ik een aardig huisje op het land.
(Wilmink 1986: 470)

Day Dreams

by Tso Ssu (third century A.D.)

When I was young I played with a soft brush
And was passionately devoted to reading all sorts of books.
In prose I made Chia I my standard;
In verse I imitated Ssu-ma Hsiang-ju.
But then the arrows began singing at the frontier.
And a winged summons came flying to the City.
Although arms were not my profession,
I had once read Jang-chü's war-book.
I shouted aloud and my cries rent the air:
I felt as though Tung Wu were already annihilated.
The scholar's knife cuts best at its first use
And my dreams hurried on to the completion of my plan.
I wanted at a stroke to clear the Yang-tze and Hsiang,
At a glance to quell the Tibetans and Hu.
When my task was done, I should not accept a barony,
But refusing with a bow, retire to a cottage in the country.
(Waley 1971: 74)

Bijlage 48 – *Gedichten voor China*, 1989

Peking, 4 juni 1989

Vals rode lucht, waar zelfs geen regen meer
doorheen durft vallen: stalen raderen,
die harder draaiden dan de Moederbol,
lieten dag en dauw nergens naderen.
Het wórdt geen dag meer hier. Geen hemel: rook
waarin geen twee mussen vergaderen.
Bij zwart licht, waar geen zeug zich in wil wagen,
vallen de mensenbabies als bladeren.
(Lloyd Haft, *Gedichten voor China*, 89)

China

Eén maal te vaak
door jeuk op het hoofd
van zijn slaapje beroofd
krabt zich de Draak
dwars door het been
van zijn schedel heen
en merkt vóór zijn dood
dat er nog iets leeft.

Het is gewoon
wat hersenbrij
die aan zijn poot
vastkleeft
dus die likt hij
nog even
schoon.
(Leo Vroman, *Gedichten voor China*, 94)

Bijlage 49 – Omslagtekst 36 *Strategemen voor managers*, 2005

De kunst van de list die in China al eeuwenlang wordt beoefend en bewonderd, is voor Europeanen nog altijd een gesloten boek. Dit boek is de belangrijkste collectie listige technieken die veel door Chinezen in praktijk wordt gebracht. Harro von Senger heeft deze in het Rijk van het Midden ontdekt en heeft er in het Westen bekendheid aan gegeven.

In dit boek richt hij zich bij zijn presentatie van de zesendertig strategemen voor de eerste keer in het bijzonder op managers. Hij laat zien:

- Hoe zij zich met succes kunnen verdedigen tegen listige manoeuvres en pogingen om hen te overrompelen,
- Hoe ze kunnen voorkomen dat ze bij onderhandelingen te grazen worden genomen,
- Hoe ze op een handige manier ten eigen bate gebruik kunnen maken van de zesendertig strategemen.

De zesendertig strategemen kunnen voor elke manager een instrument worden waarmee hij of zij dagelijks in zijn werk zijn voordeel kan doen – een bron van inspiratie en een instrument waarmee problemen kunnen worden opgelost en voorkomen.

Bijlage 50 – 36 Strategemen voor managers, 2005

Verdoezelingsstrategemen

1. De hemel misleiden en stiekem de zee oversteken
3. Andermans mes gebruiken om te doden
6. In het oosten herrie maken, in het westen aanvallen
8. Voor het oog van iedereen de [verbrande] houten loopbrug repareren, heimelijk [maar voordat de reparatie klaar is stiekem] naar Chencang marcheren [om de tegenstander aan te vallen]
10. Achter de glimlach de dolk verbergen
24. Een weg [door de provincie Yu] aan Guo [de buurprovincie van Yu] ter beschikking stellen [om na de bezetting van Guo ook Yu te veroveren]
25. [Zonder de voorgevel van een huis te veranderen in datzelfde huis] de draagbalken stelen en de palen vervangen die het geheel schragen

Strategemen die ten doel hebben de ander iets voor te spiegelen

7. Van niets iets maken
27. Net doen of je gek bent, zonder echter je balans te verliezen
29. Een [ter ziele gegane] boom versieren met [kunst]bloemen
32. Het strategeem van het openzetten van de poorten [van een stad die in feite niet klaar is om zich te verdedigen]
34. Het strategeem van het lijden

Ontmaskeringsstrategemen

13. Op het gras slaan om de slangen op te schrikken
26. Tekeergaan tegen de acacia [maar tegelijkertijd] naar de moerbeiboom wijzen

Strategemen die ten doel hebben ergens munt uit te slaan

2. [De onbeschermd hoofdstad van het koninkrijk] Wei belegeren om [de door het leger van het koninkrijk Wei aangevallen] het koninkrijk Zhao te redden
4. De uitgeputte vijand uitgerust opwachten
5. Een grote brand benutten om een roof te plegen
12. Met zachte hand het schaap [dat onverwacht op je pad komt] [met tegenwoordigheid van geest] weg leiden
14. Een lijk lenen om de ziel de kans te geven terug te keren

15. De tijger van de berg naar de vlakke lokken
16. Als je iets wilt vangen, moet je het eerst loslaten
17. Een baksteen weggooiden om een stuk jade te verwerven
18. Als je een bende rovers onschadelijk wilt maken, moet je hun aanvoerder in handen zien te krijgen
19. Het brandhout onder de ketel uit trekken
20. Zorgen dat het water troebel wordt om vervolgens de vissen [wier zicht vertroebeld is] te vangen
22. De deuren op slot doen en de dief in de kraag grijpen
23. Een alliantie aangaan met een vijand ver weg om een andere vijand dichtbij aan te vallen
28. Iemand het dak op lokken om vervolgens de ladder weg te trekken
30. In plaats van gast gastheer worden
- 31 Het strategeem van de mooie man / de mooie vrouw
33. Het strategeem van de geheim agent / het strategeem van het tweedracht zaaien

Strategemen aan elkaar koppelen

35. Het verbindings-strategieem / het aan elkaar koppelen van strategemen

Vluchtstrategemen

9. [Schijnbaar ongeïnteresseerd] naar de grote brand op de tegenovergelegen oever kijken
11. In plaats van de perzikboom de pruimenboom laten verkommeren
21. De cicade glipt uit haar goudglanzende omhulsel
36. [Tijdig] weglopen is het beste [als de zaak geen enkel perspectief biedt]

Bijlage 51 – Lulu Wang: *Het lelietheater* (1997)

Riets-riets... Er wreef iets tegen het glas van haar raam.

Inbrekers! [...]

Vreemd, de dief had een papieren puntmuts op. Net zo een als de contrarevolutionairen droegen wanneer ze door de Rode Gardisten door de straten gedreven werden. Alleen stonden er op deze muts geen woorden als: *Ik ben een slangenbeest en koeiengeest* of *Ik ben een geheim agent van de VS; ik ben hier gekomen om westerse kapitalisten te helpen China ten val te brengen*. Waarom had deze dief zo'n hoed op? Zo liep hij toch snel in de gaten?

Maar toen ze beter keek kon ze haar ernst niet bewaren: 'Jie! Wat doe jij hier?'

Hij zwaaide enthousiast naar Lian. Ze zag hem wankelen...

Opa Hemel! Het klamme zweet brak haar uit. Ze zat twee hoog. Dat betekende dat Jie op een enorm lange ladder moest staan. Wat zou er gebeuren als hij zijn evenwicht verloor? Ze liep naar hem toe en keek door het raam naar beneden. De ladder was niet van hout of ijzer gemaakt, maar werd gevormd door haar speelkameraadjes; met zijn zessen hadden ze een toren van bijna negen meter gebouwd door op elkaars schouders te klimmen, met Jie, de lichtste en lenigste, aan de top. De korte en stevige Ming vormde de onderste sport. Op zijn schouders stond

Weilong, en op diens schouders balanceerde Xiaoyong.

Ze stond perplex. Met verstikte stem zei ze tegen de waaghalzen: 'Ga voorzichtig van elkaar af. Ik beloof dat ik met jullie zal praten.'

Rui, die als de middelste sport fungeerde, probeerde Lian aan te kijken, maar de menselijke ladder liep ogenblikkelijk scheef.

'Pas op! Straks zijn we nog *pia's* met gehakt mensenvlees!' waarschuwde Jie, die in de meest penibele positie verkeerde.

Het kostte de jongens een aantal zenuwslopende minuten voordat de ladder veilig was afgebroken.

Lian moest nu wel met hen praten. Maar waarover? Dat ze zich bij hen een buitenaards wezen voelde? Dat ze niet meer met hen kon spelen, lachen en kattenkwaad uithalen, omdat ze zich bewust was van de verschillen? Ze zouden haar toch niet begrijpen. Niettemin ging ze naar beneden; daar vormden de jongens een kring en staarden haar hoopvol aan.

Het kostte haar net zo veel moeite als wanneer je het laatste beetje tandpasta uit een tube probeert te drukken: 'Als... als jullie denken dat ik kwaad ben vanwege die... scheldnaam, dan zitten jullie er mijlenver naast. Het enige is, dat ik... ik heb voortaan geen behoefte meer om met jullie om te gaan... Als... als jullie mij nog een keer lastigvallen, geef... geef ik jullie bij meneer Du aan!'

Nooit, nooit zou ze hun geschrokken en gekwetste gelaatsuitdrukking vergeten. Ze zagen eruit als baby-aapjes die hun ogen niet kunnen geloven wanneer ze door hun lieve verzorger uit de kooi genomen, op de experimenteertafel vastgebonden en volgespoten worden met spierverlammende vloeistof. Ze snapte bij Boeddha niet hoe ze zo wreed had kunnen zijn. Zelfs de grootste branieschoppers dachten met angst en beven aan de vernietigende kracht van dit soort verklikkerij.

(Wang 1997: 219-220)

NOTEN

1. Leonard Blussé, *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen*. Amsterdam: Otto Cramwinckel 1989, p. [96]. Het boek verscheen ook in Chinese vertaling.
2. Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe. Volume I: The Century of Discovery*. Chicago and Londen: University of Chicago Press 1965; *Volume II: A Century of Wonder*. Chicago and Londen: University of Chicago Press 1977; Donald F. Lach & Edwin J. van Kley, *Volume III: A Century of Advance*. Chicago and Londen: University of Chicago Press 1993.
3. Raymond Dawson, *The Chinese Chameleon. An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilization*. Oxford: Oxford University Press 1967; Nigel Cameron, *Barbarians and Mandarins. Thirteen Centuries of Western Travelers in China*. New York & Tokyo: John Weatherhill Inc. 1970; Colin Mackerras, *Western Images of China*, Hong Kong, Oxford, New York: Oxford University Press 1989; Jonathan D. Spence, *The Chan's Great Continent. China in Western Minds*. New York/Londen: W.W. Norton & Company 1998.
4. Blussé 1989.
5. Hugh Honour, *Chinoiserie. The Vision of Cathay*, Londen: John Murray 1961. Andere geraadpleegde kunsthistorische werken waren Oliver Impey, *Chinoiserie, The Impact of Oriental Styles on Western Art and Decoration*, New York: Charles Scribner's Sons 1977; Madeleine Jarry, *Chinoiseries. Le rayonnement du goût chinois sur les arts décoratifs des XVIIe et XVIIIe siècles*, Fribourg: Office du Livre 1981; Dawn Jacobson, *Chinoiserie*, Londen: Phaidon 1993.
6. De sinds februari 2007 via internet toegankelijke bio- en bibliografische database (<http://idoasbd.unizh.ch/oas/>) met de veelbelovende titel 'Cultural relations between China and the West (1245-2000)', een initiatief van het Ostasiatiches Seminar (OAS) van de Universiteit van Zürich, kan wellicht in de toekomst uitgroeien tot het zoekinstrument bij uitstek voor dit onderzoeksgebied, maar biedt momenteel nog vrijwel geen informatie over het Nederlandse taalgebied buiten enkele bio-bibliografieën van internationaal bekende Nederlandse sinologen. Met uitzondering van teksten over auteurs uit het Duitse taalgebied zijn de literaire items op 31 december 2007 nog uiterst pover en van dubieuze kwaliteit. Een voorbeeld: over de in 1972 overleden Ezra Pound wordt slechts gemeld: '1872 Tod von Ezra Pound.' T.S. Eliot noemde Pound in 1927 'the inventor of Chinese poetry for our time'!
7. Voor de periode vanaf 1909 met behulp van *Nijhoff's index op Nederlandse en Vlaamse periodieken* (1910-1971) en vanaf respectievelijk 1970 en 1973 met behulp van de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap (BNTL)* en de *Dokumentatie van tijdschriftartikelen (DOTA, 1974-1995)*.
8. Later ook gepubliceerd met de ondertitel 'Western Conceptions of the Orient'.
9. In latere publicaties breidde Said de actieradius van zijn oriëntalisme-these verder uit tot het Verre Oosten.
10. Zie over Said en China Simon Leys, *The Burning Forest. Essays on Chinese Culture and Politics*. Londen et al.: Paladin 1988 (1983¹), pp. 96-100 en Leonard Blussé en R. Falkenburg, *Johan Nieuhoofs beelden van een Chinareis 1655-1657*. Middelburg: Stichting VOC publicaties 1987, pp. 9-10.
11. In zijn recente studie *Europa's India. Fascinatie en cultureel imperialisme, circa 1750-circa 2000* (Nijmegen: Vantilt 2007) wijst Peter Rietbergen op de beperktheid van de periode 1780-1940 die Said analyseerde om zijn these van de parallelle tussen cultuur en imperialisme te bewijzen en richt hij zich op dezelfde periode 'vooral om Said en anderen een alternatieve lezing te bieden' binnen een bredere context, waarvoor hij teruggaat 'naar de Europees-christelijke middeleeuwen

en vooral naar de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, toen mijns inziens Europa duidelijker dan ooit tevoren zichzelf definieerde door het omschrijven van zijn twee fundamenteën: het vroegste christendom en de klassieke oudheid.’ (p. 62. Zie ook p. 90-91) Ondanks zijn verder stevige kritiek op Said (pp. 55-62 en pp. 94-99) en zijn intentie andere drijfveren achter de Europese expansie en belangstelling voor het Oosten bloot te leggen, geeft hij slechts terloops aan dat in zijn ogen ‘het culturele imperialisme van Said een veel te beperkt en deels eenvoudigweg onjuist verklaringsmodel is’ (p. 93). Ter adstructie daarvan schrijft hij opmerkelijk genoeg: ‘de China-constructies van de jezuïeten stonden in het kader van de wijdverbreide, vóórpolitieke beeldvorming die, als mijn interpretatie hout snijdt, eigen was aan het christelijk wereldbeeld dat zowel in zijn alleroudste historische zelfdefinitie als in zijn eschatologie universalistisch, mondiaal was.’ (p. 93) Rietbergens interpretatie snijdt mijns inziens hout maar toont zich toegepast op de westerse beeldvorming over China te beperkt: het westerse ontzag en inferioriteitsgevoel laten zich niet voldoende verklaren uit het vóórpolitieke christelijke wereldbeeld. Ze bleven tot de imperialistische periode voortbestaan, werden gedurende die periode verdrongen of negatief geuit (als verachting en superioriteitsgevoel), daarna lange tijd geneutraliseerd en doken recentelijk weer op. Het lijkt of China in het westerse onderbewustzijn een vaste verbinding is aangegaan met begrippen als onmetelijkheid (geografisch en numeriek) en onomvatbaarheid. Het is een mijns inziens uniek fenomeen dat nadere studie verdient. Daarnaast lijkt het feit dat China, anders dan de Oriënt van Said, niet tot de roots van het christelijke Europa behoorde maar een absoluut ‘andere’ en ‘omgekeerde’ wereld vertegenwoordigde een beslissende rol te hebben gespeeld.

12. Edward W. Said, *Orientalism*. Harmondsworth: Penguin 1991, p. 23.
13. Said 1991: 22.
14. De Vlaamse sinoloog Ulrich Libbrecht spreekt in dit verband treffend van ‘de geelzucht van Europa’. Zie Ulrich Libbrecht, *De geelzucht van Europa. China en het Westen*. Leuven: Davidsfonds 2004.
15. Said 1991: 16.
16. Zie Dawson 1967: ‘Preface’, 3 en 155. Hij rechtvaardigt zijn keuze als volgt: ‘In what follows and throughout the book I shall pay special regard to the situation in Britain. I make no apology for this, for however much I tried to give equal treatment to Continental conceptions of Chinese civilization, I would be bound to produce a book very different from a work of similar purpose undertaken by a Frenchman or a German. And since I write for English readers, I ought to take special care to account for Anglo-Saxon attitudes. In any case the bias will not be too obtrusive, since most of the story transcends national boundaries and concerns our whole European heritage.’ (Dawson 1967: 3)
17. Mackerras 1989: 4.
18. Said 1991: 24.
19. Paul Faber et al. (red.), *Beelden van de Oriënt: fotografie en toerisme 1860-1900/Images of the Orient: photography and tourism 1860-1900*. Tekst: Anneke Groeneveld [et al.]. Amsterdam: Fragment 1986. Gunther Dauwen (red.), *Van algebra tot pyjama: Arabieren in de Vlaamse cultuur*. Catalogus. Brussel: BDJ-Jeugd & Vrede 1996. Christien Doomen, *In de schaduw van Scheherazade. Oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland*. Nijmegen: Van Tilt 2000. Mariëtte Haveman et al., *Nederland en de Orient. Over de tentoonstelling Fata Morgana. De verbeelding van het Oosten: Nederlandse oriëntalist 1830-1930 (Noordbrabants Museum in Den Bosch. T/m 9 januari 2005)*. Themanummer van *Kunstschrift* 2004/5. Willem Bruls, *Ontvoering, verleiding en bevrijding. De Oriënt in de opera*. Amsterdam: Bulaq 2004. Ian Buruma & Avishai Margalit, *Occidentalisme. Het westen in de ogen van zijn vijanden*. Amsterdam: Atlas 2004. Abdelkader Benali & H.L.M. Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005*. Amsterdam: De Arbeiderspers 2005. Jan de Hond, *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920*. Leiden: Primavera Pers 2008.
20. Zie voor een overzicht van de westerse kennis en contacten uit de periode 300-1300 Lach 1965:

- 20-30.
21. Zie voor deze eerste contacten Lach 1965: 30-34.
22. Zie U. Devolder, R. Ostyn en P. Vandepitte, *Het reisverhaal van Willem van Rubroek, de Vlaamse Marco Polo: 1253-1255*. Tielt: De Roede van Tielt 1984, pp. 7-9. De meest complete documentatie over de pauselijke missies is te vinden in Christopher Dawson, *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. New York: AMS Press 1980. De twee brieven die Innocentius IV voor de missies schreef zijn te vinden op pp. 73-78.
23. In de dertiende eeuw werd de oorspronkelijke benaming Tataren door christenen die zeer onder de indruk waren van de duivelse wreedheid van de Mongolen verbasterd tot Tartaren, naar analogie met 'Tartarus', de naam van de hel in de Griekse mythologie (zie *The Travels of Marco Polo*. Translated and with an Introduction by Ronald Latham. [14th. ed.; 1st. ed. 1958] Harmondsworth: Penguin 1987, pp. 10-11).
24. Aangenomen wordt dat de slag waarnaar verwezen wordt een grote Chinese overwinning in 1141 op moslimtroepen bij Samarkand was. Zie István Bejczy, *Pape Jansland en Utopia. De verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance*. Nijmegen: Universitair Publicatiebureau 1994, p. 28.
25. Zie Bejczy 1994: 25 + noot 2 en Bibliografie, pp. 329-334. Een Nederlandse gedrukte tekst van de brief uit ca. 1506 is als bijlage opgenomen in hetzelfde boek (pp. 321-328).
26. Zie H.C.A. Muller, *Voorlopers en navolgers van Marco Polo: Johannes de Plano Carpini, Willem van Rubroek, Ibn Battuta, Odoric van Pordenone*. Leiden: Sijthoff, 1944, pp. 5-8. Voor het antwoord van Güyük zie Dawson 1980: 85-88.
27. In Nederlandse vertaling gepubliceerd in Muller 1944: 8-72. Ook Benedictus de Pool schreef een verslag. Voor een Engelse vertaling zie Dawson 1980: 79-84.
28. Zie Devolder e.a. 1984: 8 en Hugh James Rose, *A New General Biographical Dictionary*, Vol. II. London: B. Fellowes et al. 1853, pp. 229-230. Een gedigitaliseerde versie van het woordenboek is raadpleegbaar op books.google.com
29. Zie voor dit gezantschap Devolder e.a. 1984: 8-9 en Lach 1965: 33.
30. Zie Devolder e.a. 1984: 11-12.
31. Over de nestorianen in China zie Cameron 1970: 17-27.
32. Voor de reisgegevens zie Muller 1944: 73-75 en Devolder e.a. 1984: 14-16.
33. Devolder e.a. 1984: 72-73. De passage komt in een enigszins andere redactie ook voor in Muller 1944: 130.
34. Muller 1944: 155.
35. Zie Lach 1965: 39.
36. Een Nederlandse vertaling is te vinden in Muller 1944: 245-283. Zie ook Lach 1965: 40-41. Recentelijk verscheen een nieuwe Nederlandse vertaling: Odoric van Friuli, *Mijn reis naar het verre oosten. Een verslag uit het begin van de veertiende eeuw*. Vertaald door Vincent Hunink en Mark Nieuwenhuis. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2008. Over Pordenone zie Cameron 1970: 107-120.
37. Zie Lach 1965: 41-43.
38. Voor biografische gegevens zie *The Travels of Marco Polo*. Translated and with an Introduction by Ronald Latham. [14th. ed.; 1st. ed. 1958] Harmondsworth: Penguin 1987, pp. 12-19.
39. De gegevens over Nicolló en Matteo komen uit de Proloog van Marco Polo's relaas (Polo 1987: 34-41).
40. Zie Lach 1965: 34-39.
41. Twee voorbeelden: het feit dat Polo niets zegt over het Chinese schrift, de Muur, voetbinden, boekdrukkunst en thee doet sommigen veronderstellen dat zijn relaas onvolledig moet zijn of dat hij niet in China is geweest, terwijl anderen erop wijzen dat zijn beschrijving van het vele goud en zilver in het interieur van het paleis van de Khan een projectie van westerse opvattingen over

- rijkdom en weelde is. Zie Polo 1987: 26 en Richard Dawson (red.), *De Chinese traditie*. Amsterdam: De Arbeiderspers 1973, p. 17.
42. Polo 1987: 125-127.
 43. De figuur van Kublai Khan en zijn onmetelijke rijk inspireerden later beroemd geworden literaire creaties als Coleridges gedicht 'Kubla Khan or a Vision in a Dream' (1779) en Italo Calvino's roman *Le città invisibili* (1972, Ned. vertaling *Onzichtbare steden*).
 44. *De reis van Jan van Mandeville, naar de middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. [...] Uitgegeven door Dr. N. A. Cramer. Leiden: Brill 1908, p. XXXV en noot 1.
 45. Lach stelt: 'the original claim that he actually was an Englishman called Sir John Mandeville now seems to be the most acceptable identification.' (Lach 1965: 77). Maar onder zijn bronnen vermeldt hij niet de Nederlandse editie van N. A. Cramer (1908: XXI-XXX), waar Mandeville op grond van overtuigende argumenten en bewijzen als Jean de Borgogne wordt geïdentificeerd. Een recent en genuanceerd overzicht van de uiteenlopende meningen over de identiteit van de auteur is te vinden op http://en.wikipedia.org/wiki/John_Mandeville.
 46. Zie over de bronnen Cramer 1908: VII-XXI.
 47. 't lant cathay, dat dat principaelste ende dat vermeerste lantschap is onder alle dandre op gheen zide der zee end hoort den groten can toe' (Cramer 1908: 181.35 – 182:3).
 48. Cramer 1908: 182:20-187:2.
 49. Cramer 1908: 187:2-20.
 50. Cramer 1908: 209:8-18.
 51. Cramer 1908: 188:26-192:8. In de toenmalige context was de identificatie van de khan als een nakomeling van Cham zonder meer positief. Later zouden de Afrikaanse negers als nakomelingen van Cham worden aangeduid met een duidelijk negatieve connotatie. Cham werd door zijn vader Noach vervloekt toen hij vernam dat Cham hem in zijn dronkenschap naakt had gezien en het aan zijn twee oudere broers Sem en Jafeth had verteld, waardoor hij zijn vader te schande had gemaakt. Noachs vervloeking luidde: 'Vervloekt zij Kanaän [= Cham], een knecht der knechten zij hij voor zijn broeders.' (Genesis 9: 25). De bijbeltekst werd vanaf halverwege de zeventiende eeuw tot tijdens de Apartheid in Zuid-Afrika door christenen gebruikt om de slavernij en inferioriteit van negers te rechtvaardigen.
 52. De hier verder uitgewerkte suggestie dat Mandevilles tekst in dit opzicht een rol kan hebben gespeeld in het latere utopistische Chinabeeld van Portugese auteurs (zie 1.4) dank ik aan Rafaella d'Intino, *Enformação das Cousas da China. Textos do Século XVI*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda 1989, p. XVII.
 53. In 1487 gingen de Portugezen Afonso de Paiva en Pêro de Covilhã over land op zoek naar 'Preste João'. Paiva overleed onderweg maar Covilhã kwam na een lange omweg via het Midden-Oosten in Ethiopië terecht, waar hij inderdaad (monofysitische) christenen aantrof die een koning Johannes hadden die tevens hoofd van hun kerk was. Covilhã slaagde erin een brief over zijn ontdekking naar Portugal te sturen maar mocht zelf het land niet verlaten. Duarte Galvão (1515) en Francisco Álvares (1520-1526) gingen later op zoek naar Covilhã en de koning. De laatste schreef een uitgebreid verslag over zijn reis en verblijf in het land, *Verdadeira Informação das Terras do Preste João das Índias*. Lisboa: Luís Rodrigues 1540. Een Engelse vertaling van dit werk van de hand van Henry E.J. Stanley verscheen als *Narrative of the Portuguese Embassy to Abyssinia During the Years 1520-1527 by Father Francisco Alvarez. Translated with Notes and an Introduction*. London: The Hakluyt Society 1881.
 54. Zie Rui Manuel Loureiro, *Fidalgos, Missionários e Mandarins. Portugal e a China no Século XVI*. Lisboa: Fundação Oriente 2000, pp. 94-97. Lach 1965: 730-741 en Cameron 1970: 123-148 behandelen eveneens de eerste Portugese contacten met China, maar uitsluitend op grond van publicaties in het Latijn, Frans, Duits en Engels, waardoor hun informatie beperkt en inmiddels, vanwege nieuwe inzichten van Portugese historici, ernstig verouderd is. Loureiro 2000 biedt de recentste en meest uitgebreide informatie over de eerste Portugese contacten met China.

55. Loureiro 2000: 103-104.
56. Vertaald naar Loureiro 2000: 106.
57. Loureiro 2000: 107
58. Over het eiland en de ermee verbonden legenden zie <http://en.wikipedia.org/wiki/Antillia>.
59. Vertaald naar Loureiro 2000: 119.
60. Sterker nog, de Portugese ontdekker en kosmograaf Duarte Pacheco Pereira (?-1533) meende in zijn tussen 1505 en 1508 geschreven en nog sterk op de antieke geografen steunende *Esmeraldo de situ orbis* dat het land van de Chins meteen oostelijk van de delta van de Ganges lag, dat daarop de 'Hyperborese Bergen' volgden en dan het uitgestrekte rijk van Cathay kwam (Duarte Pacheco Pereira, *Esmeraldo de situ orbis*. Edição crítica anotada por Augusto Epiphânio da Silva Dias. Lisboa: Typographia Universal 1905, p. 28).
61. Vertaald naar Loureiro 2000: 121.
62. Zie Loureiro 2000: 123-126.
63. In de positieve houding tegenover de Chinezen is hun 'blankheid' een veelzeggende component. Zoals Ernst van den Boogaart aantoonde in zijn analyse van de reeks illustraties bij het *Itinerario* (1596) van Jan Huygen van Linschoten, werd die blankheid als een positieve beschavingsindicator afgezet tegen de donkerhuidigheid van de Afrikaanse en de overige afgebeelde Aziatische volken, die als veel minder beschaafd werden beschouwd. Zie Ernst van den Boogaart, *Het verheven en verdorven Azië. Woord en beeld in het Itinerario en de Icones van Jan Huygen van Linschoten*. Amsterdam: Het Spinhuis/KITLV Uitgeverij 2000, pp. 26-29.
64. Loureiro 2000: 121 en 126.
65. Het bestuur van Portugese-Indië werd toevertrouwd aan een onderkoning of een gouverneur. De titel werd door de Portugese koning toegekend. De bestuurszetel van de onderkoning of gouverneur was aanvankelijk gevestigd in Cochin en werd pas in 1530 naar Goa verplaatst.
66. Loureiro 2000: 129.
67. Vertaald naar Loureiro 2000: 151.
68. Stenen gedenkteken voorzien van het wapen van de koning van Portugal waarmee de ontdekkers hun aankomst op een nooit eerder bezochte plek markeerden.
69. Loureiro 2000: 147-154.
70. Voor het China-routier van Francisco Rodrigues zie Armando Cortesão, *A Suma Oriental de Tomé Pires e o Livro de Francisco Rodrigues*. Coimbra: Universidade de Coimbra 1978, pp. 122-124. Loureiro (2000: 143-145) is weinig duidelijk over de datering van het document en lijkt te suggereren dat het voor december 1512 werd samengesteld. Enerzijds stelt hij dat Rodrigues in december 1512 in Malakka terugkeerde van een expeditie naar Banda (ib. 142) en anderzijds dat hij 'eind 1512' naar India vertrok (ib. 143). Cortesão concludeert dat Rodrigues zijn manuscript na maart 1513 en uiterlijk in 1514 moet hebben voltooid, mogelijk vanwege een urgente vraag ernaar uit Lissabon, en dat het China-routier een laatste toevoeging is (Cortesão 1978: 100-101)
71. Loureiro 2000: 157-159.
72. Zie over samenstelling en aanvullingen van Ramusio's werk: <http://www.1911encyclopedia.org/Ramusio>.
73. Zie Loureiro 2000: 169. Het Parijse manuscript (Bibliothèque de l'Assemblée nationale, ms. 1248) werd diplomatisch uitgegeven door Armando Cortesão in *A Suma Oriental de Tomé Pires e o Livro de Francisco Rodrigues*. Coimbra: Universidade de Coimbra 1978, pp. 135-444. Cortesão publiceerde eerder een Engelse versie van de tekst in *The Suma Oriental of Tomé Pires and the Book of Francisco Rodrigues*. London: Hakluyt Society 1944. Een kritische editie van het Lissabonse manuscript (Biblioteca Nacional de Lisboa, codex 299) werd gepubliceerd door Rui M. Loureiro in *O manuscrito de Lisboa da "Suma Oriental" de Tomé Pires (Contribuição para uma edição crítica)*. Macau: Instituto Português do Oriente 1996.
74. Vertaald naar Cortesão 1978: 252.
75. Cortesão 1978: 252, noot 224. Hoewel de link met Cathay niet wordt gelegd, vermeldt Pires dat de

- Chinese hoofdstad ‘Cambara’ heet, een goed herkenbare verbastering van Khan-balik of Cambaluc. In de marge van het handschrift staat de achter ‘Cambara’ te plaatsen toevoeging ‘a qual se chama Pequim’ (die Peking heet). Zie Cortesão 1978: 253, noot 226. De tekst bevat echter verder geen enkele verwijzing naar Marco Polo. Volgens Cortesão (ib.) werd de toevoeging geschreven in dezelfde hand. Loureiro identificeert echter een andere hand, zodat het een latere toevoeging kan zijn (Loureiro 2000: 175). Dit laat ons in het ongewisse over de eerste Europese vermelding van de plaatsnaam Peking.
76. Cortesão 1978: 252-253.
 77. Cortesão 1978: 254-255. De *feng*, een keizerlijk zegel, ontvingen de tribuutbrengende landen ten teken van hun formele onderhorigheid aan China. Het moest bij elke gezantschapsreis opnieuw worden getoond.
 78. Cortesão 1978: 359-365.
 79. Cortesão 1978: 364.
 80. Cortesão 1978: 365-368.
 81. Cortesão vat Oquem op als Foquem = Fukien ofwel de Zuid-Chinese provincie Fujian (Cortesão 1978: 368, noot 383). Loureiro vermoedt dat Pires verwijst naar He-Jiang, een toenmalige naam van Macau (Loureiro 2000: 175). Ik heb, ondanks de aangegeven korte reistijd, de indruk dat Cortesão gelijk heeft en dat Oquem (zonder ‘h’ omdat een klinker volgt) een vrij getrouwe Portugese transcriptie is van Hokkien, de uitspraakvariant waaronder de provincie in het Min Nan, de zuidelijke volkstaal en nu de taal van Taiwan, bekend is.
 82. Cortesão 1978: 368-369. Pires (Cortesão 1978: 364) noemt ook als eerste Europeaan de ‘hi taão’ (Port. *haitão*), de commandant van de kustverdedigingsvloot (Chin. *haidaofushi*), die voor de westerlingen een beruchte en gevreesde figuur zou worden.
 83. Lang werd aangenomen dat Barbosa deelnam aan de expeditie van Magalhães en werd de datum van afronding van zijn manuscript op 1516 gesteld, zoals in Ramusio’s versie wordt vermeld. Inmiddels is echter komen vast te staan dat Barbosa in 1519 in Cananore werkzaam was en dus onmogelijk met Magalhães kon zijn scheepgegaan (Loureiro 2000: 177-178). Dat zou kunnen verklaren waarom in zijn boek feiten uit 1517 en 1518 vermeld worden die de afronding ervan op zijn vroegst in 1518 situeren. Zijn manuscript heeft uitgebreid gecirculeerd en er zijn een groot aantal kopieën van bewaard, maar Ramusio’s gedrukte tekst blijkt veruit de volledigste. Een Engelse vertaling van een van de manuscripten werd gepubliceerd door Henry E.J. Stanley als *A Description of the Coast of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century by Duarte Barbosa, a Portuguese. Translated from an Early Spanish Manuscript in the Barcelona Library with Notes and a Preface*. London: The Hakluyt Society 1896.
 84. Ramusio [1554]: 337.
 85. Vertaald naar Ramusio [1554]: 337.
 86. Vertaald naar Ramusio [1554]: 409. De legende over het gif behoort tot de folklore in de Indonesische archipel. In het verhaal ‘De tuin Kleyntjes’ uit *De tienduizend dingen* (1955) van Maria Dermoût is sprake van ‘Een klein bord van grof aardewerk, effen lichtgroen, iets gecraqueleerd – een echt gifbordje van Ceram. [...] Als er iets giftigs inkwam, schrok het bordje en verschoot van kleur; iets erg giftigs maakte er barsten in; iets heel erg giftigs zou het zo ineens middendoor kunnen breken.’ (*De tienduizend dingen*. 7de dr. Amsterdam: Querido 1966, p. 28).
 87. Ramusio [1554]: 338.
 88. De gegevens uit deze paragraaf zijn, tenzij anders aangegeven, ontleend aan Loureiro 2000: 191-288.
 89. Voor de brief zie Cortesão 1978: 446-459.
 90. De Portugese naam Pacém duidt het toenmaals bestaande Sumatraanse koninkrijk Pasai (ook Samudera genoemd) aan.
 91. *Pio*: de *beiwoduzhihui*, de commandant van de kustverdediging. Nantou: havenstad aan de monding van de Parelriever tegenover het eiland Lingding (Tamão in Portugese bronnen).

92. Provinciale schatbewaarder (Port. *pucha(n)ci*).
93. Cortesão (1978: 27-28 en noten 28-30). geeft de identificatie van de Chinese gezagsdragers. De *dutang* (Port. *tutão*) is de onderkoning/gouverneur-generaal van de provincie; de *zongguan* (Port. *conquão*) het hoofd van de provinciale schatkist en de *zongbing* (Port. *chumpim* of *chumbim*) het hoofd van de districtstroepen.
94. Vertaald naar Loureiro 2000: 223-224.
95. Dat deden de Portugezen ook al in Kanton, zoals blijkt uit een Chinese bron, die een driedaagse instructie vermeldt. Op de eerste dag werd de kniebuiging met het linkerbeen geoefend, op de tweede die met het rechterbeen en op de derde dag leerden ze met hun hoofd de grond te raken. Zie Jin Guo Ping en Wu Zhiliang, Os três mosqueteiros máritimos vistos pelos chineses. In *Revista de Cultura/Review of Culture. International Edition*. Vol. 11 (June/July 2004), pp. 154-173.
96. De bestraffing van de vertalers uit Malakka lijkt een bureaucratische ‘oplossing’ voor het probleem met de brieven. Over de Portugezen hadden de Chinezen formeel geen zeggenschap, maar over inwoners van het aan het Hemelse Rijk onderhorige Malakka wel. Het feit dat formele jurisdictie over de Portugezen ontbrak kan ook de reden zijn geweest dat de lokale Chinese autoriteiten eerder niet optraden tegen de ontoelaatbare excessen van Simão de Andrade. Meerdere malen zou blijken dat de lokale autoriteiten toestemming van hogerhand nodig hadden om tot strafrechtelijke vervolging en strafoplegging over te gaan. Anderzijds deden de lokale autoriteiten er alles aan om directe conflicten met de westerlingen te vermijden en gebruikten ze later de Portugezen om de Hollanders op afstand te houden in een bewuste politiek van ‘laat de barbaren de barbaren bestrijden’.
97. *Buzhengshi*: (Port. *pochanci*) provinciale schatbewaarder; *anchashi*: (Port. *anchaci*) provincierechter.
98. De brieven werden in Engelse vertaling gepubliceerd door Donald Ferguson in *Letters from Portuguese Captives in Canton, with an Introduction on Portuguese Intercourse with China in the First Half of the Sixteenth Century*. Bombay: Education's Society 1902. Een kritische editie van de Portugese originelen werd gepubliceerd in d'Intino 1989: 7-53; een gemoderniseerde Portugese versie als *Cartas dos cativos de Cantão: Cristóvão Vieira e Vasco Calvo (1524?)*. Introdução, leitura e notas de Rui Manuel Loureiro. Macau: Instituto Cultural de Macau 1992.
99. Zie d'Intino 1989, waarin deze brieven voor het eerst werden verzameld en geanalyseerd.
100. Zie d'Intino 1989: XXVII-XXVIII.
101. Thomas More: *Utopia*, 1516; Tomasso Campanella: *La città del sole*, geschreven in 1602 en in het Latijn gepubliceerd als *Civitas solis* in 1623; Francis Bacon: *The New Atlantis*, 1626.
102. Bovendien is Mores informant in het boek een Portugese zeevaarder, die hij tijdens zijn verblijf bij de Vlaamse humanist Pieter Gillis op de kade van Antwerpen zou hebben ontmoet.
103. Loureiro 2000: 313.
104. Loureiro 2000: 318.
105. Vier van deze teksten zijn verzameld in d'Intino 1989: 59-129.
106. Zie d'Intino 1989: 99.
107. In het Engels vertaald werd de tekst door R. Willis opgenomen in *History of Travayle in the West and East Indies* (London 1577).
108. Loureiro 2000: 447-448.
109. Deel 1 verscheen in 1551, 2 en 3 in 1552, 4 en 5 in 1553, 6 en 7 in 1559 en 8 in 1561.
110. Loureiro 2000: 451-452.
111. Loureiro 2000: 452-459. De foutieve informatie over de verkiezing van de Chinese vorst ontleende Castanheda aan Tomé Pires, die schreef: ‘De koning van China volgt niet op van vader op zoon of neef maar alleen via verkiezing door een raad uit het hele rijk die permanent aanwezig is in Cambara, waar de koning zich bevindt. De mandarijn die door hen wordt goedgekeurd wordt koning.’ (vertaald naar Cortesão 1978: 359).
112. Zie over samenstelling en aanvullingen: <http://www.1911encyclopedia.org/Ramusio>.

113. Opmerkelijk is wederom dat in geen van de bijdragen nog een verband gelegd wordt tussen Cathay en China. De landen worden hier en daar wel afzonderlijk genoemd, ook als elkaars bureu. De schrijfwijze voor China lag evenmin nog vast en in de Italiaanse tekst komen voor het land Cina, Chine, China en Sine en voor de bewoners Chinesi en Sinesi voor.
114. 114. 'Bijzonder recent waren ook een aantal hoofdstukken over Afrika en het Nabije Oosten die werden overgenomen uit de eerste decade van *Asia* van João de Barros, die in 1552 verscheen.
115. De geschiedenis van dit akkoord is, zowel van Chinese als van Portugese zijde, nog altijd buitengewoon slecht gedocumenteerd, wat mogelijk komt omdat het niet helemaal officieel tot stand kwam door het persoonlijk initiatief van Kantonese mandarijnen. Zie Loureiro 2000: 549-555.
116. Zie Loureiro 2000: 493-502. Het was een meesterlijke compromisoplossing voor het complexe probleem van de Portugese aanwezigheid in de Chinese wateren. De Portugese aanvoer van handelswaar was van groot belang voor Kanton en de Kantonese waar was niet van minder belang voor de Portugezen. Portugese hulp tegen piraten was zeer welkom omdat de goedbepapende, grote en betrekkelijk snelle Portugese schepen meer indruk maakten en een ruimer gebied bestreken dan de Chinese oorlogsvloten, die dicht onder de kust bleven. Bovendien hadden de Portugezen er zelf alle belang bij de piraten te bestrijden en zou de verdediging van en rond het ideaal gelegen Macau tevens de Chinese handelsvaart ten goede komen. Voor Kanton was het bovendien een manier om zich van Portugese klandizie te verzekeren in een tijd waarin de Portugezen een groot aantal Zuid-Chinese havens frequenteerden, waarvan Chincheu, de baai van Amoy en Liampo (bij Ningbo) tot forse concurrenten van Kanton waren uitgegroeid. Bovendien konden de Portugezen, die inmiddels regelmatig op Japan voeren, als intermediair dienen voor de Chinezen die vanwege het conflict over de *wokou* niet meer rechtstreeks handelden met Japan. Het feit dat het schiereiland via een smalle landstrook aan Guangdong vastzat, bood de Chinezen de garantie dat ze de Portugezen gemakkelijk konden isoleren door de landstrook af te sluiten wanneer er problemen met hen rezen. En tot slot was de verplaatsing naar Macau een manier om de Portugezen weg te houden van Nantou, waar de tribuutstaten van rondom Malakka traditioneel hun handel kwamen drijven en waar de Portugezen meerdere malen voor problemen hadden gezorgd. Zo creëerden de Chinezen een beheersbare 'status aparte' voor de Portugezen en werd de verdere organisatie van de Kantonese handel weer geheel tot de situatie voor de komst van de Portugezen teruggebracht.
117. Uiteraard gebeurde dat niet zonder overleg met de Portugese kroon. Koning João III (r. 1521-1555) ontwikkelde een missioneringspolitiek voor Azië, waarbinnen sinds 1548 naast de sinds 1542 actieve jezuïeten ook de dominicanen hun activiteiten in Portugees-Indië ontplooiden.
118. De brievencompilaties werden vanaf 1556 regelmatig uitgegeven en geheel of gedeeltelijk in verschillende Europese talen vertaald en overgenomen in populaire bundels reisverhalen. Over de informatie van de Portugese jezuïeten zie Lach 1965: 794-815.
119. Zie over de China-missie het lemma 'Matteo Ricci' in *The Catholic Encyclopedia*, online raadpleegbaar op <http://www.newadvent.org/cathen/>.
120. Loureiro 2000: 406 e.v.
121. Voor de tekst zie d'Intino 1989: 59-61.
122. Loureiro 2000: 410-411.
123. Loureiro 2000: 400-401.
124. Zie zijn brief uit Macau van 23 november 1555, waarin hij zijn eerste indrukken uit Kanton noteerde, in d'Intino 1989: 135-145 en in Rebecca Catz (red.), *Cartas de Fernão Mendes Pinto e outros documentos*. Lisboa: Editorial Presença/Biblioteca Nacional 1983, p. 66-73. Een aan hem gerichte informatiebrief over China van een Portugees die zes jaar gevangene in het land was geweest dateert van 1554. Voor de tekst zie d'Intino 1989: 67-76.
125. Catz 1983: 71. Vgl. Numeri 14: 6-9.
126. Het *Discurso* van Escalante (1577), de *Historia* van González de Mendoza (1585) en *Peregrinação* (1614) van Fernão Mendes Pinto.

127. d'Intino 1989: 150.
128. De gegevens voor deze paragraaf werden, tenzij anders aangegeven, ontleend aan Manel Ollé, *La empresa de China. De la Armada Invencible al Galeón de Manila*. Barcelona: Acanalado 2002. Het keizerlijke besluit was een uitvloeisel van het conflict dat onderkoning Zhuhuan in 1547 had veroorzaakt door zijn felle vervolging van de clandestiene handel en de terechtstelling van een aantal Portugezen. Zijn opvolgers durfden de machtige handelaars die Zhuhuan via hun Pekingse relaties tot zelfmoord hadden gedwongen niet te trotseren en bepleitten bij de nieuwe keizer met succes een beperkte opheffing van het zeevaartverbod.
129. Vertaald naar Ollé 2002: 42.
130. Opmerkelijk is dat de achtergrond en voorwaarden van Chinese zijde dezelfde waren als in het geval van Macau: de Spaanse hulp tegen zeerovers, de bescherming en bevordering van de handel, de intermediairfunctie voor de vanwege de *wo-kou* nog altijd verboden rechtstreekse handel met Japan en de betrekkelijke autonomie van de provinciale overheid in het nemen van een dergelijke beslissing (zie Ollé 2002: 65-66).
131. *Relación verdadera del reyno de Taibin, por otro nombre China, y del viagem que a él hizo el muy reverendo padre fray Martín de Rada, provincial que fue del orden de San Agustín, que lo vio y anduve, en la provincia de Hocquien, año 1575, hecha por el mismo* (Waar verslag over het rijk van Taibin, anders genaamd China, en over de reis erheen die werd gemaakt door de zeer eerwaarde pater broeder Martín de Rada, provinciaal van de Orde van Sint Augustijn, die er rondreisde in de provincie Hokkien in het jaar 1575, geschreven door dezelfde). 'Taibin' of 'Taibincuo' was afgeleid van de namen 'Da Ming' (grote Ming) en 'Da Ming Guo' (rijk van de grote Ming), onder Chinezen toen gebruikelijke benamingen voor hun land.
132. Een andere factor die de goede verstandhouding bepaald niet ten goede kwam was het feit dat de nieuwe gouverneur van Manilla, Francisco de Sande, de Chinezen geen geschenk wilde geven omdat dat zijn ondergeschiktheid aan de Chinese keizer zou impliceren, terwijl Wang Wanggao niet bereid was het geschenk dat hij bij zich had aan De Sande te geven omdat het voor diens voorganger Guido de Lavezares was bestemd (Ollé 2002: 70).
133. Vertaald naar Ollé 2002: 76-77.
134. Het zouden de eerste Japanners worden die in Europa werden gezien.
135. De wederwaardigheden van Ruggieri en Ricci met Román en Sánchez werden door Ricci beschreven in zijn *Storia dell' introduzione dell cristianesimo in Cina* (1615).
136. Zie Lach 1965: 742-743.
137. Ollé 2002: 84-88.
138. Voor de geïdentificeerde bronnen zie Lach 1965: 742-751.
139. Lach 1965: 794 en noot 358.
140. Zie Mackerras 1989: 24-25. Van de Nederlandse vertaling, gemaakt naar de Italiaanse versie door Cornelis Taemisz, een vriend van Jan Huygen van Linschoten, zijn drie verschillende drukken bekend : *D'histoire ofte beschrijvinghe van het groote Rijk van China*. 1. Hoorn/Alkmaar: Cornelis Claesz/Jacob Meester 1595; 2. Amsterdam: Cornelis Claesz 1595 en 3. Delft: Aernold Bon, 1656.
141. Mackerras 1989: 25
142. Moderne Portugese editie: *Um Tratado sobre o Reino da China dos Padres Duarte Sande e Allessandro Valignano* (Macau, 1590). Introdução, versão portuguesa e notas de Rui Manuel Loureiro. Macau: Instituto Cultural de Macau 1992.
143. Loureiro 1992: 82.
144. Voor de Engelse tekst zie Loureiro 1992: 83-109. Zie ook Lach 1965: 809-815.
145. Loureiro 1992: 105-106.
146. Over Pinto en zijn werk zie Fernão Mendes Pinto, *Pelgrimsreis*. Vertaald door Arie Pos. Baarn: De Prom 1992, pp. V-XVIII.
147. Waarom het in 1567 voltooide werk pas in 1614, ruim twintig jaar na het overlijden van de auteur,

werd gepubliceerd is nog altijd een raadsel.

148. De Vlaamse schrijfster en sinologe Magda van den Akker publiceerde een goed gedocumenteerde historische roman over de vriendschap tussen Mendes Pinto en Da Cruz: *Het China van Gaspar*. Leuven: De Clauwaert 1989.
149. Momenteel is een door de Fundação Oriente in Lissabon te publiceren vierdelige wetenschappelijke uitgave van *Peregrinação* ter perse, die de tekst van de eerste druk bevat naast Engelstalige artikelen van specialisten op het gebied van de verschillende Aziatische landen, talen en culturen die Pinto beschrijft. Volgens de coördinator van de editie, Jorge Santos Alves, is tachtig procent van wat Pinto beschrijft door de specialisten geverifieerd en als waar bevestigd, terwijl men vermoedt dat van de overblijvende twintig procent ook nog een substantieel deel te ontraadselen moet zijn.
150. Pinto 1992: 280.
151. Pinto 1992: 264.
152. Over Pinto als nieuw-christen zie Fernão Mendes Pinto, *The Travels of Mendes Pinto*. Edited and Translated by Rebecca D. Catz. Chicago & London: University of Chicago Press 1989, pp. XXXVI-XLIV; Pinto 1992: IX-XIII.
153. Pegu was een staat in het zuidoosten van het huidige Myanmar (Birma). Een enkel voorbeeld van Pinto's talige exotisme. Een groep Portugese rovers heeft 's nachts een Chinese tempel op een tempeleiland overvallen. Een priester is door de tempelwachter op de hoogte gesteld, spoedt zich naar een nabijgelegen klooster, bonst op de deur en schreeuwt de slapende monniken toe: 'O, ongelukkige lieden, gedompeld in de dronken roes van de slaap des vlezes! U die zich door een plechtige eed hebt verplicht tot de eredienst van de godin Amida, de rijke beloning voor ons zwoegen, wordt wakker! Wordt wakker en luistert naar deze ellendige, die wenst dat hij nooit geboren was! Ik doe u weten dat vreemdelingen van het einde der wereld met lange baarden en lichamen van ijzer zijn binnengedrongen in het Huis der Zevenentwintig Pilaren, waarvan de heilige man die mij dat vertelde de nederige vloerveger was. Zij hebben de schat der heiligen gestolen, hun beenderen minachtend over de grond geworpen en ze besmet met de bedorven en kwalijk riekende fluimen uit hun mond, terwijl zij lachten zonder ophouden, als koppige duivels die volharden in de zwaarste zonde. Daarom verzoek ik u te waken over uw veiligheid, want men zegt dat ze hebben gezworen ons allen te doden zodra de morgen aanbreekt. Vlucht of roept bescherming in, daar het u als geestelijken verboden is een voorwerp op te nemen waardoor bloed kan vloeien!' (Pinto 1992: 184-185) Een pikant gegeven is dat het Chinese tempeleiland waar de Portugese misdaad wordt gesitueerd het nog altijd uiterst populaire Guanyin-bedevoortsoord Putuoshan lijkt te zijn, dat door Pinto 'Calemplui' wordt genoemd (Pinto 1992: 177 en 277). Op hetzelfde eiland plunderden in 1665 Hollanders het Guanyinheilighdom. Evenals de vloot van de Portugese onverlaten werd de Hollandse vloot volgens een Chinese legende na vertrek van het eiland getroffen door een tyfoon en geheel vernietigd. Wist Pinto zich nog met een paar landgenoten te redden, de Hollanders zouden allemaal zijn omgekomen (zie W.L. Idema, *Prinses Miaoshan en andere Chinese legenden van Guanyin, de bodhisattva van barmhartigheid*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas 2000, pp. 59-61).
154. Toen hij als lekenbroeder deelnam aan de jezuïetenmissie naar Japan, bezocht hij tijdens een lang oponthoud in Macau samen met ordehoofd Melchior Nunes Barreto in 1555 Kanton, getuige een brief van ordegenoot Luís Frois (Catz 1983: 84).
155. Zie Pinto's brieven in Catz 1983: 39-46; 60-66 en 114-116.
156. Zie 'The Route to India. A Journal of the First Voyage of Vasco da Gama in 1497-9' in C.D. Ley (ed.), *Portuguese Voyages 1498-1663. Tales from the Great Age of Discovery*. London: Phoenix Press 2000 (1ste ed. 1947), pp. 30-31. De Engelse vertaling is van de beroemde Engelse geograaf/statisticus en geestelijke vader van de 'Laws of Migration' Ernst Georg Ravenstein (1834-1913) en verscheen eerder afzonderlijk als uitgave van de Hakluyt Society (London 1898). De veronderstelling in noot 2 (ib., p. 30) dat de afbeelding de godin Gauri zou voorstellen lijkt

- weinig aannemelijk, aangezien deze godin doorgaans naakt in een zeer wulpse houding werd afgebeeld. De in dezelfde noot gelanceerde tweede veronderstelling dat het om een afbeelding van Maha Jana en haar zoon Skahya (de latere boeddha) zou gaan vindt geen enkele grond in de tekst. In dat geval zouden Da Gama en de Portugezen, op orders van koning Manuel I gespitst op alles wat met het christendom te maken had, zeker hebben opgemerkt dat het een afbeelding van Maria met het kindje Jezus betrof.
157. Pinto 1992: 279. Pinto refereert respectievelijk aan Shakya (de familienaam van boeddha), aan de boeddha Amithaba (oneindig licht, Japanse naam: Amida), aan de Japanse bodhisattva Jizo (beschermers van kinderen) en aan de Chinese bodhisattva Guanyin (in het Japans Kwannon).
 158. Zie Slauerhoffs verhaal 'Legende van de zee' uit *Het lente-eiland* (1930) en het slot van de 'Proloog' van diens roman *Het verboden rijk* (1932).
 159. Pinto 1992: 224.
 160. Pinto 1992: 211.
 161. Het gaat om dezelfde Vasco Calvo die in Kanton gevangen zat en een brief over zijn wederwaardigheden schreef.
 162. Pinto 1992: 290.
 163. Pinto 1992: 216-218.
 164. Over Ricci's werkzaamheden in China zie Lach 1965: 801-803 en Cameron 1970: 149-194.
 165. Over Bento de Goes en zijn reis zie Neves Águas (ed.), *Viagens na Ásia Central em demanda do Cataio: Bento de Goes e António de Andrade*. Lisboa: Edições Europa-América 1988.
 166. Over Trigault zie Libbrecht 2004: 52-54. Andere geschriften van Ricci werden voor Trigault gebruikt door andere geschiedschrijvers van de jezuïetenmissie in China. Giovanni Pietro Maffei (1533-1603) publiceerde een beknopte beschrijving van China die Ricci had gemaakt op verzoek van Valignano in zijn *Historiarum Indicarum libri XVI* (Florence 1588), een geschiedenis van de Portugese jezuïetenmissie in Azië, waarvoor hij ook Mendes Pinto persoonlijk raadpleegde (zie voor de tekst van het interview dat hij Pinto afnam Catz 1983: 123-127). De Spaanse jezuïet José de Acosta gebruikte eveneens materiaal van Ricci (en van andere jezuïeten) voor zijn beschrijving van China in zijn in Europa invloedrijke en veel vertaalde *Historia natural y moral de las Indias* (Sevilla 1590).
 167. Ricci's vertaling, getiteld *Tetrabiblion Sinense de moribus* (De vier Chinese boeken over de moraal) en voorzien van korte commentaren, moest door elke nieuwe missionaris in China worden gekopieerd en bestudeerd. Het origineel is verloren gegaan en werd waarschijnlijk nooit gepubliceerd. Over deze en andere vroege vertalingen van Chinese filosofische werken door jezuïeten zie Yves Camus, 'Jesuits' Journeys in Chinese Studies', lezing voor de World Conference of Sinology aan de Renmin University of China, Beijing, 26-28 maart 2007, raadpleegbaar op <http://www.riccimac.org/doc/JesuitsJourneys.pdf>.
 168. Een fraai staaltje narratieve geschiedschrijving over leven en werk van Ricci tegen de achtergrond van zijn tijd leverde Jonathan Spence met *The Memory Palace of Matteo Ricci* (1984; Ned. vertaling *Het geheugenpaleis van Matteo Ricci*, 1987). Voor een recente biografie van Ricci zie Michela Fontana, *Matteo Ricci. Un gesuita alla corte dei Ming*. Milano: Mondadori 2005.
 169. Lach 1965: 751-815 geeft een uitgebreide samenvatting van wat González de Mendoza aan informatie biedt over het China van de Ming-dynastie op de gebieden van: A. Political entity, organization, and administration; B. Economic resources and crafts; C. Customs, social practices, and learning; D. Military weakness, trade, and the tribute system; E. Criticism and evaluation.
 170. Over Pomp zie J.W. IJzerman, *Dirck Gerritsz Pomp, alias Dirck Gerritsz China. De eerste Nederlander die China en Japan bezocht, 1544-1604*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1915.
 171. Zie Arie Pos, "'So weetmen wat te vertellen als men oudt is". Over het ontstaan en de inhoud van het *Itinerario*.' In R. van Gelder, J. Parmentier & Vibeke Roeper (red.): *Souffrir pour parvenir. De wereld van Jan Huygen van Linschoten*. Haarlem: Arcadia 1998, pp. 135-151.
 172. Zie Linschotens *Reys-gheschrift van de navigatien der Portugaloyers in Orienten* (1595), waarin de hoofdstukken 36 en 41 de reizen beschrijft die Pomp respectievelijk in 1585 en 1586 maakte

- van Macau naar Nagasaki en terug van Nagasaki naar Macau. Het boek bevat onder meer ook informatie over de stromingen op weg van Malakka naar China (44), de getijden in Malakka (45) en Macau (46), de weersgesteldheid in de Chinese zee (48-49) en het routier van de eerste reis van Alonso Sánchez van Acapulco naar Manilla in 1582 (52) en van Manilla naar Macau in 1584 (53). Zie hierover ook Arie Pos, 'Dirck Gerritsz Pomp e Jan Huygen van Linschoten, amigos-aventureiros na Índia portuguesa e pioneiros da expansão marítima holandesa'. In *Revista Portuguesa de História do Livro*, Ano III (1999), nr. 5, pp. 57-92. De eerste informatie die Pomp en Linschoten leverden over Azië en China verscheen in *Thresoor der Zeevaert* (1592) van Lucas Jansz. Waghenaer.
173. Voor de illustraties en bijschriften en een interpretatie ervan zie Van den Boogaart 2000: 17-18 en 48-53.
 174. Zie *Itinerario, voyage ofte schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592*. Ed. H. Kern. 2de dr., herzien door H. Terpstra. Eerste stuk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1955, pp. XXXVII-XLII.
 175. Voor een moderne uitgave van verslagen van de drie reizen zie Vibeke Roeper en Diederick Wildeman (red.), *Om de Noord. De tochten van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, zoals opgetekend door Gerrit de Veer*. Nijmegen: SUN 1996.
 176. Over de eerste reizen en de oprichting van de VOC zie Femme S. Gaastra, *The Dutch East India Company. Expansion and Decline*. Zutphen: Walburg Pers 2003.
 177. Zie Arie Pos, 'A Stranger's Testimony: Some of Jan Huygen van Linschoten's Views on and from Goa Compared with Portuguese Sources'. In Ernst van Veen & Leonard Blussé (eds.), *Rivalry and Conflict. European Traders and Asian Trading Networks in the 16th and 17th Centuries*. Leiden: CNWS Publications 2005, pp. 100-103.
 178. Lodewijcksz 1970: 76.
 179. Het boek verscheen vrijwel gelijktijdig eveneens in het Latijn en het Frans.
 180. Gaastra 2003: 16.
 181. Zie Gaastra 2003: 19.
 182. Blussé 1989: 32.
 183. Voor een overzicht van de vijandelijkheden tussen Portugezen en Hollanders zie L. Blussé & G. Winius, 'The Origin and Rhythm of Dutch Aggression against the Estado da Índia (1601-1661)', in T.R. de Sousa (red.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*. New Delhi 1985, pp. 73-83, en J. Parmentier, K. Davids, J. Everaert (red.): *Peper, Plancius en Porselein. De reis van het schip Swarte Leeuw naar Atjeh en Bantam, 1601-1603*. Zutphen: Walburg Pers 2003, pp. 48-75.
 184. Zie L. Blussé, 'Brief Encounter at Macao', in *Modern Asian Studies* 22-3 (1988), 647-664.
 185. Voor de tekst zie P.A. Tiele, 'Documenten voor de geschiedenis der Nederlanders in het Oosten', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*. Vol. 6 (1883), pp. 228-242.
 186. Blussé 1989: 34-35.
 187. Zie Blussé 1988.
 188. Blussé 1989: 35.
 189. Zie *Revista de Cultura* 12, 2004, 68-70.
 190. Impo, de Chinese loods die Van Warwijck in 1604 naar de Pescadores-eilanden leidde, bezocht enkele jaren later Middelburg en liet zich daar dopen. Hij schijnt de eerste Chinees te zijn geweest die Nederland bezocht (Blussé 1989: 86).
 191. *Revista de Cultura* 12, 2004, 71-75.
 192. *Revista de Cultura* 12, 2004, 77-80.
 193. Geciteerd naar W.P. Groeneveldt, *De Nederlanders in China. De eerste bemoeiingen om den handel in China en de vestiging in de Pescadores, 1601-1624*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1898, pp. 34-35.

194. Blussé 1989: 39.
195. Zie Document 2, gedateerd 16 november 1621, in Cheng Shaogang, *De VOC en Formosa 1624-1662. Een vergeten geschiedenis*. Deel II: Bijlage. Proefschrift Leiden 2000, p. 9.
196. Cheng Shaogang 2000: 14.
197. Zie document 4 van 26 maart 1622 in Cheng Shaogang 2000: 12.
198. Over Johann Adam Schall von Bell zie <http://www.newadvent.org/cathen/13520a.htm>. Volgens andere bronnen was Bells naaste medewerker Giacomo Rho (1593-1638) de man die het gelukkige schot afvuurde.
199. Het historische gegeven van de Hollandse aanval op Macau vormt de achtergrond van een sleutelsce ne in Slauerhoffs roman *Het verboden rijk* (1932). Zie Arie Pos, ‘De macht van het historisch noodlot in *Het verboden rijk*’. In Anne van Raemdonck e.a. (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde*. Bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije, 6-7 april 1998. Barcelona: Universitat de Barcelona 2000, pp. 59-73.
200. Voor twee Portugese verslagen zie *Revista de Cultura*. *International Edition*, nr. 12 (oktober 2004), pp. 89-97. Het nummer bevat ook het verslag van Elie Ripon, een Zwitser in dienst van de VOC die deelnam aan de Hollandse aanval (ib., pp. 105-110). Voor gegevens over de vloot van Reyersens, de voorbereiding en het verloop van de aanval en Reyersens rapportage over de mislukking aan Coen zie Groeneveldt 1898: 58-90.
201. Zie Willem Ysbrantsz Bontekoe, *Journael ofte gedenckwaardighe beschrijvinghe. De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost, 1618-1625*. Ingeleid en van commentaar voorzien door V.D. Roep. Amsterdam: Terra Incognita 1996, p.84.
202. Tot 1800 verschenen er ruim 70 drukken. Zie Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijsse, *Jovrnael ofte Gedenckwaardige beschrijvinghe van de Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Descriptieve bibliografie*. Zutphen: Walburg Pers 1996. Het boek biedt een uitgebreide bibliografische beschrijving van de zeer talrijke herdrukken en bewerkingen.
203. Zie over de belangstelling voor boeken over reizen, rampen en exotica Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker 2008, pp. 635-640.
204. Blussé 1989: 44.
205. Blussé 1989: 43-45.
206. Over de Pescadores-episode bestaat een verslag van de ziekentrooster Segher van Rechteren: *Journael, ghehouden door Segher van Rechteren op zyne voyage naer Oost-Indien* (Zwolle, 1632).
207. Francis Drake (1540-1596) maakte van november 1577 tot november 1580 met een vloot van vijf schepen een reis om de wereld, waarop hij verschillende eilanden van de Molukken aandeed en ook Java bezocht. Zie het verslag van zijn reis in Richard Hakluyt, *Voyages and Discoveries. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*. Edited, abridged and introduced by Jack Beeching. Harmondsworth: Penguin 1972, pp. 171-188. Martin Frobisher (1535-1594) ondernam in 1577 en 1578 op last van de Company of Cathay ontdekkingsreizen op zoek naar Cathay langs de noordwestelijke route via Groenland, maar kwam evenals later de Hollanders die oostwaarts gingen vast te zitten in het poolijs en zag zich op zijn tweede reis in september 1578 gedwongen terug te keren, hoewel hij tegen enkele manschappen snoefde ‘that if it had not been for the charge and care he had of the fleet he both would and could have gone through to the South Sea, and dissolved the large doubt of the passage which we seek to find to the rich country of Cathay.’ (Hakluyt 1972: 202)
208. Hakluyt 1972: 208-209.
209. Voor zijn reisbeschrijving zie Hakluyt 1972: 252-269.
210. Zie Dawson 1967: 30-33.
211. Peter Mundy, *The Travels of Peter Mundy. Vol. III, Part 1: Travels in England, Western India, Achin, Macao, and the Canton River, 1634-1637*. Ed. R.C. Temple. London: Hakluyt Society

- 1919.
212. Geciteerd naar Dawson 1967: 32.
213. Blussé 1989: 47-59.
214. 214. De Mantsjoes kwamen uit Zuid-Mantsjoerije en organiseerden zich tegen de Ming-dynastie met de Oost-Mongolen die Tataren werden genoemd. De naam werd in Europa verbasterd tot Tartaren. Zie noot 23.
215. Blussé 1989: 76.
216. Amsterdam: Gillis Jansz Valckenier, 1660. Lach & Van Kley (1993: 1663-1668) maken bij de behandeling van Martini's boek melding van verschillende Nederlandse uitgaven waarvan alleen de titels en de illustraties anders zijn en beide verwoesting en wreedheid dik aanzetten. Een sprekende titel luidt: *Het verwoest Sina, door den wreden Tartar: vervattende de schrickelijke landt-verdervende oorlogh by de Tartar in 't rijk van Sina aangevangen* (Amsterdam 1660). De sterke nadruk op de barbaarsheid van de Tartaren lijkt een herleving van het wrede imago dat de 'Mongolenhorden' in de dertiende eeuw in Europa hadden opgebouwd.
217. Hoewel Coxinga in zijn tijd verre van populair was bij de lokale en nationale Chinese machthebbers, wordt hij tegenwoordig als een anti-kolonialistische held vereerd. Op het eiland Gulangyu (Slauerhoffs 'Lente-eiland') kijkt een kolossaal standbeeld van hem over zee uit naar Amoy (Xiamen).
218. Over Nieuwhof en het VOC-gezantschap zie Cameron 1970: 221-235 en Blussé & Falkenburg 1987: 14-29.
219. Zie Blussé & Falkenburg 1987: 51-55.
220. Blussé & Falkenburg 1987: 55. De Nederlanders waren in een andere situatie dan de Portugezen omdat hun gezantschap geen land en koning vertegenwoordigde maar een initiatief was van de VOC.
221. Blussé & Falkenburg 1987: 52.
222. Blussé & Falkenburg 1987: 43.
223. De 'Naukeurige Beschrijving' waarvan de titel spreekt was grotendeels een samenvattende bewerking van het boek van Martini.
224. Zie Blussé & Falkenburg 1987: 61-91, waarin de gedrukte gravures met de geaquarelleerde tekeningen uit de manuscriptversie van Nieuwhofs relaas worden vergeleken.
225. Blussé 1989: 78. In zijn *Entwurf einer historischen Architektur* (1721), het eerste boek in Europa dat de Chinese architectuur besprak, baseerde de auteur Fischer von Erlach zijn illustraties grotendeels op de platen uit Nieuwhofs boek (Honour 1973: 21).
226. Nog in hetzelfde jaar verscheen een tweede uitgave van het werk bij Joannes Janssonius à Waesberge en Elizaëus Weyerstraet, Amsterdam. Dezelfde uitgever publiceerde het jaar daarop een Nederlandse vertaling van de hand van J.H. Glazemaker als *Tooneel van China, door veel, zo geestelijke als werreltlijke, gheheugteekenen, verscheide vertooningen van de natuur en kunst, en blijken van veel andere gedenkwaardige dinghen, geopent en verheerlykt*. 'Met een groot getal van kunstige kopere platen verciert.' Van Glazemaker was in 1652 een vertaling – uit het Frans – van de *Peregrinação* van Fernão Mendes Pinto verschenen: *De wonderlyke reizen van Fernando Mendez Pinto*. Amsterdam: Jan Hendriksz & Jan Rieuwertsz. Ook toen al met 'cierelyke kopere platen verciert,' maar, anders dan in de boeken van Nieuwhof en Kircher, fantasie-illustraties. De in deze periode exorbitant toenemende productie van kostbaar geïllustreerde werken, waaronder vele over China, verdient nader onderzoek.
227. Blussé 1989: 83.
228. Zie Lach & Van Kley 1993: 1668-1687 voor verdere zeventiende-eeuwse in Europa gepubliceerde werken over China na de machtsverovering door de Mantsjoes.
229. Zie Huc 1962: 10 en Leys 1988: 53-95.
230. Voor een boeiende studie over het modulaire productieproces van exportporselein aan de hand van de lading van het in 1752 gezonken VOC-schip *Geldermalsen*, waaruit in 1985 150.000 stukken werden geborgen, zie Lothar Ledderose, *Ten Thousand Things. Module and Mass Production in Chinese Art*. Princeton NJ: Princeton University Press 2000, pp. 90-97.

231. Zie voor de boekenproductie over China in de eerste helft van de zeventiende eeuw Lach & Van Kley 1993: 1564-1571 en idem 1571-1661 voor een beschrijving van de toenmalige Europese kennis over China.
232. De tekst is raadpleegbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/VondelZungchin1667.html> en www.dbnl.org. Op de laatste site is ook de belangrijkste studie erover te vinden: W.A.P. Smit, *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur. Deel III: Koning David-spelen – Noah*. Zwolle: Tjeenk Willink 1962, pp. 449-506.
233. Vondel 1937: 325-326.
234. Vondel 1937: 327-328.
235. Zie over de bronnen Smit 1962: 455-460.
236. Zie Vondel 1937: 331, noot bij 'Adam Schall'
237. Zie ook Smit 1962:461-463.
238. Aan deze rituele marteldood, genaamd *lingchi*, ook wel 'de dood door duizend sneden' of 'slow slicing' genoemd, lijkt Vondel te refereren als hij in de opdracht van het stuk beschrijft dat het lijk van Zungchin 'op het velt voor d'oogen van zijnen triomfeerende vyant, aen riemen en dunne snipperlingen gesneden lagh' (Vondel 1937: 326). De noot bij de passage luidt: 'Vondel heeft deze geheel onjuiste mening uit sommige verhalen uit zijn tijd, waarin vermeld wordt dat Lykungzus het lijk in 'riemen' liet kappen. Schall zelf verhaalt in zijn *Historia*, dat de Mantsjoe's eerst een maand later het lijk van de keizer hebben gevonden, die zich zelf had verhangen (zie vs. 1524-1525); zij hebben het lijk met alle eer in het graf van de Mingvorsten bijgezet.'
239. Over het Chinese proces tegen Schall zie <http://www.newadvent.org/cathen/13034a.htm>, trefwoord 'Johann Adam Schall von Bell'. Spaanse dominicanen waren sinds 1631 actief in Fujian; in 1633 richtten Spaanse franciscanen ook een missie van hun orde op in China.
240. In de jaren van gedwongen ballingschap discussieerden de missionarissen uitgebreid over de Ritenstrijd en kwamen ze in 1668 tot de opmerkelijke conclusie dat ze allemaal voorstanders van de 'Ricci-methode' van vergaande accommodatie waren en de Confuciaanse riten accepteerden. Ze stelden een verhandeling van tweeënveertig artikelen op om hun standpunt te verdedigen en verzonden die aan de superieuren van hun ordes. De superieur van de dominicanen in Kanton, de Spanjaard Domingo Fernandez Navarrette, keerde echter niet terug naar Peking maar vertrok in 1669 naar Europa, waar hij een felle campagne tegen de jezuïetenmissie in China begon. Hij slaagde er echter niet in de Ritenkwestie opnieuw op de pauselijke agenda te krijgen. Dat gebeurde wel in 1697 onder paus Innocentius XII (r. 1691-1700) en sindsdien werd diverse malen geprobeerd de missionarissen in China officieel stelling te laten nemen tegen de Chinese riten, wat tot conflicten en uitzettingen leidde toen keizer Kangxi in 1705 verordende dat het Evangelie alleen gepredikt mocht worden door missionarissen die een diploma (*piao*) ondertekenden waarin ze beloofden niet tegen de nationale riten in te gaan. De jezuïeten en de meeste franciscanen schikten zich naar de Chinese eis in afwachting van een definitief pauselijk besluit, dat echter lang uitbleef omdat achtereenvolgende pausen nieuwe onderzoeken naar de kwestie lieten instellen. Pas in 1742 besliste paus Benedictus XIV (r. 1740-1758) de zaak met de bul *Ex quo singulari*, die een eind aan alle meegaandheid met elke vorm van bijgeloof maakte. Daarmee kwam een eind aan de slepende katholieke controverse. Zie <http://www.newadvent.org/cathen/13034a.htm>, trefwoord 'Matteo Ricci', en http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_Rites_controversy. Voor de Chinese zijde van de Ritenstrijd zie E. Zürcher, 'Keizer Kangxi en de ritenstrijd: het Chinese dossier.' In *De Gids* 159 (1996), nr. 6, pp. 509-522. Maar de jezuïeten bleven gehaat en paus Clemens XIV (r. 1769-1774) hief de orde in 1773 op, waarmee tevens een eind kwam aan een periode van hoogstaande intellectuele contacten tussen China en het westen en opnieuw een periode van christenvervolgingen in China begon. Over Clemens XIV en zijn strijd tegen de jezuïeten zie [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Pope_Clement_XIV](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Pope_Clement_XIV). Over de jezuïeten in China zie http://en.wikipedia.org/wiki/Jesuit_China_missions.
241. Vondel 1937: 389-390.

242. Smit 1962: 502-506 geeft een overzicht met commentaar van meningen over het stuk, dat in de meeste literatuurgeschiedenissen als mislukt wordt beschouwd, onder meer omdat Vondel te weinig van de religieuze opvattingen van de Chinezen wist om die met het christendom te confronteren, zodat de Chinese hoofdpersonages slechts als bijgelovige heidenen worden getekend.
243. De tekst is beschikbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/Trazil.html>.
244. Li Zicheng, aanvankelijk de held in Antonides' werk. Diens naam werd echter veranderd in Trazil, terwijl Lykungzus de naam van een Chinese legeraanvoerder werd.
245. Chongshen, de laatste Ming-keizer, die in Antonides' versie door Trazil werd vermoord.
246. Shunzhi, de eerste Mantsjoe-keizer.
247. Geciteerd naar Gerrit Komrij: *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker 1986, p. 197.
248. Zie Porteman & Smits-Veldt 2008: 762.
249. Idema 1987: 11.
250. Een interessante vergelijking van *The Conquest of China, Zungchin, Trazil* en werken van Chinese romanciers en dramaturgen over de val van Peking presenteerde W.L. Idema in zijn in 1987 in Peking gehouden lezing 'In the Shadow of *Peach Blossom Fan*: Peking in 1644 on Stage in East and West' (ongepubliceerd).
251. Honour 1973: 77-78.
252. Zie voor een verwante gedachte Blussé 1989: 82.
253. Idema 1989: 22.
254. De verdrijving van de Nederlanders leverde Joannes Nomsz (1738-1803) de stof voor zijn treurspel *Anthonius Hambroek, of de belegering van Formosa* (1775). Hambroek was een predikant die met zijn vrouw en kinderen door Coxinga werd gegijzeld. Hij werd naar fort Zelandia gestuurd om dat tot overgave te bewegen. Als hem dat niet lukte zou hij worden onthoofd. Hambroek adviseerde zijn vriend de bevelhebber van het fort echter zich met man en macht te verdedigen en werd 'onthalsd' toen hij de boodschap bracht dat het fort zich niet zou overgeven. De tekst van het treurspel is raadpleegbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/NomszHambroek1775.html>. Zie over het stuk Bettine Noak, "De stormen van natuur en vrindschap tegenstaan!" J. Nomsz, *Anthonius Hambroek, of de Belegering van Formosa. Treurspel. (1775)*, op 21 augustus 2001 gepubliceerd op <http://www.neerlandistiek.nl/01.09/index.html>.
255. Cramer 1670: 116.
256. Cramer 1670: 33-34.
257. Cramer 1670: 121.
258. Zie Wilt Idema, 'Confucius Batavus: het eerste Nederlandse dichtstuk naar het Chinees'. In *Literatuur* 16, nr. 2 (februari 1999), pp. 85-89.
259. Blussé 1989: 84. Het is heel goed mogelijk dat het ging om een afschrift van Ricci's *Tetrabiblion* of om kopij voor de Confucius-editie *Confucius Sinarum philosophus* (Parijs, 1687), waaraan Couplet als vertaler en tekstbezorger meewerkte. Over Couplet zie verder Libbrecht 2004: 56-57.
260. Geciteerd naar Idema 1999: 87.
261. Geciteerd naar Idema 1999: 87.
262. Idema 1999: 86.
263. Zie over Van Hoorn en Confucius ook Peter Rietbergen, *Europa's India*, pp. 110-115.
264. Over Scaliger, Golius en Vossius zie J.J.L. Duyvendak, 'China in de Nederlandsche letterkunde', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1937-1938*. Leiden 1938, pp. 3-14 en Idema 1997.
265. Honour 1973: 53.
266. Honour 1973: 116-117.
267. Jarry 1981: 76-88.

268. Jarry 1981: 94-109.
269. Over Delfts aardewerk zie Jan Daniël van Dam, *Delftse Porceleyn. Delfts aardewerk 1620-1850*. Zwolle en Amsterdam: Waanders en Rijksmuseum 2004.
270. Over de Chinese invloed op architectuur en tuinaanleg zie Patrick Conner, *Oriental Architecture in the West*. London: Thames & Hudson 1979.
271. Blussé 1989: 102.
272. Honour 1973: 88-97.
273. Blussé 1989: 95.
274. Voor het Franse chinoiserie-toneel zie Honour 1973: 61-63.
275. Zie Honour 1973: 117-120. Pietro Chiari schreef twee succesvolle komedies, *La schiava cinese* (1752) en *Le sorelle cinesi* (1753), die tot opera werden bewerkt. Gasparini produceerde al in 1707 de opera *Taican, Re della Cina*. In 1761 werd in Venetië voor het eerst *Turandot* van Carlo Gozzi opgevoerd. Verder schreven Lorenzi en Bianchi chinoiserie-opera's, respectievelijk *L'Idolo Cinese* (1774) en *Il Cinesi in Italia* (1776). Het exotisme zou een constante factor in de operaproductie blijven, al voerde tot het begin van de negentiende eeuw een Turkse setting de boventoon.
276. Jacob Toussaint Neyts Cary: *De Chineesen*. 's-Gravenhage: C. le Febure, [z.j., ongeveer 1768]. Deze en andere gegevens over achttiende-eeuws Nederlands toneel werden ontleend aan Ceneton (Census Nederlands Toneel), een database over Nederlandstalige (ook vertaalde) toneelstukken tot 1803, online raadpleegbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/>.
277. Metastasio verwerkte hetzelfde plot tot het libretto *L'eroe cinese*, waarbij Bonno muziek schreef. De opera werd in 1752 voor het eerst opgevoerd aan het Weense hof en was een jaar later in Venetië te zien. Eveneens in 1752 schreef Gluck muziek bij een ballet, getiteld *L'orfana della Cina*. In het volgende jaar voorzag Johann Adolf Hasse Metastasio's libretto van nieuwe muziek.
278. [Nicolaas Willem op den Hooff], *De vorstelyke wees, of het veroverd China*. Amsterdam: Izaak Duim, 1765, en Joannes Nomsz: *Het weeskind van China*. Amsterdam: Jan Helders, 1782.
279. Idema 1985: 26.
280. De Engelse vertaling van de hand van Percy Thomas verscheen als *Hao Kiou Chooan, or Pleasing History*. London: R. and J. Dodsley 1761.
281. Zie H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*. 2de druk. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck: 1980 (1972'), pp. 40-54.
282. Over de broers Van Haren zie J. van Vloten, *Leven en Werken van Willem en Onno Zwier van Haren, Friesche edellui* (Deventer 1874) en www.dbnl.org.
283. Over de Chinezenmoord zie Nico Dros, *Het angstzweet der kolonien. Java en de Nederlanders 1600-2000*. Amsterdam: Van Oorschot 2003, pp. 23-44. Een dossier over de Chinezenmoord met eigentijdse bronnen waaronder het gedicht van Willem van Haren is te vinden op de site www.nederlandinbeweging.nl/nib2/ (zoekterm: Chinezenmoord).
284. Zie over leven en werk van Onno Zwier van Haren en over de historische achtergrond van het treurspel: *Agon, sulthan van Bantam. Treurspel in vijf bedrijven*. Ingeleid en geannoteerd door G.C. de Waard. Zwolle: Tjeenk Willink 1968, pp. 9-53.
285. Zie over de factorijen en de handel in Kanton: Leonard Blussé, *Visible Cities. Canton, Nagasaki, and Batavia and the Coming of the Americans*. Cambridge/London: Harvard University Press 2008, pp. 50-53. Over het leven van factorijdienaren in Kanton in de tweede helft van de achttiende eeuw zie Blussé 1989: 104-106.
286. Jan Huygen van Linschoten beschreef in zijn *Itinerario* (1596) als eerste Nederlander het drinken van thee, echter niet in China maar in Japan. Hij karakteriseert de drank als 'heet water, dat toebereydt is met een seecker pulver van een cruijt ghenaeamt chaa' (Linschoten 1955: 117). De naam 'chá' nam hij over uit het Portugees, dat evenals het Grieks en het Russisch deze naam, ontleend aan de uitspraak in de provincie Guangdong waar de Portugezen hun thee kochten, is blijven gebruiken. De rest van Europa nam de naam 'thee' over, ontleend aan de uitspraak van

- Fujian, de provincie waar de schepen vandaan kwamen waarmee de Hollanders handel dreven. Zie Arie Pos, 'Jan Huygen van Linschoten als taalpionier'. In *Onze Taal* 66, nr. 9 (september 1997), pp. 219-221.
287. Blussé 1989: 99.
288. Blussé 1989: 100.
289. Illustratie ontleend aan en tekst geciteerd naar Gerrit Komrij: *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker 1986, pp. 983-985.
290. Honour 1973: 22.
291. Honour 1973: 21.
292. Probleem was echter dat het (neo)confucianisme geen persoonlijke God bezat en de Hemel als een immanent, goddelijk principe beschouwde. Zie hierover Libbrecht 2004: 41-46.
293. Dawson 1973: 23.
294. Over Verbiest zie http://en.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_Verbiest en Cameron 1970: 237-262.
295. Zie <http://www.newadvent.org/cathen/13034a.htm>, trefwoord 'Matteo Ricci', en http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_Rites_controversy. Voor de Chinese zijde van de Ritenstrijd zie E. Zürchner, 'Keizer Kangxi en de ritenstrijd: het Chinese dossier.' In *De Gids* 159 (1996), nr. 6, pp. 509-522.
296. Sinds Ricci waren 450 jezuïeten in China werkzaam geweest (Libbrecht 2004: 72). Over Clemens XIV en zijn strijd tegen de jezuïeten zie [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Pope_Clement_XIV](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Pope_Clement_XIV). Over de jezuïeten in China zie http://en.wikipedia.org/wiki/Jesuit_China_missions. Over Vlaamse jezuïeten in China zie Libbrecht 2004: 51-61.
297. Voor citaten zie Dawson 1967: 188-191.
298. Honour 1973: 23.
299. Honour 1973: 23-24.
300. Zie Hsia 1985: 47.
301. Over Couplet en Rougemont zie Libbrecht 2004: 56-57 en 59.
302. De Engelse vertaling (London 1691) was getiteld *The Morals of Confucius, a Chinese Philosopher, who flourished above Five Hundred years before the coming of Christ. Being one of the choicest Pieces of Learning remaining of that Nation*. Het was een selectie uit de Franse vertaling van J. de la Brune, getiteld *La Morale de Confucius* (Amsterdam 1688), die zich op zijn beurt baseerde op de Latijnse vertaling van drie van de klassieke Vier Boeken: de *Daxue* (Grote Leer), *Zhongyong* (Het Centrale Midden) en *Lunyu* (Uitgelezen Uitspraken) door de jezuïeten Prospero Intorcetta, Philippe Couplet, Wolfgang Hertdrich en François de Rougemont.
303. Als zodanig werd hij behandeld in de *Encyclopédie* (1751-1772) van Diderot en D'Alambert. Het lemma is raadpleegbaar op <http://homepage.mac.com/kaserpierre/blogwavestudio/LH20050401214658/HA20050506124650/index.html>.
304. Over het neoconfucianisme, de benadering ervan door de jezuïeten en de eerste receptie van het christendom in China zie Libbrecht 2004: 35-46.
305. De dialoog werd als zevende dialoog opgenomen in Fénelons *Dialogues des morts: composés pour l'éducation d'un prince* (1692). De tekst is raadpleegbaar op <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k883053.item>.
306. Honour 1973: 25-26.
307. *The Spectator* III: 63. De tekst verwijst naar Father Le Conte in *Present State of China*. Part 2. Letter to the Cardinal d'Estrees, de Engelse vertaling van *Nouveaux mémoires sur l'état présent de la Chine* (1696) van de Franse jezuïet Louis Le Comte.
308. Honour 1973: 194.
309. Jan Bruggeman, 'Literaire chinoiserie in het werk van Jacob Campo Weyerman'. In *Mededelingen*

- van de Stichting Jacob Campo Weyerman 21 (1998), nr. 1, pp. 25-30.
310. Bruggeman 1998: 26.
 311. *Den ontleeder der gebreeken* jrg. 1, nr. 24, 186-188. Tekst digitaal beschikbaar op www.dbnl.org.
 312. Bruggeman 1998: 28.
 313. *The Spectator in Four Volumes. Volume Four*. Edited by Gregory Smith. London: Dent/New York: Dutton 1973, pp. 217-220.
 314. *Ib.*, p. 478-479.
 315. *Den ontleeder der gebreeken*, jrg. 1, nr. 24, 188-191. Tekst digitaal beschikbaar op www.dbnl.org.
 316. *Den Amsterdamsche Hermes* van 20 oktober 1722 (deel 2, nr. 4, 25-30).
 317. Bruggeman 1998: 27.
 318. Hoewel de eerste protestantse zendingsactiviteiten al dateerden uit de periode van de Nederlandse aanwezigheid op Formosa (1624-1662; zie Blussé 1989: 50-54), kwam een grootschalige zending pas op gang vanaf 1807 (zie Cameron 1970: 316-320 en Libbrecht 2004: 73-79).
 319. Voor een uitgebreide studie over het gezantschap van Macartney zie Alain Peyrefitte, *L'empire immobile ou le choc des mondes. Récit historique*. Paris: Fayard 1989. Zie ook Cameron 1970: 294-316.
 320. Een verkorte Nederlandse versie verscheen als *Reize van het Gezantschap der Hollandsche Oostindische Compagnie, naar den Keizer van China, in den Jaare 1794 en 1795* (2 delen, 1804-1806). Recentelijk werd ook het joomlaal van Titsingh gepubliceerd: Frank Lequin, *Isaac Titsingh in China (1794-1796). Het onuitgegeven Journaal van zijn Ambassade naar Peking* (2005). Over Van Braam Houckgeest en het gezantschap zie Leonard Blussé in Edward R. Barnsley *The First VBH, a biography about the remarkable life of an eighteenth century Dutch citizen and naturalized American named Andreas Everardus van Braam Houckgeest*. Beach Haven, N.J. 1989. 2 Vols.
 321. Van Braam 1804: 205-207.
 322. Van Braam 1804: 164.
 323. Dat wordt bevestigd door het onderzoek naar 'oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland' in Dohmen 2000. Het corpus van driehonderd oosterse vertellingen dat ze bijeenbracht uit boeken en tijdschriften uit de periode 1700-1800 (voor begrenzing, herkomst en typering zie Dohmen 2000: 69-76) bevat slechts elf verhalen die in China spelen, over een Chinees gaan of waarin iets Chinees voorkomt (zie 'China' in Dohmen 2000: 298-299 en 'Chineesch', *ib.* 224). Vier ervan zijn varianten van hetzelfde verhaal, in het vijfde ('Aladdin') speelt China een onbetekenende rol en het zesde ('Takupi') is een atypische variant van een Arabisch verhaal. Resteren vijf verhalen, waarvan in vier de figuur van de Chinese keizer en zijn wijsheid centraal staan en de laatste ('Chineesch', zie *ib.* 224) een vertaald verhaal van Voltaire is over een Chinees in een Hollandse boekwinkel. Haar verklaring voor deze armoede – 'Een mogelijke verklaring voor het relatief weinig voorkomen van China in mijn corpus is dat het gebied na de zeventiende eeuw als missie- en handelsterrein in belang afnam. Ook zullen de achttiende-eeuwers vermoedelijk minder voorbeelden van Chinese dan bijvoorbeeld Arabische verhalen ter beschikking gehad hebben.' (Dohmen 2000: 52) – lijkt na het in dit hoofdstuk behandelde weinig bevredigend. In de eerste plaats valt op dat Weyerman vrijwel afwezig is. Verder lijkt de veronderstelling dat er minder voorbeelden aanwezig waren zeer dubieus, gezien de Franse, Engelse en Duitse productie aan vertalingen en sinofilosofische en sinofilofobe publicaties. Er moet iets anders aan de hand zijn geweest. Plausibeler lijkt me Dohmens veronderstelling dat antipapisme en Hollandse jezuïetenhaat deelname aan de internationale China-rage in de weg stonden (Dohmen 2000: 54) – maar dan is Weyerman een opzichtige uitzondering op de regel – en/of het feit dat veel van de China-literatuur – voor én tegen – in Nederland werd gedrukt en tot een zekere verzadiging bij de lezende en schrijvende elite leidde.
 324. Honour 1973: 225.
 325. Andersens verhaal doet denken aan een jiddisch volksverhaal dat door Isaac Bashevis Singer (1904-1991) werd bewerkt tot het kinderverhaal *The Topsy-Turvy Emperor of China* (1971),

waarin de foeilelijke nieuw aangetreden keizer Cho Cho Shang decreteert dat alles wat goed en mooi heette voortaan slecht en lelijk moet worden genoemd. Deze wet wordt op alles in het rijk toegepast, zodat er een omgekeerde wereld ontstaat die al spoedig onleefbaar wordt. Zijn mooie zoon Ling Ling wordt echter in het geheim opgevoed in de oude waarden door een bejaarde mandarijn die zijn mooie dochter voor hem heeft bestemd. Ling Ling trouwt, volgt zijn vader op en herstelt de oude orde weer, maar generaties later komt er weer een keizer die alles in zijn tegendeel omzet. Het feit dat het boek in de nadagen van de Culturele Revolutie verscheen lijkt een interessante ideologische lezing te rechtvaardigen, waarin allerlei elementen uit het verhaal de uitwassen van die beweging bekritisieren (zoals de verwoesting van kunstschaten en tempels, de afbraak van het onderwijs, de breuk met de leer van Confucius, etc.) Tegelijkertijd verwijst het naar door westerlingen als wantoestanden in het oude China beschouwde zaken als voetbinden en de tirannie en wreedheid van de keizer.

326. Coleridge 1982: 167.
327. De Quincey 1926: 259-260.
328. De Engelse vertaling van de hand van Percy Thomas verscheen als *Hao Kiou Chooan, or Pleasing History*. London: R. and J. Dodsley 1761.
329. Gegevens ontleend aan Zhang Yushu, 'Goethe und die chinesische Klassik', raadpleegbaar op <http://www.info.sophia.ac.jp/g-areas/DE-GoetheSymZhang.htm>.
330. Goethe 1981: 311-312.
331. Zie Dawson 1967: 202-203 en Dawson 1973: 25-28.
332. Waaronder het anonieme *Gedachten over den Chinahandel en den Theehandel: strekkende ten betoge, dat alle belangen zich vereenigen tot de oprigting van eene societeit* (Rotterdam: Arbon en Krap 1824) en Pieter de Haans *De invoer van thee: ter overweging voorgesteld* (Leiden: C.C. van der Hoek 1827).
333. De vertaling van het reisverslag van de Nederlandse gezant Van Braam Houckgeest. *Reizen in China* (3 delen, 1807-1810), een vertaling van *Travels in China* (1804), het verslag dat John Barrow maakte van de gezantschapsreis van Macartney. *Reis naar China* (1826) van de Russische gezant George Timkowski. *The Chinese* (1836) van J.F. Davis verscheen in vertaling als *China en de Chineezen* (1841). In 1810 was verder een vertaling verschenen van Oliver Goldsmiths *Citizen of the World*, getiteld *Chinees-wereldburger*.
334. Van der Velde 1825: 49-50.
335. Van der Velde 1825: 63.
336. Honour 1973: 204-205.
337. Zie de studies van De Hond (2008) en Rietbergen (2007).
338. De oorspronkelijke Italiaanse uitgave, *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica*, verscheen in 1930, de eerste Engelse uitgave in 1933. Een Nederlandse uitgave, vertaald uit het Italiaans door Anton Haakman, verscheen als *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*. Amsterdam: Agon 1990.
339. Gautier 1981: 191
340. Onder meer in 'Parfum exotique', 'La chevelure', 'Le flacon', 'L'invitation au voyage', 'Moesta et errabunda' en 'La mort VII'.
341. Baudelaire 1972: 73-74.
342. Zie over Gautier en zijn kring en *Le livre de jade*: Pauline Yu, "'Your Alabaster in This Porcelain": Judith Gautier's *Le livre de jade*" in *PMLA* 122, nr 2 (March 2007): 464-482.
343. Toen hij al in de ceremoniële ontvangsthall van het Zomerpaleis was, waar alleen de keizer nog ontbrak, weigerde Amherst botweg de kou-tou te maken. Zijn Chinese begeleider liet de keizer weten dat de Engelse gezant door buikkrampen was overvallen, waarop de keizer beval de overige leden van het gezelschap voor hem te leiden. Maar ook die hadden buikpijn en wensten niet te verschijnen. Daarop liet de keizer de Engelsen op staande voet uit Peking verwijderen. Zie Cameron 1970: 320-322.

344. Gegevens ontleend aan de studie over de opiumhandel die Karl Marx in september 1858 publiceerde in de *New York Tribune* (Marx/Engels 1973: 315-334).
345. Opmerkelijk is dat in het 'verdragsjaar' 1842 in Londen een zeer succesvolle 'Chinese Exhibition' plaatsvond op basis van de grote collectie Chinese gebruiks- en kunstvoorwerpen die de Amerikaan Nathan Dunn in Kanton had verzameld (Cameron 1970: 326-328). Er was sprake van een zekere China-rage in Engeland. In 1845 werd Madame Tussauds wassenbeeldencollectie in Londen uitgebreid met een Chinees: 'commissioner Lin' ofwel Lin Zexu (1785-1850), de hoge ambtenaar die in 1839 in Kanton de Engelse opiumhandel een zware slag had toegebracht. Na vergeefs te hebben geprobeerd de handel goedschiks te stoppen, ging hij tot harde actie over. In de westerse handelswijk bij Kanton nam hij 1,2 miljoen kilo opium in beslag die door 500 man in 22 dagen geheel werd vernietigd. Verder droeg hij het Portugese bestuur van Macau op de daar aanwezige Engelsen te deporteren naar het toen nog woeste eiland Hong Kong (dat bij het verdrag van 1842 aan Engeland werd toegewezen). Zijn optreden werd de aanleiding voor de eerste Opiumoorlog (1839-1842). In 1839 schreef hij eveneens een brief aan koningin Victoria, waarin hij haar vroeg een eind te maken aan de opiumhandel en de Britten winzucht en gebrek aan moreel besef verweet. De brief werd nooit aan de koningin overhandigd maar verscheen wel in *The Times*. Commissioner Lin werd een bekende figuur in Engeland en wordt in China nog altijd als een nationale held beschouwd. Zie Cameron 1970: 328 en http://en.wikipedia.org/wiki/Lin_Zexu.
346. Dawson 1973: 26-27.
347. Over Lord Elgin en zijn allesbehalve vreedzame missie (in 1860 bezette hij Peking met een Brits-Frans leger en liet hij het Zomerpaleis verwoesten en plunderen) zie Cameron 1970: 345-360.
348. Marx/Engels 1973: 329.
349. Over het begin van de Franse missieactiviteit in China zie Harry Knipschild, *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische missionarissen op missie in China in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker 2008, pp. 25-52.
350. Paul Pelliot schreef een lovende inleiding bij de in 1928 herdrukte Engelse vertaling door William Hazlitt van het eerste werk, *Travels in Tartary, Thibet and China* (oorspronkelijk verschenen in 1851), en Simon Leys publiceerde een uitgebreid rehabiliterend artikel over het tweede werk, waarin hij het in Hucs tijd vigerende anti-Chinese westerse discours afzet tegen diens – ondanks Hucs vaak rabiaat sinofobe toon – buitengewoon exacte en empathische beschrijvingen van de Chinese dagelijkse realiteit, zeden en gewoonten (Leys 1988: 53-95).
351. *Tchao-chi-kou-eul, ou L'orphelin de la Chine, drame en prose et en vers, accompagné [...] de nouvelles et de poésies chinoises. Traduit du chinois*.
352. De populaire Chinese legende van deze 'woman warrior' werd onder meer verwerkt in het verhaal 'White tigers' uit de bundel *The woman warrior* (1980) van Maxine Hong Kingston en werd later tot een Disney-tekenfilm verwerkt (*Mulan*, 1998).
353. *De Gids* 1838 II :347.
354. Een Franse vertaling door Abel Rémusat van de roman *Yu jiao li* was in 1826 verschenen als *Iu-kiao-li ou les deux cousines* en verscheen in het Nederlands onder de titel *Iu-kiao-li of de Twee Nichten* (2 delen, 1829-1831). In 1843 verscheen een Engelse vertaling van *Cheng-te yu Chiang-nan* als *The Rambles of the Emperor Ching Tih in Këang nan*. Deze roman verscheen in 1844 in het Nederlands als *De keizer Tching Tih en zijne hovelingen*. Over Nederlandse vertalingen van klassieke Chinese literatuur zie W. Idema, 'Dutch Translations of Classical Chinese Literature: Against a Tradition of Retranslation,' in Leo Tak-chung Chan (ed.), *One into Many: Translation and the Dissemination of Classical Chinese Literature*. Amsterdam/New York: Rodopi 2003, pp. 213-242.
355. Geel 1895: 55-56.
356. Gützlaff was in 1826 naar Batavia vertrokken, waar hij Chinees leerde. Daarna deed hij verkleed als visser zendingswerk in de Chinese kustgebieden. Hij liet in het Chinees vertaalde bijbelfragmenten drukken en deelde die uit aan een publiek van vissers, landarbeiders en opiumschuivers. Zie Goslinga 1941, Cameron 1970: 317-320 en Knipschild 2008: 30-31.

357. Goslinga 1941: 22-23.
358. Goslinga 1941: 31-32.
359. Een later populair geworden succesverhaal was dat van de bekering van de Chinese confucianistische wijsgeer Xi Liaozhi (ca. 1836-1896) tot protestants predikant door de China Inland Mission in Shansi. Het leven en het evangelisatiewerk van 'Pastor Hsi' (Xi Shengmo) werden beschreven door Geraldine Howard Taylor in *Pastor Hsi, One of China's Scholars: The Culture and Conversion of a Confucianist* (1901) en *Pastor Hsi, One of China's Christians* (1903). De twee boeken werden door A. Lukkien in het Nederlands bewerkt tot het in protestantse kringen veel gelezen *Van slaaf tot overwinnaar* (1909).
360. Ten Kate: 122-123.
361. Over de opkomst en ontwikkeling van de Nederlandse sinologie zie W.L. Idema, 'Chinese Studies in the Netherlands' (bijgewerkt tot september 1997), raadpleegbaar op www.soas.ac.uk/eacs/dutcsurv.doc.
362. G. Pauthier, *Confucius et Mencius: les quatre livres de philosophie morale et politique de la Chine*. Paris: Charpentier 1841.
363. Een opstand van arme boeren, werkeloze koelies en voormalige piraten uit het zuiden, die door de afloop van de Opiumoorlog in moeilijkheden waren geraakt. Ze stonden onder leiding van een dorpschoolmeester die door protestantse zendelingen in contact was gekomen met het christendom. In een visioen kreeg hij van God de opdracht het mensdom te verlossen en de demonen te verdrijven. Hij organiseerde zich met aanhangers in het 'Genootschap der Godaanbidders', dat zich met ongekende onverdraagzaamheid richtte tegen boeddhisme, taoïsme en confucianisme. Ze wisten de middenloop van de Yangzi te bezetten en namen zelfs Nanjing in. Hun radicale leer – prostitutie, opiumschuiven en dobbelen waren verboden, evenals het voetbinden – kreeg veel aanhang in de onderlaag van de bevolking. Het radicalisme werkte averechts op de bovenlaag. Gebrek aan een kader van geschoolde leiders leidde uiteindelijk tot de mislukking van de opstand. Jonathan Spence reconstrueerde de geschiedenis van de opstand in *God's Chinese Son. The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan* (1996).
364. Verne 1983: 58-59.
365. Verne 1983: 66.
366. Het boek van Verne lijkt de voorbeelden te hebben geleverd voor later beroemd geworden bijfiguren uit stripverhaal en film: het uit de Kuifje-albums van Hergé bekende detective-duo Jansen en Janssen lijkt geïnspireerd op de twee domme verzekeringsagenten Craig en Fry die bij Verne namens de Amerikaanse verzekeringsmaatschappij hun cliënt Kin-Fo in China in de gaten houden om te zorgen dat hij niet door een gefingeerde zelfmoord een fortuin opstrijkt. 'De agenten Craig en Fry, twee neven [...], vormden eigenlijk maar één persoon. Ze waren zo volledig identiek aan elkaar dat de één onveranderlijk de zinnen afmaakte die de ander begonnen was, en omgekeerd. [Ze hadden] dezelfde manier van doen. Vier handen, vier armen en vier benen aan twee synchrone lichamen. In één woord: een Siamese tweeling die een ervaren chirurg had kunnen scheiden.' (Verne 1983: 75). Kin-Fo's vriend en huisfilosoof, de ex-Taipingrebel Wang, vertoont gelijkenis met Cato Fong, de oorspronkelijk Chinese en later Japanse huisbediende die inspecteur Clouseau in de Pink Panther-films 'scherp' moet houden door hem op de meest onverwachte momenten moorddadig op het lijf te springen.
367. Zie Hsia 1990: 49-50.
368. Over door de Chinese immigratie gewekte anti-Chinese gevoelens in Amerika en Engeland zie Hans Werner, *De Chinese familie*. Baarn: Fontein 1995, pp. 78-83.
369. Over Chinatown-fiction zie Spence 1998: 122-144.
370. Op de Wereldtentoonstellingen in Londen (1862) en Parijs (1867) was Japan voor het eerst prominent aanwezig, wat een enorme indruk maakte op kunstenaars en intellectuelen. In 1867 werd ook een Wereldtentoonstelling gehouden in Tokio.
371. Zie het nawoord van Harry G.M. Prick bij Lodewijk van Deyssel, *Blank en geel*. Amsterdam: Bert

Bakker 1979.

372. Alberdingk Thijm 1883: 11. Het gedicht is een bewerking in de stijl van de dominee-dichters van 'Jingnū. Het ingetogen meisje' uit de *Shijing* (zie Schotman: *Sji Tsjing*, 69).
373. Met zijn romans *Aziyadé* (1879), *Pêcheur d'Islande* (1886), *Fantôme d'Orient* (1892) en *Madame Chrysanthème* (1900).
374. Samain 1924: 151-152.
375. Over de Bokseropstand zie Cameron 1970: 371-399. Onder de vele publicaties over het wel en wee van zendelingen en missionarissen tijdens de opstand werd *A Thousand Miles of Miracle in China* (1904), 'A personal record of God's delivering power during those many weeks of "daily dying" under the heathen cruelties of the imperial Boxers of Shan-si' van Archibald E. Glover, zendingeling van de China Inland Mission, een bestseller. Populair geworden en opmerkelijk vroeg gepubliceerde literaire bewerkingen van het gegeven waren *Les derniers jours de Pékin* (1901) van Pierre Loti en *Cigale en Chine* (1901), een kinderboek van Paul d'Ivoi dat in een Nederlandse bewerking verscheen als *Krekel bij de Bokseers in China* (1902). De Nederlandse sinoloog J.J.L. Duyvendak publiceerde in 1924 een vertaling van een geweldige vondst: het dagboek dat de Mantsjoe-prins Jing Shan in de Verboden Stad zou hebben bijgehouden tijdens de Bokseropstand (*The Diary of His Excellency Ching-shan*, in *Acta Orientalia*, 1924). Het was hem ter hand gesteld door een Engelse vriend, Sir Edmund Backhouse. Later ontdekte Duyvendak dat het dagboek een practical joke was en erkende hij zijn vergissing, die later breed uitgemeten werd in een biografie over Backhouse (*Hermit of Peking: the Hidden Life of Sir Edmund Backhouse*, 1977), geschreven door de Britse historicus Hugh Trevor-Roper, die zich in 1983 zelf ernstig vergaloppeerde door vervalste dagboeken van Adolf Hitler echt te verklaren. Reginald F. Johnston, huisleraar van prins Pu Yi, beschreef in *Twilight in the Forbidden City* (1934) zijn herinneringen aan het beleg van Peking en aan zijn jaren als leraar van Pu Yi. Het boek diende als bron voor Bertolucci's film *The last Emperor*. Peter Fleming schreef een simultaan-reconstructie van de gebeurtenissen in Peking, gezien vanuit Chinees en westers perspectief: *The Siege of Peking* (1959). De film *55 days at Peking* (1963) van Nicholas Ray geeft een beeld van de 55 dagen durende belegering van de westerse ambassades.
376. Over Kaatje Dierckx zie Knipschild 2008: 265-266, 294-295.
377. Over leven, werk en dood van Hamer zie Knipschild 2008.
378. *Lingchi*, ook wel 'de dood door duizend sneden' of 'slow slicing' genoemd, gold sinds de tweede helft van de negentiende eeuw in het westen als het toppunt van Chinese wreedheid en als een populair argument voor de Chinese barbaarsheid. De marteling werd in 1905 officieel verboden, maar tot in de jaren twintig nog enkele malen door westerlingen waargenomen en gefotografeerd. De eerste foto's ervan dateren uit 1860 en sindsdien werden foto's van Chinese martelingen, onthoofdingen en opgespietste of gekooide hoofden regelmatig opgenomen in boeken over China, volkenkundige tijdschriften en kranten. Er werden zelfs series prentbriefkaarten van gedrukt. Voor 1860 was *lingchi* al door diverse westerse auteurs beschreven, enerzijds met afschuw, anderzijds met een fascinatie voor het rituele en esthetische aspect ervan – het meest flagrant in *Le jardin des supplices* van Octave Mirbeau. Maar ook de dood die Joost van den Vondel in de opdracht van *Zungchin* beschrijft is een geval van *lingchi* en eerder schreven Portugese jezuiten over deze rituele marteldood. Voor de Chinese achtergronden ervan zie en.wikipedia.org/wiki/Slow_slicing. Voor historische westerse foto's van *lingchi* en andere Chinese wredeheden en het gevarieerde gebruik van dat beeldmateriaal zie 'Chinese torture – Supplices chinois' op <http://turandot.ish-lyon.cnrs.fr/Essay.php?ID=3>.
379. In 1871 werden minstens achttien Chinezen door blanken en latino's gedood en opgehangen bij rassenenlusten in de Calle de los Negros (Negro Alley) van de kleine Chinatown van Los Angeles, waar toen 178 Chinezen woonden. Samuel Gompers (1850-1924), een in Londen geboren immigrant uit een joodse familie van Nederlandse herkomst, was een van de grondleggers van de Amerikaanse arbeidersbeweging, voorvechter van de anti-immigratiewet ("the superior whites

have to exclude the inferior Asiatics, by law, or if necessary, by force of arms.”) en publiceerde in 1901 *Some Reasons for Chinese Exclusion, Meat vs. Rice, American Manhood Against Asiatic Coolieism – Which Shall Survive?*, waarin Chinese arbeiders als een regelrechte bedreiging voor blanke arbeiders werden voorgesteld omdat ze ‘submissive’ zijn en derhalve geen looneisen stellen. Over Gompers zie http://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Gompers. Het is opmerkelijk dat in dezelfde sinofobe periode een lelijk kaal jongetje met flaporen, kraalogen, rare tanden en een domme glimlach, gehuld in een vies geel nachthemd, de held werd van de eerste krantenstrip: the Yellow Kid, vanaf mei 1895 tot oktober 1896 gepubliceerd in Joseph Pulitzers *New York World* en vanaf oktober 1896 tot januari 1898 in *New York Journal* van Pulitzers moordende concurrent William Randolph Hearst. Hoe on-Chinees de strip verder ook is – die speelt in de Newyorkse achterbuurtstraat Hogan’s Alley, het jochie heet Mickey Dugan, is lers en droeg eerder een lichtblauw nachthemd –, vanaf het moment dat het jochie in zijn gele nachthemd beroemd wordt, heeft het onmiskenbaar veel weg van een karikaturale Chinees, en dat moet lezers van de twee elkaar op leven en dood beconcurrerende sensatiekranten die het gele gevaar breed pleegden uit te meten niet zijn ontgaan. Ook de tekenaar R.F. Outcault (1863-1928) was het zich bewust en speelde met die suggestie, getuige de strip van 6 september 1896, getiteld *Li Hung Chang Visits Hogan’s Alley* uit *New York World*. Li Hongzhang was toenmaals de gouverneur-generaal van de hoofdstedelijke provincie Chihli en fungeerde als hoogste diplomatieke geprekspartner voor de westerse mogendheden. Hij bezocht Amerika in 1896 om te onderhandelen over de situatie van Chinese immigranten in de VS. The Yellow Kid zegt in de cartoon: ‘Me & Li has made a big hit wit each oter. SAY! He tinks I’m a chinaman – don’t say a woid. I’m goin ter give a yellow tea fer him – I know my Q’. In 1995 werd in de VS een postzegel uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest van de krantencartoon. Daarop stond de Yellow Kid afgebeeld terwijl hij zittend op de rug van een hond door de lucht vliegt tegen een achtergrond van grillige wolken. De houding van de hond (een teken uit de Chinese dierenriem en sinds de dertiende eeuw aanwezig in het westerse Chinabeeld omdat de Chinezen – o afschuw – hondenvlees eten) en de wolkenachtergrond doen aan een Chinees draken scherm denken. Over Outcault en de Yellow Kid zie <http://www.neponset.com/yellowkid/history.htm>.

380. Wilhelm II toonde een blijvende interesse in oosterse religie en filosofie. Als balling in het Nederlandse Doorn schreef hij *Die chinesische Monade, ihre Geschichte und ihre Deutung* (1934).
381. De officiële versie van de toespraak werd ernstig bekort en grondig gecensureerd. Een lokale journalist had echter een stenoversie gemaakt die in de wereldpers verscheen. Een Engelse versie van de Hunnen-passage luidt: “When you come upon the enemy, smite him. Pardon will not be given. Prisoners will not be taken. Whoever falls into your hands is forfeit. Once, a thousand years ago, the Huns under their King Attila made a name for themselves, one still potent in legend and tradition. May you in this way make the name German remembered in China for a thousand years so that no Chinaman will ever again dare to *even squint at a German!*” (Michael Balfour, *The Kaiser and His Times*, Harmondsworth: Penguin 1964, pp. 350-351)
382. Jack London, die in 1904 een op eigen ervaringen als zeeman in Aziatische wateren gebaseerd essay getiteld ‘The Yellow Peril’ (gebundeld in *Revolution, and other Essays*, 1910) schreef, situeerde zijn verhaal ‘The unparalleled invasion’ (1910, gebundeld in *The Strenghth of the Strong*, 1914) in 1974-1976, culminerend in de uitroeiing van de Chinese bevolking van een biljoen mensen door westerse bombardementen met ziektenverspreidende glazen bommen, waarna het land door de rest van de wereld ‘naar Amerikaans democratisch model’ wordt herbevolkt. H.P. Lovecraft verwoordde de angst voor Aziatische overheersing onder meer in zijn verhalen *The Horror at Red Hook* (1925) en *He* (1925), waarin “yellow men” de wereld hebben veroverd. Philip Francis Nowlan publiceerde *Armageddon 2419 A.D.* (1928), het eerste deel van de Buck Rogers serie, waarin de held Amerika verlost van een wrede Chinese invasie die het land bezet en koloniseert. Robert A. Heinlein beschreef in zijn roman *Sixth Column* (1949) het Amerikaanse verzet tegen een invasie door een massamoordende Panaziatische (Chinees-Japanse) grootmacht.

- Het verhaal verscheen oorspronkelijk in 1941(Pearl Harbor!) in afleveringen in een Amerikaans science-fiction blad.
383. Nederlandse vertaling door Nelleke van Maaren: *René Leys* (Houten: Het wereldvenster 1988).
 384. Een curieus geval: de Amerikaanse methodistische zendeling Harry R. Caldwell werkte vierentwintig jaar in Fujian maar werd vooral beroemd als de jager en natuurvorser die in 1910 als eerste westerling een blauwe tijger waarnam. Met in een hand zijn geweer en in de andere de Bijbel trachtte hij de gewone bevolking te beschermen tegen bandieten en soldaten en raakte hij bekend bij westerlingen en Chinezen. Hij beschreef zijn avonturen op de tijgerjacht en met Chinese bandieten in *Blue Tiger* (1924) dat bewerkt door C.C. Bender in het Nederlands verscheen als *Het onbekende China!* [1926?].
 385. Voor biografische gegevens over Sneevliet zie <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/sneevliet.html>.
 386. In 1895 richtte ze samen met andere buitenlandse vrouwen in China de Tian Zu Hui (Anti-Footbinding Society of China) op, waarvan ze de eerste voorzitter werd. Het genootschap voerde succesvolle campagnes onder Chinezen tegen het voetbinden en wist via petitie de steun van hoge ambtenaren te verwerven. In 1900 won Mrs. Little zelfs Li Hongzhang voor haar campagne, de invloedrijke onderkoning van Kanton die enkele jaren eerder in Frankrijk en Amerika belangrijke diplomatieke missies had verricht. In 1908 werd de Tian Zu Hui kort na overdracht aan Chinese vrouwen ontbonden omdat het doel bereikt was. Na de revolutie van 1911 werd het voetbinden officieel verboden. Over Mrs. Little zie Cameron 1970: 361-370 en <http://www.readaroundasia.co.uk/miclittle.html>.
 387. Zie over de expedities van Hedin en andere ontdekkers: Peter Hopkirk, *Barbaren langs de Zijderoute. Op zoek naar de verloren steden en schatten van Chinees Centraal-Azië*. Inleiding door Peter van Zonneveld. Baarn: Hollandia 1987.
 388. In het Nederlands verschenen vanaf ca. 1910 een groot aantal werken van Hedin in vertaling. Een paar van de bekendste waren: *Transhimalaja. Ontdekkingen en avonturen in Tibet*. Voor Nederland bewerkt en van een inleiding voorzien door H. Blink. Amsterdam: Elsevier 1910; *Van Peking naar Moskou*. Utrecht: De Haan 1924; *Mijn leven als ontdekker*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel. 1927. Tussen ca. 1910 en 1955 verschenen bij de Utrechtse uitgever W. de Haan – die zelden een publicatiejaar in zijn boeken vermeldde – tientallen integrale en deeledities van *Van Pool tot Pool. Mijn 75.000 kilometer lange reis door Oostelijk Europa, Azië en Australië, Amerika en de Poolstreken*. Er verscheen ook een versie 'verteld aan jongens en meisjes' van.
 389. Over Russell en China zie Cameron 1970: 400-408.
 390. Geciteerd naar Cameron 1970: 401-402.
 391. *De blauwe lotus*, p. 7.
 392. *De blauwe lotus*, p. 43.
 393. Voor meer informatie over Kuifje, Zhang en China zie Marcel van Nieuwenborgh & Claire Chang, *China in Kuifje* (1993). Jean-Michel Coblence en Tchang Yifei publiceerden een biografie van Zhang, getiteld '*Tchang!*' (2003). Er verschenen later meer strips over China en Chinezen. In de serie 'De avonturen van Tom Poes' publiceerde Marten Toonder (1912-2005) *Tom Poes en de Chinese waaier*. Het beeldverhaal verscheen vanaf 15 augustus 1944 in *De Telegraaf*, maar werd na 20 november van dat jaar abrupt afgebroken omdat de krant geheel door de Duitse bezetter was overgenomen. Het complete verhaal werd in 1948 in boekvorm gepubliceerd (zie http://nl.wikipedia.org/wiki/De_Chinese_waaier). In 1947 verscheen *Kapitein Rob in China* uit de serie 'De avonturen van kapitein Rob', getekend door Pieter Kuhn (1910-1966) met tekst van Evert Werkman (1915-1988). De avonturen verschenen in *Het Parool*. In de reeks 'De avonturen van Erik de Noorman' van Hans G. Kresse (1921-1992) verschenen in 1949 twee Chinese avonturen: *Eric in het Hemelse Rijk*, verschenen in *Het Laatste Nieuws* (België) en als *Eric in het Rijk van het Midden* gepubliceerd in de *Nieuwe Haarlemsche Courant*, en *Storm over China*, eveneens in *Het Laatste Nieuws* en de *Nieuwe Haarlemsche Courant*. Over Kresse en Eric de

- Noorman zie <http://www.ericdenoorman.nl>. Maarten Lodewijk (1939) situeerde twee avonturen van zijn BVD-agent Hendrik IJzerbroot, alias Agent 327, in de Chinese onderwereld van Rotterdam, waar een vrouwelijke Fu Manchu de lakens uitdeelt: *De gesel van Rotterdam* (1981) en *De ogen van Wu Manchu* (1983).
394. Ook in moderne filmbewerkingen als onder meer Chen Kaige's *Farewell my Concubine* en David Cronenbergs *M. Butterfly*, allebei uit 1993.
395. Fu Manchu: een Chinese dokter die in zijn laboratorium allerlei duivelse proeven doet en voortdurend misdaden tegen de mensheid beraamt. Hij was een creatie van Sax Rohmer (1883-1959) en groeide door diens boeken (een dozijn titels tussen 1917 en 1959) uit tot een wereldberoemde incarnatie van 'het gele gevaar'. Vanaf de jaren twintig werden enkele boeken met veel succes verfilmd, waaronder *The Mask of Fu Manchu* (1932) met Boris Karloff in de hoofdrol. Fu Manchu werd ook een bekende figuur in radiohoorspelen, strips en televisieseries.
396. Charlie Chan: detective van Chinese afkomst, werkzaam bij de politie in Honolulu. Met Chinese spreekwoorden, oosterse geslepenheid en een niet-westerse kijk op de zaak loste hij de meest gruwelijke en gecompliceerde misdaden op. Tussen 1926 en 1940 verschenen zo'n twintig films waarin hij de hoofdrol speelde.
397. Voor de urban legend zie http://maxent.org/ch/monkey_brains.html.
398. Fitzgerald 1948: 156.
399. Na de bloemlezingen in Franse vertaling van de Marquis d'Hervey de Saint-Denis (1862) en Judith Gautier (1867), verzorgde C. Imbault-Huart een drietal anthologieën van Chinese poëzie, waarin ook moderne dichters waren vertegenwoordigd: *La poésie chinoise* (1886), *Un poète chinois du XVIIIe siècle* (1886) en *Poésie moderne* (1892). In 1896 publiceerde de Franse jezuïet S. Couvreur zijn omvangrijke drietalige werk *Cheu King. Texte chinois avec une double traduction en français et en latin, une introduction et un vocabulaire*. Hun werk haalde echter bij lange na niet de populariteit van *Le livre de jade* van Gautier, dat tot een klassiek werk uitgroeide. De editie van Couvreur verwierf vooral bekendheid onder sinologen en wordt nog altijd als een standaardwerk beschouwd.
400. In 1880 verscheen een integrale vertaling van de *Schi-king*. *Das kanonische Liederbuch der Chinesen* van de hand van Victor von Strausz en in 1899 publiceerde A. Forke een bloemlezing metrische bewerkingen van Chinese poëzie, *Blüthen chinesischer Dichtung*. Enige jaren later verscheen de bundel prozabewerkingen *Chinesische Lyrik* (1905) van Hans Heilmann. De eerste Duitse literatuurgeschiedenis van China verscheen in 1902, *Geschichte der chinesischen Litteratur* van Wilhelm Grube. Otto Hauser schreef een monografie over *Die chinesische Dichtung* (1908).
401. In Engeland was in 1870 een integrale vertaling van de *Chinese Classics* verschenen, verzorgd door James Legge (1815-1897). In 1898 zag een eerste bloemlezing, *Chinese Poetry in English Verse*, van H.A. Giles het licht. Giles tekende tevens voor de eerste Engelse literatuurgeschiedenis van China, *A History of Chinese Literature* (1901).
402. Het boek werd aanvankelijk onder het pseudoniem Judith Walter gepubliceerd.
403. Aangenomen wordt dat Ding Dunling door de in Macau gestationeerde Franse diplomaat Joseph-Marie Callery (1810-1862) naar Parijs was gehaald om aan een Frans-Chinees woordenboek te werken. Na de dood van Callery raakte Ding werkloos en zou Gautier hem in dienst hebben genomen. Over Ding, Judith Gautier en *Le livre de jade* zie Yu 2007.
404. Zie Pos e.a. 1997.
405. Yu 2007: 480 (noot 13) vermeldt dat Rémy de Gourmont in zijn biografische schets *Judith Gautier* (1904) een foto opnam van een manuscript van Gautier dat de Franse en de Chinese versie van het gedicht bevatte. Dat juist dit gedicht werd gekozen om het handschrift en de calligrafie van de dichteres te tonen is merkwaardig. De populariteit ervan kan daarbij een overweging zijn geweest.
406. De versie van Bethge werd bewerkt door Jules Schürmann, Hélène Swarth, G.L. Tichelman en Willem Brandt, de versie van Klabund door Jan H. Eekhout, J. Slauerhoff, A. Marja, H.W.J.M. Keuls en J.L. de Belder. Jan Kal gebruikte later Bethge, Klabund en Slauerhoff als voorbeeld (zie Pos e.a. 1993: 24-27 en 129).

407. Yu 2007: 478 noemt een aantal van 131 edities tussen 1920 en 1958.
408. Toussaint 1947: 88-89.
409. De derde afdeling van Segalens bundel, 'Stèles orientées', verscheen in een tweetalige uitgave met Nederlandse vertaling van Paul Claes als Victor Segalen, *Oostwaartse stèles*. Zutphen: A.P. ten Bosch 1988.
410. Zie Paul Claudel, *Oeuvre poétique*. Paris: Gallimard 1959, pp. 890-917. Herinneringen aan zijn bewogen jaren in China, waar hij de Bokseropstand en de dood van de laatste keizer meemaakte, verzamelde hij in *Le livre sur la Chine*, dat echter onvoltooid bleef en pas in 1995 postuum werd gepubliceerd. Een bewerking van gedeelten eruit verscheen eerder als *Sous le signe du dragon* (1948).
411. Na Mahler schreven ook de Duitse componisten Webern, Richard Strauss, Schönberg, Eisler, Lisa Maria Mayer en Felix Weingartner tussen 1915 en 1930 liederen op Chinese teksten in Bethges vertaling. De Nederlandse componiste Henriëtte Bosmans (1895-1952) schreef in 1927 twee liederen op teksten van Bethge ('Der Kaiser' naar Tu Fu en 'Liebestrunken' naar Li Tai Po).
412. Andere Duitse vertalers die zich, op basis van de oorspronkelijke tekst of vertalingen, in de jaren twintig aan bewerkingen van Chinese poëzie waagden waren onder meer Richard Wilhelm: *Chinesisch Deutsche Jahres- und Tageszeiten* (1922), L. Woitsch: *Lieder eines chinesischen Dichters und Trinkers (Po Chü-i)* (1925), Vincenz Hundhausen: *Chinesische Dichter des dritten bis elften Jahrhunderts* (1926), Max Fleischer: *Der Porzellanpavillon* (1927), A. Forke: *Dichtungen der T'ang- und Sung-Zeit* (1929) en Hans Böhm: *Lieder aus China* (1929). Behalve poëzie werden ook filosofische teksten (Laozi en Zhuangzi) en prozawerken (Chinese volkssprookjes, novellen en verhalen) direct uit het Chinees vertaald en bewerkt door onder meer Richard Wilhelm, Franz Kuhn, Wolfram Eberhard, Hans O.H. Stange en Alexander Ular.
413. Onder meer *Schi-King* (honderd bewerkingen naar Rückert, 1922), *Pe Lo-Thien* (gedichten van Bai Juyi, 1923), *China klagt* (1924) en *Das gelbe Lied* (1933).
414. Zie Hsia 1990: 51.
415. Kaulla 1971: 76.
416. Klabund 1915: 42.
417. De dramaturg, schilder en schrijver Eduard Verman (1901-1946) vertaalde het stuk: *De krijt-kring (Hoei-lanki)*. Naar Klabund's bewerking van Ki-Hing-Tao's oud-Chineesche toneelspel. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon [1927]. Volgens de on-line Database en Catalogus van het Nederlands Theater Instituut (www.theaterinstituut.nl) werd het stuk, geproduceerd door Verman, opgevoerd door het Nieuw Nederlandsch Tooneel N.V., maar er wordt geen jaar vermeld. Het moet kort voor of na verschijnen van het boekje zijn geweest. Het werd later in bewerkingen opgevoerd in 1940, 1945, 1961 en 1991.
418. De roman werd door Jacques Hamelink in het Nederlands vertaald onder de titel *Het martyrium* (Amsterdam: Polak & Van Gennep 1967).
419. Zie over Brecht: Hsia 1990: 51-52.
420. In Engeland en Amerika verschenen vele bundels vertalingen van Chinese poëzie, waaronder *Book of Odes (Shi-king)* (1908), *A Lute of Jade* (1909) en *A Feast of Lanterns* (1916) van L. Cranmer-Byng, *Chinese Poems* (1912) van Ch. Budd en *Lyrics from the Chinese* (1913) van Helen Waddell. James Withall bewerkte de Franse vertalingen van Judith Gautier in *Chinese Lyrics from the Book of Jade* (1918). W.J.B. Fletcher publiceerde twee bundels vrij onbeholpen ritmische en rijmende vertalingen, *Gems of Chinese Verse* (1919) en *More Gems of Chinese Verse* (1919). Amy Lowell publiceerde in samenwerking met Florence Ayscough *Fir Flower Tablets* (1920). G.L. Joerissen bewerkte de Franse vertalingen van Franz Toussaint tot *The Lost Flute* (1923) en Witter Bynner vertaalde driehonderd Tanggedichten in *The Jade Mountain* (1929). In latere jaren verscheen een groot aantal belangrijke studies en vertalingen over dichters, periodes en verzenverzamelingen van getalenteerde sinologen.
421. Graham 1981: 34.
422. Niet de Chinese titel van het gedicht maar de naam van de dichter.

423. Pound 1975: 49. Over het gedicht en Pounds werkwijze zie Hermans 1979.
424. Graham 1981: 13.
425. Graham 1981: 18-19; Ayscough & Lowell 1920: 68.
426. Buddingh' 1980: 156.
427. Graham 1981: 35.
428. Over Waley zie Morris 1970.
429. Zie Patricia Laurence: *Virginia Woolf and the East*. The Bloomsbury Heritage Series 10. London: Cecil Woolf Publishers, 1995, p. 6. Een uitgebreidere behandeling van de materie is te vinden in Patricia Laurence: *Lily Briscoe's Chinese Eyes: Bloomsbury, Modernism, and China*. Columbia: University of South Carolina Press 2003.
430. Blussé 1989: 136.
431. Met name de romans *Het jongetje* (1899), *Het zusje* (1900) en *Vlindertje* (1901) en *Wijsheid en schoonheid uit China* (1895), *De Chineesche filosofie* (driedelen 'toegelicht voor niet-sinologen'): *Kh'oeng Foe Tsz'* (*Confucius*) (1896, vertaling van de *Zhongyong* en de *Daxue* en van een ruime keuze uit de *Lunyu*); *Lao tsz'* (1897, vertaling van de *Daode jing*) en *Meng tsz'* (*Mencius*), *China's volksribuun* (1931, bijna complete vertaling van de *Mengzi*), *Kwan Yin* (1897), *Het daghet in den Oosten* (1910), *De geest van China* (1916) en *Het schoone eiland* (1922).
432. Borel 1905: 204-205.
433. Borel plaatste als noot: 'Fung Shui is de religieuze en astronomische ligging van een plaats. De leer van Fung Shui is een leer apart. Uitweiding zou te ver voeren.' Via de New Age beweging is Feng Shui in de laatste decennia snel doorgedrongen tot de westerse woninginrichting en tuinaanleg. Tijdschriften en boekjes erover zijn tegenwoordig tot in de stationskiosk te koop.
434. Borel 1895: 6-7.
435. Bij de Theosofische Uitgevers-maatschappij verscheen in 1910 *Tao Teh King*, een vertaling van de *Daode jing* van Laozi, gemaakt door J.A. Blok. In hetzelfde jaar verscheen onder de titel *Tau Teh Tsjing* een tweede, geheel herziene uitgave van het werk bij Valkhoff & Co. Over Nederlandse Laozi-vertalingen zie J.P. Gumbert, '*Tao Teh King van Lao Tse in het Hollandsch overgebracht*'. *Nederlandse vertalingen van de Laozi uit de verzameling van J.P. Gumbert, Lopik*. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 13 juni tot 16 juli 2002. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden 2002. In 1918 verscheen *De zeven innerlijke boeken*, een vertaling van de eerste zeven boeken van de Zhuangzi, vervaardigd op grond van alle toen beschikbare vertalingen door C.C. Blok-Franse.
436. Couperus 1971: 5.
437. Drie reisgrage Nederlandse auteurs bezochten Kanton tussen 1893 en 1922: Marcellus Emants, Henri Borel en Louis Couperus. Emants (1848-1923) voelde zich alleen op zijn gemak op Shamian, het voor buitenlanders gereserveerde eiland in de Parelrivier. Bij zijn terugkeer in 'een Europeesch huis' uit het smerige en onwelriekende Chinese gewoel, verzuchtte hij met Daniel Pidgeon: 'it was like entering heaven after leaving pandemonium.' (zie 'Canton' uit *De Gids* van 1894 op www.dbnl.org). 'Uit Canton. Een reis-impressie' van Borel verscheen in *De Gids* van 1896 (zie www.dbnl.org). Hij voegde aan het artikel de volgende noot toe: 'Men zie in dit stuk toch vooral geen heimelijke tegenspraak van den heer Emants, die indertijd in dit tijdschrift, een paar jaar geleden, een stuk over Canton schreef, dat ik zeer respecteer, al vindt deze auteur veel leelijk wat ik mooi vond. Ik vertel eenvoudig, evenals de heer Emants deed, eerlijk een impressie uit Canton, en wat is natuurlijker dan dat twee menschen subjectief dezelfde dingen op verschillende manieren zien, en er verschillende indrukken van krijgen, die zij dan ook, beiden oprecht blijvende, op verschillende wijzen uiten?'
438. Couperus 1971: 3-4.
439. Couperus 1971: 4-5.
440. Couperus 1971: 5-6.
441. Couperus 1971: 6-7.

442. Lang nadat de beweging voorbij is, tonen Albert Verwey en Frederik van Eeden enige interesse. Van Eeden komt hierna ter sprake. Verwey publiceerde in 1915 zijn gedichtenbundel *Het zichtbaar geheim*, waarin een gedicht onder de titel 'Chineesche verzen' was opgenomen. Wat er precies Chinees is aan deze verzen is onduidelijk. Verwey bewerkte later de vertaling die J.J.L. Duyvendak maakte van een tekst van Laozi tot een gedicht (zie J.J.L. Duyvendak: *De hangende drievoet*, 1936, p. 29).
443. In Nederland verschenen vertalingen van o.m. Chr. van Balen jr., *Omar Khayyam's Rubaiyat* (1910), J.H. Leopold, in *Verzen* (1912) en *Verzen* (tweede bundel, 1924), P.C. Boutens, *Rubaiyat, honderd kwatrijnen van Omar Khayyam* (1913), Willem de Mérode, *Omar Khayyam* (1931) en H.W.J.M. Keuls, *Kwatrijnen van Omar Khayyam* (onder het pseudoniem Ponticus, 1944). Veel andere dichters publiceerden vertalingen van enkele verzen en de oosterse kwatrijnvorm vond brede navolging. Zie M. Goud & A. Seyed-Gohrab (red.), *De Perzische muze in de polder. De receptie van Perzische poëzie in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2006.
444. Schürmanns vrouw Marguerite publiceerde in 1924 bij de bekende Nederlandse uitgever Van Dishoeck een eveneens knalgeel boekje: de franstalige roman *Ombres chinoises*, opgedragen aan Willem Kloos. Het is een verzameling brieven van de rijke, mondaine Lady Leslie Gourrock aan haar vriendin Catherine Lormont. Het is een curieuze koketterie met het langouereus-decadente Fernweh van het Franse fin-de-siècle. Op haar reizen temidden van de internationale jetset ontmoet ze als haar jacht *Spleen* in de haven van Londen aanlegt de Chinese winkelier Hung die welgestelde Engelse en buitenlandse klanten van opium voorziet.
445. Schürmann 1916: 76.
446. Behalve Swarth vertaalden Burssens, Rijckmans, Tichelman, Brandt en J.B. Charles het vers. Slauerhoff liet zich door Bethges vertalingen inspireren tot een tegenvorm van het gedicht die het sluitstuk vormt van zijn verhaal 'Het lente-eiland' (zie Pos 2000: 48-51).
447. Swarth 1922: 20-21.
448. Zie Teng-Leong Chew, 'The Identity of the Chinese Poem Mahler adapted for 'Von der Jugend''. In *Naturlout*, Vol. 3, nr. 2 (april 2005), pp. 15-17. Het artikel is online raadpleegbaar op www.mahlerarchives.net/archives/jugendpoem.pdf
449. Henri Borel, 'Duitsch-Chineesche Liefdes-mozaïk'. In *Het Vaderland*, 8 april 1923.
450. Zie Jan Fontijn, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*. Amsterdam: Querido 1996, p. 544.
451. Van Eeden 1923: 54.
452. Grauls 1919: 5.
453. Zie 'Heer der grenzen' in W.L. Idema, *Spiegel van de klassieke Chinese poëzie van het Boek der Oden tot de Qing-dynastie*. Amsterdam: Meulenhoff 1991, p. 40.
454. Grauls 1919: 12.
455. Later maakten Jan H. Eekhout, J. Slauerhoff, Theun de Vries, Gerard den Brabander en J.L. de Belder vertalingen van 'Der müde Soldat' (zie Pos e.a. 1993: 21-23 en 128-129).
456. Burssens 1919: 51; Bethge 1907: 84.
457. Goedegebuure 1981a: 83-84.
458. Kort daarop getuigde Marsman nog twee maal van zijn waardering voor Li Tai Po. Zie Goedegebuure 1981a: 68-69 en 116.
459. Klabund 1954: 73.
460. Van Ostaijen 1979: 249-250.
461. Van den Bergh 1979: 107.
462. *Opwaartsche wegen* 7, nr. 10 (dec. 1929), pp. 405-406.
463. Eekhout 1930: 42.
464. Eekhout 1930: 31. Het is het meest vertaalde Chinese gedicht in het Nederlands en het enige dat zowel bij via-via-bewerkers als sinologen de status van klassiek verwierf. Het werd eerder vertaald door Schürmann, Burssens en Swarth en na Eekhout door P.J. van Renssen (1935), J.A. Rispen (1940), *W.J. Schotman (1941), Albert Rijckmans (1942), *Bert Teunis (1943), de anonieme dichter

- van *Chinese poëmen* (1958), Willem Brandt (1959), *Jef Last (1962), Willem Hussem (1971), *W.L. Idema (1984), *Daan Bronkhorst (1985) en Frank Daen (1986). Zestien vertalingen in zeventig jaar, waaronder vijf (gemarkeerd met *) rechtstreeks uit het Chinees.
465. Gijzen 1962: 23 e.v.
 466. Ongedateerde kritiek uit het knipselarchief van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag.
 467. Schotman 1931: 42.
 468. Schotman 1929: [1-2].
 469. Schotman 1931: 135.
 470. Schotman 1931: 135-136.
 471. Een inleidende artikelenreeks over de Chinese poëzie uit met name de Tang-periode, met vertaalvoorbeelden, verscheen in 1929 en 1930 onder de titel 'De bloeitijd der lyriek' in het tijdschrift *China* 4, nr. 2 en 4, en 5 nr. 1. De auteur-vertaler was de eerstejaars-student sinologie R.H. van Gulik (1910-1967), die in zijn gymnasiumtijd op eigen houtje begonnen was Chinees te studeren.
 472. Slauerhoff 1958: 143-144.
 473. Schotman 1931: 33.
 474. Slauerhoff 1958: 148-149 en 152
 475. Slauerhoff 1979: 847.
 476. Slauerhoff 1979: 61.
 477. Slauerhoff 1979: 439.
 478. Over het verhaal zie Pos 2000: 47-52. Over China in Slauerhoffs werk zie verder Arie Pos, *Van verre havens. Het werk van Slauerhoff en de Chinese werkelijkheid*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 1987.
 479. Zie Slauerhoff 1979: 754 en 757.
 480. Slauerhoff 1979: 461.
 481. Voor een vergelijking van Slauerhoffs vertalingen met zijn voorbeelden en andere vertalingen zie Pos e.a. 1993.
 482. Slauerhoff 1979: 494.
 483. Waley 1971: 235.
 484. Zie Pos e.a. 1993: 88 en 142.
 485. Voor voorbeelden zie Pos e.a. 1993: 90-92 en 142.
 486. Kroon 1982: 90.
 487. De Mérode 1979: 17.
 488. *Opwaartsche Wegen* 17, nr. 6/7, augustus/september 1939.
 489. De Mérode 1979: 125.
 490. De Mérode 1979: 35.
 491. De Mérode 1979: 85.
 492. De Mérode 1979: 14.
 493. De Mérode 1979: 26.
 494. Kritieken geciteerd naar Werkmans editie: De Mérode 1979.
 495. De Mérode 1979: 111.
 496. De Mérode 1979: 129.
 497. De onbetwiste topper was Pearl S. Buck, van wie tussen 1931 en 1940 tien boeken in vertaling verschenen, die meerdere malen werden herdrukt. Van *The Good Earth* verscheen in 1931 een eerste vertaling, *Op eigen grond*. Daarna volgden de andere titels snel. Onder de vertaalde reisboeken en romans van Chinagangers bevonden zich, naast onder meer Buck, Malraux en Gervais, de tot de verbeelding sprekende avonturen van E. Fischle (*Zestien maanden in gevangenschap bij Chinese communisten*, 1932) en Aleko E. Lilius (*Avonturen onder Chineesche zeeroovers*, [1931]). Populaire kinderboeken waren *Kleine Sjang* en *Kleine Sjang en zijn vriendjes* (beiden in vertaling verschenen in

- 1936) van Eleanor Frances Lattimore. Vertalingen van Chinese prozawerken: *De roovers van het Liang Schan Moer* (1936) en *Soeng doolt naar de roovers* (1937) van Schi Nai An, door A. Demaekere naar een Duitse bewerking van Franz Kuhn (*Die Räuber vom Liang-Schan-Moor*, 1934) ; *Levenswijsheid uit China, Drie Chineesche novellen* (1928), vertaald door Stijn Streuvels, eveneens naar Kuhn (*Chinesische Meisternovellen*, 1926). De eerste moderne Chinese roman in het Nederlands was *Schemering over Shanghai* (1939, oorspr. *Ziye*, 1933) van Mao Dun (1896-1981), naar een bewerking van Franz Kuhn (*Schanghai im Zwielicht*, 1938) vertaald door J.L.J.F. Ezerman. Van de spoedig internationaal immens populaire in het Engels schrijvende Chinese auteur Lin Yutang (1895-1976) verschenen *Mijn land en mijn volk* (vertaald door W.H.C. Boellaard, 1939, oorspr. *My Country and my People*, 1935), *Levenswijsheid met een glimlach* (vertaald door W.H.C. Boellaard, 1940, oorspr. *The Importance of Living*, 1937) en *Pe-king onder bliksemlicht* (1941-1945), een vertaling door Jef Last in drie delen van *Moment in Peking*, 1939: I. *De dochters van Yao* (1941), II. *Tragedie in de tuin* (1941), III. *Het lied van de herfst* (1945).
498. Zie hierover Pos 1987.
499. Respectievelijk in de tijdschrift *Het Venster* 3, nr. 7 (sept. 1935) en in de bundel *Stadiën* (1940).
500. Kamphuis in *Het duistere licht*, 1930; Aafjes in een notitieboek verzen in handschrift uit 1937, bewaard in het Letterkundig Museum te Den Haag.
501. *Het Venster* 2, nr. 5 (februari 1933).
502. Van Renssen in *Het Venster* 3, nr. 7 (sept. 1935); Marja in 'Groot-Liedtboek', een bundel gedichten in handschrift uit zijn nalatenschap, bewaard in het Letterkundig Museum te Den Haag.
503. Den Brabander in *Materie-man*, 1940; De Vries in *Politiek en cultuur* nr. 1, 1938.
504. Het gaat om een gedicht van Tou Fou (Tu Fu), Chang Wou Kien (1879) en Wang Tch'oung Ling (Wang Changling, 705-768) en drie gedichten van Pai Kiu-i (712-779).
505. *De Gemeenschap* 6, nr. 12 (nov./dec. 1930).
506. In notitieboek verzen in handschrift uit 1937, bewaard in het Letterkundig Museum te Den Haag.
507. Marja's vertalingen in 'Groot-Liedtboek' (zie noot 502); Den Brabanders vertalingen verschenen in *Materie-man* (1940). 'Herberg in de lente', 'De moede soldaat' en 'De jonge soldatenvrouw' werden opgenomen in zijn *Verzamelde verzen*. Amsterdam: Van Oorschot 1984, pp. 748-750.
508. Over Chinese immigranten verscheen al in 1936 een studie van F. van Heek, *Chineesche immigranten in Nederland*. Zie verder H.J.J. Wubben, *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: Walburg Pers 1986 en Gregor Benton & Hans Vermeulen (red.), *De Chinezen*. Muiderberg: Coutinho 1987.
509. Den Brabander 1984: 513.
510. Behalve in het refrein is er weinig Chinees aan het liedje te ontdekken. Chinese klanken zijn te herkennen in de woorden 'tent, teng, teng' ('tent-teng' was de naam voor de pindakoekjes), 'tang, tang, tang' ('tang' is soep, maar werd misschien niet bewust als Chinees woord gebruikt) en de plaatsnaam Shanghai. Over chinoiserie in de muziek lijkt vooralsnog weinig bekend, evenals over de invloed van Chinese muziek in westerse composities. De bekendste muzikale chinoiserie, zowel qua tekst in pidgin-Engels als muziek, is voorzover mij bekend *Sing Song Swing* van Ella Fitzgerald (1917-1996). Het lied werd geschreven door Charles L. Cooke en Lloyd Garrett en verscheen in 1940. Een representatief tekstfragment: 'Charlie Ching / Make his sing song swing / With a tingaling / On the ding dong ding // With a tingaling on the ding dong ding / Makee plenty sing song swing // Choppity chop chop, chop chopsticks / Choppity chop chop, chop till six / Choppity chop chop, chops the thing / When Charlie Chingee make his sing song swing // Foo Yung Foo / Makee doodle-doo / With a toot or two / On the flute bamboo', etc.
511. Wagener 1933: 55.
512. Van Gavere 1942: 16.
513. Over totoks en peranakans zie M.T.N. Govaars-Tija, *Hollands onderwijs in een koloniale samenleving. De Chinese ervaring in Indonesië 1900-1942*. Diss. Leiden 1999, pp. 25-30.
514. Zie Govaars-Tija 1999.

515. Zie hierover Govaars-Tjia 1999: 30-34.
516. Over de Chinese peranakan-studenten zie Blussé 1989: 172-175.
517. Haar geaccidenteerde en interessante levensloop werd op grond van lange gesprekken met haar vastgelegd door Leonard Blussé in *Retour Amoy. Anny Tan. Een vrouwenleven in Indonesië, Nederland en China* (2000).
518. Roothaert 1934: 88.
519. Zie Widjajanti Dharmowijono, 'Stille plunders: Chinezen in de verhalen van Bep Vuyk'. In Gerard Elshout [et al.] (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor de Neerlandistiek 2001, pp. 217-224. De auteur van het artikel werkt aan de voltooiing van een proefschrift over *Het beeld van de Chinezen in de Indisch-Nederlandse literatuur* (promotor: prof. dr. A.N. Paasman).
520. Andere voorbeelden zijn Isoline, *Javaan en Chinees; eene opium-bekeuring* (1902); Kellemans, *Opium en andere verhalen II* (1924), B. Schrauwen, *Opium-kongsie 'De rode draak', een Indische politieroman* (1946). Over de opiumkwestie verscheen verder I. Groneman, *Uit en over Midden-Java – onuitgegeven en uitgegeven brieven over opiumpacht, Chineezenvoeder, en andere Javaansche belangen* (1891).
521. Zie over de roman: Karin Evers, 'De opiumroman *Baboe Dalima* (1886) van M.T.H. Perelaer'. In *Indische Letteren* 1, nr. 2 (juni 1986): pp. 53-65, en Widjajanti Dharmowijono, 'Lim Ho en Baboe Dalima, de Chinezen in de Opiumroman van M.T.H. Perelaer'. In Yati Suhardi, Munif Yusuf en Kees Groeneboer (red.), *Tiga Puluh Tahun Studi Belanda di Indonesia, Dertig Jaar Studie Nederlands in Indonesië*. Depok: Fakultas Sastra Universitas Indonesia 2001.
522. 522. *Teh, universele bewustwording* (1933), geparafraseerd op rijm door C. van Dijk, *De boodschap van Lau-Tze* (1935) van J.A. Blok en *Spreuken* (1935), een vertaling van een selectie uit de *Daode jing* door Nico van Suchtelen, gebaseerd op de bewerking van Klabund. In de serie 'Wijsheid uit het Oosten' verscheen eerder *Confucius. Uitspraken. Een nieuwe vertaling van het merendeel der Analecta* (1923), een bewerking door G.M. van der Wissel-Herderschee van een Engelse uitgave door Lionel Giles. H. van Meurs publiceerde '*Hiao*'; *Chineesche kinderliefde* (1938), een bewerking van de *Xiao jing* (Boek van kinderlijke gehoorzaamheid).
523. Zie Fons Oltheten: *Op zoek naar evenwicht. De filosofische ontwikkeling van J.C. van Schagen in de twintiger jaren* (1983).
524. Zie W. Blok en K. Lekkerkerker: *Het China van Slauerhoff* (1985).
525. Slauerhoff 1979: 530.
526. De Vries 1932: 22.
527. Bordewijk 1985: 164-166.
528. Waley 1971: 113.
529. Als we hier afzien van de vertalingen die R.H. van Gulik in zijn weinig bekende artikelenreeks over de Chinese poëzie in 1929-1930 in het tijdschrift *China* publiceerde.
530. Teunis 1943: 32.
531. Teunis 1943: 33.
532. Het is het meest vertaalde Chinese gedicht in het Nederlands en het enige dat zowel bij via-via-bewerkers als sinologen de status van klassiek verwierf. Het werd eerder vertaald door Schürmann, Burssens en Swarth en na Eekhout door P.J. van Renssen (1935), J.A. Rispens (1940), *W.J. Schotman (1941), Albert Rijckmans (1942), *Bert Teunis (1943), de anonieme dichter van *Chinees poëmen* (1958), Willem Brandt (1959), *Jef Last (1962), Willem Hussem (1971), *W.L. Idema (1984), *Daan Bronkhorst (1985) en Frank Daen (1986). Zestien vertalingen in zeventig jaar, waaronder vijf (gemarkeerd met *) rechtstreeks uit het Chinees.
533. 533. Teunis 1943: 7.
534. De *Daode jing* werd vertaald door J.J.L. Duyvendak (*Tau-Te-Tsjing, het boek van weg en deugd*, 1942) en W.B. Vreugdenhil (*Tao teh king*, 1945). *The Analects of Confucius* (1938) van Arthur Waley vormde de basis voor *De gesprekken van Confucius (Loen-ju)* (1944), vertaald door W.A. Fick-Lugten.

- De negentiende-eeuwse vertaling van dezelfde tekst werd herdrukt als *De gesprekken van Confucius, herdrukt naar de uitgave van 1862* (1941). E.J. Welz publiceerde een bloemlezing uitspraken van Chinese filosofen, *Uit de hal des langen leven, Chineesche levenswijsheden* (1941).
535. C.J. Kelk vertaalde de eindzestiende-eeuwse roman *Jin Ping Mei* naar de Duitse bewerking van Franz Kuhn (*Kin Ping Meh oder Die abenteuerliche Geschichte von Hsi Men und seinen sechs Frauen*, 1930). Dit omvangrijke levensverhaal van de mandarijn en rokkenjager Hsi Men (Ximen Qing) en zijn familie en zes vrouwen verscheen in drie delen, getiteld *De bruid uit het theehuis*, *De luchthartige mandarijn* en *Een monnik dertelt in bloemenhoven* (1940-1941). Kelk vertaalde eveneens een vervolg op de roman naar een bewerking van Kuhn (*Mondfrau und Silbervase*, 1939), *Tartaren bestormen het Hemelsche Rijk* (1941). Een andere sterk verkorte bewerking van een Chinese klassieke roman door Franz Kuhn, *San Kwo Tsjie (Die drei Reiche)* (= *Sanguo zhi yanyi*, 1940) vormde de basis voor *De eed in de Perzik-gaarde* (1943), een hervertaling door C.C.S. Crone. Een korte roman uit de achttiende eeuw werd bewerkt door J.A. Leerink als *De bruiden van Soe Jeoe Pe* (1941, naar een Franse vertaling van Yu Jiaoli door S. Julien, 1864). Een Franse versie van de *Hao-ch'iu chuan*, getiteld *La brise au clair de la lune* (1925) en vertaald door Soulié de Morant, was de basis voor *Hao-Kiu-Tschoan, Wat de wind fluistert bij maneschijn* (1944), vertaald door Johan van der Woude. Het was de tweede vertaling van dit werk na de vertaling uit het Engels van 1767.
536. Kort voor zijn dood in 1987 schreef Badings 'Sextet III: songs from the Tao Te King for soprano, flute, clarinet, violin, double-bass and guitar'. Het libretto wordt gevormd door vijf teksten van Laozi: 1. The Embodiment of Tao; 2. Praise of Mystery; 3. Life in Love; 4. The Genesis of Forms; 5. Warning against War.
537. Zie Benton & Vermeulen 1987: 144-146.
538. De achttiende-eeuwse roman *Honglou meng* werd naar een versie van Franz Kuhn (*Der Traum der roten Kammer*, 1932) bewerkt door Ad Vorstman en verscheen als *De droom in de rode kamer* (1946). Ferdinand Langen publiceerde een bundel vertalingen (naar Franse, Duitse en Engelse bronnen) van verhalen van P'oe-Soeng Ling (Pu Songling, 1640-1715), getiteld *De wonderlijke verhalen van een Chinees* (1947) en geïllustreerd door R.H. van Rossem. De Wereldbibliotheekvereniging gaf in 1948 als premie voor leden het verhaal *De liefdespijl* uit, vertaald naar het Engels door Th. van Berkel en geïllustreerd door Ronald Fryling. Van Berkel baseerde zich op de bewerking door Lin Tsin Sen van een verhaal uit de verzameling *Gin Gu Ki Guan (Jingu qiguan*, ca. 1640). H. Foeken publiceerde *Monkie, een Chinese legende* (1950), een vertaling van de klassieke legende over Koning Aap (Sun Wukong) naar een bewerking door Arthur Waley van een deel van de zestiende-eeuwse roman *Xiyou ji* (De reis naar het westen). Verder verscheen een tweede Nederlandse vertaling van *Shuihu zhuàn* (Het verhaal van de wateroever), een navertelling door M.J. Boutsen, getiteld *De Chinese rovers, het machtigste Chinese verhaal van alle tijden* (1953). Theun de Vries bewerkte een keuze van zeventien verhalen uit de Tangperiode, *Woe-sjoeng, de weergaloze bruid, De courtisane en andere wonderbaarlijke Chinese verhalen* (1955).
539. 539. Over Van Gulik als detectiveschrijver zie Van de Wetering 1989. Voor Van Gulik als veelzijdig sinoloog zie Blussé 1989: 162-166. Voor een goed gedocumenteerde biografie van Van Gulik tekenden C.D. Barkman en H. de Vries-van der Hoeven: *Een man van drie levens. Biografie van diplomaat-schrijver-geleerde Robert van Gulik*. Amsterdam: Forum 1993.
540. Er verschenen twee nieuwe Confucius-uitgaven: *De grote leer. Ta Hio* (1949), vertaald en toegelicht door E.J. Welz, en *Inleiding tot het denken van Confucius* (1953) van Jef Last. De editie van de *Gesprekken* (1944) van W.A. Fick-Lugten werd in 1946 herdrukt.
541. E.J. Welz verzorgde een nieuwe vertaling van de *Daode jing: Tao te king* (1947). De vertaling van J.A. Blok, *Tau teh tsjing* (1910), beleefde de vierde (1948) en vijfde (1956) druk. De vertaling van Duyvendak, *Tau Te Tsjing* (1942), werd in 1946 herdrukt. Blok verzorgde tevens een bloemlezing van Zhuangzi: *Uit de werken van Tsjwang-tze* (1951).
542. Zie hierover Hans Visser, *Simon Vestdijk, een schrijversleven*. Utrecht: Kwadraat 1987, pp. 390-392.

543. S. Vestdijk, *De dokter en het lichte meisje*. 25ste druk. Amsterdam: De Bezige Bij 1978, p. 51.
544. Vestdijk 1978: 52.
545. Zie Kester Freriks, *Geheim Indië, het leven van Maria Derموût 1888-1962*. Amsterdam: Querido 2001, pp. 311-312.
546. Knuttel gebruikte *The Works of Li-Po* van S. Obata, waaraan Slauerhoff eerder enkele verzen had ontleend; *Gems of Chinese Verse* en *More Gems of Chinese Poetry* van W.J.B. Fletcher en *Fir-flower Tablets* van Amy Lowell. De laatste baseerde haar bewerkingen op letterlijke vertalingen van Florence Ayscough. Obata en Fletcher vertaalden direct uit het Chinees.
547. Hij vertaalde maar liefst zevenenvijftig verzen en ging zo in zijn werk op dat hij twee maal hetzelfde gedicht – het apocriefe vers van Confucius – vertaalde, eenmaal naar Toussaint en andermaal naar Klabund ('Mensenlot', p. 141 en 'Epitaph', p. 180).
548. De Jong-Keesing 1959: 5.
549. De Jong-Keesing 1959: 46; vgl. Waley 1971: 38.
550. Lucebert 2002: 215. Ma Yuan (1155-1235) was een Chinese schilder. Over het gedicht is in de jaren zestig een uitgebreide discussie gevoerd. Zie Jette Skovbjerg, 'Over interpretatie van Lucebert. Tussen woord en beeld: "Visser van Ma Yuan" als ekfrasis'. In Gerard Elshout [et al.] (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor de Neerlandistiek 2001, pp. 225-232. In de discussie ging C.W. van de Watering uitvoerig in op de formele aspecten van het gedicht en wees hij op de invloed van Chinese poëzie. Zie C.W. van de Watering, 'Sectie op een visser'. In *Merlyn* 1 (1962-1963), pp. 61-64 (tekst raadpleegbaar op www.dbnl.org). Merkwaardig: over de pittoreske meren bij Jiuzhaigou en Shuzeng (West-Sichuan) wordt in China gezegd dat je er 'vissen kunt zien zwemmen in de lucht en vogels kunt zien vliegen onder water'.
551. Warmond 1961: 56.
552. Walrecht 1972 45.
553. Lucebert 2002: 412.
554. Lucebert 2002: 339.
555. Hanlo 1982: 45.
556. Chinese poëmen 1958: 8.
557. *Schemering over Sjanghai* (1939) van Mao Dun, vertaald naar Franz Kuhn door J.L.J.F. Ezerman, beleefde in 1952 een derde druk; *Tchifong, Dorp in augustus* (1949; *Pa-yue ti sjiang-tsoen*, 1935) van T'jen T[s]jun (Sjiau Tsjuun), vertaald door B. Andreas naar een vanuit communistisch oogpunt gekuiste Engelse vertaling; *De dorpszanger Li Joe Ts'ai* (1951), een verhaal van Zhao Shuli (1905-), naar het Chinees bewerkt door Joseph Kalmer en Theun de Vries – Joseph Kalmer was een in Londen gevestigde journalist en literair agent van Poolse afkomst die een groot aantal auteurs uit de Volksrepubliek vertegenwoordigde; *Riksha-boy* (1952; *Luotuo Xiangzi*, 1939) van Lao She (1899-1966), naar het Engels vertaald door H. Peters; *Meesters der Chinese vertelkunst* (1960), een bloemlezing moderne korte verhalen verzorgd door J. Somerwil, waarin werk was opgenomen van Lu Xun, Guo Moruo, Mao Dun, Shen Congwen, Lao She, Ba Jin, Ding Ling, Lin Yutang en Tuan-mu Hung-liang.
558. Kusters 1954: 188.
559. Kusters 1954: 206.
560. Kusters 1954: 176.
561. In 1950 verscheen ook Mao's eerste werk in Nederlandse vertaling: Mao Tse-tung, *Strategische problemen van de revolutionaire oorlog in China*. Amsterdam: Pegasus 1950.
562. Over de fellow-travellers zie Caute 1988.
563. Dat de schrijvers daar door de regering toe werden gedwongen na hun kritiek en die van andere intellectuelen op het regeringsbeleid die de Honderd Bloemencampagne had losgemaakt, ontging De Vries. In Shanghai trof hij weinig schrijvers aan in de schrijversclub: 'de meeste auteurs zijn niet in de stad, zij werken deels in omliggende coöperaties, deels helpen zij bij het oprichten van een

- volkscommune. Allen zijn betrokken in productieve arbeid: – de staalfabrieken vooral’ (De Vries 1959: 217). Dat de Grote Sprong Voorwaarts mede door onvoorziene natuurrampen van een grote mislukking een immense menselijke tragedie werd, die miljoenen het leven kostte, de Chinese industrie en economie een enorme achterstand opleverde en leidde tot het aftreden van Mao als president ten gunste van Liu Shaoqi, bleef door vervalste statistieken en doeltreffende propaganda voorlopig weinig bekend.
564. De Vries 1959: 27.
565. De Vries 1959: 59-60.
566. Over Ivens’ filmcarrière en zijn werk in China zie Joris Ivens & Robert Destanque, *Aan welke kant en in welk heelal. De geschiedenis van een leven*. Vertaald door Paul Syrier. Amsterdam: Meulenhoff 1983.
567. De Jong-Keesing 1960: 36.
568. Staad 1966: 156.
569. Last 1962: 71.
570. In dit verband passen de populariteit van de Indiase *Kama Sutra* en de vertalingen van Chinees erotisch proza: *Eros op goudlelietjes en paardevoeten* (1965), vier verhalen uit de *Paian jingqi* (ca. 1630) van Ling Menchu, vertaald naar het Duits door W.G. Gérard; *You Poe Toeàn, of de omzwervingen van de student van het late avonduur* (1967; *Rou putuan*, ca. 1650), een pornografische roman toegeschreven aan Li Yu (1611-1680) en door Peter de Jong vertaald naar de Duitse versie van Franz Kuhn (Li Yü: *Jou pu tuan*, 1959); *Het wonder van de tweede pruimenbloei. Een Chinese liefdesroman* (1967, *Xiyintang Zhuren*), vertaald door A.C. Hoogvorst naar het Duits van Kuhn (*Die Rache des jungen Meh oder Das Wunder der zweiten Pflaumenblüte*, 1927).
571. *Het rode boekje*, pp. 42-43.
572. Over het Nederlandse maoïsme (waaruit de SP voortkwam) zie Wouter P. Beekers, *Mao in de polder. Een historisch-sociologische benadering van het Nederlandse maoïsme 1964-1978* (Doktoraalscriptie VU 2005, online raadpleegbaar op <http://www.hdc.vu.nl>). In het topjaar 1975 telden de maoïstische groeperingen in Nederland samen tegen de duizend leden (Beekers 2005: 29).
573. Mulisch 1973: 129-134.
574. In 1967 verscheen een getrouwe vertaling van het origineel, *Het rode boekje, Citaten uit het werk van Mao tse-toeng*, verzorgd door de Leidse sinoloog C. Schepel.
575. Er verscheen een bloemlezing *Gedachten en gedichten* (vertaald door Hans Hom en Paul Rodenko, 1971). Ook Roger Andries waagde zich aan de poëzie van de charismatische leider en stelde de bundel *Gedichten* (1972) samen. Theun de Vries verzorgde twee bundels Mao-vertalingen: *Gedichten* (1976) en *De dubbele negen* (1977). A.L. Constandse wijdde een monografie aan de dichtende staatsman: *Mao Tse-toeng* (1972).
576. Leys 1978a: 41.
577. Lin Pi Jama 1976: nr. 6.
578. Een interessant tijdsdocument uit het Nederlandse ‘China-debat’ is Kousbroeks inleiding ‘Maduro-China’ in Leys 1978a.
579. Zie zijn inleiding bij Leys 1978b.
580. Onder meer in Korzec 1986: 53-72.
581. Het incident leidde ertoe dat de Nederlandse zaakgelastigde Jongejans in Peking tot persona non grata werd verklaard. Zie Jutten 1969: 89.
582. Bloodworth 1967: 18.
583. De Italiaanse schrijver bezocht de Volksrepubliek in 1967 en beschreef zijn indrukken in *La rivoluzione culturale in Cina* (1967).
584. Fokkema verving de tot persona non grata verklaarde Nederlandse zaakgelastigde Jongejans. Zie noot 581.
585. Mulisch 1968: 22-23.
586. Zie I.M. van der Poel: *Une révolution de la pensée: maoïsme et féminisme à travers* Tel Quel, Les

- Temps modernes et Esprit (diss. UvA, 1992).
587. Een goede indruk van de Chinese staatspropaganda vanaf 1949 geeft de site <http://www.iisg.nl/~landsberger/> waarop Stefan Landsberger een grote verzameling propagandaposters voorzien van uitleg bijeenbracht.
588. Behalve het rode boekje en Mao's gedachten en gedichten verschenen ook: *Filosofische, politieke en strategische geschriften*. Amsterdam: Van Gennep 1970; *Artikelen over klassenstrijd, produktie en organisatie*. Amsterdam: Van Gennep 1973; *Toespraken op het Kongres van Jenan over literatuur en kunst: mei 1942*. [S.l.]: Stichting Onderzoek en Studie, 1974; *Over de tien grote verhoudingen*. Rotterdam: Het Progressieve boek 1977; *Mao Tsetoeng: keuze uit zijn geschriften, 1926-1963* (uitgave in opdracht van het Centraal Komitee van de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland). Rotterdam: HPB 1977.
589. Over de moeilijke verhouding tussen China en Vietnam zie http://en.wikipedia.org/wiki/Sino-Vietnamese_War.
590. Hiltermann 1973: 11.
591. Hiltermann 1973: 14-15.
592. 592 Rubinstein 1975: 9.
593. Rubinstein 1975: 17.
594. Rubinstein 1975: 39.
595. Rubinstein 1975: 106.
596. De Nederlandse versie werd 'bewerkt' door Richard Tang-Fa naar de in het Duits gepubliceerde versie *Bericht des Reisbauern Lao-Wu-Sse, mit seinen ehrlichen Gedanken über Mao Tse Tung* (1972).
597. 597 Kolakowski 1981: 563-564.
598. 598 Voor Joris Ivens en China zij verder verwezen naar Michel Korzec, *Het voelen van de draak*, p. 72-100.
599. Het verhaal is gebaseerd op de *Xiyou ji* (De reis naar het westen, ca. 1580) van Wu Cheng'en.
600. Zie <http://www.peterschat.nl/opera.html#AAP>. Het libretto werd gepubliceerd als Peter Schat, Chao Hung-pen & Chien Hsiao-tai, *Aap verslaat de knekelgeest. Een strip-opera*. Opus 28. [Amsterdam]: Espee 1980.
601. Zie <http://www.peterschat.nl/buddha.html>.
602. Zie Wikipedia-artikel 'Nixon in China'.
603. Jef Last verzorgde een vertaling uit Mencius: *Waarom majesteit spreekt u steeds van nut en voordeel?* (1971). Johan W. Schotman publiceerde na de *Sji Tsjing* (1969) een bloemlezing *Wijsheid van Confucius* (1974) bij dezelfde uitgever, die herdrukken van vertalingen van Chinese filosofische geschriften uitgaf van A. Hochberg-van Wallinga (*I Tjing*, 1973⁵), Jef Last (*Het ware boek der volkomen leegte*, 1974²), J.A. Blok (*Uit de werken van Tsjwang-tze*, 1973³ en *Tau teh tsjing*, 1973⁸-1986¹¹). Later verschenen ook vertalingen van *Zout en ijzer* (1978; *Yantie lun*, 1e eeuw v. Chr., door Margot Bakker), de *Nei Tsjing*, *Het leerboek van de gele keizer over Chinese klassieke acupunctuur* (1978) en van de *Sjoe Tjing*, *Het boek der Historiën* (door Joke en Jan Pluvier, 1981). De Wereldbibliotheekvereniging gaf in 1968 als premie voor haar leden de verzameling *Oud-chinese wijsheid* uit, gekozen en bewerkt door Alex Adema en met illustraties van Ineke Heestermans. Verder verschenen onder meer een herdruk van Duyvendaks *Tau Te Tsjing* (1980³), drie nieuwe vertalingen van de *Daode jing: Tao Te Tsjing* (1979, 1986²) uit het Engels en Duits vertaald door Carolus Verhulst, *Tao-te-king* (1975) van Saint-Rémy en *Tao Teh-King, Chinees sprekenboek* (1976) van Roel Houwink, en twee werken van Zhuangzi: *De weg van Tsjwang-tze* (1972), een vertaling door Helen Knopper naar *The Way of Chuang Tzu* van Thomas Merton, en *Rijdend op een wolk* (1978), vertaald uit het Engels door Robert Hartsema.
604. Nederlands versie: *Tao, de levende religie van China*, 1988, 2006⁵
605. Ook in Nootebooms proza blijkt een met name op Japan en het Zenboeddhisme gerichte belangstelling, onder meer in *Rituelen* (1980), *Mokusei!* (1982) en *De Boedha achter de schutting* (1986).

606. Faverey 1983: 11.
607. *Maatstaf* 13, nr. 7/8, oktober/november 1965.
608. C.B. Vaandrager: *Totale poëzie*. Amsterdam: De Bezige Bij 1981, p. 110.
609. *Maatstaf* 13, nr. 7/8: 435-437.
610. Over de haiku zie Karel Hellemans, *Tanka, haiku, senryū. Inleiding tot de Japanse poëzie*. Assen/Brugge: Van Gorcum/Orion 1980.
611. *Maatstaf* 13, nr. 7/8: 434-435.
612. Hussem 1971: 16.
613. Hussem 1971: 34.
614. Graham 1981: 64.
615. Delafortrie: 8-9.
616. Delafortrie: 17-18.
617. Waskowsky 1985: 235.
618. Waskowsky 1985: 44.
619. Ching Ming (Qing Ming) lijkt op het eerste gezicht een verwijzing naar het Chinese 'gravenfeest' ter ere van de voorouders (in Hong Kong bekend als 'Tomb Sweeping Day'). De Chinese karakters in het gedicht (Waskowsky 1985: 104) betekenen echter *zheng ming* ('de dingen bij hun juiste naam noemen'), volgens Confucius de allereerste taak van de regeerder (*Analecta* 13: 3). Waskowsky lijkt met beide betekenissen te spelen. En nog meer: de afgedrukte karakters zijn dezelfde als die in 'Canto LI' van Ezra Pound.
620. Visser 1980: 25.
621. Visser 1980: 121.
622. Graham 1981: 134.
623. Zie in Andreus 1985 de verzen "De wolfsmelk der taal" (77-78), 'Oude en nieuwe wijsheid' (125), 'Alleen met handen van aarde' (440), 'Het midden van het lichaam' (451), 'Een korte studie in Yin en Yang' (471), 'Bent' (575) en 'Atman' (868).
624. Andreus 1985: 1058.
625. Andreus 1985: 954.
626. Terborgh 1977: 205.
627. Zie Vic van de Reijt (red.), *Toen wij van Rotterdam vertrokken. Nederlandse liederen uit de 20ste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker 1987, pp. 148-149.
628. Een post op internet over het lied uit mei 2006 leverde 88 interessante reacties op die een aardige indruk geven van de populariteit van Chinese restaurants in de periode eind jaren zestig en jaren zeventig. Zie <http://www.jeugdsentimenten.net/2006/05/02/de-chinees-doet-veel-meer-met-vlees/>.
629. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het lied en de tekst www.peterkoelewijn.nl.
630. Schierbeek 1986: 10.
631. Schierbeek 1986: 13.
632. Ook in de latere bundels *Brandende lisdodden* (1984), *Atlantis* (1994) en *Anthropos* (1996) zijn verwijzingen naar China en de Chinese cultuur en literatuur te vinden. *Formosa* (2005) heeft daarnaast Taiwan als belangrijke inspiratiebron.
633. Haft 1982: 39.
634. In de eerder genoemde 'Chinese Bibliotheek' (1973-1984) van De Arbeiderspers verschenen: *De aap van begeerte, acht Chinese verhalen van de vijftiende eeuw* (1975; keuze uit Feng Menglongs *San yan*), vertaald door W.L. Idema en D.R. Jonker; *Mandarijn in Europa, Dagboek van de jaren 1878-1886* (1980; *Shixi riji*, 1893) van Zeng Jize, vertaald door Anke Bal. In de serie 'Oosterse Bibliotheek' (1976-1986) van Meulenhoff verschenen: *Het leven van de Boeddha, vertaald uit de vroegste Chinese overleveringen* (1978), vertaald door E. Zürcher; *De beschildeerde huid, Spookverhalen* (1978; 29 verhalen van Pu Songling), vertaald door W.L. Idema, B.J. Mansvelt Beck en N.H. van Straaten; *De drie woorden, Vijf Chinese novellen* (1976; wederom een keuze uit *San yan* van Feng Menglong), vertaald door W.L. Idema; *Het verhaal van de westerkamers in alle toonaarden* (1984; *Xixiangji*

- zhugongdiao, ca. 1200), vertaald door W.L. Idema. Verder verschenen onder meer: *De legende van Koning Aap* (1979; *Xiyou ji*) van Wu Cheng'en (1500-1582), vertaald naar het Engels door C.M. van Eelen; *De riksjarenner* (1979; *Luo-tuo Xiangzi*, 1937) van Lao She, vertaald door Daan Bronkhorst; *Te wapen* (1985; *Nahan*, 1923) van Lu Xun, vertaald door Klaas Ruitenbeek; *Familie* (1986; *Jia*, 1931) van Ba Jin, vertaald uit het Frans door Willem Croon en Tineke Hoosemans; *De eenzame zwaan* (1987; *Duanhong lingyan ji*, ca. 1910) van Su Manshu, vertaald door Eduard Broeks; *Verhalen* (1987) van Yu Dafu (1896-1945), vertaald door Rint Sybesma; *Verslagen van een vlietend leven, biografie van een liefde* (1989; *Fusheng Liuji*, ca. 1800) van Shen Fu, vertaald door Daan Bronkhorst. Een anonieme vertaler publiceerde naar het Engels de roman van Hsia Chih-yen (Xia Zhiyan) *De koudste winter in Peking* (1979).
635. De gegevens werden ontleend aan Hsia 1990: 55-63.
636. De twee romans werden in het Nederlands gepubliceerd als *Tj'in, de eerste keizer van China* (1985) en *De droom van Confucius* (1990). Verder verschenen, gesitueerd in het klassieke China, onder meer *Les palais des nuages* (1989) van Patrick Carré, *L'encre de Chine* (1989) van Frédéric Lassen en *Dix mille printemps* (1989) van Yveline Feray.
637. De Jong 1977: 26.
638. De Jong 1977: 31.
639. Burnier 1976: 45-46.
640. *Gedichten van de koude berg, Zen-poëzie* (1977, boeddhistische verzen toegeschreven aan Hanshan), *Zingend roei ik huiswaarts op de maan, Gedichten van Meng Haoran, Wang Wei, Li Taibai, Du Fu en Bai Yuyi* (1984), *Gans, papegaai en kraanvogel, gedichten uit het oude China* (1986, verzen van Bai Yuyi) en *De verweesde boot, Klassieke Chinese gedichten* (1989, verzen van Du Fu).
641. *Dood water en andere gedichten* (1981), verzen van Wen Yiduo (1899-1946), vertaald door Lloyd Haft en T.I. Ong-Oey; *Tweesprong, Vijf Chinese dichters, 1919-1949* (1983), verzen van Wen Yiduo, Li Guangtian (1906-1968), He Qifang (1911-1977), Bian Zhilin (1910) en Zang Kejia (1910), vertaald door dezelfde; *Als een windvaan* (1986), sonnetten van Feng Zhi (1905-1993), vertaald door T.I. Ong-Oey; *Reis naar het noorden, Een gedicht* (1987, *Bei you*), eveneens van Feng Zhi, vertaald door W.L. Idema.
642. Buddingh' 1980: 14.
643. Buddingh' 1980: 61.
644. Buddingh' 1980: 47.
645. Kal 1984: 34.
646. *One Hundred Poems from the Chinese* (1956), *Love and the Turning Year* (1970) en *Women Poets of China* (1972).
647. De gedichten verschenen in *Elsevier* van 13 juni 1987.
648. Korteweg 1987: [kwatrijn 4]. De Chinese 'Slijkberg' werd de 'Berg der Taken,' een variantie op Nescio's 'Het dal der plichten' uit *Boven het dal en andere verhalen*. Amsterdam: Van Oorschot 1970, p. 7.
649. Bai Yuyi 1986: 91.
650. Korteweg 1987: [kwatrijn 18].
651. Van de schrijfster Zhang Jie verschenen achtereenvolgens: *Zware vleugels* (1986), vertaald naar het Duits door José Bruurmijn; *De ark* (1987), vertaald door Eduard Broeks; *De liefde moet niet vergeten worden* (1988), vertaald door Elly Hagenaar; *Als er niets gebeurd blijft alles hetzelfde* (1990), een verzameling satirische verhalen, vertaald door Koos Kuiper. Van Zhang Xianliang verschenen *De vrouw in het riet* (1988) en *Eethuisje Amerika* (1989), beide vertaald door Rint Sybesma. Verder verschenen in chronologische volgorde: *Namen in de muur* (1987) van Dai Houying (1937), vertaald door Koos Kuiper; *De staart van de vlieger* (1987), vier verhalen van Wang Meng (1934) en een van Wang Anyi (1954), vertaald door Rint Sybesma; *Tussen de groene schaduw en de rode muur, Verhalen van schrijfsters uit China* (1988), een bloemlezing, vertaald door Marisa Bantjes en Alice de Jong; *Het dorp Hibiscus* (1988) van Gu Hua, vertaald door Marc van der Meer; *Een bres in de muur* (1989), een

- bloemlezing verhalen en gedichten, vertaald door Marc van der Meer, Suzy Bong, Rozemarijn Brons en Maghiel van Crevel; *Golven* (1989) van Bei Dao (1949), vertaald door Maghiel van Crevel; *In het midden van het leven* (1990) van Shen Rong, vertaald door Rozemarijn Brons; *Een dorpsvertelling uit Klein Bao* (1990) van Wang Anyi, vertaald door Rint Sybesma. Een bloemlezing poëzie van tien dichters uit de periode na 1978 verscheen als *Een onafzienbaar ogenblik, Chinese dichters van nu* (1990), vertaald door Maghiel van Crevel en Lloyd Haft.
652. De officiële lezing die de propaganda-afdeling van het Peking Comité van de Communistische Partij op 5 juni 1989 gaf van de Tiananmen-tragedie en die op 9 juni door het Persbureau Nieuw China werd vrijgegeven, werd vertaald in het Engels en geïllustreerd met veel foto's gepubliceerd als *The Truth About the Beijing Turmoil*. Beijing: Beijing Publishing House 1990. De Engelse tekst is raadpleegbaar op <http://www.tsquare.tv/themes/truthurm.html>.
653. Voor een studie over de na Tiananmen in China en de diaspora opererende dissidenten zie Ian Buruma, *Bad Elements, Chinese Rebels from Los Angeles to Beijing* (2001).
654. In 2004 waren er ongeveer 68.000 geregistreerde Chinezen in Nederland: 42.000 afkomstig uit China en Hong Kong, ca. 19.000 uit Suriname en Indonesië, en ca. 6000 uit overige landen als Maleisië enz.
655. Zie voor een uitvoerige analyse van China's zoektocht naar een nieuw systeem dat Hong Kong, Macau en, op langere termijn, Taiwan incorporeert het kort voor de overdracht van Hong Kong geschreven *China, Hong Kong, Taiwan, Inc.* (1997) van NRC-correspondent Willem van Kemenade.
656. Zie voor up-to-date informatie over de relatie Nederland-China: www.geledraak.nl.
657. Ook Mao werd afgestoft: *Het nieuwe rode boekje: citaten uit het werk van Mao Tse-Toeng, citaten uit het boek 'De onvermijdelijke culturele revolutie'*. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming 1998. In handel en bedrijfsmanagement in het westen is de oorlogsmetafoor tegenwoordig opvallend populair. Naast Sun Tzu fungeert ook de Japanse samurai Miyamoto Musashi met zijn *Boek van de vijf ringen* (*Go rin no sho*, 1645), een verhandeling over strategieën om in zwaardgevechten te overwinnen, als een belangrijke inspiratiebron. Het verscheen in het Nederlands als *De strategie van de samoerai* (1981) en speelt een centrale rol in de roman *Joe Speedboot* (2005) van Tommy Wieringa.
658. Het aanbod op Sun Tzu geïnspireerde lectuur, niet alleen gericht op veroveraars van de Chinese markt, groeit in Nederland. Recent verschenen Donald Krause, *De kunst van het oorlog voeren voor managers* (2003); een nieuwe vertaling uit het Engels, Sun Tzu, *Winnen zonder strijd* (2004); Werner Schwanfelder, *Sun Tzu voor managers* (2005); een nieuwe editie van de voorlaatste titel, aangevuld met een drietal essays: Sun Tzu, *Winnen zonder strijd. Een nieuwe interpretatie van beproefde strategische inzichten* (2007) en Chin-Ning Chu, *De kunst van het oorlog voeren voor vrouwen* (2007).
659. Gegevens ontleend aan Amerikaanse en Nederlandse on-linekranten (*New York Times*, *Trouw*, *NRC* en *Volkskrant*). Ze zijn met enig zoekwerk op Internet moeiteloos aan te vullen met de laatste schandaalverhalen, die doorgaans met een sisser aflopen, maar dan hun voor de Chinese marktreputatie schadelijke werk al hebben gedaan. Het is ook de moeite waard lezerreacties op de berichten te lezen. Ze vertonen een hoog gehalte aan rabiate sinofobie en eisen minstens een handelsboycot.
660. Zie www.trouw.nl van 13 augustus 2007. Kennelijk werd de man door onherstelbaar gezichtsverlies tegenover familie, werknemers, collega's en overheid (en via de wereldpers tegenover de hele wereld) tot zijn tragische daad gedwongen. Een opmerkelijk cultuurverschil in vergelijking met het gemak waarmee Mattel de fabrikant de schuld gaf, dreigde de productie in China te beëindigen en een paar weken later onder politieke dwang erkende zelf verantwoordelijk te zijn.
661. Bron: *NRC Handelsblad* van 2 augustus 2007.
662. Een andere sinologe, Jeanne Boden, publiceerde eveneens in 2006 een goed toegankelijke gids over cultuur en zakendoen in China: *De essentie van China. Communicatie, cultuur, commitment*.

663. Nederlandse vertaling: *Wilde zwanen. Drie dochters van China* (1991).
664. Nederlandse vertaling: *Bittere kou, negentien jaar in de Chinese goelag* (1994).
665. Vertaald in het Nederlands als *Balzac en het Chinese naaistertje* (2001) en in 2002 door de schrijver verfilmd.
666. Nederlandse vertaling *Het complex van Di*, 2005
667. De boeken werden respectievelijk in het Nederlands gepubliceerd als *De go-speelster* (2002) en *Keizerin* (2004).
668. De romans verschenen in het Nederlands als *Wachten* (2000) en *Uit het gareel* (2002).
669. In Nederland werden twee titels van Gao Xingjian gepubliceerd: de selectie korte verhalen *Kramp* (2001, vertaald door M. Hockx, Hong Yu, A.S. Keijser e.a.) en zijn grote roman *Berg van de ziel* (2002, [Lingshan, 1990] vertaald door A.S. Keijser). Onder de uitgeweken auteurs die met publicaties in het westen naam maakten bevond zich verder onder meer Ding Xiaoqi (1959), die sinds 1989 in Australië woont en werkt. Haar verhalenbundel *Maidenhome* (1993) verscheen in het Nederlands als *Het maagdenhuis* (1996). Van Feng Chen (1964) verscheen in het Nederlands *Het verloren Shangri-la* (1997). De schrijfster Hong Ying (1962) verhuisde in 1991 naar Londen en werd een veelvertaalde auteur in het westen. In het Nederlands verscheen *Zomer van verraad* (1997, vert. Mark Leenhouts, *Bei pan zhi xia*, 1995).
670. Werner 1996: 5.
671. Respectievelijk *Beijing Doll* (2003) en *Fucker* (2004).
672. *The Joy Luck Club* (1989; *De vreugde- en gelukclub*, 1989), *The Kitchen God's Wife* (1991; *De vrouw van de keukengod*, 1991), *The Hundred Secret Senses* (1995; *De honderd geheime zintuigen*, 1995), *The Bonesetter's Daughter* (2001; *De dochter van de heelmeeester*, 2001) en *Saving Fish from Drowning* (2005; *Vissen op het droge helpen*, 2005).
673. Zie voor een uitgebreidere introductie van moderne Chinese schrijvers *Chinese literatuur van nu* (Breda: De Geus 2008) van Mark Leenhouts. Sinds maart 2008 is een up-to-date bibliografie van in het Nederlands vertaalde Chinese literatuur on-line raadpleegbaar op <http://unileiden.net/verretaal/>.
674. Zie hierover Mark Leenhouts, 'Staten van verwarring. Nederlandse vertalingen van Chinese literatuur. In *Filter* 10, nr. 1 (maart 2003), pp. 44-48.
675. Zie zijn recensie van vier recente vertalingen in *NRC Handelsblad* van 11 januari 2002.
676. Zhuang Zi, *De innerlijke geschriften*. Vertaling Kristofer Schipper. Amsterdam: Meulenhoff 1997.
677. Zhuang Zi, *De volledige geschriften, vertaald en toegelicht in het Nederlands door Kristofer Schipper*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2007.
678. Van Bei Dao verschenen in het Nederlands de poëziebundels *Golven* (1989, vert. Maghiel van Crevel), *Bewaarde geheimen* (1992, vert. Maghiel van Crevel) en *Landschap boven nul* (2001, vert. Maghiel van Crevel). Van Duo Duo verschenen *Bang dat ik verloren raak* (columns, 1991, vert. Michel Hockx), *Tatoeages* (korte verhalen, 1995, vert. Michel Hockx en Maghiel van Crevel), *Er is geen nieuwe dag* (poëzie, 1996, vert. Maghiel van Crevel) en *Ik begrijp het niet* (poëzie, 1996, vert. Maghiel van Crevel en Michel Hockx).
679. Gegevens ontleend aan <http://www.geledraak.nl/html/showarticle.asp?id=1384> (10 oktober 2007). Het rapport van de professor is in het Engels te lezen op de site http://www.danwei.org/magazines/dazhai_gets_religion_and_other.php.
680. Zie over de 'comeback' van Qufu als moderne *tourist trap* Hans Werner, *Het domein van Confucius*. Baarn: Fontein 1996. Voor een beschrijving van de door studenten uitgevoerde rituelen zie pp. 116-122.
681. En ook bij de inkopers van De Bijenkorf. *Trouw* van dinsdag 26 april 2005 kopte: 'Mao-lijn van De Bijenkorf valt verkeerd'. Samengevat luidde het bericht: 'De Bijenkorf heeft alle producten met afbeelding van Mao Zedong uit de schappen gehaald. De directie gaf eerder goedkeuring aan de Mao-lijn, maar vond het initiatief uiteindelijk toch 'maatschappelijk onverantwoord'. Ter gelegenheid van het 135-jarige bestaan van het warenhuis is vorige week een speciale Shanghai-

maand begonnen. Op een deel van het aanbod van beeldjes, buttons, theepotten, horloges en schaaltes stond de afbeelding van Mao. Ook het rode boekje, het werk waarin de Chinese dictator zijn ideeën uiteenzette, stond uitgesteld. [...]. Het bewind van Mao (1949-1976) was een van de bloedigste regimes ooit, tijdens welke naar schatting 40 miljoen Chinezen zijn gestorven door hongersnoden en zuiveringen. "Onze inkopers waren verrast over de veelheid van Mao-producten die in Shanghai werden aangeboden", zegt de woordvoerdster van de Bijenkorf. 'In deze maand willen we laten zien wat Shanghai is en daar hoort Mao ook bij. De inkopers wilden het hier met een knipoog brengen.' Er is van tevoren overleg geweest met de directie. Dat achteraf deze producten uit de schappen zijn gehaald, komt doordat 'de knipoog in de winkel niet meer zo duidelijk overkwam,' aldus de woordvoerdster. 'De directie heeft dit besluit niet genomen naar aanleiding van klachten van klanten,' zegt ze, 'al hebben die wel hun verontwaardiging over de Mao-lijn uitgesproken. Een aantal "onschuldige" propagandaposters is nog wel te koop. Alle andere Mao-producten worden vernietigd.' Tot zover *Trouw*. Het bericht werd dezelfde dag met veel instemming geciteerd op de webpagina van Stormfront: als Hitler niet mag dan Mao ook niet. De webpagina van Commietravel opende echter vrijwel meteen een Mao-shop (<http://www.commietravel.nl/shop/maoshop.htm>) waar dezelfde parafernalia die de Bijenkorf vernietigde te koop worden aangeboden, vers aangevoerd uit Peking.

682. Bericht op www.geledraak.nl.

683. De ondertitel werd in latere uitgaven *Op de fiets van Peking naar Pakistan*.

684. Duyns 2005: 72.

685. Hamelink 1980: 87 en 94. Het geciteerde gedicht is afkomstig uit Graham 1981: 134.

686. Met Graham 1981 en de bekende Penguin Classic van Cyril Birch & Donald Keene, *Anthology of Chinese Literature*. Harmondsworth: Penguin 1967, in de hand komt de lezer al een heel eind op weg om de Chinese namen te plaatsen en kan het allusieve spel beginnen.

687. Voor 'Peonies' zie Graham 1981: 165 en Birch & Keene 1967: 337; voor 'The Songs of Ch'u' Birch & Keene 1967: 77-106, voor de brief ib. 120-127.

688. Zie Carlos Drummond de Andrade, *Gedichten*. Keuze, vertaling en nawoord van August Willemsen. Amsterdam: De Arbeiderspers 1980, p. 25.

689. Hamelinks bundel werd besproken door Kurt Snoekx in *Het trage vuur* 25 (maart 2004), pp. 73-75.

690. De gedichten werden gebundeld in *Eerst dit dan dat* (2004).

691. *Het trage vuur* 25 (maart 2004), p. 55.

692. Hans Dütting: *De droom van een vlinder*. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 1997, p. 37. Gedrukt in een oplage van dertig exemplaren.

693. Po Tsju I, *Lied van het eeuwigdurend leed*. Vertaling en bewerking Hans Dütting. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 1999. Po Tsju I, *Goudklokje en andere gedichten*. Vertaling en bewerking Hans Dütting. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 2000. Beide boekjes werden gedrukt in een oplage van twintig exemplaren.

694. Verschillende gedichten uit de bundel werden, evenals het titelgedicht uit de eerste bundel, ook vertaald door W.L. Idema (zie Idema 1991: 389-406).

695. Pei Di & Hans Dütting, *Landschappen in woorden*. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 2000. Oplage vijftien exemplaren.

696. Hans Dütting, *De poëtische schatkamers van de T'ang Dynastie. Essay*. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 2000. Oplage: 20 exemplaren.

697. Zie voor een geschiedenis van de Chinese film: http://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_China, waarop via links ook de afzonderlijke regisseurs, acteurs en films te vinden zijn. Het is zeer de moeite waard een vergelijking te maken met een Chinese geschiedenis van de Chinese film (zie <http://www.dianying.com/en/>). Daarin nemen de in het westen meest succesvolle Chinese films een veel minder prominente plaats in.

698. Zie o.m. <http://www.china-avantgarde.com/> en <http://www.geledraak.nl/html/page483.asp>.

699. Bron: *Arts & Leilões* 5 (februari 2008), p. 62.

700. Een interessante eerste verkenning van de westerse receptie biedt Nina Simone Bakker, '*China Avant-Garde' en de westerse perceptie. Een onderzoek onder Chinese kunstenaars, tentoonstellings-makers/curatoren, galeriehouders, kunstcritici, journalisten en documentairemakers in Nederland naar hun opvattingen over Chinese avant-garde kunst.* Doctoraalscriptie UvA 1998. Over Chinese kunstenaars en het China Festival zie de speciale China Festival-editie van *De Groene Amsterdammer* (oktober 2005).
701. Voor een weerlegging van Menzies' theorieën zie <http://www.1421exposed.com/> en het commentaar van Ming-specialist Geoff Wade van de Universiteit van Singapore op <http://maritimeasia.ws/topic/1421bunkum.html>.

REGISTER

- A Ma(o), 76, 203
 Aa, Pieter van der, 31
 Aafjes, Bertus, 220, 221
 Aap, koning (Sun Wukong), 277, 301,
 noot 538, 600, 634
 Aap, Maarten/Martinus Apius 84, 85
 Acosta, José de, 68, noot 166
 Acquaviva, Claudio, 67, 68
 Adams, John, 277
 Addison, Joseph, 116, 117
 afhaalchinees, 289
 Agent 327, noot 393
 Agt, Dries van, 293
 Alberdingk Thijm, J.A. 164, 181
 Albuquerque, Afonso de, 40, 44, 50
 Alburquerque, Agustín de, 61
 Almeida, Francisco de, 38
 Álvares, Francisco, noot 53
 Álvares, Jorge, 41, 42, 44, 46, 52
 Amherst, Lord, 136, noot 153
 Amida (boeddha Amithaba), 75, noot
 153
 Amnesty International, 308
Analecta, 105, noot 522, 619
 anchashi, 53
 Andersen, H.C. 126, 148
 Anderson, Aeneas, 120
 Andrade, Carlos Drummond de, 329
 Andrade, Fernão Peres de, 44-48, 50, 51,
 57
 Andrade, Simão de, 48-50
 Andreus, Hans, 249, 287
 Ang Lee, 332
 Anson, George, 119
 anti-chinoiserie, 17, 238-240
 Antonides van der Goes, J.A., 101, 123
 apenhersenen, 162, 315
 Apius, Martinus, zie Aap, Maarten
 Arabieren, 15, 28, 74
 Araújo, Rui de, 40
 Argens, Marquis d', 109, 117
 Armada, Onoverwinnelijke, 68, 81
 Artaud, Antonin, 249, 319
 Ascelinus, 30
 Auden, W.H. 158
 augustijn(en), 60, 61, 69
 Ayscough, Florence, 172
 Aziatische Spelen, 311, 335
 Baaren, Theo van, 233
 Bacon, Francis (filosoof), 54
 Bacon, Francis (schilder), 334
 Bacon, Roger, 31
 Badings, Henk, 238
 Bai Juyi (zie ook Po chü-i en Po Tsju I),
 174, 305
 Baiju (Batchou-Nouyân), 30
 Balkenende, J.P., 312
 Balkt, H.H. ter, 307
 Ballard, J.G., 297
 Bar Sauma, 33
 Barbarossa, Frederik, 29
 Barbosa, Duarte, 41, 43, 44, 57
 Barentsz, Willem, 82
 Barkman, Carl, 319, noot 539
 Barreto, Melchior Nunes, 59
 Barros, João de, 47, 48, 56, 69, 72
 Barrow, John, 120, noot 333
 Barthes, Roland, 270
 Bartok, Bela, 160
 Batu, 28, 31
 Baudelaire, Charles, 134, 147
 Beatrix, koningin, 9, 293, 306, 312
 Beauregard, Isaac, 110
 Beauvais, Vincent de, 30
 Beauvoir, Simone de, 256
 Beckett, Samuel, 319
 Beckford, William, 133
 beeldvorming, 12, 17-21, 23, 25, 26, 120,

122, 145, 337, 340, noot 11
 Beets, Nicolaas, 141
 Bei Dao, 306, 323
 Belder, J.L. de, 247
 Bende van Vier, 272, 276
 Benedictus XIV, 113
 Benedictus Polonus, 29
 Beranová, Jana, 307
 Berge, H.C. ten, 279, 286
 Berge, Willem ten, 236, Bijlage 29
 Bergh, Herman van den, 190, 191, 199
 Berghe, G. vanden, 278
 Bertolucci, Bernardo, 154, 297
 Bethge, Hans, 163, 165-169, 171, 181-184, 186, 189-193, 199, 299, 204, 205, 209, 209, 215, 216, 220, 221, 234-237, 246, 247, 249, 304, Bijlage 14, 15
 Bijbel, 26, 34, 36, 79, 106, 135, 140, 163, 165, 254, 286, noot 51
 Binnenbantammerstraat, 222, 224
 Blaeu, Joan, 93, 99, 100, 105
 Blankestijn, Ad, 306
 Bloem, J.C., 182
 Bloem, Rein, 306
 Blok, J.C., 182, 208, noot 435, 522, 541, 603
 blokboek, 212, 225, 254, 267
 Blok-Franse, C.C., 179, noot 435
 Bloodworth, Dennis, 269
 Bloomsbury Group, 175
 Blussé, J.L., 19, 21, 306
 Bodard, Lucien, 298
 Boeddha, 152, 161, 191, 198, 244, 246, 299, 324
 boeddhisme, 75, 76, 113, 115, 168, 181, 242, 243, 245, 246, 277, 278, 280, 299, 300, 305, 308, 317
 Boek der Oden (*Shijing*), 129, 146, 278, 322
 Boerhaave, Herman, 111
 Bohr, Niels, 278
 Boksers, 150-152
 Bokseropstand, 14, 150-154, 175, 265, 308, 339, noot 375
 Boll, M., 192
 Bongiorno, Sara, 315
 Bontekoe (Cornelius Decker), 111
 Bontekoe, W.Y., 90
 Bordewijk, F., 230, 288
 Borel, Henri, 177-180, 185, 197, 198, 204, 215, 218, 219, 229, 288
 Born, Jaap van den, 322
 Bort, Balthazar, 103, 104
 Bot, Ben, 312
 Boucher, François, 107, 133
 Bourgogne, Jehan de (John Mandeville), 19, 36
 Boutens, P.C., 182, noot 443
 Boxer, Charles, 70
 Braak, Menno ter, 214
 Braam Houckgeest, A.E. van, 120, 121
 Brabander, Gerard den, 220-222, 231
 Bramah, Ernest, 161
 Brandt, Willem, 219, 225, 247, 248, Bijlage 24, 28, 36
 Brandt Buys, Sylvia, 273
 Brecht, Bertolt, 170
 Brederode, J.J. van, 142
 Breen, Leo van, 196
 Brill, E.J., 142
 Broek, Hans van den, 293, 310
 Bronkhorst, Daan, 301, 322, noot 464, 532, 634
 Bruin, Willem de, 296
 Buber, Martin, 169
 Buck, Pearl S., 157, 253, noot 497
 Buck Rogers, noot 382
 Buddingh', C., 233, 234, 248, 286, 301, 302, 304, Bijlage 33
 Bülfinger, G.B., 114
 Burgos, Jerónimo, 64, 68
 Burke, Thomas, 161
 Bumier, Andreas, 299, 300
 Burssens, Gaston, 187, 189, 191, 195, 196, 220, 24, Bijlage 18
 Busoni, F., 160
 Butlers, De, 289
 Butterfield, Fox, 295
 buzhengshi, 47, 53
 Byron, Lord, 133
 Cabral, Francisco, 67

- Cabral, Pedro Álvares, 37
 Cai Guo-Qiang, 333
 Calvo, Diogo, 49, 52
 Calvo, Vasco, 53, 72, 77
 Cameron, Nigel, 19, 25
 Campanella, Tomasso, 54
 Campert, Jan, 232
 Campert, Remco, 249, 287, Bijlage 42
 Canetti, Elias, 170
 Canom (Guanyin), 75
 Cantino, planisfeer van, 38
 Capra, Fritjof, 278
 Carpini, Iohannes de Piano 29, 30, 36
 Castanheda, Fernão Lopes de, 47, 56, 57
 Castro, Fidel, 261
 Cathay, 19, 31 (Cathaia), 36-39, 42, 45,
 78-80, 92, 96, 120, 125, 126, 129,
 132, 172, 203, 210, 251, 329, 340,
 noot 207
 Cauteren, Marc van (Lin Pi Jama) 265
 Cen (zenboeddisme),
 Cham, 37, noot 51
 Chan, Charlie, 161, 242, noot 396
 Chan, Jackie, 297
 Chang E, 76
 Char, René, 249
 Cheilata, 39-41
 Chen Kaige, 332, noot 394
 Chen Rui, 62, 64, 65
 Chen Ruoxi, 306
 Cherry, Andrew, 117
 Chesterfield, Lord, 117
 Chiang Kai-shek, 155, 156, 225, 226, 258
 China Avant Garde Art Exhibition, 333
 Chinabeeld, 17, 18, 21, 25, 70, 80, 119,
 122, 148, 150, 175, 239, 260, 296,
 337-340
 Chinadagen, 296
 Chinapropaganda, 12, 256, 258-260, 266,
 267, 269, 271, 275, 290, 307, 333,
 noot 587, 652, 681,
 Chinatown, 82, 145, 161, noot 379
 chine de commande, 97, 338
 Chinees-Vietnamese oorlog, 272
 Chinese Exclusion Act, 152
 Chinese immigratie, 152, 222, 241, noot
 379
 Chinese kamp (Batavia), 110, 227, 228
 Chinese Muur, 73, 77, 259, 275, 287,
 296, 300, 335, noot 41
 Chinezenmoord, 109, 228
 chinoiserie, 11, 13, 15, 16, 80, 106, 112,
 117, 123, 125, 144, 160, 210, 217,
 240, 332, 334, 338, 339 (zie ook
 chinoiserietoneel en decoratieve,
 economische, literaire, politieke,
 rococo- en wetenschappelijke
 chinoiserie)
 chinoiserietoneel, 107, 108, 129, 231
 Chins, 37-41, 79, noot 60
 Chippendale, 107
 Chomsky, Noam, 256
 Christie's, 333
 Chü Hsi, 235
 Chun Sue, 320, 321
 Chung Hwa Hui, 227
 Churchill, Winston, 265
 Cipangu, 38
 Cixi, 150, 154
 Claesz, Cornelis, 81, 83, noot 140
 Claudel, Paul, 167
 Claus, Hugo, 304
 Claus, prins, 293, 306, 312
 Clavell, James, 297
 Clemens IV, paus, 31
 Clemens XI, paus, 118
 Clemens XIV, paus, 114, noot 240, 296
 Coccagne, land van, 54
 Coelho, Duarte, 52
 Coen, Jan Pietersz, 88, 89, 91
 Coleridge, S.T., 126, 128
 Columbus, 38, 334
 commedia dell'arte, 107
 communisten, 154-156, 158, 180, 225,
 226, 240, 254-256, 263, 271, 272,
 326
 Comnenus, Manuel, 29
 confucianisme, 75, 105, 112-116, 242,
 246, 263, 317, 319, 320
 Confucius, 14, 16, 35, 71, 79, 80, 102,
 105, 106, 112, 114-116, 118 122,
 123, 129, 130, 142, 158, 165, 168,

- 173, 178, 181, 183, 189, 198, 199,
217, 229, 235, 237, 238, 242, 244,
247, 265, 270, 274, 298, 303, 317,
319, 320, 324
- Conti, Nicolò di, 57
- Contrareformatie, 37, 74
- Cooper, Arthur, 304
- Cordes, De, 84
- Cordier, Henri, 20, 142
- Corsali, Andrea, 57
- Corver, Mathijs, 109
- Costa, Isaãc da, 141
- Couperus, Louis, 179-181, Bijlage 16
- Couplet, Philippe, 105, 115
- Coxinga (Zheng Chenggong), 94, 96,
103
- Cramer, Matthijs, 103, 105, 123
- Cremona, Bartholomeus van, 31
- Crevel, Maghiel van, 21, 306, 322, noot
651, 678
- Croiset, Max, 281
- Cruz, Gaspar da, 59, 68, 69, 72, 80
- Culturele Revolutie, 14, 21, 261-278,
290, 295, 297, 298, 300, 306, 310,
316, 324, 325, 339
- D.V.B., 108
- Dai Sijie, 318
- Dalai Lama, 325
- Daode jing*, 229, 242, noten 431, 435,
522, 534, 541, 603
- Dapper, Olfert 96
- Daubier, Jean, 270
- Dawson, Christopher, noot 22
- Dawson, Raymond, 18, 25
- Dazhai, modeldorp, 324
- De Jaegher, Luc, 234
- De Koe, 96
- Decadentie, 134, 147
- decoratieve chinoiserie, 18, 19, 25, 95,
97, 106, 107, 122
- Decker, Cornelius, 111
- Defoe, Daniel, 90, 116
- Defresne, A., 206, 207
- Delafortrie, Luc, 283, 284, 305
- Delfts blauw, 107
- Deng Xiaoping, 15, 270, 272, 290, 293,
297, 307, 325, 338
- Dèr Mouw, J.A., 182, 183
- Derby, Willy, 224, Bijlage 27
- Dermoût, Maria, 245, noot 86
- Deyssel, Lodewijk van, 146, 181
- Diderot, Denis, 115, noot 303
- Dierckx, Kaatje, 151
- Dierckx, Nicole, 327
- Dis, Adiaan van, 296
- Döblin, Alfred, 168
- Doedyns, Hendrick, 111
- Doesburg, Theo van, 190
- dominicanen, 28, 30, 33, 58-60, 62, 68,
69, 75, 99, 113, 119
- Doyle, C.W., 145
- Dr. No, 153
- Dreiser, Theodore, 256
- Drs. P, 259, 289, Bijlage 45
- Du Fu, zie Tu Fu
- Du Mu, 252
- Dütting, Hans 330, 331
- duikbotencrisis, 293
- Duinker, Arjen, 323
- Duinkerken, Anton van, 220
- Duo Duo, 323
- dutang*, 47, 62-65, 76
- Duyns, Cherry, 224, 328
- Duyvendak, J.J.L, 21, 218, 229, 237, 239,
240, noten 375, 534, 541, 603
- East India Company, 92, 119, 120
- Eberle, Josef, 298
- Eckermann, J.P., 129
- economische chinoiserie, 313, 314, 337
- Eduard, Polle, 290
- Eeden, Frederik van, 185, 186
- Eekhout, Jan H., 190, 192-195, 206, 211,
217, 220, 234, 237, 288
- Efeze, concilie van, 29
- Ehrenstein, Albert 168
- Eijsselsteijn, Ben van, 232
- Elburg, Jan G., 249
- Eldorado, 54, 134
- Elgin, Lord, 137
- Eliot, T.S., 172, 249, noot 7
- Eljigidei, 30
- Eluard, Paul, 249

- Emants, Marcellus, noot 437
Engelman, Jan, 230, 231
Epicurus, 182
Erasmus, 86
Erik de Noorman, noot 393
Escalante, Bernardino de, 68, 69
Étiemble, R., 270
expressionisme, 168, 175, 182, 187, 188, 190, 192, 216
Falun Gong, 311
Fassmann, David, 117
Faverey, Hans, 279, 280, 286
fellow-travellers, 14, 256, 260, 266, 267, 271, 340
Fénelon, François, 116
feng shui, 12, 446
Fenollosa, Ernest, 171, 172
Ferguson, Margaretha, 274, 295
Fernandes, Valentim, 37
Feuchtwanger, Lion, 256
Fin de Siècle, 134, 147
Fitch, Ralph, 92
Fitzgerald, Edward, 163
Fitzgerald, Ella, noot 510
Flash Gordon, 161
Flaubert, Gustave, 133
Fleming, Peter, 158, noot 375
Fokkema, D.W., 269, 273, 275, 278, 295
Fortune, Robert, 137
Frampton, Robert, 69
franciscanen, 21, 28-33, 37, 53, 58, 63-65, 68, 69, 79, 99, 113, 151, 339, 340
Francke, A.H., 114
Franke, S. 227
Franken Pzn., J., 192
Frederik, prins, 141
Frederik II de Grote van Pruisen, 117
Freising, Otto von, 29
Friedmann, K., 275
Friedrich Wilhelm II, 114
Friedrich Wilhelm IV, 130
Fries, Fritz Rudolf, 298
Fu Manchu, 145, 153, 161, 162, 242, noot 393, 395
Gabala, Hugo van, 29
Gabet, Joseph, 138
Gama, Vasco da, 37, 38, 75, 82, noot 156
Gao Xiaosheng, 306
Gao Xingjian, 319
Gautier, Judith, 165, 166, 175, 183.185, 189, 192, Bijlage 13
Gautier, Théophile, 133, 134, 147, 165, 184
Gavere, Marnix van, 225
Geel, Jacob, 140, Bijlage 9
Geldermalsen, 13, noot 230
gele gevaar, het, 145, 152-154, 161, 314, 339
Genghis Khan, 28, 154
Gennip, Karien van, 312
George III, 117, 120
Gervais, Albert, 157
gezantschapsreizen, 28-30, 33, 34, 40, 42, 43-47, 49, 50-54, 58, 60-67, 69, 70, 72, 77, 78, 85, 86, 93-95, 120-122, 130, 136, 137, 339, 340
Gide, André, 257
Gijsen, Marnix, 195, 96
Giles, H.A., 164, 171, 172, noot 401
Ginniken, Jaap van, 273
ginseng, 119, 316
Godard, Jean-Luc, 270
Goedertier, Jozef, 254
Goes, Bento de, 78
Goethe, J.W. von, 114, 129
Goeverneur, J.J.A., 138
Goldsmith, Oliver, 117
Golius, Jacobus, 106
Goncourt, gebroeders, 134
Gong Li, 331, 357
Goossens, Jesse, 352
Gorter, Herman, 182, 183, 249
Gossaert, Geerten, 182
Goya, 334
Goyer, Pieter de, 94
Gozzi, Carlo, 129, 160, 232, noot 275
Graham, A.C., 297
Grass, Günter, 297
Grauls, A.W., 187-191, 195, 231, 234, Bijlage 30
gravures, 81, 83, 94, 96
Gregorius X, 33

- Gregorius XIII, 65, 69
 Griffith, D.W., 161
 Groenewoud, Abraham, 111
 Groot, Hugo de, 85
 Groot, J.J.M. de, 21, 177, 218
 Groot, Paul de, 274
 Grote Kanaal, 50, 73, 77
 Grote Sprong Voorwaarts, 257, 261, 267, 300, 306, 355, noot 563
 Grube, Wilhelm, 192, noot 400
 Gu Cheng, 323
 Guangxu, 150, 154
 Guanyin, zie Kwan-Yin
 Gützlauff, Carl, 140-142, noot 356
 Guevara, Che, 261, 264
 Güyük, 30, 31
 Gulik, R.H. van, 21, 218, 239, 241, 242, 301, noot 417
 Guomindang, 154-157, 218, 225, 240, 254, 258
 Ha Jin, 318
 Haan, Arie, 316
 Haan, Jacob Israël de, 182
 Haas, S.de, 154
 Haeghen, Steven van der, 86
 Hafis, 162, 170
 Haft, Lloyd, 294, 296, 307, Bijlage 48, noot 641, 651
 Hagdorn, C.W., 103
haidao, 52, 60, 61
 Haighton, Alfred A., 219, Bijlage 25
 haiku, 163, 280-282
 Hakluyt, Richard, 31, 71, 92
 Halde, J.-B. du, 108, 115
 Halliday, Jon, 318
 Hamelink, Jacques, 279, 328, 329, noot 418
 Hamer, Ferdinand, 151
 Han-Chinezen, 325
 Han-dynastie, 158
 Hanlo, Jan, 252
 Happel, E.W., 103
 Haren, Onno Zwier van, 109, 110
 Haren, Willem van, 109, 110, Bijlage 1
 harlekinades, 107
 Harte, Francis Bret, 145, Bijlage 11
 Harten, Jaap, 287, Bijlage 40, 41
 Hasebroek, J.P., 141
 Hauser, Otto, 208, noot 400
 Hedin, Sven, 157
 Heemskerck, Jacob van, 85, 86
 Heeroma, K., 212
 Hegel, G.W., 130
 Heijermans, Herman, 197
 Heilmann, Hans, 167, noot 400
 Heine, Heinrich, 130, Bijlage 6
 Heinrich von Preussen, 152
 Heisenberg, Werner, 278
 Helman, Albert, 220, 221, 230
 Helsen, Marc, 327
 Herder, J.G., 130
 Heren Zeventien, 85
 Hergé, 11, 21, 159, 160, moot 366
 Hesse, Hermann, 168, 169, 185, 263
 Hill, Aaron, 108
 Hiltermann, G.B.J., 273
 hindoeïsme, 168, 278
 Hitler, Adolf, noot 375
 Ho Chi Minh, 271
 Hobart, Alice Tisdale, 157, noot 603
 Hochberg-van Wallinga, A., 243
 Hockx, Michel, 21, 321, noot 669, 678
 Hoffmann, J.J., 142
 Hofman, P.A.H., 196
 Holland Festival, 277
 Hollands-Chinese school, 226, 227
 Hond, Jan de, 26,
 hondenvlees, 43, noot 379
 Honderd bloemen-campagne, 257
 Hong Kingston, Maxine, 297
 Honour, Hugh. 18, 124, 130, 137, 372, 445
 Hoogeveen, Nicolette, 327
 Hoorn, Pieter van, 96, 105, 106, 123
 Hopkins, Gerard Manly, 174
 Houang Ti (Huangdi), 286
 Houtman, Cornelis de, 81-83, 92
 Houttuyn, Erven F., 109
 Houwink, Roel, 190, 193, 195, noot 603
 Howard, H.J., 155
 Howard Taylor, Geraldine, noot 359
 Huc, R.-E., 97, 138

Huet, Cristophe, 107, 133
 Hüttner, Hans Christian, 120
 Hugo, Victor, 133
 Hulsewé, A.F.P., 240
 Hussem, Willem, 281-284, 286
 Hwang O, 303
 Idema, 21, 296, 301, 305, 322, noot 153, 634, 641
 Imagists, 171, 172, 175
 Immigration Act, 152
 Indiana Jones, 162
 Innocentius IV, 28, 32
 Innocentius XII, 113
 Innocentius XIII, 118
 Inquisitie, 37, 74
 Inspraak Orgaan Chinezen (IOC), 311
 Ioannes, Presbyter, 29, 54, 79, 118, Zie Priester Johannes en Pape Jan
 Isherwood, Christopher, 158
 Ivens, Joris, 258, 276, 297, 340
 Jacobs, Eduard, 154, Bijlage 12
 Jacobson, Dawn, noot 5
 Jacques, Norbert, 155
 Jaden Hemelkeizer, 76
 Jansen, Bart, 290
 Jansen, Gerard, 288
 Jansen en Janssen, 11, 159, 325, noot 366
 Jaspers, Karl, 169
 jezuïeten, 55-60, 62-67, 69-72, 75, 78-80, 89, 93, 94, 96, 99, 102, 105, 106, 108, 112-115, 119, 122, 123, 138, 186, 340
 Ji Junxiang, 109
 Jiajing, 52
 Jiang Qing, 272, 277
 Jianzhi Sengcan, 245
 Jin Zuefei, 318
 João III, 58, 59, noot 117
 Johannes, Priester, 29
 Jong, Alex de, 232
 Jong, Oek de, 299, 300
 Jong-Keesing, Elisabeth de, 247, 248
 Jonker, D.R., 278, not 634
 Julien, Stanislas, 139
 Jung, C.G., 169, 243, 285, 286
 Jung Chang, 317, 320
 Jutten, Johan, 268
 Kafka, Franz, 186, 300
 Kal, Jan, 17, 303, 304
 Kamphuis, Gerrit, 214, 220
 Kangxi, 99, 113, noot 240
 kapitein-Chinees, 178, 228
 Kapitein Rob, noot 393
 karakterschrift, 69, 114, 118, 140, 172, 173, 185, 201, 298, 320
 Karel V, 59, 60
 Karol, K.S., 270
 Kate, J.J.L. ten, 141
 Katendrecht, 222-224, 289 Bijlage 26, 45
 Keats, John, 199
 Kelk, C.J., 212, noot 535
 Kerkdijk, F., 289
 Kerkvoorde, J.C. van, 154
 Keyzer, Jacob, 94
 Keyzer, Salomo, 142
 Khayyam, Omar, 162-165, 168, 170, 182, 189, 196, 209, noot 443
 Kien Chang-wou, 228
 Kircher, Athanasius, 96
 Kissinger, Henry, 271, 277
 Klaauw, A. van der, 293
 Klabund, 163, 165, 166, 169-171, 175, 181, 182, 184, 186-195, 199, 204, 205, 208, 209, 211, 215, 216, 220, 221, 233-237, 246-249
 Klatser, Leo, 267
 Klinkert, Yvon, 296, 326
 Kloezeeman, Frits, 242
 Kloos, Willem, 182, 183, 211, 212, 216, 219
 Kloosterman, Jaap, 267
 Knackfuss, Hermann, 152
 Knuttel jr., G., 247
 Koelewijn, Peter, 290
 Kok, Wim, 312
 Kolakowski, Leszek, 276
 Korteweg, Anton, 304, 205
 Korzec, Michel, 267, 295
 Kusters, Hendrik, 254, 255
 Koude Oorlog, 255
 Kousbroek, Rudy, 266, 267, 275

- koutou*, 50, 94
 Kouwenaar, Gerrit, 249, 279
 kraakporselein, 85
 Krüger, Michael, 279
 Kublai Khan, 32-34, 79
 Kuhn, Franz, 238, 241
 Kuifje, 11, 21, 158-160
 Kuiper, Koos, 306, noot 651
 Kwan-Yin, 186, 200, 228, 246
 Kwee Kek Beng, 192, 226, 227
 L.T., 139
 Lacamp, Ysabelle, 298
 Lach, Donald, 18, 70
 Lacharme, A.P., 129
 Lamb, Charles, 128, 132, Bijlage 5
 Lancaster, James, 92
 Lao She, noot 557, 634
 Lao Tse (Laozi), 206, 229
 Laozi, 170, 183, 198, 209, 213, 238, 242, 244, 286, 312
 lassersincident, 286
 Last, Jef, 226, 237, 239, 243, 253, 256, 260, 262, 267, 275, 278, noot 497, 532, 603
 Lay, G.T., 137
 Leary, Timothy, 286
 Lee, Bruce, 297
 Legazpi, Miguel López de, 60
 Léhar, Franz, 160
 Leibniz, G.W., 114
 Leiria, Inês de, 77
 Lenin, 255, 264
 Lennep, Jacob van, 140
 Leopold, J.H., 182, 183
 Leutenegger, Gertrud, 297
 Lévi, Jean, 298
 Leys, Simon, 21, 138, 265, 269, 275, 290
 Li Chuang-kia, 238
 Li Hongzhang, 177, noot 379, 386
 Li Hsing-tao, 170
 Li Peng, 312
 Li Shang-yin (Li Shangyin), 286, 329
 Li Tai Po (Li Bai), 163, 165, 167-170, 172-174, 184-187, 189, 190, 192-194, 196, 204, 205, 211, 215-217, 220, 221, 226, 229, 234-238, 245, 247, 248, 252, 262, 282-285, 303, 304
 Li Xiangping, 324
 Liebknecht, Karl, 180
Liezi, 169, 243, 277
 Lin Biao, 264, 265, 270, 274
 Lin Feng, 60, 61
 Lin Pi Jama, 265, Bijlage 39
 Lin Yichuan, 321
 Lin Yutang, 253, noot 497
 Linden, Frénk van der, 308, 327
lingchi, 151, noot 238, 378
 Linschoten, Jan Huygen van 81, 82, 90, 92
 Li-Oey, 220
 Lisle, Le Conte de, 134
 literaire chinoiserie, 16-20, 25, 75, 98, 118, 119, 123, 147, 148, 164, 175, 182, 185, 191, 192, 210, 235, 236, 238, 246, 251, 252, 253, 287, 298, 303, 308, 320, 331, 339, 340
 littekenliteratuur, 306, 310
 Little, Mrs. Archibald, 157, noot 386
 Lodewijcksz, Willem, 83
 Lodewijk IX de Heilige, 28, 30-32
 Lodewijk XIV, 106, 107, 114, 115, 122, 125, zie Louis XIV
 Long Qing, 60
 Longjumeau, Andreas de, 28, 30
 Looy, Jacobus van, 197
 Loridan, Marceline, 297
 Loti, Pierre, 147
 Louis XIV, 13, 107
 Lowell, Amy, 172
 Lu Xun, 253, 254, 257, 262, 278, 321
 Lu Yu, 304
 Lubbers, Ruud, 293, 310
 Lucebert, 249-252, 287, 329
 Lucifer, 76
Lunyu, 105
 Lustbader, Eric von, 297
 Luxemburg, Rosa, 180
 Luyn, Floris-Jan van, 327
 Lyon. Concilie van, 28
 Ma Yuan, 250, 287, 329
 Ma Zhu, 203
 Macartney, Lord, 120, 123, 130, 131133,

136, 142, 143
 Macciocchi, M.-A., 270
 Mackerras, Colin, 19, 25
 Maduro-China, 4, 335
 Magalhães, Fernão de., 44, 49, 57, 60, 334
 Mahler, Gustav, 160, 167
 Mahmud Shah, 40, 50
 Mahu, 84
 Malraux, André, 156, 158, 270
 Mandeville, John, 19, 21, 35-37, 54, 79, 90, 96
 Mansvelt Beck, B.J., 165
 Mantsjoes, 11, 83, 94, 99, 102, 103, 123, 155-157, 159, 160
 Manuel I, 37, 38, 40, 44-46, 49-51, 58
 Manzi, 37
 Mao Zedong, 16, 21, 106, 156, 158, 226, 254-259, 261-267, 269-273, 277, 290, 297, 300, 313, 317,-319, 324, 326, 333
 maoïsme, 263, 270, 272, 276, 341
 maoïsten, 264, 270-273, 275, 276, 298
 Maring, 155
 Marja, A., 220, 221
 Marsman, H., 190, 192-195
 Martini, M., 93, 95, 98, 99, 101, 103, 106
 Marx, Karl, 137, 180, 255, 267, 276, 299, 300
 Mascarenhas, Jorge, 48
 Matelieff, Cornelis, 86, 88, 92
 Maugham, W. Somerset, 160
 May, Karl, 144
 McCarthy, Mary, 256
 Medhurst, W.H., 136
 Meertens, P.J., 209
 Meester jr., Johan de, 232
 Meeuwse, Karina, 224
 Meile, Urs, 333
 Meissen, 107
 Mencius (Mengzi), 79, 142
 Mendoza, António de, 68
 Mendoza, Juan González de, 61, 69, 70, 80, 81
 Meng Chiao (Meng Jiao), 283, 286
 Mengzi, 229
 Mentzel, Vincent, 308
 Menzies, Gavin, 334, 335, 337
 Mercator, Gerardus, 92
 Mérode, Willem de, 192, 208-217, 229, 247, 302
 Meulenbelt, Anja, 274, 326
 Meurs, Jacob van, 95, 96
 Michaux, Henri, 157, 249
 Michel, Ernest, 231
 Michels, Rinus, 304
 Middleton, Henry, 92
 Mierlo, Hans van, 312
 Ming-dynastie, 16, 35, 49, 54, 76, 93, 98, 100, 102,, 109, 112, 115, 242
 Ming the Merciless, 153, 162
 Mirbeau, Octave, 147, 148
 missie van Steyl, 152
 Mo, Timothy, 297320
 Mo Yan, 331
 Moens, Wies, 03
 Moerman Jz., J., 227
 Moh Tim Pei, 196, 238
 Möngke, 31
 Mongolen, 28-35, 79
 Monk, Thelonius 252
 Montecorvino, Giovanni da. 32, 33
 Montesquieu, 109, 116, 117
 Moravia, Alberto, 269
 More, Thomas, 54
 moslims, 30, 39, 79
 Moulins, 107
 Mulan, 139
 Mulder, W.Z., 269
 Mulisch, Harry, 246, 260, 264, 269
 Multatuli, 228
 Mundy, Peter, 93
 Murphy, Arthur, 109
 Muschg, Adolf, 297
 Myrdal, Jan, 268
 Naidu, Sarojini, 200
 Naigeon, M., 108
 Napoleon, 138, 335
 Nassau, 86
 Navarra, Bruno, 1153
 Neck, , Jacob van, 83, 84, 88

Negentien oude gedichten (*Gushi shijiu shou*), 248, 286
 neoconfucianisme, 115, noot 292, 304
 Neruda, Pablo, 256
 Nerval, Gérard de, 133
 nestorianen, 29, 31, 33, 59, 79
 Nestorius, 29
 Nevers, 107
 New-Age, 278, 316, 317
 Nicolaas IV, 31
 Nien Cheng, 297
 Nietzsche, F., 196
 Nieuhof, Johan, 21, 94-96, 98, 99, 307
Nieuw Hoorn, 90
 Nio Joe Lan, 227
 Niu-niu, 298
 Nixon, Richard, 271, 272, 277
 Noort, Olivier van, 84, 86
 Nooteboom, Cees, 279
 O'Hanlon, Redmond, 90
 Obata, S., 247, noot 546
 Ögödei, 28, 30
 Oldenbarneveldt, Johan van, 83
 Oliphant, Laurence, 137
 Olympische Spelen, 11, 311, 324, 337
 Ondeï, Michele, 250
 Ong-Oey, T.I, 306, noot 641
 opium, 44, 119, 125, 126, 160, 223, 228,
 Opiumoorlog, 14 136-138
 orde van Scheut (Congregatie van het
 Onbevleete Hart van Maria), 151
 oriëntalisme, 26, 133, 134, 147
 Osório, Jerónimo, 56
 Ostaijen, Paul van, 187, 190, 193, 230,
 249
 ouvidor, 93
 Panela, Matías, 64
 Pape Jan, 29, 36, 252
 Pape, Gertrude, 233
 Paradijs, 13, 37, 54, 79
 Pasio, Francisco, 64, 65
 Payne, Robert, 247
 Peelen, G.J., 223, 231, Bijlage 26
 Pei Di, 331
 Pelliot, Paul, 138
 peranakans, 226, 227

Pereira, Galeote, 55, 59, 72
 Perestrelo, Rafael, 41, 44, 45, 46
 Perron, E, du, 207, 208, 228
 Philips, Marianne, 231
 Philips II, 60, 62-65, 68, 69, 81
piao, 131
 Pigafetta, António, 46, 61
 Pillement, J.-B., 118, 145
 pindachinees, 221-226
 Pinto, Fernão Mendes, 71-78, 80, 90, 95
pio, 46, 52
 Pires, Tomé, 41-53, 57, 58, 77, 94
 Pirsig, Robert M., 278
 Pisa, Rustichello van, 34, 90, 95
 Pius XII, 151
 Plantijn-Moretus, 193
 Plato, 182
 Platvoet, Leo, 296
 Pleysier, Leo, 328
 Po Chü-i, 174, 331
 Po Tsju I, 203-206, 226, 229, 233, 235,
 238, 247, 248, 283, 284, 286, 302-
 304, 330
 Poetry International, 306, 323
 Polario, A., 183
 politieke chinoiserie, 256, 264, 270, 275,
 290
 Polo, Marco 17, 23, 24, 28, 33-37, 38,
 53, 57, 72, 79, 90, 93, 95, 112, 120,
 126, 129, 281, 327, 335
 Pomp, Dirck Gerritsz, 81
 Pordone, Odoric de, 33, 79,
 Pot, Pol 272
 Potala, 325
 Potgieter, E.J., 128, Bijlage 5
 Pound, Ezra, 163, 171-173, 245, 249,
 250, 281, 284, 286, 302, 329, 340
 Praag, H. van, 243
 Praz, Mario, 146
 Puccini, G., 174
 Purcell, H., 113
 Puyi, 168, 170
 Qianlong, 133
 Qin Shi Huangdi, 311
 Qing-dynastie, 103, 124, 128, 347, 372
 Qiongliu, 330

Quincey, Thomas de, 139, 141
 Quong Long, 158
 Rada, Martín de, 65, 66, 67
 Ramusio, G.B., 36, 43, 61, 76
 Ravestijn, W. van, 208, Bijlage 20
 Reformatie, 38, 81
 Régnard en Dufresny, 119
 Reijersen, 98, 99, 100
 Renssen, P. van, 237
 Revolutionaire Liga, 168
 Rexroth, Kenneth, 328, 381
 Ricci, Matteo, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 78, 85, 86, 88, 117, 125
 Rietbergen, Peter, 25, 375, 445
 Rihaku, 187, 265
 Rijckmans, P. 253, 381, zie Leys, Simon
 Rijn, 316, 353
 Rijsewijk, 353
 Rimbaud, Arthur, 146
Riouw, 193
 Rispens, J.A., 237
 Ritenstrijd, 125, 387
 Ritter jr., P.H., 231
 Robinson, Joan, 272
 rococo-chinoiserie, 125, 133
 rode barbaren, 94
 Rode Khmer, 294
 Rodrigues, 43, 46, 370
 Roemenië, 335
 Rohmer, Sax, 158
 Roland Holst, A. 198
 Román, 72
 Romantiek, 146, 161
 Romeinen, 27, 32, 389
 Rood toerisme, 351
 Roothaert, 245, 251, 410, 411
 Rotman, 106
 Rouen, 118
 Rougemont, François de, 127
 Rousseau, 121, 127, 128
 Rubinstein, 288, 297, 352, 381
 Rubroek, Willem van 3, 16, 18, 20, 21, 27, 30, 31, 32, 37, 374, 377
 Rückert, Friedrich, 142
 Ruggieri, Michele, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 85
 Ruitenbeek, 347, 375
 Rusland, 27, 29, 118, 163, 169, 324, 353
 Russell, 172
 Rustichello, 34, 105, 106
 Ryukyu, 45
 Said, 21, 22, 23, 24, 25, 375, 445
 Saint-Denis, 147, 181
 Saint-Quentin, 29
 Sakyamuni, 350
 Salazar, 70, 71
 Salisbury, 292, 296
 Salomo, 37, 79, 156
 Samain, 160, 218, 381, 404
 Sánchez, Alonso. 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 100
 Sande, 66, 67, 70, 77
 Santa Catarina, 94
 Saracenen, 28, 30, 33
 Sartak, 28, 30, 31
 Sartre, J.P., 276
 Scaliger, 117
 Schagen, J.C. van, 247, 304, 305, 308, 374
 Schall vol Bell, Adam 98, 104, 109, 110, 125
 Schat, Peter, 300
 Schelling, 142
 Schenk, M., 296, 297
 Schierbeek, Bert, 266, 281, 317, 381
 Schiller, F., 141
 Schipper, Kristofer, 21, 281, 323, 324
 Schlegel, Gustaaf, 142, 177
 Schotman, J.W. 192, 196-201, 204, 206, 208, 215-218, 225, 229, 237, 238, 247, 280, 290, 342
 Schürmann, Jules, 197, 199, 202, 205, 208, 221, 232, 237, 239, 253, 381, 401, 402
 Schuldt, 321
 Scott, 129
 Sebastião, 67
 Segalen, Victor, 168, 182, 298
 Sellars, Peter, 301
 Senger, Harro von, 314, Bijlagen 49 en 50
 Sequeira, 40, 41

Seres, 27, 32
 Settle, Elkanah, 113
 Sevilla, 75, 80
 Shakespeare, 113
 Shambala, 312
 Shan Sa, 343
 Shangdi, 83
 Shelley, P.B., 215
shi, ook 'Fu leeuwen' of 'Foo honden'
 genoemd, 83
 Shiel, 166
Shijing, 142, 159, 182, 190, 197, 203,
 217, 228, 244, 254, 283, 301
 Shunzhi, 109, 110, 112
 Siddharta, 265
 Siebold, Ph.F. von, 142
 Sigg, Ulli, 359
 Sijn & Zonen, Van, 272, 377
 Sinceny, 118
 sinofilie, 128, 135, 141, 365
 sinofilofobie, 130, 135, 136
 sinofilosofie, 136
 sinofobie, 167, 176, 362, 365
 sinologie, 142, 163, 177, 218, 227, 241,
 271, 317, 320, 324
Sji King, 217, 224
 Slauerhoff, J., 192, 193, 199, 200-208,
 215-221, 225, 229 233, 247-249, 290,
 304, 305, 332, 342
 Slome Japie, 313, 419
 Sneevliet, Henk, 169, 258
 Snow, Edgar, 172, 244, 292, 324
 Socrates, 128, 297
 Soekarno, 259
 Sontag, Susan, 276
 Sophie, koningin, 154
 Sotheby's, 360
 Southey, 146
 Sovjet-Unie, 276, 277, 282, 289, 293
 Spence, Jonathan, 18, 24, 375, 445
 Spinoza, 127, 247
 Ssu-ma Ch'ien, 355
 Staad, Geo. (Drs. P.), 280, 381,
 Staal, Frits, 302, 385
 Stalin, 276
 Stange, 225
 Staten-Generaal, 90, 121
 Steele, 131, 381
 Stuiveling, Garmt, 231
 Su Dongpo, 328, 355, 356
 Sumatra, 47, 102, 401
 Sun Tzu, 337, 341
 Sun Yatsen, 322
 Sun Yat-sen, 168, 169, 195
 Sung-nien Hsu, 182
 Surat, 102
 Suzuki, 266
 Swarth, Hélène, 199, 202, 205, 208, 211,
 221, 232, 237, 239, 253, 381
 Sydney, 291
 Syn-yu-seng, 273, 413
 Tabin, 101
 Tachtigers, 193
 Taemsz, C., 89
 Taen-Err-Toung, 159
 Tan, Amy, 322
 Tan, Anny, 227
 Tang-dynastie, 152, 182, 233
 Tao, 200, 226, 230, 302, 308, 337, 341,
 355, 356, 416
 Tao Qian, 356
 Tao Tsjen, 252
 Tao Yuanming, 356
 taoïsme, 78, 82, 83, 84, 125, 128, 196,
 248, 261, 264, 266, 301, 302, 303,
 307, 322, 324, 325, 330, 333, 341
 Taprobane, 58
 Tartaren, 28, 105, 109, 110, 112
 Tartarije, 30, 46, 80, 151
 Tauzu, 78
 Tayde, Pedro de, 91
 Terborgh, F.C., 312, 375, 381, 418, 419
 Ternate, 92
 terracottaleger, 355
 Teunis, Bert, 256, 257, 381
 The Tao of..., 302
 thee, 11, 12, 107, 119, 122, 123, 132,
 144, 149, 211, 231, 271, 280, 386,
 390, 393, 394, 401, 404, 410, 415,
 Theroux, Paul, 319
 Thomas, 57, 63, 139, 176, 309, 361, 380,
 382

Thomaschristenen, 28, 38, 63
 Thubron, Colin, 318
 Tian Hou, 83
 Tiananmen, 5, 7, 10, 13, 14, 16, 332, 334,
 337, 348, 360, 362, 365, 366
 Tibet, 10, 107, 151, 172, 265, 282, 284,
 308, 350, 353, 364
 Tichelman, G.L., 254, 255, 381, 411
 Tidore, 92
 Tiele, 19
 Tientsin, 237
 Tin-Tun-Ling, 147, 179
 Titsingh, 133
 Tjan Tjoe Som, 245
 toerisme, 5, 295, 318, 332, 334, 349, 350,
 351, 352
 Tom Poes, noot 393
 Tordesillas, verdrag van 39
 totoks, 244
 Tou Fou, 238
 Toussaint, 181, 238, 239, 257, 267, 382
 Transilvano, Maximiliano, 61
 Trazil, 112, 113, 376
 tribuutstelsel, 35, 44, 87, 133, 135, 367
 Trigault, Nicolas, 86
 Tripoli, 31
 Troje, 108
 Trouw, 93
 Ts'ên Shên, 265
 Tsarkoje-Selo, 118
 Tschan-Jo-Su, 237
 Tsingtau, 166
 Tsjoerilin, 244
 Tso Ssu, 328, 421
 Tu Fu (Du Fu),. 152, 182, 202, 203, 205,
 210, 221, 267, 306, 307, 310, 328,
 377
 Tu Mu, 310, 355
 tuin, 11, 15, 22, 118, 129, 161, 183, 193,
 219, 223, 227, 239
 Tunis, 32
 Turken, 14
 Turkije, 146, 374
 Twaalfjarig Bestand, 97
 Twain, Mark, 158
 Tweede Wereldoorlog, 4, 167, 170, 251,
 259, 280, 320, 366
 Ullens, Guy, 359
 Ullens Center for Contemporary Art, 359
 Utrecht, 245, 291, 352, 354, 372, 373,
 374, 375, 380, 381
 Uzangueius, 110, 111
 Vaandrager, C.B., 304
 Valckenier, P., 121
 Valignano, Alessandro, 68, 73, 74, 77,
 85
 Valkhoff, P., 313
 Vanden Berghe, G, 301
 Varthema, L., 61
 Vayer, 127
 Veen, Cornelis van, 94, 375, 377
 Veer, Gerrit de, 100
 Velasquez, 360
 Velde, H. van den, 142, 143, 144, 382
 Verbiest, F., 125
 Verboden Stad, 54, 168, 236, 351, 358
 Vercammen, Jan, 250, 382, 409, 410
 Verlaet, Lya, 208, Bijlage 19
 Verlaine, Paul, 160
 Verlichting, 14, 21, 22, 117, 135, 148,
 367, 376
 Verne, Jules, 156, 157, 161, 218, 382
 Vestdijk, S., 229, 231, 263, 264, 281,
 375, 382
 Vieira, 56, 57, 79
 Vier Boeken, 86, 116, 117, 127
 Vijftigers, 4, 269, 270, 271, 303, 304,
 311
 Vishnu, 82
 Visser, Arie, 288, 307
 Visser, Carolijn, 297, 309, 328
 VOC, 11, 92, 94, 95, 97, 99, 100, 103,
 104, 106, 116, 118, 119, 122, 133,
 137, 370, 375, 445
 voetbinden, 82, 131, 141, 144, 160, 217,
 218, 378, noot 41, 363, 386
 Volante, 74
 Volksbevrijdingsleger, 286, 294
 Volksrepubliek, 4, 10, 13, 117, 259, 260,
 262, 275, 279, 281, 283, 284, 285,
 289, 293, 295, 296, 317, 331, 338,
 342, 344, 348, 365, 366

Voltaire, 120, 121, 127, 128, 130
 Vondel, Joost van den, 16, 20, 108, 109,
 110, 112, 113, 116, 136, 382
 Vos, F., 280
 Vos, Jan, 102
 Vossius, Isaac, 196, 114
 vreemde oosterlingen, 245
 Vri, Abraham de, 122
 Vriendschapsvereniging Nederland-
 China, 288, 293
 Vries, Dolf de, 298
 Vries, Theun de, 220, 225, 226, 229,
 239, 255, 258, 259, 261, noot 538, 557,
 563, 575
 Vriesekoop, Bettine, 317, 328
 Vriesland, Victor E. van, 207, 208
 Vroman, Leo, 332, Bijlage 48
 Waart, Edo de, 301
 Wagener, W.A., 242, 382
 Waley, Arthur, 178, 186, 189, 190, 220,
 221, 222, 223, 224, 233, 252, 253,
 254, 255, 267, 268, 269, 287, 306,
 325, 328, 357, 374, 382, 411, 422
 Waln, Nora, 171
 Walpole, Horace, 130
 Walter, Judith (Judith Gautier), 132
 Wang, 16, 65, 156, 183, 185, 201, 222,
 223, 307, 321, 327, 345, 346, 355,
 379, 409, 424
 Wang Anyi, 330
 Wang Chi, 253
 Wang Guangyi, 360
 Wang Tch'oung Ling, 238
 Wang Wei, 273, 306, 357
 Wanggao, 65
 Wang-Tsji, 253
 Wanli, 66, 67, 71, 75, 85
 Wan-tsi, 257
 warlords, 168, 170, 214, 235
 Warmond, Ellen, 270, 382
 Warwijck, Wybrant van, 94, 96
 Waskowsky, Riekus, 308, 309, 326, 330,
 382
 waterchinezzen, 176, 239
 Watteau, Antoine, 118, 145, 160
 Watts, 266
 Weddell, 102
 Wei Hui, 346
 Wenen, 27, 174
 Wentscher, 251
 Wereldtentoonstelling, 10, 159, 365
 Werkman, Hans, 225, 226, 227, 228,
 375, 380
 Werner, Hans, 113, 302, 344, 373, 382
 Wertheim, W.F., 288, 296, 297
 Wessem, Constant van, 206
 wetenschappelijke chinoiserie, 114, 116,
 117
 Wetering, Jan Willem van de, 324, 375
 Weyerman, Jacob Campo, 16, 130, 131,
 132, 136, 370, 386, 388
 Whittall, James, 209
 Whitehead, 124
 Wieland, 127
 Wigbold, Herman, 318
 Wijdeveld, 213
 Wijnberg, 355
 Wilde, 345, 353
 Wilhelm, Richard, 127, 142, 165, 184,
 225, 226, 262
 Wilhelm II, 165
 Wilmink, Willem 327, 383, Bijlage 47
 Wilson, 276
 wokou, 62, 70
 Wolff, Christian, 126
 Woolf, Virginia 190,
 Wu, Harry, 319
 Wu-ti (Wudi), 328
 Xaca, 82
 Xaverius, Franciscus (Francisco Xavier)
 59, 61-63, 79, 82, 110, 111
 Xi Shengmo ('Pastor Hsi'), noot 359
 Xinhua, 66
 Xu Beihong, 360
 Xu Zhimo, 283
 Xunchi, 112, 113
 Ya Ding, 322
 Yang Chu, 262
 Yang Lian, 348
 Yangzi, 168, 236, 285
 Yen How, 167
 Yijing, 184, 262, 309, 341

yin en yang, 366
 Yin Lichuan, 346
 Yongle, 361
 Yuan Mei, 217, 403
 Yuan Shikai, 168
 Yuan-dynastie, 33
 Yue Minjun, 360
 Yuhong Gong, 345, 346
 Zaragoza, verdrag van, 64
 Zeggelen, W.J. van, 145, Bijlage 8
 Zemlinksy, Alexander von, 175
 zenboeddhisme, 266, 302, 308, 311
 zendelingen, 148, 149, 153, 154
 Zhang Jie, 330
 Zhang Xiaogang, 360
 Zhang Yimou, 358
 Zhao Ziyang, 317
 Zhaoqing, 68, 69, 71, 72, 73, 85
 Zheng Chenggong, zie Coxinga
 Zheng He, 361, 362
 Zhengde, 52, 53, 54, 55, 56
 Zhou Enlai, 294, 300, 314
 Zhu Xi, 128
Zhuangzi, 184, 225, 226, 230, 247, 248,
 309, 310, 329, 341, 348, 356
 Zhuhuan, 59
 Zi Lin Zhang, 365
 Zijderoute, 172, 353, 372
 Zimmerman, 251
zongbing, 49, 80
 zongguan, 49
 Zürcher, E., 20, 292, 298, 302, 373
 Zukav, Gary 302
 Zungchin, 18, 108, 109, 110, 111, 382

SUMMARY

The Porcelain Pavilion.

Dutch Literary Chinoiserie and the Western Image of China (1250-2007)

Chinoiserie is a term normally used to characterize a European style in art that flourished in the late 17th and 18th century and ever since has remained a sometimes weaker and sometimes stronger presence in the decoration of western homes and gardens. It is a complex phenomenon that has taken many different shapes and produced a wide variety of objects and styling – from splendid works of art and excellent examples of craftsmanship to mass-produced pieces of rubbish. The only recurring features that qualify them as *chinoiserie* seem to be the distorted imitation of Chinese images, forms, styles and production procedures and the fact that they are produced for the western market, originally by western artists, but since long also by Chinese manufacturers with a keen eye for western taste.

The term is also applied in other fields than art to characterize distorted views of China produced in other periods, be it in literature, political or philosophical discourse or, recently, in the western perception of China as a new economic power. These distortions can often be interpreted as projections of western concerns, hopes and fears and as such tell us more about western social and cultural issues than about China. Through the centuries – from the first Franciscan missions to the Mongols (c. 1250) to the post-Tiananmen economical boom – one thing stands out in all these views: China has fascinated, seduced and puzzled the West as no other culture or country has done ever before. First as a huge, wealthy and mighty silk-producing kingdom named Cathay that was idealized as a possible ally against the Arabs. Seen from the 16th century as a distant, exotic paradise of wisdom, social justice, beauty and wealth, it served until the beginning of the 19th century as a kind of utopian counter-image of Europe. Although in the 17th century the *hausse* of sinophile publications already provoked strong sinophobic reactions, during centuries westerners looked upon China with amazement and a certain feeling of inferiority. This view changed to its contrary during the 19th century, when the Heavenly Empire was considered backwards and barbarous, and by far inferior to Europe, both in civilization and in scientific development. In fact, it was seen as an ‘immobile empire,’ where nothing had changed for ages.

Due to the fact that China never posed a real threat to Europe, different from Arabs or Turks, the westerner could dream on about China without ever being woken up by reality. In the 19th century sweet dreams turned into nightmares and from then on negative and positive images have alternated in the western mind until today, with the dreams of Mao's workers' paradise and Great Proletarian Cultural Revolution and the nightmares of Deng Xiaoping's Tiananmen massacre and a hostile takeover of western economy as most recent examples.

At the beginning of the 21st century an entirely new situation in western-Chinese relations arose. From then on, for the first time in history, China has become a real life presence in western homes and minds, with the country nearly daily on the news, Chinese made goods (textiles, toys, consumer electronics) overturning western markets and Chinese modern art, film, literature and lifestyle (tai chi, feng shui, martial arts) conquering the old world. As a member of the UN and the World Trade Association China chose to be part of the global community and accepted to play by international rules. Hosting the Olympic Games (Peking 2008) and the World Exhibition (Shanghai 2010) it opens up to the outside world as it has never done before. But also now not without causing nightmares to the West.

In spite of the radical change in the early 21st century – the Chinese Century, as some say – China still continues to occupy a unique position in the western imagery and subconscious, although the country has become more than ever a country among other countries. Unlike any other country or culture it has fascinated the West as a counter-world and a culture of 'otherness' where all western ideas and values were put upside down. With its ancient culture, vastness, enormous population and tremendous working and business potential it has inspired and still inspires a constant mixture of hopes and fears, and it seems to continue to embody a western subconscious concept of vastness, greatness and large numbers. Whereas western Orientalism can be seen as a quest for the identity and roots of western civilization, which was largely defined by Greek and Roman culture, Christianity and the Bible, thus producing selfrecognition, China represented the radically different, the not-our-own, the unknown, and as such inspired a lasting fascination which created strong images that, more or less consciously, remain present in the western mind.

Although it seems quite obvious that western images of China were and still are being produced within a western multilingual discourse, until now little attention

has been given to the spread of that discourse and to the development of multilingual image building within national boundaries. Western images of China have been analysed mainly by English speaking scholars. Either they focused their investigations on images and texts produced within Anglo-Saxon culture – as is the case with Raymond Dawson's *The Chinese Chameleon. An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilization* (1967) – or they worked from a broader view – most notably in Hugh Honour's *Chinoiserie. The Vision of Cathay* (1961) and Donald Lach's *Asia in the Making of Europe* (3 Vols., 1965-1993) – or they restricted themselves to a personal choice of 'representative' authors and or topics – as did Nigel Cameron (*Barbarians and Mandarins. Thirteen Centuries of Western Travelers in China*, 1970), Colin Mackerras (*Western Images of China*, 1989), and Jonathan Spence (*The Chan's great Continent. China in Western Minds*, 1998).

With the exception of Lach all defend the limitations of their field of research by stating that the subject is enormous or limitless. This may be true for researchers wanting to cover the entire field of western images and text production about China, as Lach daringly endeavoured to do for historic, geographic, cultural and anthropological knowledge from the early middle ages until the end of the 17th century. Delimiting their radius, others may choose a more or less restricted time period, a central theme, a language or a country. Dealing with a long lasting relationship with a huge cultural entity such as China this can be unrewarding exactly because of the imposed restrictions, which can produce a telescope or tunnel view, enlarging phenomena to more than life size and omitting the broader picture, thus creating the danger of overlooking diachronic developments and differences, parallels and symmetries with earlier and later periods.

The emphasis on one major language, mostly English, can also have its problems. Although most writers on the subject also consider works written in Latin, French and German, other important languages in the history of the western China-discourse – such as Portuguese, Spanish, Italian and Dutch – are poorly represented or merely accessed through translations. In order to somewhat repair this 'neglect,' in this study Portuguese, Spanish and Italian texts are also taken into consideration in as far as they seem representative of early western images of China – mainly in the 16th and 17th century.

The notion of multilingual discourse and image building seems to be fairly workable within the context of a relatively small country like the Netherlands, which as an important player in the field of western-Chinese relations ever since

the beginning of the 17th century and as a country with a long standing multilingual culture and a considerable reputation for publishing works in foreign languages both in the original and in translation, can to some extent be considered exemplary for the development of western perceptions of China.

This tentative assumption is put to the test in this study that works along two main lines. The first line explores the history of western relations with China between c. 1250 and 2007, from the first Franciscan missions to the Mongol khans until the rise of China as an economic superpower in the last decade. The second line explores the Dutch (and Flemish) part in the building of western images of China and from the 17th century onwards focuses literary texts written in Dutch which transmit distorted views on China, the Chinese and their culture.

The studied material is extremely varied, as is to be expected when dealing with texts which function against an historical background of complex and complicated relations, and perceptions of a foreign land and culture developing from next to nothing under difficult circumstances. And difficult they were, for from the first contacts with the Mongol court until the 19th century Opium Wars all western endeavours to establish stable contacts with Mongol and Chinese rulers shipwrecked due to a fatal lack of understanding of the tribute system, which only allowed western powers to be considered vassal states of China, an honour most western ambassadors vehemently repudiated, while others not even got as far as paying their respects at the imperial palace. Apart from the tribute system, the xenophobic policies of the Middle Kingdom also kept western visitors at a distance. This way, unknowingly, the Jin, Yuan, Ming and Qing emperors nurtured the western fascination, which could develop freely into images of unequalled wealth – first transmitted by Marco Polo –, social justice – propagated by Portuguese travellers and prisoners in China –, and moral virtue and wisdom – with Jesuit missionaries established in Peking presenting Confucius as a Chinese saint and moral philosopher of great interest to western Christianity.

From the beginning, images of China in the Netherlands have appeared against an international background. Therefore the international western context seems indispensable to position and understand Dutch literary *chinoiserie*. Due to the fact that these images function within and are developed from the historical discourse of western-Chinese relations, both lines are presented simultaneously in chronological order. Thus, starting out on the historical line with the first westerner to meet Chinese (1254) and describe them in Latin, the Flemish Franciscan friar Willem van Rubroek, the line of Dutch and western literary *chinoiserie* begins with

the tragedy *Zungchin, or the Decline of Chinese Dominion* (1667), inspired on the fall of the Ming Dynasty in 1644, and written by Dutch major poet Joost van den Vondel. From there Dutch *chinoiserie* develops in various ways, mirroring different time and circumstance related attitudes towards China, in texts ranging from an early adaptation of thoughts of Confucius, poems on military campaigns against the Pescadores islands, travelogues, and descriptions of embassies to the emperor, to comedies about tea-drinking ladies and fake-letters from the Chinese emperor.

Dutch literary *chinoiserie* reached a climax between the two World Wars, when many Dutch and Flemish poets discovered Chinese poetry through adaptations into French (Judith Gautier's *Livre de Jade*), German (Hans Bethge and Klabund), and English (Arthur Waley). They were attracted to the views on life it conveyed and in translations and adaptations also experimented with new forms (poems in prose and expressionist verse) leading away from the moulds, rhyme and rhythm of classical poetics. After the Second World War, poets and prose writers showed a growing interest in Chinese philosophy and poets continued their experiments with form and poetic language, denoting influences from Ezra Pounds Imagist theories based on Chinese poetry. Over the past decades Chinese literature has become largely available in Dutch owing to a rapidly increasing number of translations of prose and poetry by sinologists. New *chinoiseries* are nonetheless still being written, partly reviving earlier trends and partly exploring new directions, thus showing that images of China – nowadays no longer stable entities but atomized into innumerable floating views of past and present, fantasy and reality, fact and fiction – continue to fascinate and inspire.

CURRICULUM VITAE

Arie Pos (Boskoop, 14 mei 1958) doorliep het Atheneum A aan het Christelijk Lyceum in Alphen aan den Rijn (1970-1976) en studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde en Algemene Literatuurwetenschap aan de Rijksuniversiteit Leiden (1978-1985). Vanaf 1981 was hij werkzaam bij de Afdeling Tentoonstellingen van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag. Sinds 1989 woont hij in Portugal, waar hij werkt als literair vertaler en als onderzoeker en publicist op het gebied van de Nederlandse en Portugese letterkunde en de Europese expansie in Azië. Sinds 1995 doceert hij Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Coimbra.